

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

**Svazek 6
1. vydání
2020**

**EUROPEAN PHILOSOPHICAL
AND HISTORICAL DISCOURSE**

**Volume 6
Issue 1
2020**

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1

Přístup redakce

Evropský filozofický a historický diskurz – mezinárodní časopis věnovaný zkoumání aktuálních problémů moderní filozofie, dějin filozofického myšlení, teorie a filozofie dějin, analýzy historických procesů v různých světových regionech, včetně dějin střední a východní Evropy. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech filozofie a historické vědy. V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování (peer-review) pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský filozofický a historický diskurz má velký zájem zejména o mezioborové studie ve filozofickém a historickém směru. Uvítané jsou zejména zkoumání v rámci pokročilé a slibné oblasti historie, včetně výzkumu o ustní historie a historické informatiky.

Evropský filozofický a historický diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve otištěné články.

Redakční kolégie:

Viorel Vizerianu, Univerzita Bukurešťská (*Rumunsko*)

Emma Hansová, PhD., profesorkyně, státní podnik (škola) “Jižnoukajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského” (*Ukrajina*)

Inna Golubovyč, PhD., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Mykola Zhurba, D.Sc. filozofie, profesor, Regionální institut postgraduálního pedagogického vzdělávání města Lugansk (*Ukrajina*)

Oksana Dovhopolová, PhD. phyl., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Rustem Kadyrzanov, ScD (Doktor filozofie), Profesor, Kazašská univerzita Mezinárodních vztahů a světových jazyků, jm. Ablai chána, Ústavu filozofie, politologie a religionistiky (*Kazachstán*)

Oana Kamelie Serban, PhD, Univerzita Bukurešťská (*Rumunsko*)

Oleksii Kchalapsis, Ph.D., Doktor filozofie, profesor, Národní hutní akademie Ukrajiny (*Ukrajina*)

Taras Goncharuk, Doktor historie, profesor, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Liudmyla Kormyč, PhD., Doktor historie, profesorkyně, Národní univerzita “Odeská právnická akademie” (*Ukrajina*)

Yrii Kotliar, PhD., Doktor historie, profesor, Černomorská státní univerzita jm. Petra Mohyly (*Ukrajina*)

Yevgen Kuzmin, PhD., Doktor historie, muzeum Jad-Vašem (*Izrael*)

Mykola Russev, PhD., Doktor historie, Vyšší antropologická škola, Chisinau (*Moldova*)

Andrzej Strojnowski, PhD., Doktor historie, Akadémie im. Jana Długosza, Cześćochow (*Polsko*)

Oleksandr Bezručko, doctor v oboru umění, profesor, Kyjivská nacionální univerzita kultury a umění (*Ukrajina*)

Volodymyr Horpenko, PhD., doctor v oboru umění, professor, Kyjivská nacionální univerzita kultury a umění (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Jurij Loshkov, PhD., doctor v oboru umění, profesor, Charkivská Statní Akadémie umění (*Ukrajina*)

Lyudmyla Moskalyova, D.Sc. pedagogiky, profesorkyně, Státní pedagogická univerzita jm. Bogdana Chmelnického ve m. Melitopol' (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Mykola Poliovyi, PhD historie, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylija Stusa
Alina Polukhina, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická Academie»

Časopis je indexovaný v mezinárodních scientometrických databázích Index Copernicus International Journals Master List: <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46666>

Editorial Policy

The European philosophical and historical discourse is international Journal dedicated to researches on topical issues of modern philosophy, history of philosophical thought, cultural studies, theory and philosophy of history, analysis of historical processes in particular regions of the world, including history of Central and Eastern Europe countries. The Journal aims at publishing of high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contribution to relevant scientific fields. The Journal works with anonymous peer-review system that verifies scientific quality of submitted articles.

The European philosophical and historical discourse has a particular interest in interdisciplinary researches in the field of philosophy, cultural studies and history, but by no means restricts its interests to these spaces. Researches in the field of advanced and promising directions of history such as oral history and digital history are also welcomed.

The European philosophical and historical discourse accepts original materials which are not under consideration elsewhere at the time of submission and does not accept already published materials.

Editorial Committee:

Viorel Vizureanu, PhD, professor, University of Bucharest (*Romania*)

Emma Hansova, ScD in philosophy, professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynskiy (*Ukraine*)

Inna Golubovych, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Oksana Dovhopolova, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Mykola Zhurba, D.Sc. in Philosophy Science, professor, Lugansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (*Ukraine*)

Rustem Kadyrzhanov, ScD in philosophy, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages; Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies (*Kazakhstan*)

Oana Camelia Serban, PhD in philosophy, University of Bucharest (*Romania*)

Oleksii Halapsys, ScD in philosophy, professor, The National Metallurgical Academy of Ukraine (*Ukraine*)

Taras Honcharuk, ScD in history, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Liudmyla Kormych, ScD in history, professor, The National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Yurii Kotliar, ScD in history, professor, Petro Mohyla Black Sea State university (*Ukraine*)

Yevhen Kuzmin, PhD in history, Yad Vashem Museum (*Israel*)

Mykola Russiev, ScD in history, High Anthropological School (*Moldova*)

Andrzej Stroinovskiy, ScD in history, professor, Jan Dlugosz Academy (*Poland*)

Oleksandr Bezruchko, Doctor of Arts, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (*Ukraine*)

Volodymyr Horpenko, Doctor of Arts, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (*Ukraine*)

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odesa Law Academy" (*Ukraine*)

Yurii Loshkov, Doctor of Arts, Professor, Kharkiv State Academy of Culture (*Ukraine*)

Lyudmyla Moskalyova, D.Sc. in Pedagogical Science, Professor, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (*Ukraine*)

Administrative Editor:

Mykola Polovyi, PhD in History, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University
Alina Polukhina, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy"

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46666>

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22312

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

<http://ephd.cz>

Table of contents

SOCIAL AND POLITICAL HISTORY

Oleksandr Kiriakov, THE THEBES AND BOIOTIA AFTER THE BATTLE OF PLATEA	6
Andrii Shevchuk, SUPREME COURTS' ADVISORS AT THE RIGHT-BANK UKRAINE AS IMPLEMENTERS OF IMPERIAL EXPERTISE (1797-1831)	11
Volodymyr Shevchenko, INTELLIGENCE ACTIVITIES OF POLAND ON THE TERRITORY OF THE UKRAINIAN SSR IN 1921-1932: RECRUITMENT, TRAINING AND FINANCING	19
Tetiana Semanyshyn, PUBLIC ASSOCIATIONS OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ECONOMIC AND POLITICAL COMPANIES (1929-1935)	26
Ihor Shuiskyi, ADVERTISING AND COUNTER-ADVERTISING OF THE ALL-UKRAINIAN TRADING OFFICE «TORGSIN» IN 1931–1936	32
Liudmyla Rudnytska, GRANTING TOWN STATUS TO ROKYTNE VILLAGE IN VOLYN REGION DURING THE INTERWAR PERIOD	40

SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

Vitalii Liulka, THE NEWSPAPER "BORDER GUARD OF UKRAINE" AS A SOURCE OF RESEARCH ON MIGRATION MOVEMENTS TO UKRAINE (1992-2018)	48
Ihor Postolnyk, PROBLEMS OF MEDICAL CARE OF UKRAINIAN PEASANTRY OF THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY IN THE RUSSIAN EMPIRE: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM	55

HISTORY OF CULTURE AND CULTUROLOGY

Veronika Riaboshapka, THE PLACE OF THE SANHUSHKO FAMILY IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH	62
Ivan Tonkoshkur, «BODY POLITICS» AND UKRAINIAN IDEOLOGIES IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY: D. DONTSOV, V. LYPYNSKYI	68
Anatolii Babynskyi, THE PHENOMENON OF “DIASPORIC RELIGION”: THE CASE OF THE THIRD WAVE OF UKRAINIAN EMIGRATION	73
Inna Bilotserkivska, DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE BOARDING SCHOOLS NETWORK IN THE SUMY REGION IN 1950–2020	82
Ruslana Potapenko, EDUCATION AS A MAIN FACTOR IN THE SOCIAL DEVELOPMENT OF UKRAINE: HISTORICAL EXPERIENCE OF THE PERIOD «PERESTROIKA» (1985-1991)	89
Taras Zaiets, DEVELOPMENT OF INSTITUTIONS OF CULTURE AND ARTS IN POLTAVA REGION IN 1991-2017	95

Tetiana Shershova, CULTURAL MEMORY AS A FACTOR IN THE FORMATION OF A NATIONAL IDENTITY: ON THE EXAMPLE OF FOLK-SONG PERFORMANCE OF POLTAVA REGION	100
Zhanna Shkliarenko, PERFORMANCE ART: ITS VARIABILITY IN UKRAINIAN CULTURE	105
Yaroslav Moskvín, ETHICAL AND ANTHROPOLOGICAL TYPES OF FICTION	114
Rahim Amir Hussain, “SPIRITUAL MEDICINE” OF ABU BAKR AR-RAZI IN INTERCULTURAL DIALOGUE: SOCIOPHILOSOPHICAL MEANINGS AND ORIENTATIONS	120
Serhii Hulevskyi, CULT TV VS. MAINSTREAM TELEVISION: PHILOSOPHICAL REFLECTION	127
Hanna Horokholynska, THE SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE HORSE IMAGE THROUGH THE PRISM OF CONVERGENT CONNOTATIONS BY THE EXAMPLE OF THE ICONOGRAPHY OF ST. BORIS AND GLIB	133

PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS STUDIES

Yaroslav Hnatiuk, PARADIGMATIC METHODOLOGICAL POSSIBILITIES OF HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL SCIENCE	146
Viktoriiia Babiuk, THE TRANSFORMATION OF THE RELEVANCE CRITERION: FROM THE BEGINNING TO NOWADAYS	154
Vitalii Brynov, THE CHILDREN OF LIGHT AND THE CHILDREN OF DARKNESS: ETHICAL DIMENSIONS OF CHRISTIAN REALISM	160
Mariana Timonina, Karyna Kulik, CINEMATIC AESTHETICIZATION OF VIOLENCE BY THE PHILOSOPHY OF EVENTS	166
Fedir Strizhachuk, CONTROVERSIAL ASPECTS OF THE TRINITARIAN THEOLOGY OF K. BARTH: “MODES OF BEING” AND “FILIOQUE”	170
Andrii Shymanovych, KARL BARTH’S RADICALLY CHRISTOCENTRIC THEOLOGICAL EXEGESIS	177
Anatolii Dymchuk, FREEMASONRY SOCIAL DOCTRINE PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS (FROM J. G. FICHTE TO THE PRESENT)	186
Andrii Pavliuchenko, MAX STIRNER’S PHILOSOPHY AND MODERN ANARCHISM	194
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)	202
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)	206

SOCIAL AND POLITICAL HISTORY

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.1

Олександр Кір'яков

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ФІВИ ТА БЕОТІЯ ПІСЛЯ БИТВИ ПРИ ПЛАТЕЯХ

Oleksandr Kiriakov

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9464-7803>

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE THEBES AND BOIOTIA AFTER THE BATTLE OF PLATEA

Boiotia was one of the most important regions in ancient Greece. This region ruling by the Thebes became the most powerful political player in Greece in the 4 century B.C. But we don't know very well previous periods of Boiotian history. So, in this article, the author analyzes one of the most unknown periods of Boiotian history. It is the time between the battle of Platea 479 B.C. and the battle of Oenophyta 457 B.C. For better reconstruction, the author used a wide range of historical sources, which include big narratives like Herodotus or Thucydides history, or even Pindar's poetry. This article considers such problems as the existence of the Boiotian League after the battle of Platea, a form of government at the Thebes, and surviving of aristocratical elites in this period of time.

Keywords: Boiotia, Thebes, Tanagra, aristocrats, oligarchy, democrats, Athens, Sparta.

Декілька періодів історії Беотії класичної доби можна назвати погано вивченими. Це пов'язано в першу чергу з тим, що регіон в цей час не завжди був головним політичним актором Еллади, а тому випадає з поля зору джерел. До таких малознаних періодів відноситься час між двома великими битвами при Платеях та Енофітах. Перша поклала край персофільській політиці місцевих еліт. Друга ж стала початком контролю Беотії сусідніми Афінами. Власне кажучи ця стаття є спробою висвітлити головні проблеми беотійської історії цього часу. Отже, спробуємо навіть за наявної скудної джерельної виконати це завдання та окреслити хоча би і гіпотетично основні вектори розвитку регіону.

В ході греко-перських воєн всі поліси Беотії, за виключенням Феспій та Платей, дали перському царю «землю та воду». Тому відповідно після битви при Платеях в 479 р. до Р.Х. цілий регіон виявився в таборі переможених. Для персів поразка означала втрату престижу та відмову від експансіонізму на території Балканського півострова. Натомість для Беотії поразка мала більш серйозні наслідки. Регіон був безпосереднім сусідом Афінської держави, заклятого ворога персів. Беотійці понесли в першу чергу серйозні репутаційні втрати. До них в грецькому світі прикріпився епітет «свиней»¹. Що ж стосується реальних наслідків, то військо грецької коаліції відразу після битви при Платеях направилось до Фів. Місто потрапило в облогу. Основною вимогою була видача олігархів, які погодились на союз із персами: Аттагіна та Тімегеніда². Останній за словами Геродота попросив фіванців через двадцять днів осади видати тих, хто дійсно був винуватий в медизмі. Мотивом такої самопожертви аристократа було бажання врятувати місто. Інший винуватець персофільської політики Аттагін буцімто зміг врятуватися втечею. Проте спартанський полководець

¹ Larson, St. L. (2007). *Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods*. Stuttgart: Historia Einzelschriften, 154. ; Tufano, S. (2019). *Boiotia from Within. The Beginnings of Boiotian Historiography*. Münster: Universitäts und Landesbibliothek Münster, 37.

² Rockwell, N. (2017). *Thebes. A History*. London, New York: Routledge, 53.

Павсаній навіть помилював його дітей, оскільки вони не несли провини батька. Інші ж лідери Фів, причетні до медизму, були страчені¹.

Після описаних вище подій Беотія випадає з поля зору джерел. Фактично двадцять років існування цілого регіону в середній Греції відбивають лише ситуативні згадки. Такий стан справ зберігається до 457 р. до Р.Х., коли відбулися дві великі битви при Танагрі та Енофіті. Тому дуже важливо залучити максимальне коло джерел та спробувати реконструювати внутрішньополітичні події в регіоні. Найбільш важливими проблемами є продовження існування регіональних політичних структур в Беотії. Та як змінилось положення Фіванського полісу в середині регіону.

Деякі дослідники вказують на те, що покарання за «медизм» було не суттєвим для регіону. Адже з джерел ми дізнаємось тільки про покарання фіванців і то не всіх, а тільки олігархічної верхівки. Про те, що один з її лідерів взагалі втік та не поніс ніякого покарання, а основна маса громадян переклала всю винну за персофільську політику на еліти чим повністю убезпечила себе від можливих наслідків².

Скоріш за все були ще наслідки для всього регіону про які не згадує Геродот. Наприклад зберігся епіграфічний документ з Олімпії – апеляція на попереднє судове рішення, яке на жаль не зберіглося. З цього документу слідує що на беотійців було покладено колективне покарання. Але апеляція переглянула це рішення по відношенню до феспійців, у зв'язку з тим, що цей поліс не дав персам «землю та воду», а натомість приймав участь у Фермопільській та Платейській битвах. Документ датується періодом після Платейської битви. Тому можливо саме через позицію Феспій в греко-перському протистоянні вони були виключені з судового рішення про санкції покладені загалом на беотійський колектив³. В даному випадку поліс був протиставлений етносу. Хоча можливі і інші пояснення, чому стосовно Феспій покарання не було застосоване⁴. На нашу думку перший варіант пояснення ближчий до реалій. Судячи з усього судове засідання в Олімпії стосувалося змагань. І таким чином беотійці несли ще й культурне покарання за медизм у вигляді таврування усього населення регіону як колаборантів. Оскільки Олімпійські ігри були найбільшою спортивно-релігійною подією в Елладі, репутаційні втрати мали би бути значними.

Також всупереч повідомленню Геродота про м'яке покарання фіванців багато дослідників відзначають послаблення цього полісу в регіоні. Такий висновок можна зробити не прямо, а опосередковано через гіпотезу, що в цей час гегемонію в Беотії отримує Танагра. Це припущення тісно пов'язано з позицією, що Беотійський союз після битви при Платеях продовжив своє існування і певні політичні структури могли зберегтися. Розглянемо основні постулати цієї гіпотези.

Головним доказом збереження політичних структур в Беотії слугує нумізmatика. У цей період в регіоні карбували два типи монет. Перша, вироблялась в Танагрі, з зображенням традиційного «беотійського щита» та написом ΒΟΙ. Друга, карбувалась в Танагрі, Фівах, Акрафії, Галіарті, Короней та просто мала зображення «беотійського щита», без напису⁵. Більша частина обох серій походить з Танагри. Це мало би свідчити про економічний спад Фів після греко-перських воєн та спроби Танагри зайняти місце гегемона⁶. Після перемоги при Енофіті в 457 р. до Р.Х. афіняни, згідно повідомлень джерел, зрили укріплення Танагри⁷. Ці факти безумовно наштовхують на думку, що Танагра стала лідером Беотійського союзу в 479-457 рр. до Р.Х. При цьому одним з основних інструментів мали би бути гроші. Тобто фінанси вже відігравали важливу роль в суспільно-політичному житті, що свідчить про високий розвиток політичного життя в Елладі в V ст. до Р.Х.

Довгий час історіографія тісно пов'язувала наявність спільних для Беотії символів в чеканці монети та існування регіональних політичних структур у вигляді федерації, тощо. Однак більша частина сучасних досліджень ставить під сумнів такий зв'язок. Були вказані чисельні випадки коли спільне карбування монети не мало ніякого відношення до спільних політичних інституцій. До прикладу, спільний випуск грошей Аркадією, з написом регіонального етнікону, також довгий час

¹ Hdt. 9.86-88.

² Buck, R. J. (1979). *A History of Boeotia*. Alberta: University of Alberta Press, 135.

³ Papazarkadas, N. (2014). *The Epigraphy and History of Boeotia*. New Finds, New Prospects. Boston, Leiden: Brill, 39-40.

⁴ Schachter, A. (2016). *Boiotia in Antiquity: Selected Papers*. Cambridge: Cambridge University Press, 59-60.

⁵ Buck, R.J. (1979). *A History of Boeotia*. Alberta: University of Alberta Press, 141.

⁶ Demand, N. (1982). *Thebes in the Fifth Century*. Heracles Resurgent. New York: Routledge, 27.

⁷ Thuc. 1.108.

сприймався як доказ утворення там федерації. Проте, було доведено, що спільні політичні інституції утворились там на півстоліття пізніше, а карбування монети було пов'язано виключно з святкуванням пан-аркадського фестивалю Зевса Лікейського¹. Інший гарний приклад випуску грошей при відсутності політичних інституцій походить з узбережжя малої Азії. Там, Мітілени та Фокея домовились карбувати монету з електрику. Договір виявився напрочуд надійним та протримався в силі з VI по IV ст. до Р.Х.². Тобто насправді існує багато неполітичних причин для карбування монети. Причини могли критися у сфері культу, як в першому випадку, так і бути суто економічними, як у другому.

Тепер, слід трохи уваги приділити ще одній нумізматичній проблемі, питанню датування цих серій монет. Справа в тім, що абсолютного датування їх не існує. Точно можна сказати лише, що це перша половина V ст. до Р.Х. Далі дослідники прив'язують певні серії монет до вагомих політичних подій³. Дійсно виглядає так, що збільшення монет з Танагри припало на послаблення Фів, яке мало би відбутися після Платейської битви. Ну і звичайно, що такий сплеск карбування мав би протривати до битви при Енофітах, адже після неї стіни Тангри були зриті в результаті чого відбулось послаблення полісу. Загалом така імовірність дійсно виглядає високою. Імовірно ми не враховуємо якісь економічні причини для такого сплеску вироблення грошей в Танагрі, які насправді мали би бути основними. Якщо Геродот правий і для Фів покаранням за «медизм» була лише страта невеликої кількості аристократів то це навряд чи могло кардинально відобразитись на їх економіці. Тому збільшення кількості монет з Танагри могло не бути пов'язано з великими битвами. Просто в результаті якихось не відомих причин цей поліс збільшив виробництво грошей, а реальні хронологічні межі цих серій могли бути відмінні від запропонованих. Також є можливість, що це статистична помилка. Монет класичної доби насправді не так багато. Знахідки кількох скарбів можуть суттєво вплинути на уявлення про співвідношення кількості обігу монет в регіоні. В такому випадку Танагра взагалі могла не мати якихось економічних успіхів в регіоні, а дослідникам просто поталанило, що скарби з їх серіями першими потрапили до їх рук.

Що ж відомо про Фіви в цей час? Насправді надійних повідомлень не так уже й багато. Так, саме в цей проміжок часу фіванцям вдалося повернути викрадену персами статую Аполлона назад в Делійське святилище. Це мало би статися в 470 р. до Р.Х., оскільки статуя була викрадена персами в ту ж кампанію коли відбулась Марафонська битва⁴. Перський полководець Датіс лишив викрадену реліквію на острові Делос і наказав повернути її власникам. Проте тільки через 20 років фіванці самі забрали її, буцімто по велінню бога⁵. Ця подія має дуже важливе значення як у сфері культу так і у сфері політики. Культ Аполлона був міським для Фів. Його вшановували в особливий спосіб за допомогою ритуалу триподофорії, тобто приношення триножників. Цей ритуал поширювався на південь та мав би символізувати єднання всіх, хто жив в цьому регіоні під головуванням Фів⁶. Таким чином ритуал з чисто культової сфери перетікав у політичну. Адже для всього регіону на південь від Фів за допомогою культу вибудовувалась ієрархія взаємовідносин.

Також важливо наголосити на тому, що територіально святилище в Деліях мало би належати Танагрі. Насправді пізніше так і було⁷. Факт контролю Фівами святилища в Делії ставить під сумнів гіпотезу про гегемонію Танагри в Беотії. Оскільки виходить, що найсильніший поліс регіону дозволяв контроль над важливим культовим місцем на власній території.

Безумовно повернення статуї Аполлона з Делосу слід розцінювати як політику по посиленню своєї позиції в регіоні⁸. Окрім цього, така акція не могла відбутися без згоди Афін, які повністю

¹ Larson, St. L. (2007). *Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods*. Stuttgart: Historia Einzelschriften, 69.

² Alfen, P. G. (2006). *Agoranomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H Kroll*. New York: American Numismatic Society, 210-219.

³ Larson, St. L. (2007). *Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods*. Stuttgart: Historia Einzelschriften, 71-72.

⁴ Boardman, J., Hammond, N. G. L., Lewis, M., Ostwald, M. (1988). *The Cambridge Ancient History*. Cambridge: Cambridge University Press, 4, 506-517.

⁵ Hdt.6.118.

⁶ Papazarkadas, N. (2014). *The Epigraphy and History of Boeotia. New Finds, New Prospects*. Boston, Leiden: Brill, 49-50.

⁷ Thuc. 4.76.4-5; Strabo. 9.2.7; Paus. 9.20.1.

⁸ Buck, R. J. (1979). *A History of Boeotia*. Alberta: University of Alberta Press, 142.

контролювали Делос. Таким чином виходить, що відбулось потепління стосунків між Фівами та Афінами¹. Ворожими стосунки між двома полісами були з 519 р. до Р.Х.². Тоді афіняни прийняли під свій захист Платеї. Цей союз увесь час не давав можливості розвитку відносин між Фівами та Афінами. В «школі» Еллади звичайна річ розуміти, що віддаючи статую Аполлона, посилюють позиції своїх традиційних ворогів фіванців в Беотії. Тому в них мали би бути серйозні мотиви для цього кроку.

Гарною основою для потепління стосунків могло стати введення демократичної форми правління в Фівах. Дійсно повідомлення джерел дозволяють зробити подібне припущення для періоду між 479 та 457 рр. до Р.Х. Так, Арістотель прямо вказує на те, що після битви при Енофітах тобто в 457 р. до Р.Х. в Фівах розпочалися чвари в результаті чого демократія була скасована³. Повідомлення Стагіріта може бути доповнене свідченням «Старого олігарха». Він говорить про те, що афіняни, як правило, підтримують демократії, але коли підтримали олігархів, то отримали панування над всією Беотією⁴. А єдиний період, коли Афіни панували в беотійському регіоні, припадає на період 457-446 рр. до Р.Х. Виходить два джерела, незалежно один від одного, повідомляють нам про, те що в Фівах до 457 р. до Р.Х. була демократична форма правління. На жаль верхню дату її уведення точно назвати важко. Можна було би припустити, що це сталося в 479 р. до Р.Х., коли місто здалося після штурму. Але Геродот нічого не говорить про зміну форми правління. Крім того, згідно його повідомлень, наказ про старту персофілів олігархів видав спартанський полководець Павсаній⁵. Не дивлячись на те, що Афіни і Спарта разом боролися проти персів і на той період були в гарних стосунках, важко уявити, щоб Павсаній дозволив афінянам посилити свої позиції в середній Греції. Тому демократія мала би бути запроваджена у Фівах пізніше. Імовірно це сталося до 470 р. до Р.Х. коли було повернуто статую Аполлона з Делосу. Очевидно зміна державного устрою мала якісь місцеві внутрішні причини. Досить вірогідно, що страта Павсанієм аристократів могла цьому сприяти.

Щоправда не всі дослідники погоджуються з такою інтерпретацією. Існує думка, що демократія була введена відразу після битви при Енофітах, тобто в 457 р. до Р.Х., але з якихось причин не прижилась та була замінена на режим якоїсь близької до Афін олігархічної партії⁶. Таке твердження засновано на довірі до повідомлення Діодора про те, що після битви при Енофітах Фіви не були взяті, оскільки спартанці допомогли відновити там стіну⁷. Афіняни врешті добились зміни державного устрою в Фівах скориставшись чи викликавши стасіс. Однак, як зазначалося вище, демократія тут не була звичною формою правління, тому до влади прийшли залежні від Афін олігархи. Це пояснення, однак, не витримує критики.

Саме повідомлення Діодора про неможливість взяття афінянами Фів після Енофіти не викликає довіри. Адже Фулідід, якого у даному випадку слід вважати більш надійним, не робить виключення для жодного з беотійських полісів. Згідно його повідомлень після Енофіти Афіни отримали панування над всією Беотією⁸. Джерелом Діодора для цих подій мав би бути Ефор, який жив на століття пізніше і можливо переніс політичні та військові реалії свого часу на попереднє століття. Так, спартанці діють в нього майже так само як Епамінонд століття по тому, який для протидії Лакедемону допомагав розбудовувати фортечні мури в Мессенії. Тому скоріш за все слід вважати повідомлення Діодора про відбудову стіни неправдивим і не спиратися на нього для побудови якихось інтерпретацій⁹.

Отже все таки демократія мала би бути уведена в Фівах в 470-х рр. до Р.Х. та скасована після 457 р. до Р.Х., коли до влади в місті прийшли орієнтовані на Афіни олігархи. Така схема є більш прийнятною, адже не йде всупереч повідомлень таких джерел як Фулідід, «Старий Олігарх», Арістотель та дозволяє пояснити згоду Афін на повернення статуї Аполлона.

¹ Rockwell, N. (2017). *Thebes. A History*. London, New York: Routledge, 58-59.

² Thuc. 3.68.5.

³ Aristot. Pol. 5. 1302b 29-32.

⁴ Ps.Xen.Const. Ath. 3.10-11.

⁵ Hdt.9.86-88.

⁶ Demand, N. (1982). *Thebes in the Fifth Century. Heracles Resurgent*. New York: Routledge, 34.

⁷ Diod. Sic. 11.81-83.

⁸ Thuc.1.108.3.

⁹ Buck, R.J. (1979). *A History of Boeotia*. Alberta: University of Alberta Press, 145-147.

Таким чином в результаті греко-перських воєн місцева фіванська аристократія була ослаблена настільки, що могла поступитися демократам владою в місті. Проте це не означало її повного знищення. Є цікаві поетичні свідчення Піндара про те як місцева еліта починає оговтуватись після п. Так, в першій Істмійській оді батько переможця отримав допомогу в Орхомені після корабельної аварії¹. Насправді цей уривок можна читати як буквально, так і метафорично. В першому випадку цей чоловік дійсно міг зазнати якоїсь невдачі в морській справі. В другому випадку, при метафоричному прочитанні під корабельною аварією можна розуміти Платейську битву адже згідно повідомлення Геродота Асоподор командував там фіванською кіннотою². Таким чином можливо аристократ знайшов прихисток в Орхомені. Геродот називає тільки двох головних винуватців в персофільській позиції Фів. І один з них, Аттагін, втік³. Проте, за словами того ж таки Геродота, за наказом Павсанія були страчені винні, а не лише одна людина. Тобто він очевидно називає тільки лідерів, а ще велика частина аристократів залишається не названою. Судячи з того, що втік лідер, змогли врятуватися й інші. Виходячи з повідомлення Піндара, можемо сказати, що одним з імовірних місць переховування був саме Орхомен. З яким мабуть Фіви, або принаймні місцеві аристократи мали би мати хороші стосунки.

Ще одним прикладом виживання та відновлення аристократичних родів можна вважати четверту Істмійську оду присвячену Меліссу з Фів. Він перемогою в змаганнях з панкратіону повернув славу роду, який втратив чотирьох чоловіків на війні⁴. Очевидно, що мається на увазі греко-перські війни. Таким чином бачимо, що один з аристократичних родів поніс прямі людські втрати, але зміг відновитись. При тому вони мали би бути достатньо заможними, щоб мати можливість заплатити такому поету як Піндар⁵.

Отже підсумовуючи слід сказати, що в нас недостатньо даних для того, щоб стверджувати, що після греко-перських воєн в Беотії збереглися якісь регіональні інституції. Страта частини аристократів у Фівах після Платейської битви імовірно внесла плутанину в регіональні зв'язки еліт. Проте, як бачимо, частині з них вдалося не тільки вижити, а й відновитися. Це можна прослідкувати завдяки поезії Піндара. В цьому контексті цікаво виглядає той факт, що можливо частина фіванських аристократичних родин переховувались в Орхомені. Це однозначно руйнує звичний історіографічний стереотип про традиційну ворожнечу між Фівами та Орхоменом. Що стосується головування в регіоні Танагри, то ця гіпотеза має досить мало доказів на свою підтримку. Карбування монети не обов'язково прив'язане до політичних змін, а його датування часто покладається не на гіпотези, а скоріше на здогадки. Втім використання при виробництві грошей спільного регіонального символу «беотійського щита» означає збереження культових зв'язків у регіоні. Судячи по тому, що фіванські демократи повернули статую Аполлона вони так само як і їх раніше їх родовиті візаві, використовували почуття етнічної ідентичності регіону для посилення політичної позиції свого рідного міста.

References:

1. Buck, R.J. (1979). *A History of Boeotia*. Alberta: University of Alberta Press. [in English].
2. Demand, N. (1982). *Thebes in the Fifth Century. Heracles Resurgent*. New York: Routledge. [in English].
3. Larson, St. L. (2007). *Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods*. Stuttgart: Historia Einzelschriften. [in English].
4. Papazarkadas, N. (2014). *The Epigraphy and History of Boeotia. New Finds, New Prospects*. Boston, Leiden: Brill. [in English].
5. Rockwell, N. (2017). *Thebes. A History*. London, New York: Routledge. [in English].
6. Schachter, A. (2016). *Boiotia in Antiquity: Selected Papers*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
7. Tufano, S. (2019). *Boiotia from Within. The Beginnings of Boiotian Historiography*. Münster: Universitäts und Landesbibliothek Münster. [in English].

¹ Pind. Istm. 1. 30-40.

² Demand, N. (1982). *Thebes in the Fifth Century. Heracles Resurgent*. New York: Routledge, 28-29.

³ Hdt.9.86-88.

⁴ Pind. Istm. 4.

⁵ Demand, N. (1982). *Thebes in the Fifth Century. Heracles Resurgent*. New York: Routledge, 29.

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.2

Андрій Шевчук, к. і. н.*Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна***РАДНИКИ ГОЛОВНИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ: РЕАЛІЗАТОРИ ІМПЕРСЬКИХ ПРАКТИК
(1797-1831)****Andrii Shevchuk, PhD in History**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>*Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine***SUPREME COURTS' ADVISORS AT THE RIGHT-BANK
UKRAINE AS IMPLEMENTERS OF IMPERIAL EXPERTISE
(1797-1831)**

As defined in the article based on archive data, to ensure control over the Right-Bank Ukraine judicial system the auditing and appeal establishments, namely the supreme courts aimed at minimizing social and political tension in the region, were created. Although the government was held by heads and officials elected by the local elite, high-rank and well-paid positions of advisors were introduced for providing imperial supervision. Only trusted persons were chosen as officials, obliged to correct the activity of the judicial system and to bring the supreme/local power's interests in accordance with the local establishment's ambitions. They managed to cope with the set tasks successfully. Mainly the local nobility representatives having juridical experience formed the supreme courts' staffing. The November Uprising of 1830-1831 resulted in the liquidation of the judicial tradition of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Russian Empire, Right-Bank Ukraine, supreme court's advisor, imperial expertise, Polish nobility (szlachta), judicial tradition of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Постановка проблеми. XVIII ст. було періодом територіального, військового й економічного зростання Російської імперії. Якщо Петро I зробив державу імперією та заклав підвалини могутності, то Катерина II зуміла модернізувати країну. Не останню роль у зміцненні держави відігравали реформи, які проводилися в дусі Просвітництва й камералізму. Творення нової адміністративної та судової систем згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. мали започаткувати станове проєвропейське судочинство. Проте тогочасні дворянство, міщанство та державні селяни не були внутрішньо готові до виборності посад, великої кількості судових інстанцій, можливості вирішувати свої цивільні суперечки у правовому полі тощо. Натомість на інкорпорованих територіях Речі Посполитої верховна влада зустріла розвинуту європейську систему судочинства, яка включала безстроковість перебування на посадах виборних посадовців, незалежність судових структур, стали законодавчу базу (Третій Литовський статут 1588 р.), яка постійно доповнювалася польськими конституціями (законами), наявністю інституту адвокатури. Проте Катерина II, використовуючи фактор перебування російських військ, розпочала перетворення в судовій сфері згідно «Учреждений...» 1775 р. Павло I, прагнучи посилити свою владу й навести порядок, потребував підтримки місцевих еліт. Судова влада, поруч із збереженням аграрних відносин, стала одним із «містків» домовляння з польською шляхтою. Відновлення установ першої інстанції – магістратів (для міських жителів), повітових (суд у кримінальних і цивільних справах для всіх мешканців) і підкоморських (для врегулювання поземельних відносин) судів – з одночасним відновленням дії Третього Литовського статуту й польських конституцій, запровадження для судів першої інстанції польської мови та виборності посад повинні були переконати місцеву еліту в абсолютному збереженні своєї влади в регіоні. Проте чи насправді правляча верхівка готова була поступитися владою, чи це була просто імперська практика узгодження прагнень центру зі сподіваннями польської шляхти? Чи було застосування механізму контролю над судовою владою?

Стан дослідження. Питання соціального портрету й діяльності радників Київського, Волинського й Подільського головних судів наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. не знайшли

відображення в історіографії. Пояснення полягає в поганому збереженні фондів головних судів у Держархівах Житомирської і Хмельницької областей, Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, великій кількості справ (загалом у трьох фондах відкрито 10567 одиниць зберігання) та перебуванні об'єкта дослідження на стикові юриспруденції й історії. Використання архівних матеріалів дозволило вирішити поставлені в даній публікації завдання.

Слід відмітити, що імперські практики на інкорпорованих від Речі Посполитої територіях досліджувалися фахівцями. М. Долбілов аналізує використання різноманітних управлінських практик, що давало можливість узгоджувати інтереси місцевих спільнот з державними пріоритетами¹. Л. Горизонтов підсумовує, що спроби імперської влади перетворити поляків на вірнопідданих провалилися². А. Каппелер переконаний, що польське питання дестабілізувало Російську імперію, адже польська шляхта прагнула до відновлення незалежності. Селяни й міщани не могли бути партнерами верховної влади. Дослідник звертає увагу на погіршення російсько-польських стосунків у 1820-х роках³.

Окремі питання функціонування судової влади були досліджені в наукових розвідках. М. Клочков зауважував, що Павло I, хоча й відновив попередні права і привілеї окремих регіонів та ліквідував принцип становості, проте реальна влада залишилася в руках губернаторів⁴. Л. Писарькова, оцінюючи реформи Павла I, констатує, що Штати 1796 р. завдали нищівного удару по виборним становим представникам у губерніях, владою було взято курс на бюрократизацію складу судово-адміністративних посад⁵. Р. Уортман відзначає, що суди на початку XIX ст. формувалися, насамперед, з колишніх військових, які, не маючи відповідного досвіду й не цікавлячись здійсненням правосуддя, передоручали роботу канцеляристам, які підганяли закон до побажань і велінь багатих і впливових персон⁶. Д. Бовуа підкреслює те велике значення, яке відіграла судова влада для польської шляхти. Саме за її допомогою місцевий істеблшмент утримував повну владу в суспільному житті й аграрних відносинах до Польського повстання 1830-1831 років⁷. В. Воропанов, аналізуючи кадровий склад уральських і західносибірських судових установ у першій чверті XIX ст., висловлює думку, що абсолютистська держава планомірно забезпечувала імперські суди кваліфікованими кадрами, які позитивно характеризувалися й мали різноплановий професійний досвід⁸. Розглядаючи склад колегій повітових й окружних судів у Тобольській і Томській губерніях у першій чверті XIX ст., дослідник переконує, що владі вдавалося забезпечувати кваліфікований склад осіб, які здійснювали правосуддя. Постійно знижувалася питома вага відставних офіцерів, які, проте, потрапляли до судів після попередньої цивільної служби⁹.

Історіографічний огляд засвідчує, що питання соціального портрету радників головних судів Правобережної України не досліджене. Детальний аналіз даного аспекту дозволить підтвердити або спростувати тезу про застосування імперських практик в умовах збереження річпосполитівської судової традиції.

Метою статті є дослідження соціального портрету радників кримінальних і цивільних департаментів головних судів Київської, Волинської та Подільської губерній. Вони призначалися

¹ Долбілов, М. (2010). *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Москва: Новое литературное обозрение, 18.

² Горизонтов, Л. (1999). *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*. Москва: Индрик, 7-8.

³ Каппелер, А. (2005). *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад*. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 67-68, 70.

⁴ Клочков, М. (1916). *Очерки правительственной деятельности времени Павла I*. Петроград: Сенатская типография, 417-418, 428.

⁵ Писарькова, Л. (2007). *Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы*. Москва: РОССПЭН, 498-499.

⁶ Уортман, Р. (2004). *Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России*. Москва: Новое литературное обозрение, 121-122.

⁷ Бовуа, Д. (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.* Львів: Кальварія, 152, 155.

⁸ Воропанов, В. (2011). О персональном составе судебных коллегий Тобольской и Томской губерний в первой четверти XI в. *Научный сборник Уральского академии государственного управления: политология, обществознание, экономика, право*, 2, 251-259.

⁹ Воропанов, В. (2017). Состав коллегий уездных и окружных судов в Тобольской и Томской губерниях в первой четверти XIX в. *Вестник Томского государственного университета*, 418, 71-77.

<https://doi.org/10.17223/15617793/418/9>.

верховною владою для контролю за діяльністю вищезгаданих ревізійно-апеляційних установ і повинні були мінімізувати соціальну й політичну напругу в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Павло I, прийшовши до влади й потребуючи підтримки місцевих еліт в національних окраїнах, у Західних губерніях почав проводити політику непрямого управління (загравання з польською шляхтою). Передусім, згідно Штатів 1796 р., було відновлено дію повітових (вживалася польська назва «rowiat», замість російської «уезд») і підкоморських судів, магістратів. Проте залишити судову владу повністю під контролем польської шляхти, не входило до планів імператора. Для керівництва всіма судами губернії були створені ревізійно-апеляційні установи – головні суди¹. Річпосполитівська судова традиція була позбавлена такої установи, адже Люблінський трибунал був найвищою апеляційною (виділення – Авт.) установою для станових шляхетських судів малопольських і українських воєводств Речі Посполитої. Крім того, до його складу входили щороку обрані на шляхетських сеймиках судді (спочатку 27, потім – 50) по 1-2 від кожного воєводства². Згідно Штатів 1796 р. головний суд складався з кримінального та цивільного департаментів для розгляду відповідних проваджень. Верховна влада запропонувала оригінальний підхід до формування кадрового складу: голова і три засідателі кожного з департаментів обиралися місцевою шляхтою на виборах, перший затверджувався Сенатом, решта – губернатором. Також до складу департаментів верховною владою призначалися радник і секретар³ (значення останнього було надзвичайно вагомим через участь у підготовці всіх документів в умовах панування формального судочинства). Не дивлячись на своєрідні «запобіжники» при формуванні головних судів, імператор запровадив систему перехресного контролю за діяльністю судової влади, створивши Волинський надвірний суд (1798-1801), який зумів узяти контроль над судовою системою регіону (кадровий склад був повністю призначуваний верховною владою)⁴. Функції контролю були продубльовані запровадженням інституту губернських фіскалів, які повинні були відігравати роль «караючого меча» верховної влади⁵. Олександр I, дотримуючись політики порозуміння з польською аристократією, залишив лише головні суди, які продовжували керувати судовою системою.

Відповідно до Штатів 1796 р. для чиновників було передбачено присвоєння чину 6 класу – колезького радника (аналогічному армійському полковнику). Голова департаменту отримував чин 5 класу – статського радника, для засідателів не було передбачено чину. Найвищий чин – дійсного статського радника (4 клас) отримували губернатори, аналогічний чин голови департаменту мав віце-губернатор. Колезькими радниками в губернії були лише радники губернського правління і казенної палати, губернський прокурор. Якщо говорити про грошове забезпечення, то для радників воно становило 600 руб. сріблом. Для прикладу, голова департаменту отримував 840 руб., а засідателі мали утримуватися дворянством (насправді не отримували ніяких коштів). Якщо проаналізувати грошове забезпечення, то воно дорівнювало тому, яке мали радники губернського правління і казенної палати, губернський прокурор, проте поступалося губернаторовому (1800 руб.+1200 руб. столових), віце-губернаторовому (1200 руб.) та голові департаменту⁶. З аналізу вищенаведених фактів стає зрозумілою важливість посади: радниками мали бути досвідчені чиновники з пристойним жалуванням.

Верховна влада була зацікавлена в перебуванні на посадах радників досвідчених чиновників, які могли одночасно захищати державні інтереси і вміти знаходити спільну мову з місцевою елітою.

¹ Полное собрание законов Российской империи (1825). *Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800)*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 44 (2), 396.

² Гурбик, А. (2009). *Енциклопедія історії України*. Люблінський трибунал. Київ: Наукова думка., 382.

³ Полное собрание законов Российской империи (1825). *Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800)*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 44 (2), 728.

⁴ Докладніше про діяльність Волинського надвірного суду та боротьбу за вплив в регіоні його голови О. Кршижановського див.: Шевчук, А. (2018). Волинський надвірний суд (1798-1801): заснування, структура та діяльність. *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.*, 28, 179-202.

⁵ Докладніше про боротьбу фіскала Лісіцина з губернатором та судами у Волинській губернії див.: Шевчук, А. (2018). Боротьба фіскалів та влади за контроль над судовою системою Західних губерній Російської імперії (1799 р.). *Емінак: науковий щоквартальник*, 4 (24), 1, 82-86.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (1825). *Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800)*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 44 (2), 397.

Від чиновників у цивільних департаментах вимагалось захищати державні інтереси, передусім, у питанні відстоювання меж державних маєтків і сплаті різних мит до державної скарбниці; у кримінальних – слідкувати за тим, щоб чиновники при розгляді службових злочинів і проступків та в разі виникнення конфліктів з обраними посадовцями не зазнавали безпідставних переслідувань. Фактично ж радники повинні були діяти виключно згідно існуючих законів, але головним завданням, що покладалося на них, була корекція діяльності нижчих судових установ заради мінімізації соціальної й політичної напруги в регіоні.

Наведені в Таблиці 1 дані по Волинській губернії свідчать про сталість корпусу радників. При складанні таблиці були використані укази губернського правління, журнали та протоколи засідань департаментів, формуляри чиновників.

Таблиця 1

Радники Волинського головного суду (1800 – 1831)¹

Роки виборів	Кримінальний департамент	Цивільний департамент
1800	Костянтин Трусевич / з 1802 р. – надвірний радник ² Іван Дротаєвський	надвірний радник Хрисанф Червінський
1803	Іван Дротаєвський	Хрисанф Червінський
1805	Іван Дротаєвський	Хрисанф Червінський
1809	Іван Дротаєвський	з квітня 1807 р. – надвірний радник Станіслав Закржевський
1811	Іван Дротаєвський	Станіслав Закржевський
1814	Іван Дротаєвський	Станіслав Закржевський / з 1816 р. – титулярний радник Михайло Трипольський
1817	Пантелеймон Корбут / Антоній Рожанський	Михайло Трипольський / з 1818 р. – засідатель цього ж департаменту титулярний радник Йосиф Залеський
1820	Антоній Рожанський / з 1821 титулярний радник Іван Григорович	Йосиф Залеський (до 1822 р.)
1823	Йосиф Залеський (1822–1825)	Іван Григорович
1826	колезький асесор Федір Богданович	Йосиф Залеський (з 1825 р.)
1829	Федір Богданович	Йосиф Залеський

¹ Складено автором на основі архівних даних.

Кримінальний департамент. Дані за 1800 р.: Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 16, оп. 3, спр. 12, арк. 1, 554, 582; ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 16, арк. 1; 1803 р.: спр. 20, арк. 1; ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 200, арк. 1; 1805 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 26, відсутня нумерація; 1809 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 39, відсутня нумерація; ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 40, арк. 1; 1811 р.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК), ф. 1254, оп. 1, спр. 1275, арк. 3, 4; 1814 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 72, арк. 1, 822, 900; 1817 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 83, відсутня нумерація; 1820 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 98, відсутня нумерація; 1823 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 152, арк. 81; 1826 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 181, арк. 1; 1829 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 188, арк. 1.

Цивільний департамент. Дані за 1800 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 195, арк. 237; 1803 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 198, арк. 1, 709; 1805 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 198, арк. 1, 709; 1809 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 211, арк. 1; ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 206, відсутня нумерація; 1811 р.: ЦДАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 1275, арк. 3, 4; 1814 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 222, арк. 490, 819; ЦДАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 1782, арк. 4 зв.; 1817 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 229, арк. 1; ЦДАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 1782, арк. 1 зв., 4 зв.; 1820 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 235, арк. 1, 8 зв.; 1823 р.: Державний архів Рівненської області, ф. 550, оп. 1, спр. 11, арк. 5; ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 247, арк. 1; ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 241, арк. 1; 1826 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 181, арк. 1; 1829 р.: ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 266, арк. 1, 905.

² Єдиний запис за 1804 р. із зазначенням чину (ДАЖО, ф. 16, оп. 3, спр. 26, арк. 1).

Найбільше зацікавлення викликає постать радника кримінального департаменту надвірного радника І. Дротаєвського. На жаль, не вдалося виявити його формуляр про службу, крайня точно встановлена дата його перебування на посаді – 1814 р. Проте в матеріалах Київського головного суду зазначено, що замість померлого 1809 р. радника цивільного департаменту надвірного радника Жученка було призначено радника кримінального департаменту Волинського головного суду І. Дротаєвського, який вступив на посаду після складання присяги в присутності губернського прокурора¹. 1812 р. в кримінальному департаменті Київського головного суду слухалася скандальна справа радника цивільного департаменту Дротаєвського й засідателів Галієвського й Осташевського. Всупереч забороні київського військового губернатора наприкінці 1811 р. здійснювати будь-які цивільні дії з маєтностями князя Домініка Радзивіла через великі борги 22 січня було внесено в контрактіві акти угоду князя про дозвіл розпорядження його маєтками створеній ним фамільній раді. При розгляді з'ясувалося, що члени суду всупереч існуючим законам установили чергу перебування в присутствії. Дротаєвський і Галієвський були відсутні у присутствії на момент укладення угоди, а Осташевський порушив розпорядження військового губернатора. За вироком їх позбавили посад із заборonoю займати їх у майбутньому, а винуватця, крім того, мали утримувати шість тижнів у Києво-Печерській фортеці². Проте в журналах засідань за 1810 р., за 1811 р., за 1814 рр. фігурує прізвище І. Дротаєвського. Очевидно, що чиновник користувався повною довірою з боку місцевої влади і тому, всупереч вироку кримінального департаменту Київського головного суду, продовжив перебування на службі.

1813 р. Волинський головний суд потрясла гучна справа: засідатель кримінального департаменту К. Прушинський звинуватив радника цивільного департаменту надвірного радника С. Закржевського в отриманні хабарів від сторін процесів, розголошенні суддівської таємниці тощо. Для розгляду справи було створено комісію, до складу якої включили зокрема і радника кримінального департаменту Дротаєвського. Цікаво, що К. Прушинський оголосив про недовіру Дротаєвському, з яким він мав конфлікти в суді. Сам же звинувачений С. Закржевський походив зі шляхти Подільської губернії. Спочатку був пажем при польському королі, 1788 р. брав участь у поході під Очаків. 1791 р. – підполковник, а вже 1793 р. у цьому ж званні перебував на російській службі. 1798 р. за станом здоров'я подав у відставку, 1807 р. був призначений радником цивільного департаменту. Мав у володінні 297 рев'язьких душ. Був одружений, мав двох доньок³. Крім того, у 1820-х рр. губернським стряпчим у Києві був Дротаєвський (на жаль, без зазначення ініціалів. – Авт.), із родинними зв'язками з губернським прокурором й іншим губернським стряпчим⁴.

Фактично формування корпусу радників відбувалося двома способами: перший – представники місцевого шляхетства, які мали досвід роботи в судових установах; другий – чиновники з військовим досвідом.

Представником першої групи можна вважати радника цивільного департаменту Волинського головного суду титулярного радника М. Трипольського, який походив з польської шляхти. Свою виборну службу він розпочав 1802 р. з посади секретаря Волинської дворянської комісії. Далі його кар'єра була пов'язана з судами: тричі (1805, 1809, 1811 рр.) його обирали підсудком, з 1814 р. – суддею Житомирського повітового суду. У 1815 р. був відкомандирований у розпорядження сенатора Ф. Сіверса, який проводив ревізію Волинської губернії, для виконання різноманітних доручень. Наступного року отримав чин титулярного радника і був призначений радником цивільного департаменту. Проте 1818 р. через хворобу, що засвідчувалася свідоцтвом лікарської управи, подав у відставку⁵. Його наступником став Й. Залеський, який у 21-річному віці розпочав службу корнетом у Смоленському драгунському полку й через п'ять років вийшов у відставку поручиком. Першою його виборною посадою було депутатство у Волинській дворянській комісії, з 1805 р. розпочалося його перебування в судовій системі: п'ять разів обирався засідателем в обох департаментах (найбільше серед усіх засідателів). Останнє – п'яте обрання 1817 р. було перерване 1818 р. переведенням на посаду радника цивільного департаменту. 1822 р. Й. Залеський переведений

¹ ЦДІАК, ф. 484, оп. 2, спр. 74, арк. 19.

² ЦДІАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 82, арк. 286-289.

³ ЦДІАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 1275, арк. 3-4, 20, 25, 29 зв.-31 зв., 40, 46 зв.-47.

⁴ Щербина, В. (1925). Київ в 20-х роках XIX століття. Україна: науковий двохмісячник українознавства. Київ: Держ. вид.-во України, 3, 117.

⁵ ЦДІАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 1782, арк. 1-1 зв., 4-4 зв.

до кримінального департаменту, 1825 р. – назад до цивільного. 1821 р. був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня, 1826 р. став колезьким асесором. Й. Залеський очевидно належав до тієї категорії чиновників, основних доходом яких було жалування. Він не мав власності (його дружина мала 29 кріпаків), у 57-річному віці мав 10-річну доньку й 5-річного сина (отже, шлюб було укладено після початку кар'єри)¹. За відсутності майнового цензу для обрання використовувалося перебування на російській військовій службі. Сам факт п'ятиразового обрання й переведення на посаду радника свідчить про вміння ладнати, як з місцевою владою, так і з шляхетством.

Прикладом успішної кар'єри може слугувати біографія радника цивільного департаменту Подільського головного суду (1823 р.) шляхтича колезького радника С. Славецького, який мав 57 років та не мав власності, останнє не завадило досягнути успіху на статській службі. Закінчивши в 1790 р. Вінницьке народне училище, він поступив на службу до Вінницького гродського суду інститором (прокурором). Після інкорпорації 1793 р. вступив до канцелярії брацлавського губернатора для перекладу польських справ. Далі був перекладачем при канцелярії цивільного губернатора (1795 р.) та Подільської цивільної палати з отриманням чину колезького протоколіста (1796 р.). Після створення Подільського головного суду був перекладачем цивільного департаменту та отримав чин колезького реєстратора. Через три роки був представлений кандидатом на секретаря цього ж департаменту й отримав губернського секретаря. 1801 р. став засідателем Гайсинського нижнього земського суду, наступного року – брацлавським повітовим стряпчим, щоб через три роки отримати чин титулярного радника. 1807 р. звільнений за власним проханням. Очевидно, що причина звільнення полягала в бажанні продовжити кар'єру далі: вже наступного року він вступає протоколістом до департаменту римо-католицьких справ у столиці з отриманням чину колезького асесора. Проте 1810 р., за указом Сенату, повертається на Поділля губернським прокурором казенних справ. У 1812 – 1813 рр. чиновник 19 місяців боровся з епідемією морової язви в Балті та повіті. 1814 р. за вислугою років отримав чин надвірного радника. З 1816 р., за сенатським указом, став радником цивільного департаменту Подільського головного суду та був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня. Був відкомандирований до тимчасового кримінального департаменту, де вирішив до півтори тисячі справ арештантів, і 1819 р. пожалувався колезьким радником. Коли в 1821 р. з кримінального департаменту до цивільного було передано 150 справ, то він успішно їх вирішив за два місяці². Станом на 1831 р. продовжував перебувати на цій посаді у віці 65 років³.

Радником цивільного департаменту Київського головного суду в 1797–1800 рр. був колезький радник С. Пражевський. 1767 р. він розпочав службу солдатом Смоленського піхотного полку⁴, в грудні 1798 р. був відряджений для участі в люстрації, що було типовим для тодішніх чиновників⁵. У січні 1799 р. радником кримінального департаменту Київського головного суду був колезький радник Неверовський⁶. 20 травня він був відкомандирований до Звенигорода для проведення слідства, а вже 1 серпня у протоколах він фігурував як статський радник⁷ (чин 5 класу, хоча таким міг бути лише голова департаменту. – *Авт.*).

Якщо проаналізувати доступну інформацію стосовно чинів, то діапазон доволі широкий – від титулярного радника (9 класу), колезького асесора (8 класу), надвірного радника (7 класу) до законного, згідно Штатів, колезького радника (6 класу) і навіть статського радника (5 класу). Станом на 1816 р. радником у кримінальному департаменті Київського головного суду був надвірний радник Рева (з 1806 р.), в цивільному – надвірний радник Славецький (з 1814 р.)⁸. Останнього цього ж року замінив губернський стряпчий кримінальних справ М. Александрович⁹. Радником цивільного департаменту Київського головного суду в березні 1829 р. був колезький радник В. Водинський¹⁰.

¹ ДАЖО, ф. 16, оп. 1, спр. 22, арк. 1зв.-3.

² Державний архів Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, спр. 3043, арк. 1196 зв.-1201.

³ Державний архів Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, спр. 3342, арк. 1474 зв.

⁴ ЦДІАК, ф. 484, оп. 5, спр. 7, арк. 4.

⁵ ЦДІАК, ф. 484, оп. 2, спр. 13, арк. 1 зв.

⁶ ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 5, 280.

⁷ ЦДІАК, ф. 484, оп. 1, спр. 11, арк. 149 зв., 224.

⁸ ЦДІАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 1610, арк. 3.

⁹ ЦДІАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 1560, арк. 35.

¹⁰ ЦДІАК, ф. 484, оп. 2, спр. 231, арк. 86.

Очевидно, що не завжди стосунки між виборними посадовцями та призначуваними чиновниками були добрими. Раніше згадувалося про звинувачення радників у корупції та службових порушеннях. Для прикладу, голова цивільного департаменту Подільського головного суду Я. Орловський, бажаючи контролювати радника, 1799 р. у своєму рапорті на ім'я генерал-прокурора П. Лопухіна за 1799 р. повідомляв, що радник Комарницький незаконно займає посаду. У поясненні управляючий Мінською, Волинською й Подільською губерніями генерал І. Гудович вказував, що Комарницький спочатку був радником кримінальної палати Волинської губернії та отримав чин колезького радника, а після змін був затверджений Сенатом радником цивільного департаменту¹. У 1816 р. під час ревізії Київської губернії сенатором О. Болотніковим адвокат цивільного департаменту Е. Ягимовський звинуватив радника цього ж департаменту Нежинця в отриманні незаконних подарунків, проте свідків надати не зміг². Можна припустити, що 20-ти річний адвокат використовувався губернським маршалком Потоцьким у боротьбі з тими чиновниками, які не бажали виконувати його «приватних прохань». Врешті, у вирішальний момент Ягимовський втік, а після повернення його було віддано під суд кримінального департаменту. За звинуваченням у наклепі він мав утримуватися в поліції шість тижнів, його співники – від 4 до 6 тижнів³.

Після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр. ситуація для місцевої еліти різко погіршилася: Микола I активізував курс на повну інкорпорацію Західного краю, однією зі складових якої стала уніфікація судової системи. Вже 30 жовтня 1831 р. за іменним указом наказувалося перейменувати всі установи за російським взірцем (згідно «Учреждений» 1775 р.). Замість головних судів створювалися дві палати – кримінальних та цивільних справ. Деяко змінювався порядок формування палат: голова кримінального департаменту призначався від верхньої влади, радники визначалися Міністерством юстиції⁴. Указ заслуховувався в губернських правліннях та департаментах головних судів. Датою реорганізації було визначене 20 листопада цього ж року⁵.

Висновки. Заходи Павла I, продовжені Олександром I, з відновлення елементів річпосполитівської судової системи примирили польську шляхту Правобережної України з російським пануванням. Проте залишення без нагляду судових інстанцій першого рівня суперечило інтересам верхньої влади. Для контролю за діяльністю магістратів, повітових і підкоморських судів було створено ревізійно-апеляційні установи – головні суди Київської, Волинської та Подільської губерній, які склалися з кримінального та цивільного департаментів. Зовні здавалося, що керівництво даною структурою здійснюють обрані місцевою елітою голови і засідателі. Хоча їхні кандидатури і погоджувалися владою, проте для цілковитого контролю було запроваджено посади радників із високими чином і жалуванням. Чиновниками призначалися особливо довірені особи, які мали здійснювати корекцію діяльності судової системи, узгоджувати інтереси верхньої/місцевої влади з прагненнями місцевого істеблішменту. Судячи з багаторічного перебування на посадах, чиновники, в переважній більшості, добре справлялися з поставленими завданнями, що може слугувати ознакою успішності використання імперських практик пошуку компромісу з місцевою елітою. Кадровий склад формувався не стільки з колишніх військових, скільки з представників місцевої шляхти, досвідченої в юридичній сфері та повністю лояльної до політики влади. Конфлікти між радниками й місцевою елітою з приводу контролю над департаментами закінчувалися перемогою чиновників. Польське повстання 1830-1831 рр. призвело до ліквідації річпосполитівської судової традиції.

Перспективи подальших досліджень. Введення до наукового обігу потребують документи з повітових судів і магістратів, що дозволить зрозуміти особливості функціонування цих установ за умови збереження річпосполитівської судової традиції.

¹ ЦДІАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 111, арк. 10 зв, 11.

² ЦДІАК, ф. 484, оп. 5, спр. 197, арк. 3-4, 17, 95, 123-123 зв.

³ ЦДІАК, ф. 1254, оп. 1, спр. 1560, арк. 9 зв., 69 зв., 71, 86.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (1825). *Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800)*. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 44 (2), 159-160.

⁵ ЦДІАК, ф. 484, оп. 2, спр. 261, арк. 617, 618.

References:

1. Bovua, D. (2007). *Rosiyska vlada i polska shlyakhta v Ukraini. 1793-1830 rr.* [The Russian Government and Polish Nobility in Ukraine. 1793-1830]. Lviv: Kalvariya. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], *f. 120, op. 1, spr. 3043; 3342.* [in Russian].
3. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State Archives of Rivne Region], *f. 550, op. 1, spr. 11.* [in Russian].
4. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoyi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region], *f. 16, op. 1, spr. 22; op. 3, spr. 12, 16, 20, 26, 39, 40, 72, 83, 98, 152, 181, 188, 195, 198, 200, 206, 211, 222, 229, 235, 241, 247, 266.* [in Russian].
5. Dolbilov, M. (2010). *Russkiy kray, chuzhaya vera: Etnokonfessionalnaya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II* [Russian region, foreign faith: ethnoconfessional Imperial policy in Lithuania and Bielorrussia]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
6. Gorizontov, L. (1999). *Paradoksy imperskoy politiki: Polyaki v Rossii i russkie v Polshe (XIX-nachalo XX v.)* [Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (XIX – early XX centuries)]. Moscow: Indrik. [in Russian].
7. Hurbyk, A. (2009). *Entsyklopediya istoriy Ukrainy.* Lyublynskiy trybunal [Encyclopedia of History of Ukraine Lublin Tribunal]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Kappeler, A. (2005). *Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad* [Russia as a multi-ethnic Empire: origin, history, disintegration]. Lviv: Vyd-vo Katolytskoho Ukrainskoho universytetu. [in Ukrainian].
9. Klochkov, M. (1916). *Ocherki pravitelstvennoy deyatelnosti vremeni Pavla I* [Essays on Government Activities of the Time of Paul I.]. Petrograd: Senatskaya tipografiya. [in Russian].
10. Pisarkova, L. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy* [State administration of Russia from the end of the XVII to the end of the XVIII century. The evolution of the bureaucratic system]. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
11. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1825) [Complete collection of laws of the Russian Empire (1825)]. *Shtaty po dukhovnoy i po grazhdanskoy chasti: Shtaty po grazhdanskoy chasti (1715-1800)* [States on the spiritual and civil parts: States on the civil side (1715-1800)]. St. Petersburg: Printing house of the II Branch of His Imperial Majesty's Chancellery, 44 (2). [in Russian].
12. Shherbyna, V. (1925). Kyiv v 20-x rokax XIX stolittya [Kyiv in the 20's of the XIX century]. *Ukrayina: naukovy dvokhmisyachnyk ukrayinoznavstva*, 3, 112-118. [in Ukrainian].
13. Shevchuk, A. (2018). Volynskyy nadvirnyy sud (1798-1801): zasnuvannya, struktura ta diyal'nis' [Volyn outer court (1798 – 1801): establishment, structure and activities]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX-pochatku XX st.* [The problem of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries], 28, 179-202. [in Ukrainian].
14. Shevchuk, A. (2018). Borotba fiskaliv ta vlady za kontrol nad sudovoyu systemoyu Zakhidnykh huberniy Rosiyskoyi imperiyi (1799 r.) [The Strife of Fiscal Inspectors and State Power for the Control of the Russian Empire Judicial System in Western Provinces (1799)]. *Eminak: naukovyy shchokvartalnyk*, 4 (24), 1, 82-86. [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 484, op. 1, spr. 11; op. 2, spr. 13, 74, 231, 261; op. 5, spr. 7, 197; f. 1254, op. 1, spr. 82, 111, 1275, 1560, 1610, 1782.* [in Russian].
16. Uortman, R. (2004). *Vlastiteli i sudii: razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoy Rossii* [Rulers and Judges: the Development of a Russian Legal Consciousness]. Moscow: Novoe lit. obozrenie. [in Russian].
17. Voropanov, V. (2011). O personalnom sostave sudebnykh kollegiy Tobolskoy i Tomskoy guberniy v pervoy chetverti XIX v. [On personnel composition of court colleges in Tobolsk and Tomsk provinces in the first quarter of XIX c.]. *Nauchnyy sbornik Uralskoy akademii gosudarstvennogo upravleniya: politologiya, obshchestvoznaniye, ekonomika, pravo. Scientific Digest of the Ural Academy of Public Administration: Political Science, Social Science, Economics, Law*, 2, 251-259. [in Russian].
18. Voropanov, V. (2017). Sostav kollegij uezdnykh i okruzhnykh sudov v Tobolskoy i Tomskoy guberniyah v pervoy chetverti XIX v. [The membership of district courts in Tobolsk and Tomsk provinces in the first quarter of the 19th century]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Tomsk State University Journal], 418, 71-77. [in Russian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.3

Володимир Шевченко*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна*

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЇ УСРР У 1921-1932 РР.: КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, ПІДГОТОВКА ТА ФІНАНСУВАННЯ

Volodymyr ShevchenkoORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0099-2420>*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

INTELLIGENCE ACTIVITIES OF POLAND ON THE TERRITORY OF THE UKRAINIAN SSR IN 1921-1932: RECRUITMENT, TRAINING AND FINANCING

The article is devoted to the study of certain aspects of the functioning of the Polish intelligence services in the Ukrainian SSR in 1921-1932. With the considerable advances of Polish historiography and a thorough analysis of the sources of the Soviet intelligence services, the article has succeeded in reflecting two points of view on such aspects of intelligence as recruitment, training, operation, and financial support. With considerable human resources as a large number of sympathizers and ethnic Poles in Right-Bank Ukraine, intelligence staff actively used this, soberly assessing the USSR as its main potential enemy throughout the interwar period. Comparative analysis of the sources of the opposing sides made it possible to accurately identify discrepancies in data. The article describes the methods of selection of Polish agents, their classification, features of work and reporting, emergencies and the amount of funding that Poland provided its intelligence capabilities in one of the most important areas for themselves.

Keywords: intelligence, Poland, agent networks, spies, interwar period.

Відродження Польської держави відбулося у складний історичний період. Країна одразу поринула у боротьбу за території. Військовий досвід молодшої армії був вихований кількома радикально різними військовими школами – австро-угорською, німецькою, російською та, частково, французькою.

У міжвоєнний період Польща мала складний досвід становлення та функціонування розвідувальних органів. В той же час, швидке зростання кваліфікації та професіоналізму зовнішньої розвідки та контррозвідки було зумовлене складними стосунками із сусідніми сильними державами, передовсім Веймарською республікою та СРСР.

Метою цієї статті є висвітлення окремих аспектів розвідувальної роботи Польської держави на території УСРР, як найбільш активного ареалу концентрації розвідувальних потуг на східному кордоні у 1921-1932 рр. Дане дослідження покликане досягти поставленої мети через наступні завдання: встановити методики підбору агентів для роботи за кордоном; відобразити особливості навчання та фахової підготовки; дослідити на конкретних прикладах індивідуальні особливості роботи агентів та обсяги фінансового забезпечення розвідувальної діяльності Польщі в УСРР у встановлених хронологічних межах.

Наукова розробка проблематики польської розвідки у міжвоєнний період є досить розгалуженою. Особливо активно у цьому напрямку працюють польські дослідники з середини 1990-х років. Найбільш знакові роботи польської історіографії, які є дотичними до теми цього дослідження здійснені Анджеєм Пеплонським, Кшиштофом Данєлевичем, Войцехом Скурою,

Анджеєм Мисюком, Яном Яцеком Бруським¹ та іншими. Використовуючи напрацювання польських істориків, у даному дослідженні здійснена спроба розкриття та аналізу подібних питань на основі архівних матеріалів радянської сторони. Адже, матеріали сторони-опонента можуть вивести дослідження на якісно новий рівень, особливо у форматі порівняльного аналізу документального відображення однієї події спецслужбами обох країн.

Після підписання Ризького мирного договору, коли постало питання перебудови системи розвідки на функціонування у мирний час, поляки одразу відчували значний кадровий голод. У довоєнний час лише кілька польських офіцерів працювали в системі розвідки, переважно військової. Кістяк старих професіоналів склав основу новоутвореного Відділу II Генерального Штабу. Набагато більша проблема була пов'язана із укомплектуванням Експозитур, фактично місцевих представництв Відділу II, які знаходилися у безросередньому контакті із потенційним противником. Експозитури були сформовані зі стройових офіцерів, деякі з них не служили навіть у військовій розвідці. Усвідомлюючи всю складність ситуації, на початковому етапі, основним критерієм прийому на службу до Експозитур був фактор ідейний, готовність працювати на благо вітчизни і, звичайно, психологічний стан, готовність виконувати складні завдання².

- Форми здобуття інформації на початковому етапі;
- Агентурна розвідка;
- «біла розвідка» (через дипломатичні, торгівельні місії, міжнародні організації);
- Розвідка через прикордонні торгівельні мережі;
- Радіорозвідка.

Безпосереднє здобуття інформації здійснювалося через: розвідувальні пости, закордонні резидентури; агентів; резидентів; кур'єрів та прикордонні пункти³. Закордонні резидентури або розвідувальні мережі створювалися агентами, які засилялися у конкретний регіон чи місто з певним завданням. У більшості випадків вони могли під потреби виконання завдання на свій розсуд організувати навколо себе групу інформаторів чи резидентів. Постійний агент міг бути підсилений, так званим рухомим агентом, який висилався Експозитурою чи Відділом II у разі потреби. Зв'язок зі штабом здійснювався через кур'єрів. В ідеальному варіанті – одна розвідувальна мережа мала власного кур'єра. Зазвичай останні рухалися по визначених маршрутах з квартирами-явками для проміжного зв'язку, відпочинку тощо.

Діяльність всіх ланок розвідувального ланцюжка мала достойну винагороду. Агенти отримували сталі гонорари, а частіше були штатними співробітниками розвідки і отримували заробітну плату з пакетом соціальних послуг та різного роду заохочень. Кур'єри також здебільшого мали фіксовані тарифи на власні послуги. Вони оплачувалися достатньо щедро, оскільки були надзвичайно вразливим елементом всієї системи. Здебільшого – не етнічні поляки, без особливих сантиментів та ідейної складової власних зусиль. Вони, здебільшого, знали агентів в обличчя та всі перевірені маршрути і надійних людей на них. Працювали, у більшості випадків, лише за тверду валюту, яка була в обігу на польсько-радянському кордоні – долари США. Інформатори або конфіденти інколи мали сталі гонорари, якщо мали постійний зв'язок з агентом і доступ до певного джерела інформації або, частіше, отримували разові оплати за певну інформацію. Способів змусити інформатора працювати було достатньо, окрім фінансового заохочення. Інколи – інформація в обмін на польське громадянство, інколи алкоголь та кокаїн⁴.

Агенти доставляли різного виду матеріали. Це могли бути оригінальні документи, копії, фото, негативи, карти, преса, розпорядження, рапорти, накази, креслення тощо. У особливо великих об'ємах

¹ Peplowski, A. (1996). *Wywiad Polski na ZSRR 1921-1939*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona; Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek; Skóra, W. (2011). *Działalność gdańskiej ekspozytury polskiego wywiadu wojskowego w latach 1920-1930 (Pomorze Zachodnie, Prusy Wschodnie i Wolne Miasto Gdańsk)*. Poznań; Misiuk, A. (2016). *Służby wywiadu i kontrwywiadu II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Difin; Bruski, J. J. (2010). *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921-1926*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

² Peplowski, A. (1996). *Wywiad Polski na ZSRR 1921-1939*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 43.

³ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 265.

⁴ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 268.

доставлялася преса. Її аналізом займалися всі розвідувальні пости КОП та Експозитура. Аналізувалися всі центральні республіканські видання та прикордонні – з Олевська, Овруча, Звягеля, Житомира, Шепетівки, Проскурова, Бердичева, Кам'янець-Подільського¹. Із середини 1920-х років самостійним аналізом преси також займалися польські консульства у Києві та Харкові, короткі звіти надсилалися до Міністерства Закордонних Справ², звідки пересилалися до Відділу II.

Обмін інформацією здійснювався кількома методами, окрім кур'єра. У випадку діяльності резидентури застосовувався метод надсилання листів із зашифрованою інформацією на ім'я непримітних обивателів, організацій чи торговельних закладів. Така кореспонденція могла пройти перлюстрацію та потрапити за кордон. Наприклад, радянський агент «Українець» встановив, що розвідка 11-го батальону КОП використовує для зв'язку з агентурою в УСРР наступну поштову адресу: Польща, село Попівці, Здолбунівського повіту, Іванов Данило. За цією адресою ніби-то надсилалася зашифрована хімічними чорнилами кореспонденція³. Агентурні мережі при дипломатичних місцях також широко використовували дипломатичну пошту, але навіть не підозрювали, що вона часто перевірялася радянськими спецслужбами.

Інший спосіб секретного зв'язку полягав у використанні невидимих чорнил. Це був достатньо складний спосіб, його застосуванню навчали лише особливо важливих агентів. Складність полягала у доступі до цілого ряду хімічних елементів та їх правильному поєднанні. Цим розчином писали між рядків звичайного листа. Такий текст не зникав при механічних пошкодженнях, намоканні тощо. Проявити зашифрований текст можна було лише з допомогою іншого спеціального розчину. Час від часу хімічний склад дещо змінювався, щоб запобігти можливій дешифровці. Єдиний раз, на початку 1924 року радянська контррозвідка змогла розшифрувати такий текст і деякий час отримувала конфіденційні дані з дипломатичної пошти.

Різного роду шифри використовувалися у будь-якому типі листування, навіть безбарвному. Поширеним типом передачі кур'єру даних від агента, з метою уникнення візуального контакту, було використання визначених поштових скриньок чи сталих місць, де залишалися матеріали, які згодом підбиралися кур'єром і навпаки.

Польська розвідка на теренах України умовно поділялася на чотири великих блоки: військова, політична, економічна, загально-комунікаційна⁴. Протягом 1920-х років кілька разів змінювалися форми типових звітів розвідувальних постів на кордоні та великих звітів, які подавала Експозитура у Відділ II. Варто зазначити, що Експозитура подавала до Відділу II також щоденний звіт та розгорнуті реферати по окремим важливим питанням⁵. Всі вони відображали ці чотири блоки зацікавленість, на основі інформації, здобутої тим чи іншим підрозділом або особою.

Станом на 1923 рік є можливість визначити структуру агентурної розвідки з найменуваннями різного типу агентів:

- Резидент. Діяв на території іншої держави, мав конкретне завдання. У його повноваження входило створення розвідувальної мережі із джерелами, зазвичай, невідомими Експозитурі чи Відділу II. Був місцевим чи інтегрованим у певну організацію польським агентом;
- Вербувальник. Рекрутував потенційних агентів. Мав проводити їхню перевірку через завдання, підстави та провокації;
- Льотний. Навідміну від резидента не мав постійного місця дислокації, а направлявся у визначені керівництвом місця, часто на допомогу місцевим резидентам;
- Посередник. Тримав зв'язок між офіцером-куратором та агентом. Зазвичай, із середовища контрабандистів, оскільки постійно повинен був перетинати кордон⁶;
- Поштова скринька. Агенти цього типу, власне, слугували поштовою скринькою. Адреса цього агента використовувалася у якості підставної;

¹ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 270.

² Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4114, он. 1, снр. 1, 681 арк.

³ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України, ф. 1, снр. 12620, арк. 116.

⁴ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 286.

⁵ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України, ф. 1, он. 2, снр. 10324, арк. 902.

⁶ Grabarczyk, T. (2001). *Struktura, organizacja i metody działania bydgoskiej ekspozytury polskiego wywiadu w latach 1930-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 42.

– Провокатор. Вербувалися із середовища радянських симпатиків чи викритих агентів. Через них запускалася дезінформація, влаштовувалися провокації;

– Контррозвідник. Працював здебільшого у прикордонній зоні, з обох боків кордону. Мав виявляти потенційних агентів противника та знешкоджувати їх;

– Конфідент. Він же інформатор. Здебільшого – цивільна особа, не пов'язана формальними умовами з розвідкою. Отримував гонорар за надану інформацію¹.

З 1921 року, потенційний агент, який був відібраний та пройшов кілька етапів випробувань, вважався працевлаштованим шляхом підписання двох контрактів із Міністерством Військових Справ. Перший – випробувальний термін, протягом нього агент міг бути звільнений за рекомендацією свого куратора; другий контракт – після проходження випробувального терміну – строком на 6 років². Кожен агент, будь-якої Експозитури реєструвався у Відділі II. У загальному обліку кожен агент був пронумерований. Наприклад, у 1928 році агенти львівської Експозитури мали номери від 1001 до 2000. Кожен агент окрім номера мав псевдо, необхідне для внутрішнього вжитку Експозитури та Відділу II. Сам агент псевдо не знав. Він мав власне псевдо лише для зв'язку з кур'єром. Воно часто змінювалося.

Важливим був аспект підготовки та навчання агентів. Підходи до навчання кожного агента були індивідуальними, вони не повинні були перетинатися. Старші офіцери проводили навчання основам розвідувальної діяльності, опираючись на власний досвід та рекомендації Відділу II. Протягом всього міжвоєнного періоду існувала потреба у методичному матеріалі та додаткових даних про потенційного ворога. Особливо гостро це відчувалося на прикладі СРСР. Польські агенти не могли довгий час визначити чітку структуру та чисельність частин червоної армії. Тому це значним чином впливало на підготовку агентів для здійснення військової розвідки. Брак базових навичок давався взнаки. Значна кількість новоспечених агентів були деконспіровані здебільшого з власної вини – зайві розмови, вихваляння тощо. У випадку провалу агента, зв'язок з ним негайно припинявся, ліквідувалися всі сліди, які могли вести до інших агентів, кур'єра. Змінювалися адреси, паролі, деконспіровані явки. Особливо важливих, досвідчених або відзначених агентів, які були схоплені, могли обміняти на радянських³. Це були рідкісні випадки.

На початку 1931 р. агент ІНО ДПУ «Мотика» повідомляв про появу у Підволочиську наприкінці 1930 року курсів з підготовки розвідників для роботи в УСРР. Термін навчання – рік. У січні 1931 р., за даними агента, навчання проходило 14 курсантів, віком від 17 до 25 років. Всі набрані у Тернопільському воєводстві. За національним складом – поляки, українці та четверо євреїв⁴. У травні того ж року радянський агент через Волочиський прикордонний загін передав до ІНО інформацію про наявність у Варшаві курсів політичної поліції, створених з ініціативи Відділу II. Агент був достатньо наближеним до джерела, оскільки описав значну кількість деталей. Він зазначав, що будівля, де відбуваються заняття та проживають курсанти знаходиться орієнтовно на вулиці Зеленецького. Курси тривали два місяці – липень-вересень 1930 р. Курсанти приблизно в однаковій пропорції були українцями та поляками. Слід відмітити перелік предметів викладання: географія сусідніх до Польщі держав; топографія; методи роботи агентури всередині країни та за її межами; система шифрування листів та вивчення складу хімічних чорнил; знайомство з військовим управлінням, будовою державного апарату сусідніх держав. Курсанти отримували стипендію у розмірі 20 злотих. Випуск курсів відбувся 10 вересня 1930 року. Із 50 слухачів успішно захистили іспити лише 15 осіб. Їх залишили для подальшої підготовки, решта була розпущена по своїм частинам для проходження стажування у якості конфідента⁵.

У 1926 році у доповіді Абверу з'являється інформація про наявність у Польщі значної кількості «шкіл шпionажу». Зазначається, що вони користуються неабиякою популярністю. Викладання ведеться досвідченими агентами⁶. Про існування спеціалізованих шкіл вишколення розвідників

¹ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 297-299.

² Там само, 306.

³ Див.: Materski, W. (2002). *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

⁴ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України, ф. 1, снр. 12620, арк. 64.

⁵ Там само, ф. 1, снр. 12620, арк. 145.

⁶ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України, ф. 1, оп. 2, снр. 10324, арк. 930.

повідомляли на допитах затримані радянською стороною. Яніна Бергман у 1929 році зазначала, що у Львові при Експозитурі 5 існує подібна школа. До неї набиралися курсанти безпосередньо пов'язані з Польщею ідеологічними, майновими чи сімейними контактами. Пріоритет віддавався слухачам, котрі мали надійні зв'язки на території УСРР¹. Документального підтвердження з польського боку існування подібної школи не виявлено. У одному зі своїх свідчень Бергман зазначала, що у Львові її готували шеф Експозитури Желіговський, поручник Грушецький та капітан Калиновський. Її навчали основам розвідувальної підпільної роботи, ознайомлювали з матеріалами про політичний уклад СРСР, методи роботи ДПУ. Також окремо навчали шифрувальній справі². Можу припустити, що жодної централізованої школи не існувало, у початкових свідченнях затриманої йдеться лише про індивідуальну підготовку. Робота в групі була доволі ризикованою. Відомості про цілу школу з'являються в ході слідства, що, можливо, було спричинено надмірною наполегливістю слідчих для демонстрації масштабу діяльності польської розвідки в Україні. Про існування індивідуального вишколу окремих агентів зазначали й інші арештовані в УСРР за шпигунську діяльність особи³.

Агенти, котрі закінчували свої контракти успішно, але не мали бажання залишатися на службі, намагалися вмотивувати лишитися, адже давався взнаки хронічний дефіцит досвідчених офіцерів. За особливі заслуги співробітники розвідки нагороджувалися загальновійськовими нагородами. Істотним відзначенням агента було надання польського громадянства, у разі його відсутності⁴.

Експозитура 5 Відділу II ГШ розташовувалася, за німецькими даними 1926 року, на вулиці Осолінських, 13 (зараз – вулиця Стефаника)⁵. Один із розкритих агентів давав свідчення КРО ДПУ у 1929 році про те, що мав зустрічі із Богданом Желіговським, шефом Експозитури, у сусідньому будинку №11⁶. З відкритих джерел відомо, що у міжвоєнний період цей будинок належав Осолінеуму, тут були адміністрація закладу, відділ бухгалтерії та кореспонденції⁷. Виявляється, що Експозитура дійсно розміщувалася в 11 будинку. У фасадних приміщеннях цього будинку справді були окремі установи Осолінеуму та приватні квартири. Експозитура 5 розміщувалася у задній частині будинку на другому підвір'ї. Пройти до цієї частини будівлі можна було як центральною брамою будинку № 11, так і через сусідній будинок № 9. Експозитура займала частину другого поверху приміщення. У справі польського консульства у Києві зберігся детальний план будівлі, внутрішнє розташування кімнат та, навіть, розміщення столів із зазначенням офіцерів, які за ними сиділи⁸. Малюнок виконаний олівцем з двох сторін аркушу з підписами польською мовою. План виконаний агентом «№ 25» із супровідним листом від 21 січня 1930 року⁹. Таким чином, на початку 1930 року радянська сторона отримала важливу інформацію щодо розташування Експозитури 5.

Проблема фінансового забезпечення була однією з основоположних у діяльності розвідки. Основна валюта розрахунків була національна валюта – польська марка. У марках формувалася бюджет Відділу II, Експозитур та розвідувальних постів. Розрахунки з агентами у різних державах велися місцевою валютою, у деяких випадках, по бажанню агента, в американських доларах. Відповідно до розрахунків, Експозитури отримували бюджетне забезпечення із квартальними виплатами, оскільки передбачити витрати на цілий рік було практично неможливо. У 1924 році було чітко визначено галузі видатків для Експозитур:

- Винагороди за агентурні послуги. Вартість послуг визначалася окладом агента по контракту або за цінністю наданих послуг чи матеріалів;
- Закупівля документів;
- Логістичні витрати діяльності агентів (дорога, проживання, хабарі тощо);
- Винаймання та утримання мережі конфідентів;

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 63877, т. 2, арк. 2зв-3.

² Там само. ф. 5, спр. 63877, т. 6, арк. 16зв-17.

³ Див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 217.

⁴ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 313-314.

⁵ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України, ф. 1, оп. 2, спр. 10324, арк. 923.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 22482, т. 2, арк. 6.

⁷ Заречнюк, О. (2020). Вул. Стефаника, 11 – житловий будинок. *Інтерактивний Львів* <<https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/stefanyka-11/>> (2020, March, 19).

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 430, т. 20, арк. 244-244зв.

⁹ Там само, ф. 13, спр. 430, т. 20, арк. 245.

- Закупівля матеріалів (документи, хімічні речовини, вибухівка, картотеки та інші видаткові матеріали);
- Закупівля закордонної преси та видавничих матеріалів;
- Фонд шефа ГШ. На непередбачені термінові витрати;
- Фонд безпеки. Кошти на потреби контррозвідки;
- Утримання технічного персоналу;
- Непередбачені витрати. Покривали всі можливі потреби, не передбачені попередніми статтями бюджету¹.

Для прикладу, у першому кварталі розвідувальний пост № 1 у Тернополі витрачав щомісяця на 4 розвідувальні мережі 30000 марок кожній, 3 агентів по 30000 марок кожний та 3 кур'єрів з такою ж оплатою. За цінами 1921 року вартість організації мережі у Жмеринці вартувала 20000 польських марок². У другому кварталі на потреби Експозитури 5 Відділ II асигнував 5 700 000 польських марок³. Серед трьох Експозитур, які діяли на східному напрямку, львівська отримала найбільші кошти.

У 1923 році, з огляду на галопуючу інфляцію та здешевлення польської марки, видатки Експозитури у перерахунку в долари, значно зменшилися. Лише за вересень 1923 року розвідувальний пост № 2 у Рівному витратив 50 млн марок, а Експозитура в цілому за третій квартал того ж року витратила 305 850 400 марок⁴. Наступного року продовжилася інфляція, тому бюджет Експозитури почали рахувати у доларах. Наприклад, у грудні 1924 року утримання чотирьох конфідентів мережі «А.9» у Харкові коштувало 1100 американських доларів щомісячно⁵. Це були надзвичайно високі витрати на одну мережу, але вони виділялися з огляду на важливість та надійність джерела.

На рубежі 1924-1925 років відбувся перехід на нову національну валюту – злотий, чим успішно завершилась валютна реформа. Курс встановлювався 5,18 злотих за американський долар. У третьому кварталі 1925 року бюджет Експозитури складав 35 тис. злотих⁶. Світова економічна криза значно вплинула на обсяги фінансування всього Військового Міністерства, зокрема і на бюджет Відділу II, який зазнав скорочення. У зв'язку з цим, починаючи з 1929 року, Експозитура 5 намагалася заощаджувати кошти по всіх можливих статтях. Цей чинник, навантаження на співробітників через значне збільшення потоку біженців та посилення контррозвідувальних зусиль радянської сторони, значно вплинули на якість роботи та кількісні показники окремих агентів та розвідувальних мереж загалом.

Від початку 1930-х років розвідувальна активність польської розвідки на території Української СРР значно знижується. Тому було кілька причин, основні з них – початок масової колективізації, що призвело до повної ліквідації найбільш активних та заможних верств селянства, які зазвичай не підтримували радянську владу і були дієвим інформаційним ресурсом. Також, Радянський Союз надзвичайно самоізолювався, посиливши охорону кордонів, особливо західного. Послідовна антирелігійна політика призвела до масових арештів та репресій проти католицьких священників, які зазвичай були надійним джерелом агентурної роботи на Правобережжі. Таким чином, поставлені перед статтею завдання виконані у повній мірі. У дослідженні продемонстровано методіку відбору кадрів на службу у розвідувальні служби міжвоєнної Польщі. Відображено процес кадрового підбору службовців від початку мирного періоду існування молодого держави. У дослідженні встановлено та проаналізовано етапи підготовки агентів, їхню класифікацію, особливості навчання, підходи тощо. Важливим і одним із найважливіших аспектом розвідувальної діяльності є обсяги та стабільність фінансування. У статті проілюстровано деякі кількісні показники бюджетів розвідки, що дає загальну картину фінансової складової польської розвідки в УСРР. Дане дослідження має широкий потенціал для подальших пошуків та породжує нові запитання.

¹ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 333-334.

² Там само, 341,

³ Skóra, W. (2011). *Działalność gdańskiej ekspozytury polskiego wywiadu wojskowego w latach 1920-1930 (Pomorze Zachodnie, Prusy Wschodnie i Wolne Miasto Gdańsk)*. Poznań, 49.

⁴ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 343.

⁵ Padiuszek, K. (2012). *Ekonomiczne aspekty działalności polskiego wywiadu w dwudziestoleciu międzywojennym. Wywiad i konrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. 2, 30.

⁶ Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 346.

References:

1. Bruski, J. J. (2010). *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921-1926* [Between Prometheism and Realpolitik. Second Republic of Poland towards Soviet Ukraine 1921-1926]. Kraków: Uniwersytet Jagielloński. [in Polish].
2. Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939* [Lviv Intelligence office. Activity of the Department 5 SG in Lviv 1921-1939]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. [in Polish].
3. Grabarczyk, T. (2001). *Struktura, organizacja i metody działania bydgoskiej ekspozytury polskiego wywiadu w latach 1930-1939* [Structure, organization and methods of operation of the Polish Intelligence Department in Bydgoszcz in 1930-1939]. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. [in Polish].
4. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The State Archive of the Security Service of Ukraine], *f. 5, spr. 63877, t. 2.* [in Russian].
5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The State Archive of the Security Service of Ukraine], *f. 5, spr. 63877, t. 6.* [in Russian].
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The State Archive of the Security Service of Ukraine], *f. 13, spr. 217.* [in Russian].
7. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The State Archive of the Security Service of Ukraine], *f. 5, spr. 22482, t. 2.* [in Russian].
8. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The State Archive of the Security Service of Ukraine], *f. 13, spr. 430, t. 20.* [in Russian].
9. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy [The State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine], *f. 1, spr. 12620.* [in Russian]
10. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy [The State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine], *f. 1, op. 2, spr. 10324.* [in Russian].
11. Materski, W. (2002). *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym* [Roads of diplomacy. Exchange of political prisoners between the Second Polish Republic and the Soviets in the interwar period]. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN. [in Polish].
12. Misiuk, A. (2016). *Służby wywiadu i kontrwywiadu II Rzeczypospolitej* [Intelligence and counterintelligence services of the Second Polish Republic]. Warszawa: Difin. [in Polish].
13. Paduszek, K. (2012). *Ekonomiczne aspekty działalności polskiego wywiadu w dwudziestoleciu międzywojennym* [Economic aspects of Polish Intelligence in the interwar period]. Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP, t. 2. [in Polish].
14. Peplowski, A. (1996). *Wywiad Polski na ZSRR 1921-1939* [Polish Intelligence in the USSR in 1921-1939]. Warszawa: Wydawnictwo Bellona. [in Polish].
15. Skóra, W. (2011). *Działalność gdańskiej ekspozytury polskiego wywiadu wojskowego w latach 1920-1930 (Pomorze Zachodnie, Prusy Wschodnie i Wolne Miasto Gdańsk)* [Activities of the Polish military Intelligence Department in Gdansk in 1920-1930 (West Pomerania, East Prussia and the Free City of Gdansk)]. Poznań. [in Polish].
16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme authorities and Governments of Ukraine], *f. 4114, op. 1, spr. 1.* [in Polish].
17. Zarechniuk, O. (2020). Vul. Stefanyka, 11 – zhytlovyi budynek [11, Stefanyka str. is a residential building]. *Lviv Interactive* <<https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/stefanyka-11/>>. (2020, March, 19). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.4

Тетяна Семанишин*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
Україна*

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ГОСПОДАРСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ КАМПАНІЙ (1929-1935 РР.)

Tetiana SemanyshynORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8376-5732>*National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine*

PUBLIC ASSOCIATIONS OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ECONOMIC AND POLITICAL COMPANIES (1929-1935)

The article considers the implementation of a socialistic competition throughout 1929-1935 years into the work of public associations of Ukraine as a method of stimulating their activity (in the case of trade unions and intensification of the work of production teams). The process of involving public associations of Ukraine in social competitions with similar organizations that were operating in other republics of the Soviet Union was reflected. The terms of the agreements on socialist competition between seed agricultural corporations, society "Down with Illiteracy" of Ukraine and the Russian Federation, which were marked for their propaganda pathos and overstated goals. An example of the events which were unfolding around the signing of the social competition agreement between the youth sections of Avtodors of Ukraine and Belarus, Moscow's shows interference as a controlling center in the internal problems of the Ukrainian organized public.

Keywords: public associations, socialist competition, social and political campaign, Soviet government, Ukraine.

З кінця 1920-х рр. домінуючою формою кампанійських міжреспубліканських зв'язків української громадськості стали різновиди так званого соціалістичного виробничого змагання. У січні 1929 р. у газеті «Правда» вперше було опубліковано працю В. Леніна «Як організувати змагання?». Оприлюднення у періодичному виданні думок «вождя світового пролетаріату» щодо соціалістичного змагання стало підґрунтям для його розгортання як масового руху. Першими, хто на практиці застосував настанови В. Леніна, були металурги Уралу і шахтарі Кузбасу. Їх почин підхопили шахтарі Донбасу. Так, 28 січня 1929 р. гірники шахти № 1 Горлівського гірничого управління звернулися до робітничого колективу Ірмінської шахти з пропозицією започаткувати трудове суперництво. Цей заклик, про який наступного дня повідомила своїх читачів загальносоюзна «Рабочая газета», зініціював всесоюзне змагання гірників¹. Невдовзі розпочалося соцзмагання шахтарів Донбасу з колективами гірничих підприємств Підмосков'я, Сибіру та Уралу, яке одразу стало звичним явищем у вугледобувній промисловості². Вже у лютому 1929 р. колектив шахти № 8 Горлівського шахтоуправління розпочав змагання з гірниками Підмосковного басейну, колективи шахт № 22 і № 6 «Голубівка» – з шахтарями Кузбасу³.

¹ Сологуб, В.А. (1983). *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР*. Киев: Политиздат Украины, 260.

² Маковійчук, І.М. (1982). *КПРС – організатор братерського співробітництва народів СРСР (період соціалістичного і комуністичного будівництва)*. Київ: Вища школа, 105.

³ Горлач, М. (1966). *Вірна опора партії комуністів. Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва*. Київ, 95.

Практика соцзмагання набула подальшого розвитку завдяки ініціативі профспілкових активістів Щербинівського гірничого управління, які запропонували створити на кожній шахті ударні бригади та зафіксувати конкретні цілі колективів, які бажали розпочати змагання, у формі договору, що містив би перелік обопільних зобов'язань.

Безпосередня організація соцзмагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво – на комітети комуністичної партії. Профспілковим організаціям підприємств рекомендувалося налагоджувати контроль за процесом змагання, вивчати та узагальнювати відповідний досвід. Під наглядом більшовиків профспілки змушені були організувати соцзмагання на кожному підприємстві. Виробничі комісії готували плани змагань, які згодом корегувалися на загальних зборах робітників. Збори приймали рішення про виклик на змагання споріднених колективів, обирали делегації для обговорення та укладання з ними «господарсько-політичних договорів»¹.

Для розгортання соціалістичного змагання на підприємствах України важливу роль відіграло звернення робітників лєнінградського заводу «Червоний виборжець». 5 березня 1929 р. через газету «Правда» червоновиборжці звернулися до усіх заводів і фабрик СРСР із закликом розпочати соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, раціональне використання механічного устаткування та робочої сили, зниження собівартості продукції. На заклик червоновиборжців відгукнулися робітничі колективи українських підприємств. На дніпропетровських, енакіївському та донецькому металургійних заводах тресту «Південсталь» обговорення цього звернення вилилося у широку політичну кампанію. Очільники профспілок виготовили та розповсюдили серед цехових колективів плакати, що містили текст заклику червоновиборжців і лозунги присвячені боротьбі за зменшення собівартості продукції².

Завдяки тому, що профспілки стали ініціаторами укладання договорів між підприємствами різних республік Радянського Союзу про проведення соціалістичних змагань, галузеве соцзмагання робітників надзвичайно швидко набуло міжреспубліканського характеру. Лише упродовж першої половини 1929 р. договори про виробниче змагання уклали між собою колективи різних галузей народного господарства України та РСФРР і Білорусії, суміжних підприємств Києва, Одеси, Дніпропетровська з одного боку та Ленінграда, Мінська і Ростова-на-Дону – з іншого, грузинські гірники Чіатури і Нікополя, паровозоремонтники Тбілісі і Харкова. Особливо активними у цьому плані виявилися будівники Дніпрогесу. У травні 1929 р. дніпробудівці викликали на виробниче змагання одразу кілька колективів новобудов: Кузнецький комбінат, Челябінський і Харківський тракторний заводи. Тоді ж колектив будівельників Дніпрогесу розпочав змагатися з будівельниками Туркестано-Сибірської залізничної магістралі. Незабаром своє бажання змагатися з колективом Дніпробуду виявили робітники низки московських підприємств³. За ініціативою профспілкової організації Кам'янського заводу імені газети «Правда» були викликані на змагання колективи Тверського та Усть-Катавського вагонобудівників заводів, паровозобудівники Харкова залучили до участі у трудовому суперництві колектив Коломенського паровозобудівного заводу. Змагалися між собою кабельні заводи Києва та Москви, запорізький завод «Комунар» і Люберецький завод імені А. В. Ухтомського⁴. Під час першої п'ятирічки металурги Дніпропетровська змагалися з металургами Магнітогорська, робітники Харківського електромоторного заводу – з робітниками лєнінградського заводу «Електросила»⁵.

У 1930-і рр. між колективами підприємств продовжилось підписання великої кількості угод про соціалістичне змагання. Так, 31 березня 1933 р. робітники, інженери і техніки Горлівської шахти № 1 у листі до шахтарів вугільних басейнів СРСР звернулися із закликом оголосити всесоюзний конкурс на кращого шахтаря: «Протягом першого кварталу вугільна промисловість недодала 1 млн. 683 тис. тон вугілля. Ані Донбас, ані жоден з решти вугільних районів не виконали

¹ Сологуб, В.А. (1983). *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР*. Киев: Политиздат Украины, 260-261.

² Горлач, М. (1966). *Вірна опора партії комуністів. Профспілки України у боротьбі за здійснення лєнінського плану комуністичного будівництва*. Київ, 98.

³ Зубалій, О. Д. (1994). *Економічне і культурне співробітництво України з союзними республіками у міжвоєнний період (20 – 30-ті роки)*. Київ: ІСДО, 48.

⁴ Сологуб, В.А. (1983). *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР*. Киев: Политиздат Украины, 261-262.

⁵ Маковійчук, І.М. (1982). *КПРС – організатор братерського співробітництва народів СРСР (період соціалістичного і комуністичного будівництва)*. Київ: Вища школа, 105.

своїх зобов'язань перед країною. Потрібно, товариші, визнати нашу провину [...] Соціалістичне змагання, яке розгорнулося після закликів гірників викликало нову хвилю ентузіазму серед шахтарських мас [...] Ми вважаємо, що ви, шахтарі Кузбасу, Караганди і Підмосковного басейну та усіх інших вугільних районів країни рад, не повинні та не маєте права залишатися поза змаганням. Усі вугільні райони, всі шахти мають приєднатися до лав учасників змагання [...] Ми звертаємося до Центрального комітету союзу вугільників з вимогою оголосити всесоюзний конкурс на кращу шахту, кращого забійника, коногона, машиніста, бригадира, техніка [...] Ми зобов'язуємося [...] перевиконати завдання другого кварталу і дати не менше 150 тис. тон вугілля. Робітники кожної шахти, зважаючи на її особливості мають визначити конкретні показники змагання для кожної професії і спеціальності. Лише у цей спосіб ми виявимо кращих ударників вугільного фронту, щоб за їх прикладом навчалася решта»¹.

Весною 1932 р. вибійник Горлівської шахти № 1 М. Ізотов став зачинателем нової форми соціалістичного змагання, метою якого стало підвищення продуктивності праці у виробництві за рахунок вмілішого використання нової техніки². Протягом другої п'ятирічки його заклик змушені були підтримати сотні трудових колективів. Десятого листопада 1933 р. шахтарі-ударники Донбасу зверталися до робітників, інженерів та профспілок Радянського Союзу із закликом розгорнути ізотовський рух: «Будемо поповнювати ряди ініціативних і відчайдушних людей. Збільшимо розмах змагання та ізотовського руху, нової міцної зброї боротьби за оволодіння технікою. Повністю виконаємо завдання першого року другої п'ятирічки. Видамо 84,2 млн. тон вугілля, додатково дамо до плану в Баку мільйон тон нафти, повністю виконаємо союзний план по нафті, домагатимемося виплавки 26 тис. тон чавуну за добу»³.

Невдовзі після того як Радянський Союз облетіла новина про успіхи застосованого О. Стахановим методу організації праці, 28 вересня 1935 р. новатори виробництва Донбасу звернулися до нафтовиків Баку з пропозицією організувати масове соціалістичне змагання на нових засадах: «Ми намагатимемося так поставити справу, щоб увесь Донбас працював методами Стаханова. Ми думаємо, що використовуючи цей метод, нафтовики Баку також підуть шляхом перемоги. Нічого особливого у нашому методі немає. Головне – правильно розподілити роботу між членами бригади, засвоїти та вміти цінувати механізм, задалегідь готувати робоче місце. Ми помітили, що це дозволяє зменшити кількість людей у забої, підвищити видобуток вугілля та збільшити заробіток робітників і технічного персоналу. Чи можливо це зробити у вас? Впевнені, що можливо. Вам слід буде тільки детально вивчити стахановський метод, подивитися, як краще налаштувати роботу по-стахановському у кожному процесі»⁴.

Акції міжреспубліканського соцзмагання розгорталися не лише по лінії профспілок, але й серед усіх інших громадських об'єднань. У 1929 р. комнезами були залучені до участі у виробничому змаганні працівників сільського господарства Харківського, Підмосковного округів та Донського краю. Договір про соцзмагання був підписаний 8 липня 1929 р. в с. Полкова-Микитівка Богодухівського району на Харківщині. В його умовах відводилося вагоме місце організаційно-господарському зміцненню існуючих колгоспів і радгоспів та популяризації їх досягнень, наголошувалося на важливості колективізації для вирішення питання удосконалення сільськогосподарського виробництва. Напередодні укладення угоди відбувся показовий прийом делегації підмосковного селянства. По селах, які мала відвідати делегація, для розміщення транспарантів встановлювалися святкові арки, скликалися мітинги до участі у яких залучалися місцеві жителі. Напередодні згаданих подій до Таганрогу приїхала делегація громадських об'єднань Харківщини, яка уклала договір про соціалістичне змагання із селянством Донського краю на умовах, що фактично дублювали «московський» договір⁵.

¹ Профсоюзы СССР. Документы и материалы в четырех томах (1963). *Профсоюзы в период построения социализма в СССР. Октябрь 1917 г.-1937 г.* (1963). Москва: ВЦСПС Профиздат, II, 729-730.

² Вікіпедія (2019). *Ізотовський рух* <https://uk.wikipedia.org/Ізотовський_рух> (2019, грудень, 12).

³ Профсоюзы СССР. Документы и материалы в четырех томах (1963). *Профсоюзы в период построения социализма в СССР. Октябрь 1917 г.-1937 г.* (1963). Москва: ВЦСПС Профиздат, II, 731.

⁴ Профсоюзы СССР. Документы и материалы в четырех томах (1963). *Профсоюзы в период построения социализма в СССР. Октябрь 1917 г.-1937 г.* (1963). Москва: ВЦСПС Профиздат, II, 739.

⁵ Журба, М. А. (2002). *Етніонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.)*. Київ: Науковий світ, 270-271.

Практично за однаковим сценарієм соцзмагання охопило кооперативні громадські організації. 20 серпня 1929 р. було підписано угоду про соціалістичне змагання між спеціалізованими центрами насінневої сільгоспооперації України та РСФРР¹. Договірні сторони визначили такі практичні завдання соціалістичного змагання: участь в утворенні фондів чистосортного насіння в розмірах та термінах, встановлених урядом СРСР; охоплення насінньовиробничою роботою усіх рослинних культур, що мали значення для розвитку сільського господарства РСФРР та УСРР – зерновим культурам, кормовим та технічними рослинам (пшениця, конюшина, люцерна, льон, картопля, соняшник, соя); збільшення обсягів вирощування насіння, яке видавалося пріоритетним для експортування². Як зазначає історик М. Журба: «Центральним завданням угоди визначалося поглиблення виробничого кооперування та колективізації шляхом організації великого усупільненого господарства на базі насінньовиробничих систем РСФРР та УСРР. Однак, тривалий п'ятирічний термін змагання був розрахований на чисто пропагандистський ефект, оскільки підписання угоди відбувалося в ході приготувань до ліквідації системи сільськогосподарської кооперації в СРСР. Водночас управлінський апарат української та російської спеціалізованих кооперативних спілок використовувався в процесі форсованої колективізації»³.

У кінці 1929 р. з нагоди десятиліття утворення лікнепу між керівництвом товариств «Геть неписьменність» (ТГН) РСФРР та УСРР була підписана широко розрекламована у засобах масової інформації угода про соцзмагання. Договір містив резолюцію яка закликала населення сусідніх республік перетворити трьохрічку лікнепу в дворічку і навчити читати і писати упродовж наступного року кілька мільйонів безграмотних. В Україні зазначена кампанія зазнала фіаско. Провал був досить помітним, тому керівництво ТГН УСРР вирішило не оприлюднювати її підсумки. Результати соцзмагання були узагальнені восени 1930 р. лише в РСФРР, які засвідчили, що найважливіша стаття угоди про членство юридичних осіб в організації була реалізована навіть менш ніж на чверть. Що стосувалося завдання про створення осередків громадського об'єднання в усіх колгоспах і радгоспах, очільники російського ТГН визнали, що цієї цілі не було досягнуто.

Зазначені обставини мало вплинули на плани організаторів міжреспубліканського змагання. 24 лютого 1931 р. відбулося підписання нової угоди між організаціями «Геть неписьменність» України та РСФРР⁴. Республіканські осередки товариства зобов'язувалися покрити дві третини витрат, які планувалося здійснити для успішного завершення ліквідації неписьменності. Згідно договору українське ТГН зобов'язувалося виконати план ліквідації неписьменності на 25% від загального республіканського плану УСРР, навчивши таким чином 750 тис. неграмотних та 250 тис. малограмотних осіб; збільшити кількість членів у лавах товариства до 1,5 млн. осіб і не залишити жодного з них без виконання лікнепівської роботи⁵. В одному з початкових пунктів угоди наголошувалося, що змагання між ТГН РСФРР та УСРР «повинно проводитися на основі класового закріплення революційних методів усієї лікнепроботи, збільшення членства в рядах товариства за рахунок робітників, колгоспників, бідняцько-батрацьких мас, поліпшення якості навчання і ведення громадсько-політвиховної роботи»⁶. Для реалізації директивних рішень планувалося створити виробничі осередки, які мали взяти шефство над сільськими осередками. Причому, кількість шефських осередків мала бути не менше чверті від їх загальної кількості. Осередки ТГН, що розміщувалися у колишніх окружних центрах та в потужних виробничих районах мали надати шефську допомогу не менш ніж 150 відстаючим районам⁷.

Одразу безпосередні виконавці договору, як і в попередньому випадку, зрозуміли неможливість досягнення поставлених цілей. У зв'язку з цим керівництво ТГН України продовжило термін угоди до кінця весни 1932 р. Та навіть незважаючи на вжиття подібних заходів, у підсумку реальний ефект міжреспубліканського змагання виявився більш ніж сумнівним. Діяльність розпочала вдвічі менша

¹ Журба, М. А. (2002). *Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.)*. Київ: Науковий світ, 273.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 291, оп. 1, спр. 338, арк. 4.

³ Журба, М. А. (2002). *Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.)*. Київ: Науковий світ, 273.

⁴ Там само, 286.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 387, оп. 1, спр. 541, арк. 104.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 291, оп. 1, спр. 338, арк. 103-104.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 387, оп. 1, спр. 541, арк. 104.

кількість лікнепів від запланованої. У них навчалася лише трохи більше 750 тис. чоловіків і жінок, що склало лише половину від тієї кількості осіб, яку планувалося залучити до навчання¹.

Українська делегація, що 1932 р. відвідала всесоюзну конференцію працівників радіомовлення у Москві, від імені товариства «Друзі радіо» (ТДР) УСРР та АМСРР уклала договір про соціалістичне змагання з представниками закавказького ТДР, які теж були присутні на з'їзді. Згідно договору українське ТДР зобов'язувалося брати активну участь у радіофікації, налагодженні та обслуговуванні радіомовлення і радіоаудиторії, долучатися до створення семінарів, курсів перепідготовки і підготовки відповідних кадрів. Крім того українські делегати зобов'язалися допомогти населенню Казахстану в організації радіомовлення. Ця декларація у подальшому могла стати підставою для укладення ще одного договору про започаткування міжреспубліканського соціалістичного змагання².

Центральні правління громадських об'єднань, що перебували у Москві слідували за тим аби республіканські філії за жодних умов не ухилялися від прийому викликів та укладання угод про соціалістичне змагання. 28 лютого 1932 р. керівництво Автодору СРСР і РСФРР у листі до юнацької секції Центральної ради Автодору Білорусії у зв'язку з відмовою української юнацької секції вступити з відповідним відгалуженням автодорівської організації Білоруської СРР у соціалістичне змагання писало: «Центральна рада союзу товариств Автодору СРСР і РСФРР вітає ваше бажання вступити у соцзмагання з юнацькою секцією Автодору УСРР. Відмова Укравтодору від соцзмагання з вами Центральна рада розцінює як показове відображення надзвичайно слабкої, такої що тільки-но зароджується роботи Укравтодору серед дітей і підлітків. Українські товариші, мабуть, мають на увазі незначний кількісний масштаб юнацьких осередків Автодору в Україні, їх слабку активність. Ми вважаємо, що цей мотив не є вагомою підставою для відмови вступити з вами у соцзмагання. Юнацька секція Автодору має зростати і зміцнюватися на основі практичних автодорівських справ [...] завдяки піонерам і школярам. Найважливішим важелем такого зростання є соцзмагання. Центральна рада впевнена, що Укравтодор змінить своє рішення і незабаром прийме виклик білоруських товаришів»³. У таємному повідомленні до Укравтодору Центральна рада товариства Автодор надіслала копію свого листа з приводу відмови Укравтодору від соціалістичного змагання з білоруською організацією у напрямі розгортання дитячого автодорівського руху та наказала негайно прийняти цей виклик⁴.

Втягуючи широкі верстви населення Радянського Союзу до участі у пропагандистсько-виробничих міжреспубліканських акціях, більшовики воліли залучати до організації подібних кампаній громадські об'єднання. Намагаючись пришвидшити темпи економічного розвитку України, партійно-державна верхівка вдалася до специфічної форми підвищення працездатності пересічного трудівника – соціалістичного змагання. Його методи одразу було пристосовано до особливостей республіки та узгоджено із сферами діяльності різних типів місцевих варіантів загальносоюзних громадських об'єднань. Згідно задуму, соцзмагання, без залучення додаткових коштів, мало сприяти покращенню ефективності виробничих процесів, унаочнити переваги соціалістичних методів господарювання і притягти до участі у більшовицьких експериментах велику кількість населення. Проте, значний обсяг, багатовекторність, взаємне копіювання та ідеологічне забарвлення завдань соцзмагання, використання методів адміністративного примусу, як правило, унеможливило досягнення цілей, які декларувалися учасниками відповідних договорів.

References:

1. Horlach, M. (1966). *Virna opora partii komunistiv. Profspilky Ukrainy u borotbi za zdiisnennia leninskoho planu komunistychnoho budivnytstva*. [True support of the Communist Party. Trade unions of Ukraine in the struggle for 'Lenin plan' of communist construction]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Zhurba, M. A. (2002). *Etnonatsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20 – 30 rr. XX st.)*. [Ethno-national and international aspects of the activities of public associations of the Ukrainian village (1920-30 years of XX century)]. Kyiv: Naukovi svit. [in Ukrainian].
3. Zubalii, O. D. (1994). *Ekonomichne i kulturne spivrobitnytstvo Ukrainy z soiuznyimi respublikamy u mizhvoiennyi period (20 – 30-ti roky)*. [Economic and cultural cooperation of Ukraine with the union republics in the interwar period (1920-30 years)]. Kyiv: ISDO. [in Ukrainian].

¹ Журба, М. А. (2002). *Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.)*. Київ: Науковий світ, 288.

² Радіомовлення. Радіослухання. Радіотехніка. Радіоаматорство (1932). *Соціалістичний договір підписаний*, 7, 167.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. *Ф. 587, оп. 1, спр. 132*, арк. 77.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. *Ф. 587, оп. 1, спр. 132*, арк. 76.

4. Wikipedia (2019). *Izotovskiy rukh* [Izotov movement]. <https://uk.wikipedia.org/Ізотовський_рух> (2019, December, 12). [in Ukrainian].
5. Makoviychuk, I. M. (1982). *KPRS – orhanizator braterskoho spivrobotnytstva narodiv SRSR (period sotsialistychnoho i komunistychnoho budivnytstva)* [CPSU – organizer of brother's cooperation between the nationalities of the USSR (period of socialist and communist construction)]. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].
6. Solohuv, V. A. (1983). *Ocherki istorii professionalnykh soyuzov Ukrainskoy SSR* [Essays in the history of trade unions of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Politizdat Ukrainyi. [in Russian].
7. Profsoyuzyi SSSR (1963). [Trade unions of the USSR (1963)] *Dokumenty i materialy v chetyreh tomah. Profsoyuzyi v period postroeniya sotsializma v SSSR. Oktyabr 191-1937* [Documents and materials in four volumes. Trade unions during the period of building socialism in the USSR. October 1917-1937]. Moscow: Izdatelstvo VTsSPS Profizdat, II. [in Russian].
8. Radiomovlennia. Radioslukhannia. Radiotekhnika. Radioamatorstvo (1932). [Radio broadcasting. Radio listening. Radio engineering. Radio amateurism (1932)]. *Sotsialistychnyi dohovir pidpysanyi* [Social agreement of signature], 7. [in Ukrainian].
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine], *f. 291, op. 1, spr. 338*. [in Ukrainian].
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine], *f. 387, op. 1, spr. 541*. [in Ukrainian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine], *f. 587, op. 1, spr. 132*. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.5

Ігор Шуйський*Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Україна*

РЕКЛАМА ТА КОНТРРЕКЛАМА ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН» У 1931–1936 рр.

Ihor ShuiskyiORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3419-8353>*O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Ukraine*

ADVERTISING AND COUNTER-ADVERTISING OF THE ALL-UKRAINIAN TRADING OFFICE «TORGSIN» IN 1931–1936

The article analyzes the origins, and development of the advertising business of the All-Ukrainian office «Torgsin» and underground political criticism and satire. The shops of «Torgsin» operated throughout Ukraine. Designed to meet the needs of foreigners, in the context of the Holodomor, they were focused on exchanging values of the Ukrainian population – gold, silver, and diamonds. Using the impoverished state of the population and the deficit, the Soviet authorities have set an unfair exchange rate. Placed in central locations, the shops attracted attention with shiny showcases and the presence of bread, flour, cereals. Advertising leverage was considered to be a significant lever for increasing the efficiency of trading in Torgsins. The author describes the basic methods and forms of work of the trading network «Torgsin» in the field of advertising, and gives examples of satirical and political counter-advertisements.

Keywords: advertising, showcase, trademark, information, popularization, currency, office «Torgsin».

Всеукраїнська контора «Торгсин» функціонувала протягом 1931-1936 рр. і в часи Голодомору перетворилася із мережі магазинів для обслуговування чужоземців у механізм викачки цінностей українців. Перші публікації, у яких згадувалась ця торгівельна мережа, з'явилися у 1990-ті роки. Американській дослідниці російського походження О. Осокіній належить монографія, присвячена діяльності Всесоюзного об'єднання «Торгсин»¹. Першим із вітчизняних істориків звернувся до цієї проблеми В. Марочко, який опублікував документальні матеріали, пов'язані з торгівельною мережею торгсинів в Україні². Становленню і діяльності Чернігівської та Київської обласних контор «Торгсину» присвячені дисертації М. Гороха³ та О. Мельничук⁴.

Рекламна робота як складова діяльності Всеукраїнської контори «Торгсин» належить до питань, які спеціально не досліджувались і залишаються відкритими. Методики виготовлення та використання реклами радянською торгівлею на початку 1930-х років лише розроблялися та

¹ Осокіна, Е. А. (1999). *За фасадом "сталінського изобилія": Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 271.

² Марочко, В. І. (2002). "Торгсини": золота ціна життя. *Персонал*, 9, 21-23; Марочко, В. І. (2003). "Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933). *Український історичний журнал*, 3, 90-103.

³ Горох, М. В. (2013). Створення та функціонування системи Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.): *автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук*. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 18.

⁴ Мельничук, О. Ю. (2015). *Київська обласна контора "Торгсину" (1931-1936 рр.): становлення та функціонування: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук*. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 18.

обговорювалися, про що свідчать нечисленні публікації у друкованому органі наркомату зовнішньої торгівлі¹. Навіть під час обговорення макету праці М. Г. Шерешевського «Реклама во внешней торговле»², досвід реклами системи «Торгсину» не зачіпався. Крім того, видавці підкреслили, що за цією темою в СРСР відсутня будь-яка література радянських і закордонних спеціалістів.

За часів незалежності України вітчизняні дослідники вивчають різні аспекти реклами, у тому числі й історію реклами 1930-х рр. Автори переважно наводять основні еволюційні зміни в ідеологічній, тематичній, стилістичній площинах (Т. Булах, Г. Владимирська, П. Владимирський, О. Зелінська, Р. Іванченко, Л. Кошетарова, М. Лотман, В. Нерознак, Т. Примах, Я. Романенко). Вказуючи на торгсінівську рекламу як один із засобів досягнення державою поставленої мети, українські дослідники обійшли увагою розкриття її механізмів. Метою цієї статті є об'єктивне і всебічне дослідження рекламної діяльності торгсінів, з'ясування основних методів роботи та її ефективності. Аналіз здійснено на основі широкого кола документальних джерел.

Академічний тлумачний словник української мови визначив поняття явища «реклама» як «популяризація товарів, видовищ, послуг і т. ін. з метою привернути увагу покупців, споживачів, глядачів, замовників»³. У іншому значенні це «плакат, об'ява і т. ін., що використовуються як засіб привертання уваги покупців, споживачів, глядачів»⁴. Поняття «контрреклама» до словників радянської доби не потрапило і увійшло до обігу в новітній час. Контррекламою є повідомлення, які спростовують інформацію, що міститься в рекламних зверненнях⁵. Очевидно, за характерних тоталітаризму умов панування лише однієї провладної точки зору, джерелами контрреклами торгсінів могли бути фотодокументи, публікації закордонних інформаційних агентств або зафіксовані відповідним чином рефлексії в середині країни.

Створення Торгсину, відкриття мережі крамниць в усіх областях України і її діяльність були регламентовані чималою кількістю документів. Реклама офіційно не входила до пріоритетів у вирішенні основного завдання, що ставилося об'єднанням керівництвом радянської держави – здобуття валютних коштів, золота і дорогоцінностей. Роль її підвищилася в 1932-1933 рр., коли до торгсінівських обмінників були допущені радянські громадяни і в гонитві за надприбутками обласним конторам були поставлені завищені плани надходження цінностей від жителів сіл і міст в обмін на продовольство.

Рекламою у системі «Торгсину» займався сектор Інформації та пропаганди центральної контори Всесоюзного об'єднання у Москві. Підрозділ під керуванням правління об'єднання готував циркуляри керівникам обласних контор з пропозиціями щодо запровадження реклами. Від обласних контор вимагали надання планів рекламної роботи на рік, півріччя, квартал; відомостей про виділені кошти і їх витрати; інформацію про фахівця з реклами і його обов'язки; дані про безпосередні результати роботи керівництва обласної контори; використання в рекламі і об'явах торгової марки об'єднання.

Архівні документи підтверджують, що отримані із областей звіти не влаштовували керівництво. Так, у листі правління Всесоюзного об'єднання «Торгсин» від 15 липня 1933 р. наголошувалося, що незважаючи на вимоги попереднього циркуляру від 15 березня «досі більшість наших обласних контор недооцінює важливість рекламної роботи в проведенні торгових операцій. За минулі чотири місяці... не застосували жодних заходів щодо запровадження вказаного циркуляру не тільки в областях, а й у себе на місцях»⁶. Насамперед, у документі наполягали на використанні в рекламній роботі торговельної марки «Торгсин», яке вважалося обов'язковим. До циркуляру додавалося зображення, за яким керівники повинні були виготовити кліше.

Графічне зображення торговельної марки «Торгсин» було виконано у поширеному в 1920-ті роки стилі конструктивізму, з використанням червоного, чорного, білого кольорів. Як вважають сучасні фахівці, поєднання рекламистами в одному зображенні двох або трьох кольорів

¹ Нельсон, Н. И. (1933). За качество нашей рекламы. *Внешняя торговля*, 15, 17-18.

² Шерешевский, М. Г. (1960). *Реклама во внешней торговле*. Москва: Внешторгиздат, 2.

³ Білодід, І. К. (ред.) (1977). *Словник української мови: в 11 томах*. Київ: Наукова думка, 8, 493.

⁴ Там само.

⁵ Ромат, Є. В. (2003). *Словник основних рекламних і маркетингових термінів*. Харків: Студцентр, 24.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 169, арк. 154.

цілком доцільне¹. Завдяки природним характеристикам впливовості червоного кольору на свідомість людей, зображення торговельної марки «Торгсину» було покликане привернути увагу і активізувати покупця, стимулюючи до дій.

Зображення містило напис «Торгсин ССРСР» від російських абревіатур: «Торговля с иностранцами Союза Советских Социалистических Республик». Прийнята в Москві назва не перекладалась і автоматично переносилась у рекламу українських видань, якою мовою вона не друкувалась. Виразності та динаміки зображенню додавала діагональ, схожа зі спрямованим вгору зростаючим графіком показників. Лаконічна форма напису, висвітлені внутрішні кути асиметричної заголовної літери «Т», прямий шрифт без підсікань зробили «Торгсин» розпізнаваним і таким, що добре запам'ятовувався. Цьому також послуговав художній прийом «виворотки» із заміною темних кольорів світлими в чорно-білим поліграфічним варіанті.

Відмінність зображення «Торгсину» полягала у відмові від традиційних політичних символів, які у 1920–1930-ті роки превалювали у діловодстві, державному друці. Приміром, Всеукраїнська торговельна контора експорту та імпорту «Держторг УСРР» республіканського наркомату торгівлі, сфера діяльності якої безпосередньо пов'язувалася з торгівлею, у графічну символіку включила відомий візуальний символ поєднання союзу робітників і селян – перехрестя серпа і молота, з доданням шестерні і колосся.

Торговельна марка «Торгсин» використовувалась у діловодстві, друкувалась на поштових листівках, зображувалась на промислових товарах, виготовлених на замовлення контори. Так само помічалися товарні ордери – «бони», а з введенням у 1933 році – розрахункові книжки, які називали «заборними книжками». З рекламною метою торговельну марку «Торгсину» зображували на вивісках фасадів магазинів. Значущим було місце розташування крамниць, відома покупцям адреса мала слугувати своєрідною рекламою, яка прискорювала процес надходження цінностей. На відведенні під торгсини крамниць у центральних районах міськ наполягало керівництво Торгсину і в цьому знаходило підтримку держави. Спроби зачинення крамниць у центрі Києва з подальшим їх переведенням на околиці міста викликало критику, зокрема, 20 вересня 1932 року на засіданні Колегії НКЗТ СРСР².

Втім термін «реклама» дуже повільно стверджувався в торгсинівському середовищі, часто зіштовхуючись з непоступливою політичною пропагандою. Як відзначали дослідники, «характерна риса радянської реклами полягала в тому, що вона була скоріше пропагандою певного способу життя, ніж рекламою у нашому сучасному розумінні цього слова»³. Особливу увагу партійне і державне керівництво приділяло внутрішньому оздобленню крамниць і торгових відділів з включенням елементів політичної пропаганди. Спроби працівників її позбавитися, обмежившись «німою рекламою» табличок і цінників у залах, викликали бурхливі погрози про неминуче покарання. У фейлетоні «"Дипломати" з Торгсину» було жорстко розкритиковане безпрецедентне одностайне рішення зборів колективу Київської обласної контори відмовитися від розміщення на внутрішніх стінах крамниць портретів вождів партії та пролетарської революції, пропагандистських гасел⁴. За версією газети, така пропозиція надійшла від комерційного директора контори Юхима Мстиславова, який задля запобігання зменшення відвідувачів з капіталістичних країн, запропонував уникати приводів обвинувачувати радянську сторону в агресивності. «Чи можуть портрети вождів привабити до торгсинівських крамниць чужоземних капіталістів, дипломатів? Що вони скажуть, коли стіни торгсинівських крамниць будуть прикрашені портретами вождів пролетарської революції, які нагадуватимуть їм про завтрашній день? Як вони поставляться до того, що на стінах торгсинівських крамниць красуватимуться гасла: "До праці й оборони готовий". Або: "Ми – за загальне навчання!" Я запитую вас, чи зміцнюватиме це справу миру?» Автор фейлетону І. Ільїн сповіщав про викриття цих фактів партійною комісією, яка прийняла рішення про «вичищення всіх переродженців і ворогів партії», яким він зажадав «суворої кари пролетарського суду»⁵.

¹ Подольчак, Н. Ю., Подольчак, Н. І. (2010). Використання психотехнологій кольору у рекламі. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*, 690: *Логістика*, 116.

² Державний архів Харківської області, ф. Р-1469, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

³ Владимирська, А., Владимирський, П. (2006). *Реклама: Навчальний посібник*. Київ: Кондор, 14.

⁴ Ільїн, І. (1933). "Дипломати" з Торгсину. *Комуніст*, (14 липня), 3.

⁵ Там само.

Одним із основних чинників ефективності реклами є її мова. На думку української лінгвістки Ірини Іванової «принциповим для сучасного дослідження текстів реклами є врахування її сутності – спрямованості на колективного реципієнта, людину як споживача»¹. Всеохоплюючим і загальнодоступним у радянській Україні видом реклами вважалися оголошення в періодичних виданнях. У залежності від розрахунку на певну читацьку аудиторію, об'яви поміщалися в щоденні газети, часописи, спеціальні фахові видання. Рекламні оголошення обласних відділень і Всесоюзного об'єднання «Торгсин» друкувалися за певними схемами двома мовами, українською та російською.

Всесоюзне об'єднання «Торгсин» повідомляло про можливості переказів з-за кордону, указуючи назви закордонних банків і країни розташування². Одержувачам необмежених переказів пропонувався великий вибір краму у відділах Торгсину в будь-якому з 200 пунктів СРСР. У інших за змістом оголошеннях читачам надавалися адреси обласних і крайових контор у СРСР і детально роз'яснювався порядок обміну валюти та золота на харчові та промислові продукти³. Розраховані на найнижчий освітній рівень потенційного споживача, повідомлення стилістичною побудовою нагадували інструкцію. «Крамниці "Торгсину" видають товари на надхідну валюту з-за кордону на адресу одержувача через "Торгсин". Переказувати може всякий, у бажаному розмірі», – повідомляла газета «Вісті ВУЦВК» осінню 1932 року⁴. Рекламними зверненнями автори намагалися охопити щонайбільшу споживацьку аудиторію. «"Торгсин" у своїх крамницях продає товари також і за золото-лом (різні вироби із золота, монети тощо), для цього Вам треба здати Ваше золото-лом у скупівні пункти "Торгсину" і на них зможете придбати в крамницях на свій смак перший-ліпший товар найвищої якості, за схожу ціну»⁵.

Проста і доступна сприйняттю схема «золото – продукти» не потребувала декодування та додаткової інтерпретації. Вона тільки підказувала напрямок платоспроможному голодному споживачеві. Завдання радянських рекламистів полягало у складанні реклами Торгсину, здатної спонукати споживача до дій, потрібних владі. Низький рівень реклами свідчив про культурну і освітню підготовку рекламистів, які не брали до уваги етнокультурний, національний, естетичний, етичний виміри.

Оперативні повідомлення обласних торгсинів, що також поміщалися у газетних розділах реклами, сповіщали про відкриття нових приймальних пунктів і торгових точок з наведенням адрес і приблизного асортименту товарів, зміни у графіку роботи, про початок продажу сезонного краму, прийом нових категорій цінностей. Складачі оголошень користувалися різними за розміром і видом шрифтами, виділяючи певні слова і ключові фрази. Повідомлення про початок прийому срібла у січневому номері газети «Вісті ВУЦВК» 1933 р. починалося промовистим текстом із виділенням слів «УВАГА! ТОРГСИН СРІБЛО»⁶. На одну газетну шпальту поміщали декілька торгсинівських реклам, наприклад, про надання специфічних послуг: прийом замовлень на пошив плаття, доставку товарів до дому покупцю, переказ авансів на автомобілі та друкарські машинки найновіших конструкцій.

Радянські періодичні видання початку 1930-х років використовували рубрикацію, тематично систематизуючи матеріали, класифікуючи їх за змістом і розміщуючи тематичними групами. Завдяки цьому до номеру «Вістей ВУЦВК» від 27 грудня 1932 р. потрапила інформація з натяком на наявність продовольчого дефіциту в столиці радянської України. З відкриттям торгсинівської мережі, роботу крамниць супроводжували спекулянти. Явище вважалося ганебним, поширеним і каралося владою, проте було породжене державною політикою і за незмінності умов дефіциту не припинялося. Редакція газети використала простий прийом суміщення в одному блоці реклами Торгсину і повідомлення про посилення репресій щодо спекулянтів продуктами сільського господарства та предметами масового вжитку. Колонку відкрила постанова ЦВК і РНК УСРР про зміни в статті 127 Кримінального кодексу у бік збільшення міри відповідальності на виконання постанови від 22 серпня 1932 року «Про боротьбу зі спекуляцією», а продовжила реклама харківської обласної контори Торгсину, яку публікували далеко не в кожному номері⁷. Допитливі та проінформовані читачі газети

¹ Іванова, І. Б. (2016). *Історія української реклами: мовностилістичний аспект: монографія*. Харків: Юрайт, 11.

² Реклама (1932). *Вісті ВУЦВК*, (12 жовтня), 4.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Реклама (1933). *Вісті ВУЦВК*, (5 січня), 4.

⁷ Реклама (1932). *Вісті ВУЦВК*, (27 грудня), 4.

з змогли побачити не лише чергове попередження спекулянтам, а й констатацію владою того, що зимою 1932–1933 рр. в умовах суттєво погіршення харчового забезпечення спекуляція складала конкуренцію торгсинам.

Оцінка споживачів роботи мережі торгсинів майже не висвітлювалася у пресі. Укладачі рекламної продукції «Торгсину» іноді прибігали до манипулятивної технології, коли в рекламній продукції позитивні відгуки подавалися в цитатах листів, складених від імені міфологічного персонажу, або з використанням документів, які не були прямими «відгуками вдячних покупців». Так, автори проспекту «Торгсин СРСР» у 1934 р. сповістили, що, не дивлячись на відносно нетривалий термін роботи, Торгсин через високу якість широкого асортименту товарів завоював між своїх клієнтів велику популярність. Раціональна постановка справи за прикладами найкрупніших торгових фірм і найкращих універмагів Європи та США, дозволили мінімізувати торгові витрати та максимально обмежити терміни виконання замовлень. Підтвердження акуратного виконання Торгсином товарно-грошових доручень наводились у витягах із листів семи респондентів. За формою і змістом лист дописувача із м. Чуднів Калмана Крупніка виглядав звичайною розпискою, яку за правилами пересилки були зобов'язані залишати клієнти¹.

Зовнішньої реклами мережі, якості оформлення вітрин завжди стосувалися вимоги правління Всесоюзного об'єднання «Торгсин» до керівників обласних контор. Підбір і розстановка продуктів, освітлення вітрини оцінювалися в актах контролю роботи крамниць. Бригада уповноваженого наркомату зовнішньої торгівлі СРСР під час перевірки торгової точки у м. Кременчуці була неприємно здивована станом вітрини однієї з крамниць периферійних відділень Харківської обласної контори. «Вітрини, що знаходяться всередині крамниці, а також всі дзеркальні полицки та скло забруднені мухами, у вітрині засиджений мухами крам. Абсолютно не використані величезні можливості влаштування вуличної вітрини»². Випадки занедбаності, відсутності уваги були непоодинокими і відмічалися майже у всіх периферійних крамницях. Взірцевою була вітрина головної торгсинівської крамниці, розташованої у центрі Харкова. У документальній двотомній повісті «Ворог народу», яка здобула першу нагороду конкурсу Українського літературного фонду ім. Івана Франка в Чикаго 1967 року, українські письменники Олена Звичайна та Михайло Млаковий (за справжнім прізвищем подружжя Джулів) майстерно порівняли вітрину достатку з навколишнім безладом і суцільним лихом, викликаним голодом. Саме до торгсину тягнулися сім'ями і поодиноці голодні, які завмирили, оглядаючи вітрини, заставлені найрізноманітнішими стравами. «А в самому центрі цього харчового багатства, як справжній господар становища, як пан над панами, ясніло білесеньке борошенце з червоною етикеткою "000"»³.

З доступністю харчів у продуктових магазинах у 1934–1935 рр., а звідси падінням інтересу покупців до асортименту торгсинів, персонал крамниць значно менше уваги приділяв якості оформлення вітрин. Особливо це стосувалося сіл і райцентрів, куди підвоз краму завжди був ускладненим. Завідувачам торгових точок на місцях завжди часто дорікали на зовнішній стан крамниць. Вони, у свою чергу, скаржилися на недостатню увагу з боку керівництва обласних контор.

Недоліки у рекламній роботі були притаманні не тільки мережі Торгсину. Як відзначав у 1935 році часопис «Внешняя торговля», за дванадцятирічну практику зовнішньої торгівлі реклама так і не стала її складовою частиною, функціональним елементом оперативної роботи торгових підприємств⁴.

У структурі всіх об'єднань наркомату зовнішньої торгівлі СРСР існували сектори торгової пропаганди. Робота з її проведення поділялася на три основні частини: попередню підготовчу, практику здійснення реклами і з'ясування її ефективності⁵. Проте розповсюджене між рекламодавців невірне твердження «про рекламу згадують тільки тоді, коли справи рухаються погано», заважало ефективній роботі на всіх її фазах. Хибним було адміністративне ведення рекламної справи. Дуже багато часу займало складання і затвердження рекламних планів. Ще гірше складалося з відпуском коштів, затвердженням кошторису, з своєчасним виділенням всіх коштів на рекламну роботу і

¹ ВО Торгсин. (1934). *Торгсин СССР*. Москва: Внешторгиздат, 4.

² ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 154, арк. 16.

³ Звичайна, О., Млаковий, М. (1966). *Ворог народу: повість у 2-х т. Т. 1. Проти течії*. Лондон: Українська видавнича спілка, 282.

⁴ Ласло, Ф. (1932). Экспортную рекламу на должную высоту. *Внешняя торговля*, 35, 5.

⁵ Там само, 6.

отриманням керівниками права самим проводити рекламні кампанії на місцях. Багато перспективних напрямків роботи так і залишилися не розробленими. Не бездоганним було і виготовлення рекламних засобів: текстів, плакатів, брошур.

Наскільки дієвою була реклама «Торгсину» могла показати систематизація даних, отриманих при вивченні ринку збуту. З'ясування ефективності реклами – задача досить складна, коли найбільш правдиві результати можливо було отримати за підсумками рекламних кампаній декількох років. Радянський «Торгсин» вирішував одномоментні задачі і з зменшенням мережі після 1933 р. все менше уваги приділяв дослідженню ефективності реклами.

Як не вмовляли потенційних клієнтів у рекламних оголошеннях отоварювати валютні перекази в торгсинах, переконливішим був вплив на людську свідомість розповідей постраждалих від позазаконних дій представників правоохоронної системи. Привід надали безмежні вияви нахабства працівників ДПУ та міліції. Захопленого зненацька переказоотримувача примушували розписуватися у торгсинівських документах, після чого валюта безслідно зникла в кишенях вимагачів. Куплений крам також часто перетворювався на здобич. До незговірливих «клієнтів» застосовувалося взяття під варту, допоки той не припиняв спротив і погоджувався на умови оперативників. Не ховаючись і не соромлячись своїх дій, «силовики» в очікуванні жертви чергували біля крамниць і в торгових залах. Інформація про свавілля потрапляла за кордон, ставала причиною офіційних запитів банків-відправників до радянської сторони, що зчиняло галас у закордонній пресі. Повноважний представник ОДПУ в Криму Салинь ще 25 березня 1932 року вимагав від підлеглих припинення арештів і будь-яких конфіскацій, допускаючи «оперування переказоотримувачів» тільки у випадках спекуляцій¹.

Всупереч законам ефективності реклами, голод був основним регулюючим фактором, який вплинув на відвідуваність крамниць. У травні 1932 року з столичного Торгсину почали надходити тривожні звістки про критичне зменшення чужоземних відвідувачів крамниць до 2–3 відсотків від звичайної кількості споживачів². І це в Харкові, де були зосереджені консульства, торгові представництва, великі підприємства, які запрошували технічних спеціалістів із капіталістичних країн. Ситуація погіршилася в 1933 році. Розвідниця, за сумісництвом співробітниця консульства Республіки Польща в Харкові Ольга Осмульська 16 лютого 1933 р. інформувала польську сторону, що «Брак предметів першої необхідності на ринку і в крамницях змушує населення віддавати свої залишки срібла чи золота до "Торгсину", який переповнений населенням. Переважно, люди купують борошно чи хліб. Часто перед "Торгсином" можна бачити торгівлю хлібом, купленим в "Торгсині"³.

Катастрофічне становище, коли головним питанням у більшості населення було здобуття шматка хліба, зберігалось протягом тривалого часу по всій Україні. Про це свідчив у річному звіті 4 грудня 1934 року німецький консул з Одеси, підкреслюючи, що ситуація «істотно відрізняється від тієї картини, яку змальовує радянська пропаганда»⁴. Фотографічні свідчення, як чужоземних відвідувачів витиснули черги голодних радянських покупців у Харкові, залишив австрійський інженер О. Вінербергер⁵.

Але визнавати об'єктивні причини ситуації навколо торгсинів не насмілювались навіть контролюючі органи, зводячи причини до «викривлення класової лінії». «Спекулянт витіснив із крамниць "Торгсину" чужого-покупця, були створені в центрі міст колосальні черги у дверей крамниць "Торгсину" за борошном, тим самим в очах чужого, який заходив у крамницю "Торгсину", дискредитували і кидали пляму на нашу дійсність, яка була відображалась у кривому дзеркалі "Торгсину"», фігурувало в акті перевірки мережі торгсинів у Харкові в травні 1932 року⁶.

¹ Бойко, Д., Даниленко, В., Карбач та інші (2008). *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7: Голодомор в Україні, 1932-1933*. Варшава-Київ: Інститут національної пам'яті, 94-96.

² ЦДАВО України, ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 7.

³ Бойко, Д., Даниленко, В., Карбач та інші (2008). *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7: Голодомор в Україні, 1932-1933*. Варшава-Київ: Інститут національної пам'яті, 480.

⁴ Національний інститут стратегічних досліджень. (2008). *Голодомор в Україні 1932–1933 років: за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина*. Київ: НІСД, 325.

⁵ Шуйський, І. (2018). Голодомор в фотооб'єктиві Александра Винербергера. *Время, (22 ноябрь)*, 8.

⁶ ЦДАВО України, ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 8.

Таким чином, реклама торговельної мережі «Торгсину» виконувала специфічну функцію, спрямовану на підвищення коштовних надходжень обласними конторами «Торгсину» Особливо це проявилось в роки Голодомору, коли рекламну роботу підміняли публікації оголошень, здатних спонукати споживача до дій, потрібних радянській владі. Сама реклама була недосконалою, перебувала на рівні розробки. Її відмінними рисами були інформаційна, пропагандистська спрямованість засобів. Рекламна діяльність залишилася недооціненою більшістю керівників обласних контор, що не сприяло її розвитку. Натомість численні порушення персоналом правил торгівлі, примусовий асортимент крамниць, спекуляції, незаконні конфіскації, які супроводжували діяльність торгсінів, створили підґрунтя контрреклами, вплив якої на свідомість українців дорівнювався зусиллям, витраченим на рекламу.

References:

- Osokina, Y. A. (1999). *Za fasadom «stalinskogo izobilija»: Raspredeleniye i rynek v snabzhenii naseleniya v gody industrializatsii. 1927–1941* [Behind the facade of "Stalin's abundance": Distribution and the market in supplying the population during the years of industrialization. 1927–1941]. Moscow: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija. [in Russian].
- Marochko, V. I. (2002). "Torhsyn": zolota tsina zhyttya. ["Torshins": the golden price of life]. *Personal*, 9, 21-23 [in Ukrainian].
- Marochko, V. I. (2003). "Torhsyn": zolota tsina zhyttya ukrayins'kykh selyan u roky holodu (1932–1933). ["Torgsin": the golden price of life of Ukrainian peasants during the famine years (1932–1933)]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal*, 3, 90-103. [in Ukrainian].
- Horokh, M. V. (2013). *Stvorennya ta funktsionuvannya systemy Torhsynu na Chernihivshchyni (1932–1936 rr.): avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenyu kandydata istorychnykh nauk* [Creation and functioning of the Torgsin system in Chernihiv region (1932–1936): dissertation author's abstract for the candidate of historical sciences degree]. Chernihiv: TG Shevchenko National University Chernihiv College. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. Y. (2015). *Kyyivska oblasna kontora "Torhsynu" (1931-1936 rr.): stanovlennya ta funktsionuvannya: avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenyu kandydata istorychnykh nauk* [Kyiv regional office of "Torgsin" (1931-1936): formation and functioning: the dissertation author's abstract on obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences]. Kyiv: Kyiv Univ. B. Hrinchenko. [in Ukrainian].
- Nelson, N. I. (1933). *Za kachestvo nashei reklamy* [For the quality of our advertising]. *Vneshniaia torgovlia*, 15, 17-18. [in Russian].
- Shereshevskii, M. G. (1960). *Reklama vo vneshnei torgovle* [Advertising in foreign trade]. Moscow: Vneshtorgizdat, 2. [in Russian].
- Bilodid, I. K. (ed.) (1977). *Slovník ukraínskoj movi: v 11 tomakh* [Glossary of Ukrainian movi: in 11 volumes]. Kyiv: Naukova dumka, 8. [in Ukrainian].
- Romat, Y. V. (2003). *Slovník osnovnykh reklamnykh i marketynhovykh terminiv* [A dictionary of basic advertising and marketing terms.] Kharkiv: Studtsentr, 24. [in Ukrainian].
- Tsentrálny derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine], *f. 4051, op. 1, spr. 154, 169*. [in Ukrainian].
- Tsentrálny derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine], *f. 539, op. 17, spr. 366*. [in Ukrainian].
- Podolchak, N. Y., Podolchak, N. I. (2010). *Vykorystannia psyhotekhnolohii koloru u reklamakh* [The use of color psychotechnology in advertising]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*, 690: *Lohistyka*, 116. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State archive of Kharkiv region], *f. R-1469, op. 1, spr. 1*. [in Ukrainian].
- Vladymyrska, A., Vladymyrskyi, P. (2006). *Reklama: Navchalnyi posibnyk* [Advertisement: Tutorial.] Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].
- Ilin, I. (1933). "Dyplomaty" z Torhsynu. ["Diplomats" from Torgsin]. *Komunist*, (14 lypnia), 3. [in Ukrainian].
- Ivanova, I. B. (2016). *Istoriia ukraínskoj reklamy : movnostylistychnyi aspekt : monohrafiia* [History of Ukrainian Advertising: Linguistic Aspect: Monograph.]. Kharkiv: Iurait. [in Ukrainian].
- Reklama [Advertising]. (1932). *Visti VUTsVK, (12 zhovtnia)*, 4. [in Ukrainian].
- Reklama [Advertising]. (1932). *Visti VUTsVK, (21 zhovtnia)*, 4. [in Ukrainian].
- Reklama [Advertising]. (1933). *Visti VUTsVK, (5 sichnia)*, 4. [in Ukrainian].
- Reklama [Advertising]. (1932). *Visti VUTsVK, (27 hrudnia)*, 4. [in Ukrainian].
- VO Torhsyn (1934). *Torhsyn SSSR* [Torgsin of the USSR.]. Moscow: Vneshtorhyzdat. [in Russian].
- Zvychainsa, O., Mlakovy, M. (1966). *Voroh narodu. Proty techiu* [Enemy of the People. Against the Current]. London: Ukrainska vydavnycha spilka, 1. [in Ukrainian].
- Laslo, F. (1932). *Eksportnuu reklamnu na dolzhnuu visotu* [Export advertising to the proper height]. *Vneshniaia torgovlia*, 35, 5. [in Russian].

24. Boiko, D., Danylenko, V., Karbazzh, Y. and others (2008). *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh KhKh stolittia: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. Holodomor v Ukraini, 1932-1933* [Poland and Ukraine in the Thirties and Forties of the Twentieth Century: Unknown Documents from the Special Services Archives. Volume 7: The Holodomor in Ukraine, 1932-1933]. Varshava-Kyiv: Instytut natsionalnoi pamiati, 7. [in Ukrainian].
25. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. (2008). *Holodomor v Ukraini 1932-1933 rokiv: za dokumentamy Politychnoho arkhivu Ministerstva zakordonnykh sprav Federatyvnoi Respubliky Nimechchyna* [The Holodomor in Ukraine 1932-1933: Documents from the Political Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Federal Republic of Germany]. Kyiv: NISD, 325. [in Ukrainian].
26. Shuiskyi, Y. (2018). Holodomor v fotoob'ektyve Aleksandra Vynerberhera [The Holodomor in the photo lens of Alexander Wienerberger]. *Vremia, (22 noiabria), 8*. [in Russian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.6

Людмила Рудницька*Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна***НАДАННЯ РОБІТНИЧОМУ ПОСЕЛЕННЮ
РОКИТНЕ МІСЬКОГО СТАТУСУ НА ВОЛИНІ
В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД****Liudmyla Rudnytska**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9851-9107>*Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine***GRANTING TOWN STATUS
TO ROKYTNE VILLAGE IN VOLYN REGION
DURING THE INTERWAR PERIOD**

The process of incorporation of the town into the socio-economic space of the Second Polish Republic was implemented progressively but under rather complicated conditions. The displacement of the historical center of Rokytne to the south of the working settlement was due to the launching of the Kyiv-Kovel rail link in 1902. It resulted in the construction of “a new bridge” and separation of ex-working settlement from Rokytne village at a legal level as well. The location of the settlement near the Soviet-Polish border and the range of the events caused the creation of the Border Protection Corps (further BPC) and the appearance of the 18th BPC Battalion in Rokytne as well. The dislocation of the paramilitary unit near the town transformed the last into a border settlement. We have paid attention to the fact that in the 20s-30s of the twentieth century the Polish town growth mainly influenced the socio-cultural development of Rokytne.

Keywords: Rokytne town, the 18th battalion of BPC, magistrate, development, Polish stabilization.

По завершенні польсько-української війни 1918-1919 рр. територія Галичини та Волині відійшла до II Речі Посполитої. Певний час ними відало Цивільне управління східних земель на чолі з генеральним комісаром¹. 26 лютого 1920 р. було сформовано Сарненський повіт з північних частин Рівненського, Овруцького повітів у складі Юрівської, Олевської та Кисорицької гміни². До останньої увійшло Рокитне³, яке отримало міський статус за часів перебування в межах Поліського воєводства.

Міста Волині міжвоєнного періоду тривалий час перебували поза увагою вітчизняних дослідників. Лише підготовка фундаментальної праці «Історія міст і сіл України» спонукала до початку наукових розвідок. Так у томі «Рівненська область» розміщено 49 нарисів про найбільші населені пункти, 299 довідок про містечка та села⁴. Останнім часом тема знову набуває популярності, про що свідчать роботи М. Гона⁵ та Г. Малеончук⁶. Меншою мірою інтерес проявляється до невеликих міст волинського Полісся. Очевидно, тому Рокитне залишається за межами наукових пошуків.

¹ Волонтир, О. (2013). Формування органів польської державної адміністрації на Волині (1919-1921). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 3, 10-13.

² *Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego z (1920). Zarządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego w przedmiocie utworzenia powiatu Sarnieńskiego*, 2 (15III), poz. 20.

³ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1921). Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku*, 49, 300.

⁴ Мяловицький А. В. (ред.) (1973). *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Рівненська область*. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 654.

⁵ Гон, М. (2018). *ROWNE: Обриси зниклого міста*. Рівне: Волинські обереги, 196.

⁶ Малеончук, Г.О. (2015). *Суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток Луцька у міжвоєнний період: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 250.

Метою статті є дослідження умов та механізму надання Рокитному в міжвоєнний період статусу міста, а також його функціонуванню.

Визнання за сільським поселенням статусу міста в II Речі Посполитій відбувалось відповідно розпоряджень уряду, що базувались на основі документальних звернень органів місцевого самоврядування¹. Одним із головних критеріїв була чисельність населення – воно повинно було перевищувати 2000 осіб та наявний статус, до складу якого воно раніше входило². Рокитне, серед волинських міст міжвоєнного періоду стало виключенням із правил, отримавши статус міста завдяки своєму значенню та місцерозташуванню на східному кордоні міжвоєнної Польщі. Крім того, цей процес прискорили в 1922 р. польські підприємці з Варшави Юдко Фланцрайх та Зигмунт Ренглевський, які придбавши скляний завод в Рокитному перезапустили економіку прикордонної території Волинського воєводства.

Відносно Рокитного, то такій трансформації передувало кілька подій: перейменування залізничної станції з «Охотніково» на «Рокитне-Волинське», будівництво транспортних комунікацій та придбання нових земельних ділянок. Тобто прихід нової влади розпочався з демаркації «старих» символів, які в свій час мали ідеологічне навантаження. Працівники Рокитнівського скляного заводу одні з перших з ентузіазмом сприйняли зміну назви. Крім цього було збудовано новий залізничний вокзал з червоної цегли в стилі модерн³. У 1921 р. Польськими залізничними дорогами (РКР) введено в експлуатацію вузькоколійку «Рокитне Мочулянка» протяжністю 58 км, яка мала стратегічне значення та повинна була вдосконалити дорожню інфраструктуру. У Рокитному з'явилося локомотивне депо, головна станція вузькоколійки, а також водонапірна вежа для заправки паровоза водою та спеціальна трьохметрова колонка⁴.

Статистичним відділом II Речі Посполитої Рокитне було зараховане до списку міст Сарненського повіту станом на 1924 рік⁵. Однак ці дії були виключенням із правил, адже на момент приєднання до Польщі, його міський статус визначався лише тимчасовими правовими та адміністративними положеннями, а не фактичним станом. Тому надання статусу міста Рокитному, означало не тільки його юридичне оформлення шляхом прийняття ряду постанов, але й створення всіх умов для відповідності «де-факто» існуючим містам, шляхом розбудови та розширення меж Рокитного.

У травні 1924 р. були створені комітети з будівництва, які при взаємодії з владою воєводств почали розробляти плани індивідуальної забудови в конкретних місцевостях. Наступним кроком стала організація однойменних повітових структур, до функцій яких належала підготовка проектно-кошторисної документації необхідної для будівництва. Водночас Міністерство фінансів Польщі надало дозвіл на кредитування житла для співробітників державного апарату в східних воєводствах. Фінансування в рамках даного проекту отримало Міністерство громадських робіт, якому підпорядковувався спеціальний Відділ державних будівель.

За участі 19 архітекторів було розроблено 32 проекти містобудування. Для зведення нових «мікрорайонів» до східних воєводств було привезено 11 млн. 600 тис. одиниць цегли та відповідно 3 млн. 800 тис. черепиці. Будівельні роботи розпочалися восени 1924 р. Переважно використовувалась деревина, адже вона була дешевше цегли. До нашого часу майже не збереглися забудови міжвоєнного періоду виключно через ресурс експлуатації даного матеріалу⁶. Окрім того, частина з них була знищена пожежами, пов'язаних із порушенням правил поведження з вогнем

¹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1920). *Ustawa z dnia 20 lutego 1920 r. w przedmiocie zaliczania osad wiejskich w poczet miast oraz zmiany granic miast na obszarze b. zaboru rosyjskiego*, 19, 92.

² Główny Urząd Statystyczny (1924). *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*. Województwo poleskie. Warszawa, 8, 58.

³ Freehost (2020). *Dytkowski Jerzy. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego* <http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html> (2020, березень, 10).

⁴ Inżynier Kolejowy: organ Związku Polskich Inżynierów Kolejowych (1930). *Miesięcznik poświęcony sprawom kolejnictwa i komunikacji*. Warszawa: Związek Polskich Inżynierów Kolejowych, 7 (71), 1 Lipca 1930 roku.

⁵ Główny Urząd Statystyczny (1924). *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*.: Województwo poleskie Warszawa, 8, 58.

⁶ Ministerstwo Rob. Publ. Warszawa (1925). *Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich*, 4-8.

та конструкцій нагрівальних печей. Це все стало поштовхом для придбання в 1924 р. пожежного обладнання та створення добровільної пожежної дружини в Рокитному, яку очолили Юзеф Гоголевський та Єжи Дітковський¹.

Будівельні роботи проходили швидко, адже Рокитне мало достатню кількість місцевих будівельних матеріалів: деревини, піску та глини. У місті працювало 2 лісопильні, які належали євреям: перша – трьом братам Голубовіцям, друга, яка діяла в районі скляного заводу – Якову Персіцю. В умовах програми розбудови міста Рокитного, продукти діяльності лісопилень використовувалися в якості будівельного матеріалу. У міжвоєнний період дві цегельні склозаводу не діяли, тому будівельну цеглу привозили з сусіднього с. Осницьк, в якому працювало два заводи, власниками яких відповідно були євреї з Рокитного – Хайкель Кляйнман, Шимон Гендельман та Ліпа Шпільман².

Інкorporація Рокитного до соціально-економічного простору Речі Посполитої, відбувалась поетапно, завдяки урядовим стабілізаційним заходам. Міське будівництво здійснювалось в складних умовах. Статистика подій в районі радянсько-польського кордону за 1924 р. – до 189 грабіжницьких нападів і диверсій, а також 28 саботажів, в яких взяло участь більше мільйона чоловік – привела до створення Корпусу Охорони Прикордоння (далі – КОП) армійського зразка. Впродовж 1925-1926 рр. в рамках організації охорони східного кордону в складі 5-ої Бригади КОП «Поліська» був створений 18 батальйон КОП разом із ескадроном, які зайняли стратегічно важливий населений пункт – Рокитне³.

Однією з головних проблем, після того як формування приступило до виконання своїх безпосередніх обов'язків, було розміщення особового складу. Батальйон розташовувався не в казармах, а в орендованих житлових будинках, що впливало не тільки на результати служби, а й на стан дисципліни та боєготовності. Футбольне поле склозаводу, яке виконувало функцію спортивного осередку, стало місцем розташування особового складу батальйону, які проживали в наметах. Інша частина розмістилася в приміщенні аматорського театру та палаці Розенберга, де також знаходилася штаб-квартира командування та його оперативних сил⁴.

Секретна служба під назвою «Дефензіва» – гілка контррозвідки Генерального Штабу Варшави, яка займалася внутрішнім та зовнішнім шпіонажем, боролася з контрабандою, також перебувала у палаці Розенберга. Зруйнована резиденція Розенберга після війни була відремонтована і відреставрована. Службові кабінети та приміщення для допитів облаштували на другому поверсі, а в підвалах – камери для ув'язнених, більше відомі як камери тортур. Палац Розенберга ретельно охоронявся всередині й зовні солдатами. Стороннім вхід був заборонений. Після допитів, складалась відповідна документація, після чого в'язні відправлялись до суду в Рівне⁵.

Палац Розенберга, парк та прилеглі території було приватизовано в міжвоєнний період Олександром Анікіним. Він здавав палац в оренду командуванню 18 батальйону КОП. Але й цього виявилось замало, солдати проживали в недобудованих приміщеннях міста, а також у сім'ях склоробів. Офіцерський склад, починаючи з 1926 р., в місцевого населення орендував кімнати разом з кухнею – від 1 до 4. В середньому квартплата становила 41 злотих. Для прикладу: 4 кімнати, які орендував майор батальйону Едуард Шмонецький по вул. Костюшко, коштували в місяць 100 злотих. У свою чергу, найдешевше житло (1 кімната) обходилась в 25 злотих⁶.

Згідно Закону II Речі Посполитої від 15 липня 1925 р. про розміщення армії під час мирного часу передбачалося забезпечення військових структур сталим місцем проживання – казармами⁷.

¹ Wolyn (2020). *Dytkowski Jerzy. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego* <http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html> (2020, березень, 10).

² Leoni, E. (ed.). (1967). *Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron*. Tel Aviv, 38-40.

³ Prochwicz, J. (2006). *Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939 roku*. Warszawa, 21-27.

⁴ Wolyn (2020). *Dytkowski Jerzy. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego* <http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html> (2020, березень, 10).

⁵ Leoni, E. (ed.). (1967). *Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron*. Tel Aviv, 192.

⁶ Державний архів Волинської області, ф. 46. он. 3. снр. 180, арк. 8-8 зв.

⁷ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1925). *Ustawa z dnia 15 lipca 1925 r. o zakwaterowaniu wojska w czasie pokoju*, 97, poz. 68.

Їх будівництво поблизу Рокитного, розпочалось лише навесні 1925 р. на виході вулиці Понятовського. Було зведено всього 25 будівель, переважно з деревини. Лише оранжерея – з каменю, кухня – з цегли, а погріб – з бетону. Територія, на якій розміщувались казарми КОП займали 14,35 га. Це було повноцінне військове поселення з усіма належними умовами для нормальної життєдіяльності прикордонників. Так, зокрема, діяла власна пекарня та польова кухня, пральня, каналізація, столярний цех, кухня та навіть оранжерея. На території казарм розміщувались різні складські приміщення: зброї, обмундирування, продуктів, боєприпасів, вугілля. Так як більшість будівель поселення були дерев'яні, тому пожежній безпеці приділялася належна увага – існувало приміщення з відповідним реманентом¹.

Надання статусу міста відбувалось шляхом юридичного розподілу Рокитного в межах «село-місто», відповідно до розпорядження Ради Міністрів II Речі Посполитої. Економічний потенціал та приналежність до прикордоння стали ключовими критеріями для отримання міського статусу. Тобто робітниче поселення, яке розташовувалось на окраїні с. Рокитне Поліського воєводства, 1 квітня 1927 р. отримало статус міста. В його межах було створено міську гміну Рокитне².

У процесі формування міського середовища було організовано орган міського управління – магістрат. У 1927 р. відбулися перші вибори. Мером став Конрад Барановський. Враховуючи історичні зв'язки з околицею, для міста Рокитне затверджується герб «Підкова» – родовий знак мазурського роду Лехів і Гарбовських із Стариків. Перший мер Рокитного помер від туберкульозу, тому його обов'язки з 1930 р. тимчасово виконували Барац Зелік Ушер та Йозеф Лех. Цікаво, що попри наявність прикордонників в місті, на вул. Пілсудського знаходилося відділення поліції³. Одним із першочергових завдань перед новоствореним магістратом Рокитного стало придбання земельних ділянок в південній стороні від залізничної станції під будівництво та надання тимчасової назви «район».

Крім того було розроблено план раціонального розвитку мікрорайону Рокитного, розмежування та визначення місця розташування будівельного майданчика, розміщення громадських об'єктів з демаркацією вулиць. Це викликало досить багато проблем перед представниками польської влади. Іноді власник землі банально був відсутній на території Польщі, а також не з усіма вдавалось домовитися. Не секрет, що під будівництво нових мікрорайонів обиралися найбільш привабливі території. Повітовий староста повинен був жити майже в центрі міста, а такі наділи землі й коштували відповідно⁴. Ціни за гектар землі коливалися від 429 до кількох десятків тисяч злотих. Самою дешевою вважалася земля в Пружанах – трохи більше 400 злотих, а найвищі ціни були в Бресті – від 50 до 60 тисяч злотих за гектар. Що стосується будівництва прикордонної інфраструктури, то тут ціна за землю коливалася від 115 до 1500 злотих за гектар.

У свою чергу військове поселення долучилось до розбудови Рокитного, хоч і «де юре» не було частиною міста і відносилось до Кисорицької гміни. В таких умовах майор Е. Шмонецький від імені батальйону неодноразово звертався до влади Кисорицької гміни з проханням переглянути межі Рокитного та приєднати до нього територію казарм. Найближчі будівлі, з можливістю оренди для офіцерського складу, в Кисорицькій гміні знаходились на відстані 4 км. Тому розміщення офіцерів саме в Рокитному, поблизу казарм, було службовою необхідністю. Окрім розширення меж самого міста, існувала й економічна вигода внаслідок приєднання військового поселення – податки. Також вистави, організовані військовиками, відвідувала значна кількість місцевого населення, а це був єдиний спосіб потрапити на закриту територію прикордоння.

26 листопада 1928 р. у магістраті Рокитного відбулось засідання міської ради, на якому було затверджене Рішення № 225 щодо розширення меж Рокитного на захід від залізничного депо на 600 м, тобто із включенням території казарм⁵. Згідно законодавства будь-які зміни, які стосувались

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (1928-1934). *Zmiana granic miast (Województwo wołyńskie, miasta: Radziwiłłów, Rokitno, Równa, Sarny, Włodzimierz)*, 1-302.

² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1927). *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 1 kwietnia 1927 r. o zaliczeniu osady Rokitno w powiecie sarnieńskim, województwie poleskim, w poczet miast*, 36, 320.

³ Wołyn (2020). *Dytkowski Jerzy. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego* <http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html> (2020, березень, 10).

⁴ Ministerstwo Rob. Publ. Warszawa (1925). *Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich*, 6-8.

⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (1928-1934). *Zmiana granic miast (Województwo wołyńskie, miasta: Radziwiłłów, Rokitno, Równa, Sarny, Włodzimierz)*, 1-302.

перегляду меж міста, також проводились після звернень органів місцевого самоврядування. В даному випадку розширення меж Рокитного за рахунок території казарм, стало можливим після збору цілого ряду документів: Ухвали міської ради Рокитного та сільської с. Кисоричі, листів звернень 18 батальйону КОП, протоколу відділу Сарненського повітового сеймику, на основі яких було скориговано попередній план міста¹.

Відповідно Розпорядженням Міністра внутрішніх справ від 13 вересня 1933 р. територія казарм площею 14,35 га розширила Рокитне до 311,1 га. Розпорядження вступило в дію 1 жовтня 1933 р.² У таких умовах спостерігається ріст чисельності населення Рокитного порівняно з 1921 р. вдвічі: в 1933 р. воно становило 4027 чол. Зокрема поляки – 53%, євреї – 43%, а українці були найменш чисельними – всього 4%³. Це пояснюється не скільки політикою II Речі Посполитої, стільки історичними передумовами. Адже засновник скляного заводу – єврей, який всіляко заохочував єврейський капітал, створював максимально комфортні умови для ведення бізнесу. Крім того, фактично весь робітничий клас, який відповідав за виробничий процес, представляли поляки. Такий уклад проіснував до початку Другої світової війни.

Запровадження польського злотого в 1924 р.⁴ сприяло покращенню соціально-економічного становища Рокитного, що було основою розбудови й розвитку даного прикордонного міста. Таким чином, збільшилась доля рокитнівського експорту, передусім скла та пиломатеріалів. В той період Рокитне називали: «Маленька Америка». Провідні фірми Англії, Франції, Бельгії та Німеччини направляли своїх представників до Рокитного для придбання деревини та встановлення відносин зі склозаводом. Стихійно відкривались в місті представництва всесвітньо відомих на той час фірм «Neam and Booth» (Англія), «Parmentier and Partners» (Франція, Бельгія).

Про фінансову стабільність мешканців Рокитного свідчить і різноманітність діючих фінансово-кредитних установ. В Рокитному діяла і польська кооперативна каса, відома під назвою Каса Стефчика. Після затвердження статуту, Каса розпочала свою діяльність 15 жовтня 1928 р. в Рокитному, рівно через місяць було внесено до публічного реєстру під номером 443. Пайовий капітал на одного члена становив 25 злотих. Всього Каса Стефчика в Рокитному налічувала 161 чоловік. Серед яких був перший мер К. Барановський, його заступник Й. Лех, та лікар Борис Анішук.

Перерва в діяльності Каси була пов'язана з економічною кризою 1929-1933 рр. та призупиненням діяльності скляного заводу «Vitrum», який в 1933 р. згорів. Разом із пуском скляного заводу в 1934 р., Каса Стефчика, яка знаходилась на вул. Собеського 8, відновила свою діяльність. Під керівництвом Яна Зарчинського вищезазначена установа надавала кредити в Рокитному до 1937 р.⁵

Дислокація 18 батальйону КОП в Рокитному зумовила створення власного кооперативу, який задовольняв економічні і культурні потреби дійсних членів: офіцерів, унтер-офіцерів та рядових. Кооператив батальйону купував оптом продукти харчування, предмети солдатського та господарського вжитку, займався орендою та купівлею нерухомості. Крім того кооператив фінансував культурно освітні інституції формації: читальні, бібліотеки, кімнати відпочинку та ін.⁶

Через збільшення попиту на кредити, в Рокитному відкрито в 1928 р. Банк Людовий. Його директором, 9 років з 10, був Ашер Зеліг Баратц, який в 1922 р. приїхав до Рокитного з Франції, працювати на скляному заводі. На відміну від Каси Стефчика Банк Людовий був орієнтований на всіх жителів, надаючи кредити незалежно від сфери занять, його діяльність ґрунтувалась виключно

¹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1920). *Ustawa z dnia 20 lutego 1920 r. w przedmiocie zaliczania osad wiejskich w poczet miast oraz zmiany granic miast na obszarze b. zaboru rosyjskiego*, 19, 92.

² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1933). *Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 września 1933r. o zmianie granic miasta Rokitna w powiecie sarneńskim, województwie wołyńskim*, 73, 537.

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (1928-1934). *Zmiana granic miast (Województwo wołyńskie, miasta: Radziwiłłów, Rokitno, Równa, Sarny, Włodzimierz*, 1-302.

⁴ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (1924). *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 stycznia 1924 r. w przedmiocie systemu monetarnego*, 7, 65.

⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (1927-1929, 1934-1939). *Kasa Stefczyka w Rokitnie (połączona: Kasa Stefczyka w Kisoryczach i Kasa Stefczyka w Rokitnie) – (woj. Wołyńskie, pow. Sarny)*, sygn. 15748.

⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. *Spółdzielnia Spożywców (1925, 1929, 1932-1934, 1937). «W jedność siła» w Rokitnie (d.: Spółdzielnia Spożywcza XVIII Baonu Ochrony Pogranicza w Rokitnie) – (woj. Wołyńskie, pow. Sarny)*, 15751

на класичних банківських операціях¹. Банк допомагав дрібним торговцям, надаючи кредити під низький відсоток. З часу заснування Банку Людового відбулось оновлення середнього класу, які завдяки своїй праці значно покращили інфраструктуру міста Рокитного.

При підтримці малого бізнесу було відкрито два кінотеатри. Кінотеатр «Полонія», на 140 місць, що належав Станіславу Сіконю, працював взимку 4 дні на тиждень, а влітку – 3. Інший, під назвою: «Ідол» (власник – Станіслав Гарзвінкель), був дещо більшим: максимальна кількість глядачів, яку вмщав кінозал становила 149 чоловік. Кіносеанси відбувалися тричі на тиждень. Лише в м. Сарни кінотеатри працювали щодня та приймали в 1,5 рази більше відвідувачів, ніж в Рокитному².

Велика кількість приїжджих зумовили стрімкий розвиток готельного та ресторанного підприємництва в Рокитному. Готелів функціонувало два: один належав Аарону Літваку, другий, по вул. Костюшко – Моше Кацу. Дані заклади стали місцем, де відбувалися зустрічі, перемовини та укладалися досить важливі угоди та контракти, які сприяли економічному розвитку міста.

Торгівля як і ресторанно-готельний бізнес зосереджувалась переважно в руках єврейського населення. Першим економічним районом Рокитного стала вул. Пілсудського, яка з'єднувала село з містом. Там діяло багато різних магазинів, які забезпечували всі потреби населення: галантерейні (Лейбль Гітельман, Авраам Грішпан, Х. Кляйнман), продуктові (Моше Ліфшиць, Мотель Кремер, Леві Гріншпан), будівельних матеріалів (Ш. Гендельман, Авраам Сліп), канцелярські (Авраам Шварц, Л. Шпільман), скла (Б. Кокель). Монополія існувала лише в гуртовій торгівлі, склад магазин М. Ліфшиця, який розташовувався неподалік залізничного вокзалу, в пішій доступності до базарної площі³.

Найприбутковішими були магазини, що розташовувались на залізничній станції Рокитне Волинське. Річний оборот магазину «Гутман і Грішпан» становив 178 тис. 542 злотих, а це 13% обороту Рокитнівського скляного заводу в 1934 р., магазин М. Ліфшиця – 156 тис. 557 злотих, дещо менший прибуток у «Ройз і Терло» – 128 тис. 376 злотих⁴.

Базарна площа є характерним урбаністичним елементом будь-якого міста. Така ж була і в Рокитному, облаштована згідно всіх канонів: прямокутної форми, неподалік центру, поблизу синагоги, вокзалу, поштового відділення, та магазину-складу гуртової торгівлі. На базарній площі проводились ярмарки два рази на місяць – 5 і 18 числа.

Неоціненний внесок у розбудову міста вніс будівельник Моше Хірш Лінн. Він був активним учасником та ініціатором збору коштів для будівництва «нової» синагоги в Рокитному. «Стара», як її називали, хоч юридично залишилась в с. Рокитному, не була залишена прихожанами. «Нова», міська синагога, працювала у вихідні та святкові дні, а двері «старої» були відчинені щодня⁵.

Магістрат Рокитного виділив на будівництво костелу 1 га 334,74 м², однак за браку коштів вдалось збудувати лише дерев'яний костел-капличку св. Терези з Лізьє, який було висвячено 8 грудня 1926 р. Для забезпечення належних умов заснування католицької парафії в Рокитному в 1927 р. збудовано житло для ксьондза Станіслава Фіалковського. З приходом нового голови парафії Бруно Виробіша 1 листопада 1931 р. було розпочато роботи з реконструкції костелу. Спільними зусиллям адміністрації скляного заводу, 18 батальйону КОП, а також прихожан впродовж 1931-1936 рр. було добудовано мурований бічний неф, змінено фасад і задню частину костелу. В середині костелу розміщено 6 вітарів. У 1932 р. поряд з костелом збудовано грот в честь непорочного зачаття Ісуса Христа. Офіційне освячення оновленого костелу св. Терези з Лізьє відбулось 25 жовтня 1936 р. ксьондзом Яном Левінським⁶.

У Рокитному функціонувало два осередки освіти: єврейська школа Тарбут (платна) та державна польська школа (безкоштовна). До будівництва постійних приміщень школи «гастролювали» по орендованим. Свій вклад у розбудову міста робив кожен його житель. Прикладом такої самовіддачі було пожертвування 8 дубів сім'єю Хагая Баума для будівництва приміщень освітніх закладів.

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (1928-1934, 1938). *Bank Ludowy w Rokitnie /Rokitno/ – (woj. Wołyńskie, pow. Sarny).*, 15747.

² Державний архів Волинської області, ф. 46. on. 9. cnp. 4779, арк. 12.

³ Leoni, E. (ed.). (1967). *Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron.* Tel Aviv, 41-48.

⁴ Державний архів Волинської області, ф. 34. on. 2. cnp. 454, арк. 58.

⁵ Leoni, E. (ed.). (1967). *Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron.* Tel Aviv, 163.

⁶ Kalendarz duszpasterski na rok 1937 parafii św. (1937). *Teresyod dzieciątka Jesus w Rokitnie Wołyńskim.* Łuck: Drukarnia kurii biskupiej, 16-17.

Ділянка для майбутньої єврейської школи на площі між вулицями Торговою та Понятовського коштувала дуже дорого, що зумовило уповільнення темпів будівництва. Будівельний комітет звертався до кожного, хто міг допомогти. Я. Персіц, власник лісопильні, пожертвував пиломатеріали. Каміння для фундаменту були привезені з Клесівського кар'єру. Інші витрати перекривалися пожертвуваннями євреїв Рокитного. Було організовано збір спортивного інвентарю.

Будівельні роботи тривали впродовж 1928–1931 рр. Учні також допомагали в будівництві школи, разом із вчителями носили пісок для облаштування дерев'яної підлоги. Не вистачало для всіх бажаних відповідних інструментів, тому діти, не зважаючи на це, використовували підручні засоби. Сім кімнат, вчительський та кабінет директора школи укомплектовані новими меблями та навчальними посібниками. Класні кімнати знаходилися в зовнішньому краю будівлі, а велика аудиторія – в центрі. Вона використовувалася як спортивна зала, зал для зборів та різноманітних заходів для єврейської спільноти міста. В центрі висів герб Польщі – білий орел на червоному фоні, а також світлина Хаїма Вейцмана, Теодора Герцля, Хаїма Бялика, Менахема Усишкіна.

З метою виховання освідченого, патріотично налаштованого населення в рамках колонізації шкільної освіти, спільними зусиллями працівників склозаводу та 18 батальйону КОП зібрано кошти та збудовано 7 ми класну школу. Єврейська школа не мала такої підтримки у владних структурах, тому і збудована була з дерева. Польську школу збудували з цегли, вона була просторою, добре укомплектованою та оснащеною¹.

У місті функціонували три осередки охорони здоров'я: військовий пункт із лабораторією та страхова медична Каса склозаводу. До того ж в місті було два стоматологічних кабінети. Працювали тут виключно дипломовані лікарі стоматологи, серед яких і донька директора Банку Людового Сара Барац. Ще одним дипломованим спеціалістом в Рокитному був Б. Аніщук, доктор медичних наук, який отримав посаду міського лікаря. У Рокитному працювала найпопулярніша аптека в районі, яка належала Ною Солцману, в якій купував медикаменти для працівників² свого кар'єру в с. Карпилівка Тарас Бульба Боровець³.

Отже, в міжвоєнний період Рокитне зазнало якісних змін: було запущено процес його трансформації – від робітничого поселення, в складі села, до міста. Межі були розширені за рахунок територій на яких дислокувався 18 батальйон КОП «Рокитне». Завдяки розширенню інфраструктури населеного пункту в 1927 р. він отримав статус міста. Однією з умов швидкого розвитку Рокитного була відкритість культур його мешканців, які залишили вагомий історико культурний спадок. Серед перспектив подальшого вивчення цієї теми можна зазначити наступні: залежність соціокультурного простору Рокитного від становища та розвитку підприємства міста та мирне співіснування єврейської та польської культур в міжвоєнний період.

References:

1. UN Document (1947). *A/RHS/106 (S-1)*. [in Russian].
2. Archiwum Akt Nowych w Warszawie [Central Archives of Modern Records in Warsaw] (1928-1934). *Zmiana granic miast (Województwo wołyńskie, miasta: Radziwillów, Rokitno, Równa, Sarny, Włodzimierz)* [Change of city borders (Volyn Voivodship, cities: Radziwillow, Rokitno, Rowna, Sarny, Wlodzimierz)], 1-302 [in Polish].
3. Archiwum Akt Nowych w Warszawie [Central Archives of Modern Records in Warsaw] (1928-1934, 1938). *Bank Ludowy w Rokitnie /Rokitno/ – (woj. Wołyńskie, pow. Sarny)* [Bank Ludowy w Rokitnie / Rokitno / – (Wołyńskie voivodeship, Sarna powiat)], 15747. [in Polish].
4. Archiwum Akt Nowych w Warszawie [Central Archives of Modern Records in Warsaw] (1927-1929, 1934-1939). *Kasa Stefczyka w Rokitnie (połączona: Kasa Stefczyka w Kisoryczach i Kasa Stefczyka w Rokitnie) – (woj. Wołyńskie, pow. Sarny)* [The Stefczyk Fund in Rokitno (combined: the Stefczyk Fund in Kisorycze and the Stefczyk Fund in Rokitno) – (Wołyński voivodeship, Sarna powiat)], 15748. [in Polish].
5. Archiwum Akt Nowych w Warszawie [Central Archives of Modern Records in Warsaw] (1925, 1929, 1932-1934, 1937). *Spółdzielnia Spożywców «W jedność siła» w Rokitnie (d.: Spółdzielnia Spożywcza XVIII Baonu Ochrony Pogranicza w Rokitnie) – (woj. Wołyńskie, pow. Sarny)* [Spółdzielnia Spozywcow «In unity is strength» in Rokitno (former: Spoldzielnia Spozywcow XVIII Borderland Protection Battalion in Rokitno) – (Wołyńskie voivodeship, Sarny powiat)], 15751. [in Polish].

¹ Leoni, E. (ed.). (1967). *Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine)*. Translation of *Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron*. Tel Aviv, 87-110, 190.

² Там само, 38.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, *ф. 1, оп. 23, спр. 703, арк. 8*.

6. Ministerstwo Rob. Publ. Warszawa (1925). *Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich* [Construction of premises for the Border Protection Corps and houses for state officials in eastern voivodeships], 127. [in Polish].
7. Centralnyi Derzhavnyi Arkhiv Hromadskykh Obyednan Ukrainy [Central State Archives of Public Associations of Ukraine], *f. 1, op. 23, spr. 703* [in Ukrainian].
8. Derzhavnyy arkhiv Volynskoyi oblasti [State Archives of Volyn Region], *f. 34, op. 2, spr. 454*. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyy arkhiv Volynskoyi oblasti [State Archives of Volyn Region], *f. 46, op. 3, spr. 180*. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyy arkhiv Volynskoyi oblasti [State Archives of Volyn Region], *f. 46, op. 9, spr. 4779*. [in Ukrainian].
11. Wolyn (2020). *Dytkowski Jerzy. Rokitno Wołyńskie 1920-1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego* [Ditkovsky Jerzy. Rokytne-Volyn'ske 1920-1944. Jerzy Dytkowski's diary]. http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html [in Polish].
12. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej [Journal of Laws of the Republic of Poland] (1920). *Ustawa z dnia 20 lutego 1920 r. w przedmiocie zaliczania osad wiejskich w poczet miast oraz zmiany granic miast na obszarze b. zaboru rosyjskiego* [Act of 20 February 1920 on counting rural settlements as cities and changing city borders in the area of the former Russian partition], 19, 92. [in Polish].
13. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej [Journal of Laws of the Republic of Poland] (1921) *Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku* [The peace treaty between Poland and Russia and Ukraine signed in Riga on March 18, 1921], 49, 300. [in Polish].
14. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej [Journal of Laws of the Republic of Poland] (1924). *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 stycznia 1924 r. w przedmiocie systemu monetarnego* [Regulation of the President of the Republic of January 20, 1924 regarding the monetary system], 7, 65. [in Polish].
15. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej [Journal of Laws of the Republic of Poland] (1925). *Ustawa z dnia 15 lipca 1925 r. o zakwaterowaniu wojska w czasie pokoju* [Act of 15 July 1925 on accommodation of the army in peace], 97, 68. [in Polish].
16. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej [Journal of Laws of the Republic of Poland] (1927). *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 1 kwietnia 1927 r. o zaliczeniu osady Rokitno w powiecie sarneńskim, województwie poleskiem, w poczet miast* [Regulation of the Council of Ministers of April 1, 1927 regarding the inclusion of the Rokitno settlement in the Sarna powiat, in the Polesie voivodship, among cities], 36, 320. [in Polish].
17. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej [Journal of Laws of the Republic of Poland] (1933). *Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 września 1933r. o zmianie granic miasta Rokitna w powiecie sarneńskim, województwie wołyńskim* [Regulation of the Minister of the Interior of September 13, 1933. on changing the borders of the city of Rokitna in the Sarna County, Volhynia Province], 73, 537. [in Polish].
18. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego [Government Gazette of the Civil Administration of the Volyn Lands and the Podil Front] (1920). *Zarządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego w przedmiocie utworzenia powiatu Sarneńskiego* [Order of the Supreme Commissioner of the Volyn Region and the Podolian Front regarding the creation of the Sarneński powiat], 2 (15III), 20. [in Polish].
19. Hon, M. (2018). *ROWNE: Obrisy znykloho mista* [Rivne. Outlines of a missing city]. Rivne: Volynski oberehy. [in Ukrainian].
20. Inżynier Kolejowy: organ Związku Polskich Inżynierów Kolejowych [Railway Engineer: an organ of the Association of Polish Railway Engineers] (1930). *Miesięcznik poświęcony sprawom kolejnictwa i komunikacji. Warszawa: Związek Polskich Inżynierów Kolejowych*, 7 (71), 1 Lipca 1930 roku. [in Polish].
21. Myalovitskiy, A. V. (ed.) (1973). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR* [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR. [in Ukrainian].
22. Kalendarz duszpasterski (1937). *Parafii św. Teresy od dzieciątka Jesus w Rokitnie Wołyńskim* [Pastoral calendar for 1937 of the parish of Saint Teresa from the baby Jesus in Rokitno Wołyński]. Łuck: Drukarnia kurii biskupiej. [in Polish].
23. Maleonchuk, H.O. (2015) *Suspilno-politychnyi, sotsialno-ekonomichnyi ta kulturnyi rozvytok Lutska u mizhvoiennyi period* [Socio-political, socio-economic and cultural development of Lutsk in the interwar period (1919–1939)]: *dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Lutsk: Skhidnoievropeyskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
24. Prochwicz, J. (2006). *Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939 roku* [Border Protection Corps 1924-1939]. Warszawa. [in Polish].
25. Leoni, E. (ed.). (1967). *Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron*. Tel Aviv. [in English].
26. Główny Urząd Statystyczny [Central Statistical Office] (1924). *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych* [Index of localities of the Republic of Poland based on the results of the First Census of September 30, 1921 and other official sources]. Warszawa: Województwo poleskie, 8. [in Polish].
27. Volontyr, O. (2013). *Formuvannia orhaniv polskoi derzhavnoi administratsii na Volyni (1919-1921)*. [The formation of the polish state administration in Volyn (1919-1921)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*, 3, 10-13. [in Ukrainian].

SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.7

Віталій Люлька*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна***ГАЗЕТА «ПРИКОРДОННИК УКРАЇНИ»,
ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ РУХІВ
ДО УКРАЇНИ (1992-2018 РР.)****Vitalii Liulka**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3012-4939>*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine***THE NEWSPAPER "BORDER GUARD OF UKRAINE"
AS A SOURCE OF RESEARCH ON MIGRATION MOVEMENTS
TO UKRAINE (1992-2018)**

The article analyzes migration processes in Ukraine based on the use of specialized periodicals. We review the publication of the newspaper «Border Guard of Ukraine» on relevant topics from 1992 to 2018. It covers both transit migration and the attempts of migrants to stay permanently in Ukraine. Attention is drawn to the negative attitude of Ukrainian border officers in the early years of independence to cases of migration from the East. Gradually, neutral and positive articles on the migration theme began to appear on the pages of the newspaper «Border Guard of Ukraine», which indicates an understanding of the laws of migration processes and the possible benefits of migration for Ukraine.

Keywords: migration, refugees, tolerance, specialized press, state policy, Border Guard Service of Ukraine.

Аналіз міграційних процесів, є однією з найактуальніших тем у сучасних гуманітарних та суспільнознавчих науках. Особливо активно обговорюється міграція з країн мусульманського світу на Захід. Спробуємо висвітлити процес міграції мусульман до України. Одним із способів дослідити хід міграційних процесів є аналіз спеціалізованої преси. Теоретично, саме засоби масової інформації такого типу повинні дуже уважно стежити за процесами пов'язаними з міграцією та надавати експертну оцінку. Звернемо увагу на газету «Прикордонник України» (до 1995 р. мала назву «Пограничник Украины»), яка виходила протягом всього періоду української незалежності. Після розпаду Радянського Союзу, в Україні значно збільшилася протяжність кордону, і встановлення нової прикордонної служби відбувалося паралельно з появою значної кількості іноземців, які хотіли потрапити до України легально і нелегально. Оскільки часто оцінку ситуації, яка на той час складалася з мігрантами, надавали офіцери прикордонної служби, можна вважати, що це була офіційна позиція держави. Ми не будемо розглядати статті надруковані за всі роки Незалежності, звернемо увагу лише на ті, які найбільше характеризують позицію щодо міграції та які можуть певною мірою означати коригування даної позиції.

Розпочнемо аналіз газети «Прикордонник України», дописом майора М. Бабушкіна¹ про групу турок, що намагалися проникнути територією України до Польщі, з метою подальшої міграції до Німеччини. Цікавить нас в цій замітці те, що вказується не лише кількість нелегалів і звідки вони, але й досить докладний опис самої групи. Це вказує, що на 1992 р. нелегальний перетин кордону України з ціллю транзитного способу потрапляння до країн Західної Європи був для прикордонників незвичним. Надалі подібні замітки з'являлися досить часто, в абсолютній кількості випадків обмежуючись кількістю і походженням порушників. Протягом всього періоду незалежності Україна

¹ Бабушкин, Н. (1995). Прерванный «транзит». *Пограничник Украины*, 25 (4329), 1.

виконувала функцію транзитної країни для міграційних потоків. Варто зазначити, що в окремі періоди відсоток серед мігрантів, які транзитом їхали на захід, і були затримані в Україні, і які цілеспрямовано мали мету залишитися на постійне проживання в Україні, суттєво відрізнявся.

Наступні кілька років, повторюються статті подібного змісту. Після затримання певної кількості нелегалів, стисло подається інформація звідки вони приїхали, та загальний негатив щодо міграції, як явища. Щоб зрозуміти позицію редакції газети, щодо затриманих осіб, можна не коментуючи кожен надруковану статтю окремо, вказати лише їх назви: «Україна – не прохідний двір», «Порушники кордонів беруть бранців», «Вояж, що не відбувся», «Чужинці в нашому домі», «Всією Європою проти нелегальної міграції». Часто, в означених статтях використовується художня стилістика, щоб у більш зневажливій формі схарактеризувати порушників кордону.

Важливе інтерв'ю дав у 1995 р. генерал-полковник Віктор Іванович Банних¹ (на той час в. о. Голови Державного комітету у справах охорони Державного кордону України). Він, характеризуючи ситуацію з нелегальною міграцією, відмічає характерні зміни. Якщо до 1995 р., більшою мірою приїздили на постійне місце проживання політемігранти з Афганістану, то на 1995 р. вже їхали з різних країн «Третього світу», використовуючи Україну, як транзитну територію, але інколи й залишалися в Україні. В інтерв'ю він давав негативну оцінку мігрантам, називаючи їх «Блукаючі сини Сходу», та висловлював переконаність, що вся злочинність має іноземне походження. Особливо негативно змальовувалися особи кавказького походження. Паралельно з тим відзначав важливість Закону України «Про біженців» 1993 р. Інтерв'ю характерне тим, що посадова особа безпосередньо висловлює своє ставлення до нелегальних мігрантів, і негатив стосується не лише конкретного злочину (незаконного перетинання кордону), але і їхнього походження взагалі.

У 1996 р. з'являється стаття², у якій автором визначається два типи нелегальних мігрантів, яких зупиняють в Україні, а саме: «свідомі» та «транзитні». Перші хочуть легалізуватися, другі їхати далі. Тобто, з'являється намагання, якимось класифікувати мігрантів. Загалом в статті жодним чином не відзначається краще ставлення до нелегалів, але навіть вказуючи на «свідомих», як на тих, що хочуть легалізуватися, автор відзначає, що проблема не лише у самих нелегалах, але й у законі, який не дає їм доступної можливості перебувати легально в Україні.

Також у 1996 р. вийшла стаття лейтенанта Олександра Филя³, у якій він визначив, що мігранти переважно їдуть з країн Близького та Середнього Сходу, а також з країн Середньої Азії (тобто, регіонів де однією з найпоширеніших релігій є іслам). О. Филь підкреслює, що нелегальні мігранти є злочинцями, тому, з його слів, «ніхто з ними не церемониться». Наводяться конкретні приклади, коли мігранти вчиняли злочини, провозили наркотики та один випадок вбивства марокканцем людей. Окрім того серед осіб, які звернулися за статусом біженця, було багато хворих. Підсумовуючи, О. Филь зазначив, що держава повинна проводити жорсткішу політику щодо мігрантів. Тобто, на 1996 р. переважала думка, що мігранти, це безперечно виключно негативне явище, і злочин у вигляді порушення кордону, матиме наслідком інших злочинів.

У першому номері «Прикордонника України» за 1998 р. вийшла стаття капітана Андрія Кучерова⁴, в ній він звітує, що за 1997 р. було затримано 25494 порушників державного кордону України, третина із яких нелегальні мігранти. У статті, також, з негативного боку розповідається про фірми, що цілеспрямовано займаються легалізацією мігрантів на території України. Поява подібних фірм може означати, що частина мігрантів, які проникли на територію України в нелегальному статусі, готові витратити кошти на легалізацію свого перебування тут. Отже, Україна, у той час почала також ставати країною привабливою для міграції, а не лише до транзиту на Захід.

У 1998 р. була надрукована ще одна важлива, для нашого дослідження, стаття, що мала назву «Іноземець, біженець чи нелегал?»⁵. Автор капітан І. Дмитрієв стверджує, що українським прикордонникам вдалося зменшити значний вплив мігрантів, який до 1997 р. постійно зростав. Він, також, визначив країни, які за його класифікацією належать до ризикової міграції, це Афганістан, Індія та Ірак. На думку автора, для цих країн потрібно встановити квоти, щодо права перетину кордону. Щодо інших країн, то у міліції повинно бути право вимагати з будь-якого мігранта довідку

¹ Банних, В. (1995). Як зупинити навалу мігрантів. *Прикордонник України*, 3 (4519), 2.

² Фісон, Л. (1996). Кому на «пиріжок» від нелегального мігранта. *Прикордонник України*, 31 (4595), 6.

³ Филь, О. (1996). Лояльність – це добре. Тільки не у відношенні до нелегалів. *Прикордонник України*, 32 (4596), 3.

⁴ Кучеров, А. (1998). Навала нелегальних мігрантів триває. *Прикордонник України*, 1 (4661), 6.

⁵ Дмитрієв, І. (1998). Іноземець, біженець чи нелегал? *Прикордонник України*, 17 (4677), 2.

про несудимість, яку мусить надавати дипломатичне представництво країни, громадянином якої є дана особа. Щоб все це досягти, на думку І. Дмитрієва, потрібно змінювати законодавство, а саме приймати нові закони та робити суворішими вже прийняті. Дана стаття є прикладом загальної мігрантофобії 90-х рр., оскільки позиція автора, полягає в тому, що кожен мігрант є потенційним злочинцем, який повинен доводити свою невинність.

У 1999 р., з'являється стаття за авторством лейтенанта О. Слободяна під назвою «Нелегали не завжди мандрують у пошуках кращого життя. Інколи таким чином вони змушені рятуватися від загибелі»¹. Це вперше у газеті «Прикордонник України» з'явилася спроба об'єктивно оцінити міграційну ситуацію. Вже у назві статті закладена основна думка автора. Для прикладу наводиться історія з життя колишнього афганського військового підполковника Абдульхаміда, який в Україні рятував своє життя. Ця стаття є дуже важливою, оскільки вказує, на спробу з гуманістичних позицій глянути на міграційну проблему, і не бачити у кожному з мігрантів виключно лише потенційного злочинця.

Але, у тому ж 1999 р. з'явилася стаття у традиційному для газети «Прикордонник України» викладені. Лейтенант М. Йолтуховський² назвав роботу прикордонників «протистоянням навалі тисяч нелегальних мігрантів». На його переконання, наявність нелегалів у середині країни є причиною створення соціально-економічного дисбалансу. Також він наголосив на хворобах, що можуть привезти з собою нелегальні мігранти. Тобто, негативне ставлення до мігрантів у окремих авторів зберігалось. Використовуючи літературну стилістику на зразок «навала тисяч мігрантів», автор безперечно вказує на своє бачення міграційної проблеми.

У 2000 р. була надрукована стаття начальника управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації Володимира Новіка³. Це друга стаття у «Прикордоннику України», в якій мігранти описуються позитивно. Якщо у статті лейтенанта О. Слободяна за 1991 р., є намагання зрозуміти нелегальних мігрантів, то В. Новік вказує на позитивні сторони міграції. За даними, що він наводить значна частина біженців, що потрапляють до України мають вищу освіту (понад 50% серед мігрантів-чоловіків). Деякі, навіть, мають наукові ступені, так у 1998 р. надійшло 11 заяв від осіб, що захистили дисертації. Автор аналізує, які біженці, що потрапили до України, можуть своєю діяльністю приносити реальну користь. Важливість статті в намаганні зрозуміти, які саме біженці потрапляли у той час до України, їх професійний та освітній рівень.

За 2001 р. відзначимо статтю начальника центрального бюро Інтерполу в Україні Віктора Семеновича Радецького⁴. Стаття достатньо типова, він стверджує, що мігранти переважно займаються незаконними справами (наркотиками та проституцією) і лише «дехто» легально веде комерційну діяльність. На відміну від статей, що виходили на початку 1990-х рр., в яких Україна переважно описувалася як транзитна територія, для В. Радецького очевидно, що більшість мігрантів, які потрапляють до України, планують тут залишатися. Автор вдається до риторичних зворотів, типу «азіатська навала». У даній статті не проводять статистичний аналіз, який відсоток мігрантів злочинців, те що мігранти, є переважно небезпечними особами продовжує бути апріорним твердженням для значної кількості посадовців, включаючи працівників з правоохоронної сфери.

У 2002 р. публікується стаття Олени Смірної⁵, в якій вона розповідає про вчених з Іраку, що намагалися через територію України потрапити до Німеччини. Серед п'яти осіб, яких затримали, троє були фізики-ядерщики, один хімік та один юрист. Коротко описувалася біографія цих осіб. Під час правління Саддама Хусейна вони мали гарну роботу та пристойну заробітну платню (приблизно п'ять тис. доларів США). З початку війни, рятуючи свої життя, вони були змушені втекти до Йорданії, де влаштувалися на мало оплачувану роботу (300 доларів). У Німеччину вони хотіли потрапити з метою знайти роботу за спеціальністю, проте добре усвідомлювали, що зарплату більше, ніж 2-3 тис. доларів вони не зможуть знайти. В даній статті ми бачимо трагедію конкретних людей, які з причини війни

¹ Слободян, О. (1999). Нелегали не завжди мандрують у пошуках кращого життя. Інколи таким чином вони змушені рятуватися від загибелі. *Прикордонник України*, 7 (4716), 4.

² Йолтуховський, М. (1999). Нелегали – перманентна проблема кордону. *Прикордонник України*, 42 (4751), 3.

³ Новік, В. (2000). Освітній рівень та фах біженців, які прибувають в Україну. *Прикордонник України*, 30 (4787), 18.

⁴ Радецький, С. (2001). Інтерпол протидіє мігрантам. *Прикордонник України*, 5 (4805), 5.

⁵ Смірнова, О. (2002). Іракські вчені намагалися незаконним шляхом дістатися Німеччині. *Прикордонник України*, 17 (4858), 6.

повинні кардинально змінити своє життя, і йти на значний ризик, щоб знайти роботу, яка б більше відповідала їхній кваліфікації. Ця стаття вирізняється гуманним ставленням до міграції та мігрантів.

Наступна, за хронологією, важлива для нас публікація вийшла у 2004 р., це інтерв'ю з провідним науковим співробітником сектору міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ Оленою Малиновською¹. В цьому інтерв'ю вона висловлює думку, що не всі нелегальні мігранти стали такими з власної волі, часто це наслідок пошуку «мирного неба». Проблематичним для мігрантів є знаходження роботи, це пов'язано з тим, що таку особу важко офіційно оформити, і зважаючи на бюрократичні вимоги, роботодавцям не можливо законно працевлаштувати мігрантів. Саме складність легалізації мігрантів, на думку О. Малиновської, є однією з ключових проблем міграційної ситуації. Окрім того, в інтерв'ю відмічалось, що негативний імідж мігрантів формується пресою і вже потім проектується на суспільство. Це нестиме шкоду Україні, оскільки старіння населення в майбутньому спонукатиме до залучення робочих рук з інших країн, тому бажано виховувати толерантність в суспільстві. Важливість даного інтерв'ю на шпальтах газети «Прикордонник України» є свідченням того, що мігранти можуть приносити користь, а не лише шкоду, і саме ЗМІ роблять їх всіх в очах місцевого населення злочинцями.

У 2006 р. вийшло інтерв'ю заступника директора Департаменту охорони державного кордону генерал-майора Бориса Марченка з промовистою назвою «Незаконна міграція: була, є і буде»². В інтерв'ю Б. Марченко розповідає про загрозу національній безпеці, що на його думку створює нелегальна міграція. Одним з варіантів усунення цієї небезпеки є інтернування мігрантів, які вже мешкають в Україні. Тобто, таких осіб потрібно відділити від іншого населення, та помістити у певній місцевості, яку їм заборонено залишати. Ця стаття є дегуманізованим поглядом на мігрантів. Розуміючи, що нелегальна міграція є об'єктивним явищем, думку, що проблему можна спробувати вирішити лібералізуючи законодавство, Б. Марченко не поділяє.

У 2007 р. вийшла стаття Максима Сібурова³, з достатньо мігрантофобським змістом, яку варто розглянути. На думку автора міграція може стати наслідком значних соціально-економічних проблем. Він акцентує увагу на те, що у зв'язку зі скорочення населення України з часом збільшиться потік мігрантів з країн третього світу. Також, М. Сібуров прогнозує, що найближчим часом Східна Європа стане привабливішою за Західну для мігрантів з мусульманських країн, оскільки у Західній Європі швидко розпочнеться зростати рівень ісламофобії. Зазначимо, що за умов скорочення населення, Україна також гостро потребуватиме робочих рук, тому варіант по залученню мігрантів з країн третього світу цілком вірогідний. Щодо зростання ісламофобії у Західній Європі у порівнянні зі Східною, як довів у своїй статті співробітник Департаменту європейських досліджень Економічного університету в м. Кракові Конрад Педзівіатр⁴, рівень ісламофобії в Польщі вищий, в порівнянні з Францією, не зважаючи на те, що відсоток мусульман серед населення на порядок менший. Дана публікація це приклад проектування пресою негативного іміджу мігрантів на суспільство, про що писала О. Малиновська у статті 2004 року.

У 2009 р. на шпальтах «Прикордоннику України» керівником прес-служби Державної прикордонної служби України Сергієм Астаховим⁵ була піднята актуальна, на той час, тема реадмісії нелегальних мігрантів з країн ЄС до України. Нагадаємо, що у 2007 р. був підписаний договір між Європейським Союзом та Україною, згідно з яким Україна повинна приймати назад до себе нелегальних мігрантів, які використали її територію як транзитну зону, під час спроб потрапити до країн ЄС. А потім, відправляти їх у країни їхнього походження, якщо буде можливість. Договір був ратифікований у 2008 р., і повинен був почати діяти з 1 січня 2010 р. В той час існував страх, що ЄС завалить Україну мігрантами, і тому С. Астахов у своїй публікації намагався довести, що подібний сценарій мало ймовірний. Аргументація була побудована, головним чином, на тому, що з 2004 р. відбувається послідовне зменшення кількості затриманих нелегалів. Окрім того, він стверджує, що неможливо перерахувати кількість іноземців, що перебувають в Україні, тим самим, солідаризуючись

¹ Малиновська, О. (2004). «Бранці» за власним бажанням. *Прикордонник України*, 31 (4962), 6.

² Марченко, Б. (2006). Незаконна міграція: була, є і буде. *Прикордонник України*, 11 (5030), 4.

³ Сібуров, М. (2007). Загроза Європі – загроза всьому світу. *Прикордонник України*, 25 (5089), 6.

⁴ Педзівіатр, К. (2015). Исламофобия в Польше (на материале новейших социальных исследований). *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*, 1, 242.

⁵ Астахов, С. (2009). Чи може лякати реадмісія з ЄС. *Прикордонник України*, 36 (5192), 3.

з думкою висвітленою вище у даному розділі. Таким чином, у 2000-ті рр., на відміну від 1990-х, у газеті «Прикордонник України», все частіше друкуються статті не лише з негативною думкою про мігрантів, але й з намаганням розібратися у міграційній проблемі з усіх сторін.

У 2011 р. вийшла публікація директора Департаменту охорони державного кордону генерал-полковника Павла Анатолійовича Шишоліна¹. В ній він знову підняв питання реадмісії з країн ЄС, і стверджував, що побоювання масовості даного явища є зайвими, оскільки на 1 січня 2010 р. звітти нам передали незначну кількість нелегалів. Тобто, він вважає міфом думку про те, що ЄС масово розпочне відсилати до України нелегалів. Одночасно з тим, П. Шишолін висловив власну думку, щодо сомалійських біженців в Україні. З його слів, за 2000-2001 рр. до нас прибули понад 400 осіб з Сомалі. Оскільки в Україні немає ні посольства, ні консульства Сомалі, робота з ними відповідних служб ускладнена. Проте, дана публікація не уникла мігрантофобії, і згадуючи сомалійських піратів, П. Шишолін наголосив, що не хотів, аби прибулі до нас сомалійці чимось подібним займалися. Прикладів злочинів, зроблених сомалійцями, не описується, водночас на них перекладається негативний імідж всієї країни.

Гостре інтерв'ю стосовно мігрантів надав у 2012 р. заступник директора Департаменту оперативної діяльності Адміністрації Державної прикордонної служби України генерал-майор Олександр Бондаренко². Ще у вступі до інтерв'ю висловлювалися нарікання, що у Києві кількість «нетутешніх» облич зростає, і це, певним чином, визначає характер подальшої розмови. Зі слів О. Бондаренка переважна кількість незаконних мігрантів, що потрапляють до України, походять з Афганістану та Сомалі. Висловлюються звинувачення, щодо іноземних діаспор, що вони контактують зі злочинними угрупованнями, задля перевезення власних земляків. Згадується, що у 2011 р. 2500 особам було надано статус біженця, 1400 з них, це вихідці з Афганістану. Під кінець інтерв'ю О. Бондаренко зазначив, що іноземців варто прискіпливіше контролювати. В інтерв'ю вкотре висловлюється негативна думка про іноземців по факту їх походження, а також не відчувається розуміння, що Афганістан та Сомалі країни в яких небезпечно перебувати, отже біженці намагаються врятувати в Україні власне життя.

Дуже важливе інтерв'ю з головою представництва в Україні Міжнародної організації з міграцій Манфреда Профазі³ вийшло у 2013 р. В інтерв'ю акцентується увага, що за умови старіння місцевого населення, для зростання економіки обов'язковою умовою є залучення трудових мігрантів. Якщо демографічна ситуація в Україні не зміниться, ми змушені будемо запрошувати іноземців. Окрім того, як зазначив М. Профазі, природно ставитись до іноземців так, як наше суспільство хотіло, щоб ставилися до українців за кордоном. Важливість інтерв'ю, окрім порад морального характеру, в намаганні представника міжнародної організації показати проблеми міграції з іншого, більш позитивного ракурсу.

Після подій 2014 р., Революції Гідності та початку війни в Донецькій та Луганській областях, кількість публікацій у газеті «Прикордонник України» про зовнішню міграцію стрімко скоротилася. Більш актуальними були теми щодо бойових дій на Сході України та внутрішньо переміщених осіб. Виділимо лише дві публікації з періоду від 2014 по 2018 рр., які можуть дати певну інформацію, про актуальні для редакції газети проблеми пов'язані з міграцією іноземних громадян.

Як реакція на Європейську міграційну кризу 2015 р., у 2016 р. вийшла стаття Андрія Кучерова⁴. На думку автора, проблеми, що тоді гостро відчувалися у Європі, з високою ймовірністю створять певну небезпеку і для України. Щоб це якимось чином нівелювати, потрібно змінювати вітчизняне законодавство у напрямку посилення відповідальності за порушення пов'язані з міграцією. А. Кучеров, також, акцентував увагу на недостатньому рівні роботи дипломатичних представництв країн, звідки переважно ідуть мігранти. Так, посольство Афганістану, з його слів, не докладало зусиль для повернення своїх біженців назад у країну. Посольство ж Народної Республіки Бангладеш в Україні взагалі відсутнє, що теж ускладнює повернення біженців на батьківщину. Вказана стаття є

¹ Шишолін, П. (2011). Ми борімося не з кількістю незаконних мігрантів, а з організацією цих потоків. *Прикордонник України*, 14 (5268), 6.

² Бондаренко, О. (2012). Незаконна міграція: новий виток боротьби. *Прикордонник України*, 42 (5344), 4.

³ Профазі, М. (2013). Міграція – процес, що потребує ефективного управління. *Прикордонник України*, 25 (5375), 4.

⁴ Кучеров, А. (2016). Обережно: двері зачиняються. Міграційне законодавство в Україні може стати жорстокишим. *Прикордонник України*, 15 (5509), 4-5.

прикладом нерозуміння автора того, що представники посольства часто не бажають повернення біженців, які мають ворожі погляди, щодо керівництва держави. Одночасно особи, що втікають з країни, часто це роблять зі страху, а тому вони навряд чи захочуть мати справу з офіційним представництвом держави з якої вони тікають.

Підсумовуємо аналіз публікацій газети «Прикордонник України» за 1992-2018 рр., щодо зовнішньої міграції, заміткою Людмили Ткаченко¹, щодо консолідації дій Міжнародної міграційної служби з одного боку, та міграційної та прикордонної служби України з іншого. Після проведення спільної роботи було наголошено, що в Україні необхідно проводити керування міграційними процесами за європейськими стандартами. Для цього започатковано проект під назвою – «Підтримка управління міграційними процесами в Україні». Кошти на діяльність проекту були виділені країнами ЄС. Ця замітка з певним оптимізмом дозволяє дивитися на міграційну політику України у майбутньому.

Досліджуючи зміст надрукованих матеріалів газети «Прикордонник України», що виходив за період незалежності України відзначимо зміну як характеру нелегальної міграції, так і ставлення до цього процесу авторів, що там друкувалися. Всю першу половину 90-х рр. мігранти використовували Україну, як територію для транзиту до заможніших країн Європи. Враховуючи, що на той час східний та північний кордони України (з Росією та Білоруссю) були відкриті, мігрантів часто затримували під час спроби перетнути Західний кордон. Згодом значна увага почала приділятися іноземцям, які свідомо намагалися поселитися та легалізуватися в Україні. Це свідчило, про покращення економічної ситуації у порівнянні з поч. 1990-х рр., і певна частина мігрантів стала пов'язувати плани свого подальшого існування саме з Україною.

До 1998 р., про нелегальних мігрантів у вищезгаданій газеті писалося виключно в негативному ключі. Поступово з'явилися статті та інтерв'ю, в яких розпочали розглядати міграційну проблему з іншого ракурсу. У подібних публікаціях автори наголошували, що значна кількість нелегалів стали такими не з доброї волі, а у зв'язку з важкими обставинами на їхній батьківщині. Часто мігранти є нелегальними з причини недосконалості українського законодавства, та складності набути легального статусу. Окрім того, аналізуючи ситуацію зі старінням українського населення, такі автори як О. Малиновська чи М. Профазі, у своїх прогнозах стверджують, що в майбутньому українська економіка потребуватиме трудових мігрантів, тому формування негативу в ЗМІ щодо них є шкідливим.

References:

1. Babushkin, N. Prervannyj «tranzit» [Interrupted «transit»]. *Pogranichnik Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 25 (4329), 1. [in Russian].
2. Bannykh, V. (1995). Yak zupynyty navalu mihrantiv? [How to stop the invasion of migrants?]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 3 (4519), 2. [in Ukrainian].
3. Fison, L. (1996). Komu na «perizhok» vid nelehalnoho mihranta [To whom a «patty» from an illegal migrant]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 31 (4595), 6. [in Ukrainian].
4. Fyl, O. (1996). Loialnist – tse dobre. Tilky ne u vidnoshenni do nelehaliv [Loyalty is good. Just not for illegal immigrants.]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 32 (4596), 3. [in Ukrainian].
5. Kucherov, A. (1998). Navala nelehalnykh mihrantiv tryvaie [The invasion of illegal migrants continues]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 1 (4661), 6. [in Ukrainian].
6. Dmytriiev, I. (1998). Inozemets, bizhenets chy nelehal? [Foreigner, refugee or illegal?] *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 17 (4677), 2. [in Ukrainian].
7. Slobodian, O. (1999). Nelehaly ne zavzhdy mandruuit u poshukakh krashchoho zhyttia. Inkoly takym chynom vony zmusheni riatuvatsia vid zahybeli [Illegals do not always travel in search of a better life. Sometimes in this way they are forced to flee death]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 7 (4716), 4. [in Ukrainian].
8. Yoltukhovskiy, M. (1999). «Nelehaly – permanentna problema kordonu» [«Illegals – permanent border problem»]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 42 (4751), 3. [in Ukrainian].
9. Novik, V. (2000). Osvitnii riven ta fakh bizhentsiv, yaki prybuvaiut v Ukrainu [The educational level and specialty of refugees arriving in Ukraine]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 30 (4787), 18. [in Ukrainian].
10. Radetskyi, V. (2001). Interpol protydiie mihrantam [Interpol counteracts migrants]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 5 (4805), 5. [in Ukrainian].
11. Smirnova, O. (2002). Irakski vchenni namahalysia nezakonnym shliakhom distatsia Nimechchyny [Iraqi scientists tried to get to Germany illegally]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 17 (4858), 6. [in Ukrainian].

¹ Ткаченко, Л. (2018). Управління міграційними процесами за стандартами ЄС? *Прикордонник України*, 5 (5595), 2.

12. Malynovska, O. (2004). «Brantsi» za vlasnym bazhanniam [«Prisoners» of their own free will]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 31 (4962), 6. [in Ukrainian].
13. Marchenko, B. (2006). Nezakonna mihratsiia: bula, ye i bude [Illegal migration was, is and will be]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 11 (5030), 4. [in Ukrainian].
14. Siburov, M. (2007). Zahroza Yevropi – zahroza vsomu svitu [The threat to Europe is a threat to the whole world]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 25 (5089), 6. [in Ukrainian].
15. Pedziviatr, K. (2015). Islamofobija v Polshe (na materiale novejsih socialnyh issledovanij) [Islamophobia in Poland (based on the latest social studies)]. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Serija Gumanitarnye nauki* [Scientific notes of Kazan University. Humanitarian sciences.], 1, 242. [in Russian].
16. Astakhov, S. (2009). Chy mozhe liakaty readmisiia z YeS? [Can scare readmission with the EU?] *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 36 (5192), 3. [in Ukrainian].
17. Shysholin, P. (2011). My borymosia ne z kilkistiu nezakornykh mihrantiv, a z orhanizatsiieiu tsykh potokiv [We are fighting not with the number of illegal migrants but with the organization of these flows]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 14 (5268), 6 [in Ukrainian].
18. Bondarenko, O. (2012). Nezakonna mihratsiia: novyi vyток borotby [Illegal migration: a new round of struggle]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 42 (5344), 4. [in Ukrainian].
19. Profazi, M. (2013). Mihratsiia – protses, shcho potrebuie efektyvnoho upravlinnia [Migration is a process that requires effective management]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 25 (5375), 4. [in Ukrainian].
20. Kucherov, A. (2016). Oberezhno: dveri zachyniaiuetsia. Mihratsiine zakonodavstvo v Ukraini mozhe staty zhorstokishym [Be careful, the doors are closing. Migration laws in Ukraine may become tougher]. *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 15 (5509), 4-5. [in Ukrainian].
21. Tkachenko, L. (2018). Upravlinnia mihratsiinymy protsesamy za standartamy YeS [Migration management according to EU standards]? *Prykordonnyk Ukrainy* [Border guard of Ukraine], 5 (5595), 2. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.8

Ігор Постольник*Часопис урбаністичних студій "Місто: історія, культура, суспільство",
Україна***ПРОБЛЕМАТИКА МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX СТОЛІТТЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ****Ihor Postolnyk**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1459-3153>*Journal of Urban Studies "City: History, Culture, Society", Ukraine***PROBLEMS OF MEDICAL CARE OF UKRAINIAN PEASANTRY
OF THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY
IN THE RUSSIAN EMPIRE: HISTORIOGRAPHY
OF THE PROBLEM**

The article is devoted to the analysis of the existing scientific research concerning the medical provision of the Ukrainian peasantry in the second half of the 19th century. The beginning of the exploration of this subject, which accents have changed with time and development of historical science, is outlined. A circle of researchers studying the medical system in the Russian Empire is revealed. The main views on this problem are presented and existing assessments of health system development are identified. The role and place of Zemstvo reform in achieving the availability of health care in rural areas has been established. Not only the Ukrainian rural community was analyzed, but also the problems of the sanitary and hygienic situation of agricultural workers. Prospective areas of research are identified, which may serve to further study of the outlined topic.

Keywords: Ukrainian peasantry, Russian Empire, medical system, health care.

На сучасному етапі історичні дослідження, які стосуються історії українського селянства другої половини XIX століття все більше уваги звертають на питання побутового життя, особисті та колективні практики, проблематику ментальності та світогляду. Серед побутових тем важливою складовою полишається питання медичного забезпечення селянства, санітарно-гігієнічного стану та громадського здоров'я загалом. Ця тема в своїй основі наповнена різноманітним матеріалом, позаяк поєднує особливості тогочасної урядової політики, розвитку медичних служб та багатьох соціально-економічних процесів. Внаслідок цього тема медичного забезпечення не виступає односторонньою, а поєднує в собі надзвичайно багато аспектів, які безпосередньо впливають на загальне тло вивчення минулого українського селянства. Окрім загального розвитку системи охорони здоров'я у Російській імперії тут важливим є елементи локалізації цієї системи, її ефективності та матеріального стану, доступності та гнучкості.

На початку слід підкреслити особливості розвитку медицини у XIX – початку XX століття. В цей період відбувалися значні наукові досягнення стосовно формувань знань відносно людського тіла та фізіології, тогочасні медики отримували до своїх рук більш досконалі та наукові методи лікування. Особливого значення набувала розбудова системи суспільної охорони здоров'я, дотримання певних стандартів гігієни та санітарного стану. Медики європейських країн почали закладати основи боротьби проти епідемій та інфекційних захворювань. Модернізаційні процеси ставили перед медициною нові виклики, нові форми співпраці та співжиття соціуму. Це було пов'язано з процесами індустріалізації, трудовою та соціальною міграцією населення.

До другої половини XIX століття медичні заклади в Російській імперії були малочисельними, погано забезпеченими та демонстрували неготовність надавати високий рівень кваліфікованого медичного забезпечення. При цьому соціальна структура суспільства, яка була заснована на майновій

та правовій нерівності, заперечувала рівні можливості у доступі до медичної сфери, особливо для селянства. Абсолютно справедливою є теза, про те що в цей період побутово-гігієнічні умови життя селянства були на низькому рівні. Це підтверджують не тільки праці практикуючих лікарів, а й невтішна статистика що констатувала велику смертність, особливо дитячу¹. До 1864 року в Російській імперії медична допомога селянства не надавалась систематизовано, лікарні та медичні заклади на той момент існували в великих губернських центрах. Існуюча на той час медична система демонструвала неготовність до діагностики та лікування значного обсягу пацієнтів.

У 60-х роках XIX керівництво Російської імперії розпочало складний процес модернізації імперії, який в історіографії отримав назву «Великі реформи». Внаслідок політики уряду зміни почалися в усіх сферах життя держави, адже була реалізована земельна, фінансова, земська, освітня та військова реформи. Реформа земського управління, що передбачала створення системи самоуправління у сільських регіонах, мала опікуватися в тому числі й питаннями охорони здоров'я. У Російській імперії саме земська реформа мала чи не найбільший вплив на медичне забезпечення селянства та на розвиток системи громадського здоров'я.

Автори різних періодів (від кінця XIX століття до сучасного нам періоду) констатують той факт, що до появи системи земської медицини селянство у складі Російської імперії не мали організованої медичної допомоги². Формування цієї системи представлено як хаотичний процес, що був скоріше ініційованим потребами на місцях, аніж централізованою політикою уряду. Після 1864 року та початку реформи земства почали запрошувати лікарів для проведення заходів спрямованих на створення медичного забезпечення селян. Та й тут був надзвичайно складний період 60-х років XIX століття, коли земства не мали фінансових ресурсів для забезпечення медичних установ, більше покладалися на залучення коштів на локальному рівні, стверджуючи що селянам необхідно опікуватись школами та лікарняними пунктами, так як вони безпосередньо користуються цими установами³. Поширення набувала практика фінансування фельдшерів за рахунок селянства. З розвитком фінансових можливостей земств постала можливість утворити більш дієву та досконалу систему. Протягом 70-80-х років відбувся перехід від об'їзної системи медичної допомоги, що представила неефективність протягом кінця XVIII – першої половини XIX століття, до дільничної системи надання медичної допомоги. Це сприяло розширенню мережі медичних закладів та формування нових медичних кадрів.

Саме земства розпочали формування санітарної системи, яка була б спрямована проти спалахів інфекційних хвороб, покращення санітарно-гігієнічного стану. Вводилися посади санітарного лікаря, хоча така практика була реалізована лише в половині земств на території усїєї імперії, подекуди діяльність таких установ була скасована і тому прогрес було складно відслідкувати та належним чином оцінити. Аналізуючи описи діяльності земств у тогочасних авторів складається враження про більше наміри аніж конкретні дії у цій сфері. Шукаючи відповіді на це питання дослідники підкреслювали заплутаність фінансування земської діяльності та часту зміну пріоритетів в роботі окремого земства⁴.

У сфері відповідальності земських установ також перебувало і питання забезпечення громадського побуту, умов життя найманих працівників, соціальні питання. Так зокрема в Чернігівській та Полтавській губернії було врегульовано умови роботи сільськогосподарських робітників, було обмежено доступ до виробництва неповнолітніх робітників. Але такі сюжети була більше виключенням з загальної пасивності земств у питанні врегулювання сфери сільськогосподарських робітників.

За роки існування земської реформи виникла розгалужена мережа періодичних видань, що розкривали ті чи інші аспекти існування медичного забезпечення, санітарно-епідеміологічного стану, ставлення селянства до особистого здоров'я та гігієни, приклади з медичної практики. Звісно такі тексти ми не можемо розглядати як повноцінне історіографічне джерело, про те вони можуть претендувати на своєрідні початки дослідження заявленої в статті теми. Висновки практикуючих лікарів були невтішними. Не дивлячись на заходи земств селянство не тільки не переставало

¹ Миронов, Б. (1999). *Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.)*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1, 450.

² Мирский, М. (1996). *Медицина России XVI – XIX веков*. Москва; Росспэн, 302.

³ Абрамов, Я. (1889). *Что сделало земство и что оно делает*. Санкт-Петербург, 36.

⁴ Ченькаев, В. (1903). *Губернская земская медицина. Саратовская земская неделя*, 2, 1-4.

страждати від захворювань, а й продовжувало ігнорувати можливість отримання медичної допомоги, користуючись хибними стереотипними поглядами¹.

Перші оцінки земська реформа та її медична складова отримали наприкінці XIX століття. Є. Осипов, І. Попов та П. Куркін відзначили, що земська медицина вже на той час набула визначених контурів, першорядним об'єктом клопотання цієї системи вважалося сільське населення². Певним наслідком дискусії, що точилася навколо пошуку найбільш доцільної форми діяльності земств, стала праця А.В. Абрамова, який, у цілому позитивно оцінюючи урядові заходи у цьому напрямку, особливу увагу звернув на такі аспекти, як динаміка змін кількості земських медичних установ, проблеми їхнього фінансування та забезпечення, труднощі практичної діяльності тощо³. Значна частина праць початку XX століття носили здебільшого публіцистичний характер і були покликані активізувати увагу суспільства до проблем діяльності земств в межах Російської імперії, при цьому автори не ставили за мету їх вивчення на території українських губерній, де також функціонували земства і вже на той час мали певний позитивний досвід. Своєрідною оглядовою працею було дослідження Б. Веселовського, в якому автор справедливо зазначав про неоднозначність процесів у земствах, різноманітній неоднорідності у формуванні мережі лікарських закладів, а також того що селянство було змушено або платити за медичну сферу або відмовитися від послуг лікаря⁴.

Увага приділялась становищу найманих сільськогосподарських робітників півдня України. Представники земської медицини губерній докладно описували не тільки санітарне становище, а й вдавалися до повного переліку стану гігієни та громадського здоров'я. Значними стали описи медичної практики, в рамках якої зустрічались приклади складної ситуації на селі, відсутності мінімальних знань стосовно власного здоров'я, значну недовіру до лікарів та медицини. Більшість селян покладалось на традиційну медицину та послуг знахарок.

В думках дослідників другої половини XIX століття формування земської медичної системи та її здобутки оцінюються як позитивні, як явище для розвитку перших кроків сільського благоустрою та підтримання здоров'я селян.

В радянський період позитивні оцінки поступилися місцем критиці діяльності як царського уряду, так і системи земств. Слід підкреслити особливе значення висвітлення земської реформи в радянській історіографії. Так звані «Великі реформи» другої половини XIX століття вважались буржуазними та реалізованими в інтересах правлячого класу, як і всі заходи всередині імперії. Але серед цього негативу було знайдено приклади позитивних початків, які сприяли розвитку головного героя радянської історіографії – робітничого класу, й селянства в тому числі. Через це медична складова земської реформи в Російській імперії не перебували під таким докладним ідеологічним осудом. Крім цього вивчення земств було прямо пов'язано з вивченням соціальної історії Російської імперії.

Історико-медичні дослідження з розвитку медицини, зокрема й земської, продовжилися й у наступні роки⁵. Цей процес особливо активізувався в 60-х р. XX ст., у зв'язку з ювілеєм – 100-річчям земської медицини. Зокрема, певним підсумком таких досліджень стало видання збірника статей «Нариси історії російської громадської медицини»⁶. У цілому, починаючи з 60-х р., спектр досліджуваних питань з земської проблематики постійно розширювався. Насамперед, це спостерігалось у напрямку вивчення особливостей становлення земської медицини. Зокрема, порушувалися проблеми спеціалізації лікарів; надання медичної допомоги певним категоріям селянства, санітарної організації, тощо⁷.

Загалом слід говорити про те, що в науковій літературі другої половини XX століття сформувалися більш поглиблений інтерес до вивчення та оцінки медичної системи для українського селянства та й Російської імперії загалом.

¹ Сборник Херсонского Земства (1896). *Врачебная хроника Херсонской губернии*, 2; Земский сборник Черниговской губернии (1899). *Врачебно-санитарная хроника Черниговской губернии*, 4.

² Осипов, Е., Попов, И., Куркин, П. (1899). *Русская земская медицина*. Москва, 80.

³ Абрамов, Я. (1889). *Что сделало земство и что оно делает*. Санкт-Петербург, 55.

⁴ Веселовский, Б. (1909). *История земства за сорок лет*. Санкт-Петербург: О. Н. Попова, 1, 295-300.

⁵ Дупленко, К. (1957). *Материалы до истории развития охраны здоровья на Украине*. Київ, 110.

⁶ Страшун, Н. (1965). *Полвека земской медицины 1864-1914 гг. Очерки истории русской общественной медицины*, 31-36.

⁷ Бржеский, В. (1966). Усовершенствование и специализация земских врачей. *Советская медицина*, 11, 138-140; Голяченко, А. (1966) К развитию земской медицины на Украине. *Советское здравоохранение*, 1, 66-70.

Оцінюючи розвиток та значення мережі земських медичних закладів П. Заблудовський відзначав той факт, що в другій половині XIX століття земська медицина за своїми здобутками значно перевищувала міську¹.

Для українських земель у складі Російської імперії зміни у мережі медичних закладів мали свої особливості. Справедливим є твердження О. Головка про незадовільне становище розвитку медицини Правобережжя. Тут ситуація погіршувалась тим фактом що старт земської реформи почався пізніше ніж в інших частинах імперії. З моменту свого заснування земська медицина зіткнулася не тільки з катастрофічним матеріальним становищем, епідемічними та інфекційними хворобами, а й повною недбалістю селян стосовно стану свого здоров'я². В світлі важливості профілактичних заходів знаковими були заходи спрямовані на подолання епідеміологічних захворювань та захворювань серед селянства.

Проблематика санітарно-гігієнічного становища українського села пов'язана з загальним станом медичного забезпечення селян, його ставлення до медичних закладів, особистого здоров'я та гігієни. Ця проблематика отримала свій розвиток в рамках етнографічних студій, а також багатьох публікацій, що присвячені повсякденному житті селянської громади. Теза про природне логічне ставлення селян до свого здоров'я викликає сумніви, через те, що селяни умови життя та праці селян були надзвичайно тяжкими, виснаження селянства було постійним, а також пересічний селян не тільки важко працював, а й не мав змоги в умовах безгрошів'я та малоземелля забезпечити високий рівень харчування. Все це в свою чергу призводило до багатьох хвороб та низької тривалості життя³.

На сучасному етапі акценти вивчення цієї проблеми зазнають відчутних змін. Продовжують досліджуватися проблеми, пов'язані з формуванням і розвитком медичної галузі у 1865-1914 рр., на сторінках медичних наукових журналів⁴. Активно почали залучатися історики⁵ до вивчення проблеми становлення земств на сторінках публіцистичної та наукової періодики. Наразі фокус дослідження перейшов до тлумачення земств як органів місцевого самоврядування, розбудови медичної системи. У сучасній історичній науці посилилося розуміння другої половини XIX століття як своєрідного стартового етапу у формуванні системи медичного обслуговування українського селянства.

Значний розвиток отримало дослідження комплексу проблем санітарно-гігієнічного стану у другій половині XIX століття. Як у вивченні історії гігієни як розділу медицини, так і загального стану у цій важливій для громадського здоров'я царині. Слід говорити про значне зацікавлення та вивчення процесів гігієни в підросійській Україні загалом. Дослідники докладно вивчають як теоретичний так і практичний аспект, підкреслюють те, що не дивлячись на всі складнощі, відсутність фінансування та системної підтримки уряду в цій складній сфері охорони здоров'я почалися позитивні зрушення⁶. Більш уважно було проаналізовано важливість роботи медичних товариств, їх заходи по боротьбі з хворобами та протиепідемічні заходи. Такі роботи наповнюють історичну науку значним фактологічним матеріалом, активно залучають архівні матеріали.

У продовження такого прискіпливого вивчення медицини на українських землях поширення отримало вивчення розвитку медичних установ на локальному рівні. Такі дослідження засвідчують значний інтерес до вивчення медичної системи, більшого «олюднення» процесів розбудови медичної системи другої половини XIX століття. Розвідки відкривають більш ілюстровану картину розвитку медичних закладів на селі, дають більше знань стосовно реальної картини громадського здоров'я того періоду⁷.

Регіональний аспект проявлявся в особливості санітарно-епідеміологічній ситуації. Так для регіонів, де сільське населення не демонструвало значної соціальної мобільності стала характерною

¹ Заблудовский, П., Крючок, Г., Кузьмин, М. (1981). *История медицины*. Москва: Медицина, 120.

² Головка, О., Головка, В. (2000) *История медицины Поділля*. Вінниця, 178.

³ Болтарович, З. (1990). *Народна медицина українців*. Київ: Наукова думка, 125.

⁴ Чернобров, И. (1999). *Хирургия на Сумщине. Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины*, 5, 59-60.

⁵ Чиняева, Е., Голицин, Ю. (1999). *Земская служба в России. Эксперт*, 23, 53-54; Корнийчук, Л. (1995). *Экономический вопрос: в деятельности земств. Экономика Украины*, 1, 25-35.

⁶ Коцур, Н. (2011). *Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX-20-ті рр. XX століття)*. Корсунь-Шевченківський.

⁷ Головка, О. Головка, В. (2000) *История медицины Поділля*. Вінниця, 178; Кушніренко, І. (2016). *История Гуляйпільської медицини*. Запоріжжя, 255.

поступова розбудова земської медицини. Водночас для півдня України, який протягом досліджуваного періоду став центром найманої праці для населення регіонів, що страждали від малоземелля постала складна реальність незадовільного медичного обслуговування. О. Лугова вивчаючи побут та соціальне буття найманих сільськогосподарських робітників не тільки підкреслила складність медичного забезпечення цієї категорії селян в регіоні, а й представила цю проблему як наслідок слабкості мережі медичних закладів земств в реагуванні на значну соціальну мобільність. Незадовільні санітарні умови в місцях проживання на думку автора були спричинені відсутністю захисту прав селян на сільськогосподарських підприємствах та прагненням власників до економії коштів у отриманні прибутків. Вивчаючи умови праці у сільському господарстві Півдня України відзначила великий процент не тільки інфекційних захворювань, а й каліцтв у зв'язку з використанням машин¹. Загалом для істориків радянського періоду вивчення побуту сільськогосподарських найманих працівників було надзвичайно важливим елементом у процесі реконструкції соціально-економічного життя Російської імперії. В подальшому ця проблема була актуалізована в працях авторів, що досліджували становище найманих працівників та переселенців².

Я. Бойко розширив сюжет санітарну стану селянства, аналізуючи соціальне становище переселенців та найманих сільськогосподарських працівників зазначав про відсутність необхідних санітарних умов в місцях проживання внутрішніх мігрантів, а також слабкий рівень підтримки з боку держави. Потрапивши в новий для себе регіон українські селяни не були забезпечені відповідним медичним обслуговуванням, умови життя та праці мали антисанітарний стан³. Умови праці, побут, заробітна плата, медичне обслуговування і харчування українських трудових мігрантів в сільськогосподарській промисловості, висвітлено у праці В. Пашука⁴. Заробітчани та переселенці страждали від умов праці, погоди та незадовільного харчування, не існувало законодавчого забезпечення праці. При цьому в місцях працевлаштування санітарно-гігієнічна ситуація була надзвичайно складною, потребувала уваги з боку влади та медичних закладів. Земства утворювали медико-санітарні пункти, але їх діяльність не була ефективною. Це твердження не викликає сумнів в авторів, що опрацьовували проблематику становища українського селянства.

Цікавим є й той факт що в історичній науці розкриті аналогічні процеси, які були характерні для західноукраїнського селянства. Внутрішня еміграція у Австрійській імперії та праця на різноманітних промислових виробництвах супроводжувалася не тільки незадовільним санітарним становищем найманих робітників, а й частими епідемічними захворюваннями⁵.

Автори досліджень, що стосуються проблем охорони здоров'я відзначають не тільки низький матеріальний рівень забезпечення земської медицини, а достатньо поверхнєве ставлення селян до питання медицини та санітарно-гігієнічного стану. Розбудову дільничої системи протягом другої половини ХІХ століття призвела до того, що лікарі побачили перед собою картину санітарно-гігієнічної ситуації в українській сільськогосподарській громаді, яка характеризувалась надзвичайно сталими та відверто антинауковими уявленнями селян стосовно особистої гігієни та медицини загалом. До використання методів народної медицини, селян штовхала не тільки особисте матеріальне становище, а й слабка поінформованість стосовно симптомів тих чи інших хвороб, а також засилля забобонів та помилкових знань. Відсутність освіти та поінформованості давало про себе знати.

Аналогічні процеси були характерні для західноукраїнського селянства. Внутрішня еміграція у Австрійській імперії та праця на різноманітних промислових виробництвах супроводжувалася не тільки незадовільним санітарним становищем найманих робітників, а й частими епідемічними захворюваннями. При цьому вирішення цієї складної проблеми покладалося на місцеву владу, що не завжди сприяло практичному вирішенню нагальних проблем та покращення санітарно-

¹ Лугова, О. (1965). *Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму*. Київ: Наукова думка, 70-80.

² Дьячков, В. (1999). Труд, хлеб, любовь и космос, или о факторах формирования крестьянской семьи во второй половине XIX-начале XX в. *Социально-демографическая история России XIX-XX вв. Современные методы исследования. Материалы науч. конф.* (Тамбов, 1999), 29-40.

³ Бойко, Я. (1993). *Заселение Южной Украины 1860-1890 гг.* Черкассы, 180.

⁴ Пашук, В. (2001). *Заробітчани Правобережної України (друга половина ХІХ ст.)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 95.

⁵ Ботушанський, В. (2000). *Сільське господарство Буковини*. Чернівці: Золоті литаври, 210.

епідеміологічної ситуації¹. Складні умови життя селянства негативно відбивалися на побутовій стороні буття, відсутність достатньої кількості коштів не тільки створювало умови для різноманітних захворювань, а й штовхало селян на звернення до методів народної медицини. Ці засоби не завжди виліковували хвороби, хоча селяни тривалий час зберігали недовірливе ставлення до офіційних медичних установ².

Таким чином слід підкреслити той факт, що в історіографія переважає думка про те, що друга половина XIX століття стала періодом початку змін в медичному забезпеченні та санітарно-гігієнічному становищі українського селянства. Розпочався тривалий процес формування загальної медичної системи. Російська імперія демонструвала певні темпи вирішення цієї складної проблеми, завдяки реформі місцевого самоуправління, в рамках якої реалізовувалася концепція земської медицини. Водночас в імперії підвищення рівня медичного обслуговування селянства відбувалося в умовах обмеженого фінансування, дефіциту кадрів. Не дивлячись на спроби реформування медичної сфери становище селянства було вкрай загрозливим і мало значну кількість недоліків, не всі селяни мали змогу отримати якісне медичне забезпечення, страждали від інфекційних хвороб та епідемій. На початок XX століття імперський уряд так і спромігся врегулювати системи охорони здоров'я і створити умови для рівного доступу до медичних закладів селян.

Аналізуючи існуючі нині праці які стосуються питань медичного забезпечення українського селянства другої половини XIX століття слід виокремити наступне. Така складна та багатовимірنا тема селянства починаючи з другої половини XIX століття посіла своєрідне важливе місце на сторінках наукових праць різноманітних дослідників. Загальним рефреном досліджень стало констатація недостатнього медичного забезпечення селянства, складні проблеми у царині санітарно-гігієнічного стану. Слід говорити про утворення значного корпусу наукових праць, які вивчали тематику під різними кутами зору, або були дотичними. Першим пластом масиву є студіювання процесів про селянство, а також вивчення процесів що відбувалися навколо селянства (розвиток місцевого самоуправління, модернізаційні процеси у європейській частині Російської імперії). Другим елементом постає вивчення історії медицини, медичного обслуговування, санітарно-гігієнічного стану у імперії. Слід підкреслити, що вивчення історії розвитку медичної сфери створює умови, за яких на фоні загальноісторичних процесів відбувається реконструкція подій на локальному рівні, залучення більшого кола джерел. Для науковців, що вивчали історію земств, селянство також стало значним пластом дослідження. Глумачення медичної функції земств відкривало перед авторами картину безпосереднього функціонування цієї мережі, її вади та досягнення. Слід говорити про формування надзвичайно різноманітного корпусу праць стосовно медичного забезпечення українського селянства, медицини в українському селі та громадського здоров'я. Такі дослідження засвідчують значний інтерес до проблематики медичного обслуговування українського селянства. Перспективним напрямом досліджень видається пошук локальних сюжетів, шлях до більшого олюднення процесів розбудови медичної системи, опрацювання мікроісторичних тем та підходів. В такому випадку праці будуть відповідати загальному контексту розвитку історичної науки і слугуватимуть більш докладному розкриттю минулого українського селянства.

References:

1. Abramov, Ja. (1889). *Chto sdelalo zemstvo i chto ono delaet* [What did the zemstvo and what does it do]. St. Petersburg [in Russian].
2. Boltarovyč, Z. (1990). *Narodna medytsyna ukrainsiv* [Traditional medicine of Ukrainians]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
3. Botushanskyi, V. (2000). *Sil'ske hospodarstvo Bukovyny* [Bukovina agriculture]. Chernivtsi: Zoloti lytavry [in Ukrainian].
4. Vojko, Ja. (1993). *Zaselenie Juzhnoj Ukrainy 1860-1890 gg.* [Settlement of Southern Ukraine 1860-1890] Cherkasy. [in Russian].
5. Brzheskij, V. (1966). *Usovershenstvovanie i specializacija zemskih vrachej.* [Improvement and specialization of zemstvo doctors]. *Sovetskaja medicina* [Soviet medicine], 11, 138-140. [in Russian].
6. Chernobrov, I. (1999). *Hirurgija na Sumshhine.* [Surgery in Sumy region]. *Problemy socialnoj gigieny, zdavoohranenija i istorii medicyny* [Problems of social hygiene, healthcare and medical history], 5, 59-60. [in Russian].

¹ Горинь, Г. (1993). *Громадський побут сільського населення Українських Карпат.* Київ: Наукова думка, 155.

² Вакула, Н. (2006). *Нариси з історії медицини Закарпаття: з давніх часів до 40-х років XX століття.* Ужгород: Мистецька лінія, 160.

7. Chenykaev, V. (1903). Gubernskaja zemskaja medicina [Zemstvo medicine]. *Saratovskaja zemskaja nedelja* [Saratov Zemstvo Week], 2, 1-4. [in Russian].
8. Chinjaeva, E. Golicin, Ju. (1999). Zemskaja sluzhba v Rossii [Zemsky service in Russia]. *Jekspert* [Expert], 23, 53-55. [in Russian].
9. Djachkov, V. (1999). Trud, hleb, ljubov i kosmos, ili o faktorah formirovanija krestjanskoj semji vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. [Labor, bread, love and space, or on the factors of the formation of a peasant family in the second half of the 19th and beginning of the 20th centuries]. *Socialno-demograficheskaia istorija Rossii XIX-XX vv. Sovremennye metody issledovanija. Materialy nauch. konf. (Tambov, 1999)* [Socio-demographic history of Russia of the 19th-20th centuries Modern research methods. Materials scientific. conf. (Tambov, 1999)], 29-40. [in Russian].
10. Duplenko, K. (1957). *Materialy do istorii rozvytku okhorony zdorovjia na Ukraini* [Materials on the history of health care development in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Goljachenko, A. (1966) K razvitiju zemskoj medicyny na Ukraine. [To the development of zemstvo medicine in Ukraine]. *Sovetskoe zdavoohranenie* [Soviet healthcare], 1, 66-70 [in Russian].
12. Holovko, O. Holovko, V. (2000) *Istoriia medytsyny Podillia* [History of Podillya medicine]. Vinnitsa. [in Ukrainian].
13. Horyn, H. (1993). *Hromadskyi pobut silskoho naseleння Ukrainykh Karpat* [Public life of the rural population of the Ukrainian Carpathians]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
14. Kornijchuk, L. (1995). Jekonomicheskij vopros: v dejatelnosti zemstv [Economic issue: in the activities of zemstvos]. *Jekonomika Ukrainy* [Ukrainian economy], 1, 25-35. Kyiv. [in Russian].
15. Kotsur, N. (2011). *Stanovlennia i rozvytok hihienichnoi nauky v Ukraini: shliakh kriz epokhy i sotsialni potriasinnia (druha polovyna XIX-20-ti rr. XX stolittia)* [Formation and development of hygiene science in Ukraine: the way through epochs and social upheavals (second half of XIX – 20's of XX century)]. Korsun-Shevchenkivskiy [in Ukrainian].
16. Kushnirenko, I. (2016). *Istoriia Huliaipilskoi medytsyny* [History of Gulyaypil medicine] Zaporizhia. [in Ukrainian].
17. Luhova, O. (1965). *Silskohospodarskyi proletariat pivdnia Ukrainy v period kapitalizmu* [The agricultural proletariat of southern Ukraine in the period of capitalism]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
18. Mironov, B. (1999). *Socialnaja istorija Rossii perioda imperii (XVIII-nachalo XX v.)* [The social history of Russia during the empire (XVIII – early XX century.)]. St. Petersburg: Izd. Dmitrij Bulanin. [in Russian].
19. Mirskij, M. (1996). *Medicina Rossii XVI-XIX vekov* [Medicine of Russia XVI-XIX centuries]. Moscow: Rosspjen. [in Russian].
20. Osipov, E. Popov, I. Kurkin, P. (1899). *Russkaja zemskaja medicina* [Russian zemstvo medicine]. Moscow. [in Russian].
21. Pashuk, V. (2001). *Zarobitchany Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX st.)* [Workers of Right-Bank Ukraine (second half of XIX century)]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
22. Strashun, N. (1965) Polveka zemskoj medicyny 1864-1914 gg. [Half a century of zemstvo medicine 1864-1914]. *Ocherki istorii russskoj obshhestvennoj medicyny* [Essays on the History of Russian Public Medicine], 31-36 [in Russian].
23. Vakula, N. (2006). *Narysy z istorii medytsyny Zakarpattia: z davnikh chasiv do 40-ih rokiv XX stolittia* [Essays on the history of medicine in Transcarpathia: from ancient times to the 40s of the twentieth century.]. Uzhhorod: Mystetska liniia. [in Ukrainian].
24. Veselovskij, B. (1909). *Istoriija zemstva za sorok let* [History Zemstvos forty years]. St. Petersburg: O. N. Popova, 1 [in Russian].
25. Sbornik Hersonskogo Zemstva [Collection of Kherson Zemstvo] (1896). *Vrachebnaja hronika Hersonskoj gubernii* [Medical chronicle of the Kherson province], 2. [in Russian].
26. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii [Zemsky collection of Chernihiv province] (1899). *Vrachebno-sanitarnaja hronika Chernigovskoj gubernii* [Medical and sanitary chronicle of the Chernihiv province], 4. [in Russian].
27. Zabludovskij, P. Krjuchok, G. Kuzmin, M. (1981). *Istoriija medicyny* [History of medicine]. Moscow: Medicina [in Russian].

HISTORY OF CULTURE AND CULTUROLOGY

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.9

Вероніка Рябошапка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

МІСЦЕ РОДИНИ САНГУШКІВ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Veronika Riaboshapka

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2662-3479>

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE PLACE OF THE SANHUSHKO FAMILY IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

The article is devoted to the position of Sanhushko princes at the existence of the joint Polish-Lithuanian state, their role in public life. The author reviewed the activities of the representatives of the family, both locally and nationally. It is determined that the family managed to integrate into the socio-political processes of the Polish-Lithuanian Commonwealth, to maintain their own possessions and position among the elite of society. The issues of management of own estates by Sanhushko family representatives, implementation of measures for its improvement and development are investigated. Relations with the subordinate population, including the princes who were serving in the family, were traced. The article also focuses on the initiatives of Adam-Alexander Sanhushko to resolve the church issue in Ukrainian lands, contacts with the Orthodox clergy and representatives of the papal throne.

Keywords: Sanhushko, union, Polish-Lithuanian Commonwealth, voivodeship, Volyn.

Становище знатних князівських родин завжди викликає значний інтерес та привертає увагу дослідників. Не є виключенням в цьому плані статус роду Сангушків після укладання Люблінської унії та створення нового державного утворення на політичній карті Європи – Речі Посполитої. Підготовка до об'єднання та переговорний процес зайняли тривалий час, що було пов'язано з позицією різних політичних угруповань щодо формату угоди та торгами за збереження економічних прав та привілеїв магнатсько-шляхетського прошарку Великого князівства Литовського. Як зауважує Н. Яковенко «... поступка українській князівській традиції була зроблена вже на установчому сеймі котрий, купуючи згоду князів на унію, визнав за ними те особливе становище, яке принципово суперечило звичаям Польської держави...»¹. Дослідниця фокусує увагу на збереженні набутих прав та звичаїв для представників князівських сімей (в тому числі нащадків), що мешкали на території Волині та Київщини як православного, так і католицького віросповідання, з відповідними можливостями займати найвищі урядові посади.

В межах власне Великого князівства Литовського (Жемайтія, Аукшайтія та Новогрудська земля «Чорна Русь») транзит, пов'язаний зі створенням Речі Посполитої, не спричинив істотних соціальних зривів. Проте зовсім інша ситуація була на українських землях, де межі конвергенції незабаром стали очевидними. Багато провідних руських родин, зокрема Сангушки, Чарторийські та Вишневецькі належним чином сприйняли етос шляхти протягом «післяунійного століття». Їхній плавний перехід до католицизму був важливою частиною процесу, коли шляхетні еліти Речі Посполитої відійшли від релігійних поділів, що слідували за Реформацією, в результаті якої велика кількість привілейованого

¹ Яковенко, Н. (1993). *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.* Київ, 107.

прошарку населення перетворилася на протестантську, до посилення ідентифікації католицизму як визначальної риси правління Речі Посполитої¹.

Питанню становища литовської знаті після утворення Речі Посполитої присвятили свою увагу Н. Яковенко², О. Однороженко³, А. Блануца⁴ та інші. Вони здійснюють порівняльний аналіз кількісного складу князівської еліти в до- та післяунійний період, досліджують специфіку зміни землеволодіння в середині прошарку та відповідно наявність політичного впливу на державне життя. В цьому ключі немаловажливу роль відігравав рід князів Сангушків, який займав чільне місце серед елітного стану Великого князівства Литовського. Зміни, пов'язані з утворенням єдиної польсько-литовської держави, звичайно не могли оминати їх та зафіксували нові реалії співіснування в досить розширеному складі, поряд з польською магнатерією.

Безумовно, вагому роль в державному житті наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XVI ст. відігравав князь Роман Федорович Сангушко, який обіймав посаду брацлавського воєводи, а з 1567 року – польного гетьмана Великого князівства Литовського. Його військові таланти, непересічна політична далекоглядність та належність до відомого князівського роду привернули увагу польського короля Сигізмунда II Августа до власної персони. Як стверджує А. Шаповал, князь Роман Федорович «улюбленець короля Сигізмунда Августа» здобув славу через звитяги над московським військом Івана Грозного, успіхи в Лівонській кампанії та перемоги над татарами біля Умані в 1566 р. За це був удостоєний отримання земельних володінь на Брацлавщині та титулу однойменного воєводи⁵.

Не можна оминати увагою той факт, що князь не належав до ревних прихильників укладання унії, радше був її противником. Під час підготовки до підписання унії в 1569 р. на Волині були сформовані списки осіб, які у визначений час зобов'язані були з'явитися у Володимир-Волинській і підтвердити свою згоду на об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством, присягнувши на королівському універсалі. Проте ні Р. Сангушко, ні О. Чарторийський, ні В.-К. Острозький, ні М. Збараський та А. Курбський не приїхали на цю церемонію без жодного пояснення причин власної відсутності⁶. Хоча причина була очевидною – незгода з запропонованою процедурою та ситуативно сформована «руська партія», яка прагнула отримати чіткі гарантії збереження власного статусу в новій державі.

Однак хитке зовнішньополітичне становище Великого князівства Литовського, пов'язане з постійною військовою загрозою зі сторони Московської держави, набігів татар, спонукали змінити власну точку зору на це, вкрай дражливе питання. Більш того, зростання впливу Польського королівства та, особливо шляхти, ставили на порядок денний необхідність, в першу чергу, пошуку шляхів збереження економічних позицій серед магнатерії, а також прихильності королівської влади. Підтримка унії, хоч і не безумовна, дозволила вирішити ці актуальні для статусу родини завдання.

Слід зауважити, що литовсько-руські князівські роди зуміли досить швидко адаптуватися до нових реалій та інтегруватися в політичну систему нової державної форми правління. Рівні можливості для усіх представників привілейованого прошарку населення, що були передбачені Люблінською угодою, в тому числі незалежно від віросповідання та рівня землеволодіння, відкрила для князівських родів Великого князівства Литовського можливості не лише утримати власні позиції, а й навіть наростити власну політичну, економічну та військову вагу в суспільно-політичному житті Речі Посполитої. Як результат, період другої половини XVI – першої половини XVII ст. характеризується як час піднесення князівської влади в умовах існування польсько-литовської держави.

Відзначаємо, що керівні адміністративні посади в воєводствах, які існували на території українських земель, майже незмінно протягом вищезазначеного періоду займали вихідці з групи семи

¹ Frost, R. I. (1995). *The Nobility of Poland-Lithuania, 1569-1795.*, Longman & Co., 2, 274.

² Яковенко, Н. (1993) *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.* Київ, 472.

³ Однороженко, О. (2011). *Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада.* Київ: Темпора, 422.

⁴ Блануца, А. (2006). «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині у XVI – першій половині XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 17, 227-238.

⁵ Шаповал, А. (2010). *Володарі трьох ключів. Життя і діяльність князівської родини Сангушків.* Тернопіль: Крок, 22-23.

⁶ Філюшкін, А.І. (2007). *Андрей Михайлович Курбский: Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 82.

найвідоміших «князів-головних» (21 особа) – Острозьких, Заславських, Сангушків та інших. Водночас, таке становище дозволяло князівським родам вирішальним чином впливати на формування складу земських урядників, зокрема висувати та підтримувати власні креатури, які вірно служили та забезпечували безумовне врахування інтересів князів в місцевих справах¹.

На підтвердження вищезазначеного слід розглянути участь представників сімейства Сангушків у складі сенаторських урядів у розрізі воєводств (Волинського, Київського та Брацлавського) з 1569 по 1648 рр. Зокрема, посади Волинського та Брацлавського воєводи займали Адам-Олександр Сангушко (1630-1653) та Роман Сангушко (1566-1571) відповідно. Крім того, згаданий нами Адам-Олександр Сангушко перед призначенням воєводою зумів також побувати у статусі брацлавського (1618) та київського каштеляна (1618-1621). Ще один репрезентант роду, Григорій Сангушко, раніше займав місце брацлавського каштеляна у період з 1598 по 1602 рр.².

Доступ до політичної влади у воєводствах відкривав широкі можливості для князівської еліти, в тому числі і Сангушків, встановити контроль над повітами та власне усю територією воєводств, а це, в свою чергу, дозволяло сформувати міцні політичні позиції щодо впливу на загальнодержавний рівень, демонстрацію власної ваги та могутності, інколи навіть більші, ніж за часів литовсько-руської держави. Крім того, князі, володіння яких концентрувались на Волині, поступово перетворюються на найбільш заможних представників правлячої еліти Речі Посполитої. Цьому сприяли реформи 1564-1566 рр., відповідно до яких дрібна та середня шляхта отримувала право самостійно розпоряджатися власним майном. Скориставшись такими нововведеннями, безумовно вигідними князям, останні, маючи в розпорядженні значні грошові ресурси, скупили землі шляхти та покращили свої економічні показники у масштабах країни³.

Не можна оминати увагою досить цікавий аспект щодо присутності військових формувань в розпорядженні князівських домів. Вони формувалися з княжих слуг, зем'ян-ленників та клієнтів, що мали в своїй власності землю на території, що належала саме князям. Ці збройні угруповання утримувалися за рахунок князівських доходів та значно перевищували чисельно державне військо. Саме наявність власних військових потуг дозволяло князівському прошарку відігравати ключову роль не тільки у справі захисту батьківщини, а й впливати за допомогою цього фактору на державні справи, в тому числі і заходи на зовнішньополітичній арені.

Також варто звернути увагу на той факт, що у князів Сангушків перебували на службі князі-слуги. Що ж це за вид князівського прошарку? Князі-слуги з'являються з прошарку князів-повітників, зазвичай вони виконували функції адміністраторів у володіннях своїх сюзеренів. Зокрема, з 1569 по 1577 згадується Григорій Ружинський, який був сотником надвірної корогви⁴.

Окремий аспект щодо ролі представників роду належить питанню створення Київського патріархату, а саме української помісної автокефальної церкви. Зокрема, князь Адам-Олександр Сангушко, католик за віросповіданням, був прихильником самостійної патріаршої кафедри в Києві, що дозволило б, на його переконання, вирішити декілька стратегічних питань. По-перше, зафіксувати самостійний статус патріархії, яка була б незалежною від Константинополя та водночас підтримувала тісні зв'язки з Римською курією. По-друге, і саме головне, подолати церковний розкол, що утворився в результаті укладання Берестейської унії. Відомо, що восени 1635 р. князь виступив з подібною ініціативою, надіславши до Ватикану відповідні послання. В них зазначалось, що Петро Могила попередньо висловлює готовність підтримати унію православних та уніатів, проте на заваді відкритої позиції відзначався вплив козацтва як ревного захисника православ'я. У лютому 1636 р. за дорученням Папи Римського була сформована комісія з трьох кардиналів, якій доручалося в режимі секретності опрацювати це питання та надіслати князю позитивні сигнали. У квітні цього ж року з Риму була відправлена інструкція папському нунцію в Речі Посполитій М. Філонарді, у якій визначені наступні завдання: зустріч з Адамом-Олександром Сангушком, вивчення настроїв щодо можливості церковного єднання, зокрема зі сторони П. Могилы, православної шляхти, чернецтва та козацтва. Варто зазначити, що нунцій все ж таки мав перемовини з князем і навіть королем

¹ Однороженко, О. (2011). *Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада*. Київ: Темпора, 232.

² Яковенко, Н. (1993). *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.* Київ, 109.

³ Однороженко, О. (2011). *Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада*. Київ: Темпора, 232-233.

⁴ Яковенко, Н. (1993). *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.* Київ, 120.

Владиславом IV, який хотів вирішити складне міжконфесійне питання та послабити вплив Москви та Константинополя на Київську митрополію. Проте на заваді реалізації ініціативи стало приховане прагнення підпорядкувати новостворену патріархію папському престолу та категорична відмова православного духовенства визнавати зверхність Папи Римського¹.

Варто зауважити, що значним показником впливовості знатних сімей був рівень землеволодіння. Так, за інформацією, вміщеною в Поборовому реєстрі 1570 р., найвпливовішими князівськими родами не лише на Волині, а й на теренах Речі Посполитої виступали Острозькі, Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Корецькі, Чарторийські, Збаразькі та Четвертинські². Ці дані є цінними з огляду на те, що опис володінь проводився в перший рік після унії та фіксував становище русько-литовської еліти в об'єднаній державі. Також це є підтвердженням дотримання домовленостей, що були досягнуті перед укладанням угоди.

Водночас, слід зауважити, що відомості поборових реєстрів, які виконували функції звітних документів з оподаткування господарства (т.зв. «ревізійні книги»), незважаючи на наявність цінної фінансової інформації, загалом відзначалися великою кількістю неточностей та зловживань щодо ухилення від сплати податків та зборів. Такі речі відображалися у формі утаємничення або приховування наявного у власності майна, звільнення від сплати податків, неможливості верифікувати представлені для реєстру дані. Безумовно, князівські роди були зацікавлені в оптимізації податкових відрахувань та приховуванні джерел власних надходжень. В цьому плані найбільш змістовно наповненими видаються поборові реєстри 1578 р., 1583 р. та 1589 р. Серед них нашу увагу привертають первинні реєстри володінь князя Романа Сангушка на Поліссі (Несухойжі, Турійськ, Чернегородок тощо). Зокрема, згадується, що станом на 1570 р. князь не сплатив передбаченого законом побору з вищеназваних територій, що по суті дало можливість встановити межі володінь князя на Волині в період створення Речі Посполитої³.

За даними тарифів 1629-1640 рр. рід Сангушків концентрував свої володіння виключно на Волині. Вони охоплювали 2647 димів, що становило 5,17 % усіх земельних угідь Волинського воєводства. Для порівняння у найбільших землевласників Заславських нараховувалось 21 609 димів, за ними йшли Острозькі (6813), Корецькі (6344), Вишневецькі (3693) та Чарторийські (2980). Якщо брати загалом по трьох воєводствах (Волинське, Київське та Брацлавське), то частка володінь Сангушків складала лише скромних 2,5 %⁴. З цього можна дійти до висновку, що князі цього роду були представниками лише одного регіону і не могли претендувати на істотну політичну вагу в межах усієї Речі Посполитої в той історичний проміжок часу.

Тим не менше, представники роду не відмежовувались від зайняття адміністративних посад, призначення на які здійснював король. Так, на прикладі міста Могилева можна прослідкувати взаємодію органів місцевого самоврядування з королівськими намісниками. Відзначаємо, що набираюча силу та вплив місцева аристократія намагалася обмежити владу війтів в управлінні містами. Відомо, що починаючи з кінця XVI ст. магістрати, які формувалися в основному місцевою знаттю та перебували під її контролем, системно взяли курс на усунення війтів, що призначалися королями, від отримання доходів з розгляду судових проваджень. Взамін їм виплачувалися компенсації, своєрідні мотивуючі кошти, задля унеможливлення оскарження таких рішень в королівській адміністрації. Для порівняння – війт Стравинський з 1589 р. мав щорічну компенсацію у розмірі 325 злотих, війт Л. Радзивілл в 30-х рр. XVII ст. отримував уже 2 300 злотих, а війту Яну Сангушку в 1647 р. було передбачено уже 2 700 злотих у вигляді компенсаторних виплат⁵. Все це свідчить про те, що судові справи в Речі Посполитій були не лише можливістю отримати доступ до правосуддя та встановлення істини, а й досить прибутковою справою, в якій акумулювалися значні грошові кошти.

Важливу інформацію щодо становища князів з роду Сангушків можемо також віднайти через їхнє володіння та управління містами. Зокрема, цінна інформація міститься в акті Люблінського

¹ Мицик, Ю. А., (2007). Київський патріархат у проектах Петра Могили. *Український історичний журнал*, 1, 63.

² Блануца, А. (2006). «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині у XVI-першій половині XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 17, 230.

³ Атаманенко, В. (2011) Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*, 17, 31-32.

⁴ Яковенко, Н. (1993). *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.* Київ, 118.

⁵ Довбищенко, М. (2003). Епізоди з історії унії в Могилеві (малодосліджені аспекти релігійних рухів на Білорусі кінця XVI – першої половини XVII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, VII, 137.

трибуналу від 26.07.1595 р., за яким маєток Камень був подарований князем Григорієм Сангушком своїй дружині та оцінений у суму 60000 злотих. Проте через десять років маєток був переданий в оренду поміщикам Мнішикам, але з 1611 р. згідно з королівським рішенням Григорію Сангушку дозволялося справляти мито з цих володінь¹.

Досить знаковим у цьому питанні є належність до родинних маєтків міста Острога. Варто наголосити, що Острозька ординація була створена у 1620 р. після смерті Януша Острозького, сина Василя-Костянтина. Суть ординації полягала в можливості зберегти підвладні території в рамках однієї адміністративної одиниці шляхом передачі територій нащадкам доньки Януша Острозького Євфросинії без поділу по чоловічій лінії. Обов'язковими умовами для ордината були: належність до католицизму, забезпечення загальнодержавного війська 300-ми піхотинців та 300-ми вершників, підтримка в належному стані фортифікацій в межах ординації, використання гербу родини Острозьких та збереження неподільності територій ординації. Тим не менше, Острозька ординація перейшла у володіння родини Сангушків у зв'язку з укладенням шлюбу між Юзефою-Марією (Маріанною) Любомирською (1693-1729 рр.) та Павлом-Каролем Сангушком (1680-1750)².

Також не можна не згадати про перехід в 1710 р. у власність литовського підскарб'я Павла-Кароля Сангушка міста Заслава з навколишніми поселеннями в якості приданого дружини. Варто відзначити, що Заславщина була однією з найбагатших територій, що належали колишнім власникам – родині Заславським. Безумовно, Павло-Кароль Сангушко усвідомлював, який вагомий приз він отримує. Більш того, після Вомборзької угоди 1721 р. Острозька ординація перейшла до володіння Януша Олександра Сангушка, сина Павла-Кароля. Отримавши таке значне розширення підвладної території князь розпочинає упорядковувати усі свої маєтності, використовуючи звісно значні матеріальні ресурси набутих активів. Зокрема, у 1746 р. на Заславщині була збудована та введена в експлуатацію нова броварня, що забезпечувала потреби не тільки місцевого, а й іншого підвладного князю населення³.

Крім того, варто відзначити діяльність князя щодо перейменування міста Левартова. Зокрема, в 1744 р. Павло-Кароль Сангушко підготував прохання до короля Августа III щодо зміни назви Левартова на Любартів. Король своїм рішенням задовольнив відповідне клопотання, а також підтвердив привілей Сигізмунда I про заснування міста від 29 травня 1543 р. та надання йому магдебурзького права⁴.

Іншим важливим аспектом діяльності князя Павла-Кароля Сангушка є врегулювання питання місцевого самоврядування. Зокрема, у 1727 р. було видано документ – привілей, що унормовував діяльність органів місцевого врядування. Так, документом було визначено процедуру обрання в'їтів в Старому і Новому Заславі, ставки місцевих податків та зборів, інших повинностей міських жителів. Як результат, у 1755 р. рішенням короля Августа III Заславу після багаторічної перерви повторно надано статус міста, в якому діє магдебурзьке право⁵.

Слід наголосити, що у родини Сангушків перебували у володінні маєтності і на Ізяславщині. Місто Ізяслав відіграло непересічну роль в Речі Посполитій, оскільки розташовувалось на перетині торговельних шляхів з західного до східного напрямку, зокрема до Російської імперії. У 1711 р. в маєтках князя Павла-Кароля Сангушка (Ізяславському) відбувались перемовини між королем Станіславом Августом та його російським візаві Петром I щодо необхідності об'єднання зусиль для спільної боротьби проти Туреччини. Також в Ізяславі у 1780 та 1787 рр. перебував імператор Австро-угорської імперії Франц-Йосиф II, а з 1781 по 1787 місто регулярно відвідував Станіслав Понятовський, останній король Речі Посполитої. До речі, за заслуги перед вітчизною король відзначив Януша Модеста Сангушка, сина Павла-Кароля, орденом Білого орла⁶. Беручи до уваги

¹ Бондаренко, Г., Гика, В. (2004). Князі Сангушки в Камені-Каширському (за документами державного архіву Волинської області). *Сангушківські читання*, 14-15.

² Близняк, М. (2017). Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, 26, 6.

³ Берковський, В. Г. (2011). Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*, 4 (274), 147.

⁴ Папа, І. (2013). Источники к генеалогии княжеского рода Сангушков: факты versus легенды. *Rossica Antiqua*, 1 (7), 200.

⁵ Берковський, В. Г. (2011). Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*, 4 (274), 148-149.

⁶ Балій, Г. (2010). Штрихи до історії палацу князів Сангушків в Ізяславі. *Острозький краєзнавчий збірник*, 4, 105.

вищезазначені факти, можна прийти до висновку, що князі Сангушки були досить шанованими зі сторони королівської влади, а в межах їхніх володінь відбувались міжнародні переговори, що визначали долю тогочасної Європи.

Таким чином, здійснивши короткий огляд діяльності представників князівської родини Сангушків в період існування Речі Посполитої, можна зробити наступні висновки. Більш ніж 220-річна діяльність в умовах об'єднаної польсько-литовської держави зафіксувала збереження статусу князів як привілейованої групи населення, дозволила сконцентрувати власні володіння на території Волині та здійснити відповідні перетворення в соціально-економічному житті, що були на часі. Більш того, низка видатних персоналій з роду займали вагомі урядові посади як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні. Усе це свідчить про провідну роль Сангушків в суспільно-політичному та економічному житті Речі Посполитої в останній третині XVI – кінця XVIII ст. та здатність відомого князівського роду крізь призму часу, незважаючи на зміни в складі, зберегти свою ідентичність та продовжувати займати належне місце серед еліти тогочасного суспільства.

References:

1. Atamanenko, V. (2011) Opisy latyfundij Volynskogo Polissya drugoyi polovyny XVI-pershoyi polovyny XVII st. [Descriptions of the latifundia of Volyn Polissya in the second half of the XVI – the first half of the XVII century]. *Naukovi zapysky Nacionalnogo universytetu «Ostrozka akademiya»: Istorychni nauky* [Scientific Notes of the Ostroh Academy National University: Historical Sciences], 17, 31-32 [in Ukrainian].
2. Baliy, G. (2010). Shtryhy do istoriyi palacu knyaziv Sangushkiv v Izyaslavi. [Strokes to the history of the palace of Prince Sanhushko in Izyaslav]. *Ostrozkyj krayeznavchyy zbirnyk* [Ostroh local history collection], 4, 105 [in Ukrainian].
3. Berkovskyy, V. G. (2011). Dzherela pravovogo statusu miskogo zhyttya Pivdenno-Sxidnoyi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Starogo ta Novogo Zaslava). [Sources of legal status of urban life in southeastern Volyn at the beginning of the XVIII century (on the example of Old and New Zaslav)]. *Arhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], 4 (274), 147 [in Ukrainian].
4. Blanuca, A. (2006). «Knyazhata golovni» ta «knyazhata-povitnyky» na Volyni u XVI – pershij polovyny XVII st. [“Chief princes” and “princes-povitnyky” in Volyn in the XVI – first half of XVII cent.]. *Ukrayina v Centralno-Shidnij Yevropi (z najdavnishyh chasiv do kincy XVIII st.)* [Ukraine in the Central-Eastern Europe (from the ancient times to the end of XVIII cent.)], 17, 227-238 [in Ukrainian].
5. Blyznyak, M. (2017). Inventar mista Ostroga 1728 roku. [The inventory of Ostroh city in 1728]. *Naukovi zapysky Nacionalnogo universytetu «Ostrozka akademiya». Seriya «Istorychni nauky»* [Scientific Notes of the Ostroh Academy National University: Historical Sciences], 26, 6 [in Ukrainian].
6. Bondarenko G., Gyka V. (2004). Knyazi Sangushky v Kameni-Kashyrskomu (za dokumentamy derzhavnogo arhivu Volynskoyi oblasti). [Sanhushko princes in Kamen-Kashirsky (according to the documents of the state archive of Volyn region)]. *Sangushkivski chytannya* [Sanhushko reading], 14-15 [in Ukrainian].
7. Dovbyshchenko, M. (2003). Epizody z istoriyi uniyi v Mogylevi (malodoslidzhenni aspekty religijnyh ruhiv na Bilorusi kincy XVI-pershoyi polovyny XVII st.) [Episodes from the history of the Union in Mogilev (aspects of religious movements in Belarus at the end of the XVI-the first half of the XVII cent.)]. *Drogobychkyj krayeznavchyy zbirnyk* [Drohobych local history collection], VII, 137 [in Ukrainian].
8. Mycyk, Yu. A., (2007). Kyivskyy patriahat u proektah Petra Mogyly [The Kyiv patriarchate in Petro Mohyla's projects]. *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 1, 63. [in Ukrainian].
9. Odnorozhenko, O. (2011). *Ukrayinska (ruska) elita doby Serednovichchya i rannogo Modernu: struktura ta vlada* [Ukrainian (Russian) elite of the Middle Ages and the early Modernist era: structure and power]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
10. Papa, I. (2013). Istochniki k genealogii knjazheskogo roda Sangushkov: fakty versus legendy [Sources for the genealogy of Sanhushko princes family: facts versus legends]. *Rossica Antiqua* [Rossica Antiqua], 1 (7), 200 [in Russian].
11. Filjushkin, A. I. (2007). *Andrej Mihajlovich Kurbskij: Prosopograficheskoe issledovanie i germenevticheskij kommentarij k poslanijam Andreja Kurbskogo Ivanu Groznomu* [Andrei Mikhailovich Kurbsky: A prosopographic study and hermeneutic commentary on the messages of Andrei Kurbsky to Ivan the Terrible]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
12. Shapoval, A. (2010). *Volodari troh klyuchiv. Zhyttya i diyalnist knyazivskoyi rodyny Sangushkiv* [Holders of three keys. Life and activity of Sanhushko princes family]. Ternopil: Krok [in Ukrainian].
13. Yakovenko, N. (1993) *Ukrayinska shlyaheta z kincy XIV do seredyny XVII st.* [Ukrainian nobility from the end of XIV to the middle of XVII century]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Frost, R. I. (1995). *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Longman & Co. [in English].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.10

Ivan TonkoshkurORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1847>*Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine*

«BODY POLITICS» AND UKRAINIAN IDEOLOGIES IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY: D. DONTSOV, V. LYPYNSKYI

This article is an attempt to determine the probable dependence degree between the state images as a body (the so-called «body politics»), which are reflected in the texts of the significant representatives of the Ukrainian intellectual elite in the first half of the twentieth century and various factors of political (ideological) and biological (generational) order. In order to find out the extent of this dependence within the framework of one decisive generation, the conceptual texts of two striking representatives, standing on different ideological platforms, were selected: V. Lypynskyi born in 1882 («conservative centrism») and D. Dontsov born in 1883 (integral nationalism). In the case of «body politic» identity within one biological generation (V. Lypynskyi and D. Dontsov) it is concluded that its dependence on the cohort factor. In case of divergence – from ideological. Research is primarily based on a quantitative approach, which is usually ignored in traditional «body politic» studies.

Keywords: «body politics», Ukrainian ideologies, D. Dontsov, V. Lypynskyi, state, generation.

Introduction. The theoretical basis of the study has several conceptual complications. The first concerns the «body politic» definition – the category that is included in the title of the article. Inasmuch as «body politics» is a kind of latent information, the researcher in this case uses the practice of content analysis.

Body and corporeality metaphor served as one of the most ancient images that, at least since the Middle Ages, formed models for the state designation, territory etc. Therefore, being involved in a meaningful space of ideas about the state and power, the body acted as one of the influential and determining political categories. It was included in the political discourse.

In fact, the change in perceptions of body and corporeality over the centuries has led to changes in perceptions of related images of state and politics. These ever-changing perceptions about the body continued to shape the state image, society and politics, also in the 19th century. A prominent example here is G. Spencer's well-known theory, which, based on the modern «scientific» conception of the body as closed, explained in this way the functioning of society and politics. In the second half of the 19th century the formation of a modern concept of Ukraine as a historical, cultural and political reality, which realized itself as a result of the events of 1917-1920s – in the writings of prominent Ukrainian intellectuals – historians and at the same time politicians – first of all, M. Kostomarov, V. Antonovich, D. Doroshenko, M. Drahomanov, M. Hrushevskyi, etc.

However, today there is almost¹ no researches in the field that would consider the impact of «body politics» on the formation of ideas of national intellectuals about the historical past and political modern Ukraine. The «body politic» discipline has been formed by the models developed in the historiography of the transatlantic humanities multidisciplinary space. It is associated with the so-called «anthropological turn» and «turn to corporeality». One of the influential areas of research in this field is the study of «body politics» in the texts of leading thinkers who defined the political and intellectual landscape of their countries, and not just them.

¹ Interesting enough is V. Masnenko's study about visual anthropomorphic mainly within V. Lypynskyi's intellectual biography. On the basis of V. Lypynskyi's epistolary heritage, the author singled out the main images of V. Lypynskyi's physical self-reflections, noting that they were somehow related to cultural codes, such as Don Kikhot's character, or B. Khmelnytskyi real image (what about B. Lepkyi claimed). Instead, we propose to look at the anthropomorphic categories of V. Lypynskyi through content-analytic calculations of his printed academic and nonfiction publications. (See: **Masnenko, V.** (2015). «Rizni oblychchia odnoho myslytelia: vizualizatsia tilesnosti v samoprezentatsii Viacheslava Lypynskoho». Kolesnyk, I. (2015). Eidos. Almanah istorii ta istorychnoi nauky, 8, 129-154).

By the «body politics»¹ definition we mean the anthropomorphic metaphor of the state – contextual textual lexical units that figuratively represent body of the state. The state anthropomorphization occurs through the reference to the Christ's body, the servant's body of God.

The metaphorical «body politic» template is actively involved in qualitative investigations of specific historical events. In our opinion, the anthropomorphic interpretation of certain social phenomena testified to the following forms of political domination:

- 1) gender²;
- 2) theological³;
- 3) tonatological⁴;
- 4) physiological⁵.

The purpose of our study is to determine the dependence degree «body politic», which occurred in the relevant texts of Ukrainian political conceptualists in the first half of the 20th centuries from two factors: the certain biological generation on the one hand, and relevant state ideologies on the other.

The algorithm of our actions consists of two theses verification:

1) If within the cohort, in particular in the texts of its significant representatives, «body politics» coincide, then a conclusion is drawn about its' dependence on the factor of biological generation.

2) If we have the opposite situation, then we conclude that they is dependent on ideology.

The main for this research quantitative approach is implemented in the cliometric method of processing text arrays – by appropriate quantitative content analysis. Provides an opportunity to outline the «body politic» of the relevant biological generation' intellectual program.

Principles of sampling and word processing. To highlight the categorical core of «body politic» in the biological generation's intellectual program⁶ with a focal date of 1882 y. b.:

1) We select digitally digitized PDFs by synchronous and chronological criteria, the publications of which are at the appropriate stage of socialization⁷.

2) Thematic affinity of texts – history and politics.

3) Style affinity of texts: scientific, non-fiction style.

4) One word order of the total sample volume is 367000 ± 15000 words.

5) For the initial (basic) analysis, the top-10 parameters were selected from 31 test – sorted by word density in descending order, defined as a percentage of the total number of words and counted in Microsoft Excel. By parameter we mean both the whole word and part of it with all possible (specified) variants

¹ We came to such contextual conclusion by examining a complex of interdisciplinary, historically-oriented academic texts, which contains the metaphorical «body politic» template, both in the titles and in the text main body, de-facto formalizing terminology usage and constructing it accordingly.

² About gender form see here: 1) **Begoña Aretxaga** (2001). The Sexual Games of the Body Politic: Fantasy and State Violence in Northern Ireland. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 25 (1), 1-27; 2) **Emily Fox Kales** (2003). Film Review. Body Double as Body politic: Psychosocial Myth and Cultural Binary in Fatal Attraction. *The International Journal of Psychoanalysis*, 84 (6), 1631-1637; 3) **Nayanika Mookherjee** (2008). Gendered Embodiments: Mapping the Body-Politic of the Raped Woman and the Nation in Bangladesh. *Feminist Review*, 88, 36-53.

³ About theological form see here: 1) **Barry Harvey** (1997). The Body Politic of Christ: Theology, Social Analysis, and Bonhoeffer's Arcane Discipline. *Modern Theology*, 13 (3), 319-346; 2) **Patrick Hanafin** (2000). D(en)ying narratives: death, identity and the body politic. *Legal Studies*, 20 (3), 393-408; 3) Andreas Musolff (2010). *Metaphor, Nation and the Holocaust: The Concept of the Body Politic*. New York, London: Routledge.

⁴ About tanatological form see here: 1) **Remy Bazenguissa-Ganga** (2011). The Bones of the Body Politic: Thoughts on the Savorgnan de Brazza Mausoleum. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35.2, 445-452. 2) **Anne Fausto-Sterling** (2000). *Sexing the Body Gender Politics and the Construction of Sexuality*. New York: Basic Books.

⁵ About physiological form see here: 1) **Norbert Peabody** (2009). Disciplining the Body, Disciplining the Body-Politic: Physical Culture and Social Violence Among North Indian Wrestlers. *Comparative Studies in Society and History*, 51 (2), 372-400; 2) **Katherine Bootle Attie** (2008). Re-membling the Body Politic: Hobbes and the Construction of Civic Immortalit. *ELH*, 75 (3), 497-530.

⁶ An intellectual program is a creative rational response to a collective biological cohort of a «catastrophic» life experience that falls on the «formative years» of a generation and is «fixed» in their scientific and journalistic texts.

⁷ These texts demonstrate the genesis of theoretical / practical programs of political content during the first (26-40) second stage of socialization (41-59 +) years of the cohort's lifecycle – in our case it is calendar from 1909 to 1924 (+), since both are significant subject of generation acts were born in 1882/3, which creates us an «ideal situation» to investigate.

of the word usage of the experimental text array. Further analysis of the obtained data is mediated to the textual array and is constructed on basic analysis.

Table conventions:

1. «-parameter-» is a kind of simple search that searches for a word / letter combination as a fragment of a symbol line.

2. «parameter» – a kind of simple search as a whole word.

3. «parameter 1 [_, x, y-, z], parameter 2» – a complex search query consisting of two or more queries, where x, y-, z is an additional symbol / symbol line that defines parameter 1 in English. «_» Means parameter 1 remains unchanged. The result is the sum of all parameters. A hyphen converts a specific query as a word fragment search.

4. A symbol means a number, a letter (Cyrillic or Latin) or a punctuation mark.

Errors:

1. For every 15 results of a simple or complex parameter query, there can be about two false ones.

2. The sample is not a general population because of the availability of digitized texts.

The qualitative approach consists of:

1) The qualitative content analysis is implemented through the historical-comparative method of quantitative calculations obtained and allows to draw conclusions regarding the influence of body politics on Ukraine state conception in the end of the 19th – early 20th centuries.

2) The generational theory¹ is based on the fact that, since a particular biological generation has a collective traumatic experience, the response to these events should be similar and result in a single social generation (intellectual or political generation). This approach allows you to distinguish between the socialization periods of the relevant biological cohort² and to create a formalized collective body politic based on them.

For this, we choose the texts of two prominent humanities, representatives of two different political ideologies, united by birth in the territory of modern Ukraine, one biological generation, that is, they have a common zone of birth dates: V. Lypynskyi was born in 1882, D. Dontsov – 1883.

It is quite obvious that they are united by a common determining period in their socialization. At the same time, they are separated by rather different political ideologies in Ukraine in the second half of the 19th- early 20th centuries. Historiography identifies V. Lypynskyi as a Ukrainian conservative centrist³, and D. Dontsov as a Ukrainian integral nationalist.

V. Lypynskyi's conservatism does not deny the entirely national-oriented state model of Ukraine, just as integral nationalism allows elements of a monarchical form of government. V. Lypynskyi's state concept approves of elitism, while D. Dontsov tends to the opposite – egalitarian. The difference is also in the way⁴ of achieving the national-state project. Conservatism saw an evolutionary way, through the gradual limitation of the monarchy. Integral nationalism – through a dramatic change of power – that is, revolution. It should be noted that to some extent, Ukrainian conservatism inherited the dead body of the Russian Empire through of the idea of monarchy, but referred not only to the monarchical form of government, but also to the republican one.

The tabular data testify, in the texts of both D. Dontsov and V. Lypynskyi, that the images of the corporeal are saturated with vocabulary that refers to physical death, which is inherently necrophilic. We have 80% percent of the coincidences of the top-10 contextual word forms between D. Dontsov's and V. Lypynskyi's texts and 90% of the D. Dontsov's texts that belong to different stages of socialization. The question arises: are national-state constructs of nationalism and conservative centrism effective if the nation commits physical suicide? The problem is a subject field for further interdisciplinary research.

¹ About generational theory see here: 1) **Marias, J.** (1967). *Ortega and His Philosophy of Vital Reason. History of philosophy by Julián Mariás*. N.-Y.: Dover Publications, 459; 2) **Strauss, W.** (1997). *The Fourth Turning: An American Prophecy*. New York: Broadway Books, 60; 3) **Vashchenko, V.** (2016). (Ukrainian) *istoriky, politychni. heneratsii ta (radianska) vlada: nova analitychna struktura radianskoi istorii. Istoryk i Vlada. Kolektyvna monohrafiia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 88-94.

² About cohort definition see here: **Ryder, N.** (1965). *The Cohort as a Concept in the Study of Social Change. American Sociological Review*, 30 (6), 844, 845, 847, 849.

³ In our opinion, V. Lypynskyi's political program, interpreted by I. Lysyak-Rudnitsky, can be defined as conservative centrism. (See **Lysiak-Rudnitskyi, I.** (1994). *Lypynskyi Viacheslav*. Kyiv: Osnovy, 2, 143-147. [in Ukrainian])

⁴ According to José Ortega-y-Gasset, so-called «cumulative» and «polemical» generations can be defined depending on the balance of the content of the inherited and the own in the generation (See: **Ortega-i-Hasset, H.** (1994). *Tema nashoi doby. Vybrani tvory*. Kyiv: Osnovy, 319. [in Ukrainian]).

Table 1

D. Dontsov's (1883-1973) public texts between 26-40 y.o. (1909-1923)

№	Parameter (contextual word form)	Text size, words	Separate number of repetitions	Total number of repetitions	Percent, %
1	-mert-	196432	120	120	0,06%
2	-holov[a-, i-, o-, u, y-], holiv	196432	19-6-15-34-22-8	104	0,05%
3	ruk [a, tsi, y, ah, my]	196432	6-5-7-33-41-11	103	0,05%
4	orhanism-, orhan[y, iv, a, u]	196432	39-11-9-11-0-14	84	0,04%
5	-krov-, -kryvav-	196432	35-21	56	0,03%
6	serts-	196432	42	42	0,02%
7	och[i, ei, am-], ok-[o, u]	196432	22-6-0-5-0	33	0,02%
8	noh[a-, zi, u, y], nih	196432	0-22-1-2-4-3	32	0,02%
9	til[a, i, o-, u, es, om]	196432	1-7-0-12-0-1-9	30	0,02%
10	chol-[o, om, a, u, i], lob[a, i]	196432	3-1-1-0-22-2-0	29	0,01%

Table 2

D. Dontsov's (1883-1973) public texts since 41 y.o. (1924+)

№	Parameter (contextual word form)	Text size, words	Separate number of repetitions	Total number of repetitions	Percent, %
1	-mert-	157774	116	116	0,07%
2	-krov-, -kryvav-	157774	85-21	106	0,07%
3	ruk [_, a, tsi, y, ah, my]	157774	15-7-4-28-22-3	79	0,05%
4	-serts-	157774	76	76	0,05%
5	-holov[a-, i-, o-, u, y-], holiv	157774	10-7-5-20-20-2	64	0,04%
6	orhanism-, orhan[y, iv, a, u]	157774	41-7-7-3-4	62	0,04%
7	til[_, a, i, o-, u, es, om]	157774	0-10-7-13-1-16-5	52	0,03%
8	och[i, ei, am-], ok-[o, u]	157774	28-2-0-10	40	0,03%
9	kastra-, skope-, ievnu-, impotent	157774	12-0-10-4	26	0,02%
10	chol [o, om, a, u, i], lob[a, i]	157774	6-1-2-0-9-1-0-1	20	0,01%

Table 3

V. Lypynskiy's (1882-1931) public texts (all time)

№	Parameter (contextual word form)	Text size, words	Separate number of repetitions	Total number of repetitions	Percent, %
1	ruk [_, a, ah, y, u], rukamy, rutsi	382203	35-16-77-89-32-32-0	281	0,07%
2	-mert-	382203	272	272	0,07%
3	-holov[a-, i-, o-, u, y-], holiv	382203	45-16-32-34-62	189	0,05%
4	-krov-, -kryvav-	382203	112-3	115	0,03%
5	chol[o, om, a, u, i], lob[_, a, i, u]	382203	19-0-7-0-76-0-1-0-0	103	0,03%
6	til[_, a, amy, i, o, u, e-]	382203	1-7-0-2-20-0-23	53	0,01%
7	-serts-	382203	52	52	0,01%
8	-hvorob-	382203	51	51	0,01%
9	zhyv[_, yi, yh ym], -ozhyv-, -ozhyvl-	382203	1-11-10-8-11-3	44	0,01%
10	orhanism-, orhan[_, y, iv, a, u]	382203	33-3-1-5-0-1	43	0,01%

Conclusion. Our studies, in particular the «body politic» and, accordingly, the state found in the texts of the most prominent representatives of the two state ideologies and latently present in their structures, revealed quite extent destructiveness (self-destruction). This is probably one of the reasons why the ideologies which outwardly proclaim the cult of a strong Ukrainian state at the level of metaphors, which are most significant to the state (metaphor of corporeality), have quite opposite (negative) meanings and senses concerns statehood.

Different political ideologies are represented not by identical but nevertheless similar «body politic» regimes. This fact pushes the author to think, that within one generation, different political ideologies in the first half of the 20th century to some extent trace one imperative core – a program of self-destruction of failing social constructs. Most likely the Ukraine concept is influenced first by the cohort factor and then by the ideological factor. Thus, within one biological generation, two different social generations were formed. The D. Dontsov's nationalist generation, is undoubtedly a mirror, that is, a copying response to the challenges between the First and Second World Wars.

These challenges were a group of societies that in the first half of the 20th century proved incapable of progressive development, but were programmed for self-destruction. On the territory of Ukraine in the first half of 20th century these were Soviet and German totalitarianisms who had such body politics regime that created disabled states (ex-empires) that had phantom pains of cut off parts («hands», «legs») and had desire to recover their lost limbs. At the same time, the V. Lypynskyi's restrained generation of conservative centrists did not offer a viable statehood model.

Thus, given that the modern Ukraine of the 21st century is a weak state construct, the «body politics» study in models of statehood spelled out in the texts of Ukrainian intellectuals in similar circumstances at the early 20th century is as relevant as ever.

References:

1. Vashchenko, V. (2016). *(Ukrainski) istoriky, politychni heneratsii ta (radianska) vlada: nova analitychna struktura radianskoi istorii. Istoryk i Vlada. Kolektyvna monohrafiia* [(Ukrainian) historians, political generations, and (Soviet) power: a new analytical structure for radian history. Historian and Vlad. Collective monograph]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 77-131. [in Ukrainian].
2. Dontsov, D. (2011). *Vybrani tvory: u 10 t. Politychna analityka (1912-1918 rr.)* [Selected works: in 10 volumes Political analytics (1912-1918)]. Drohobych: VF Vidrozhennia, 1. [in Ukrainian].
3. Dontsov, D. (2012). *Vybrani tvory: u 10 t. Kulturorichna eseistyka (1911-1939 rr.)* [Selected works: in 10 volumes. Cultural essay], 2. [in Ukrainian]
4. Dontsov, D. (1926). *Natsionalizm* [Nationalism]. Lviv: Nove zhyttia. [in Ukrainian]
5. Lypynskyi, V. (2010). *Viacheslav Lypynskyi ta yoho doba* [Vyacheslav Lipinski and his day]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
6. Lypynskyi, V. (2013). *Viacheslav Lypynskyi ta yoho doba* [Vyacheslav Lipinski and his day]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
7. Lypynskyi, V. (2015). *Viacheslav Lypynskyi ta yoho doba* [Vyacheslav Lipinski and his day]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
8. Lysiak-Rudnitskyi, I. (1994). *Lypynskyi Viacheslav. Istorychni ese: v 2 t* [Lipinski Vyacheslav. Historical essays: 2 volumes]. Kyiv: Osnovy, 2. [in Ukrainian].
9. Masnenko, V. (2015). *Rizni oblychchia odnogo myslytelia: vizualizatsia tilesnosti v samoprezentatsii Viacheslava Lypynskoho* [Different counts of one thinker: visualization of physicality in the self-presentation of Vyacheslav Lipinski]. *Eidos. Almanah istorii ta istorychnoi nauky* [Eidos. Almanac of history and historical science]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukraїni. [in Ukrainian].
10. Ryder, N. (1965). The Cohort as a Concept in the Study of Social Change. *American Sociological Review*, 30 (6), 843-861. [in English].
11. Marias, J. (1967). Ortega and His Philosophy of Vital Reason. *History of philosophy by Julián Mariás*. N.-Y.: Dover Publications, 442-468. [in English].
12. Strauss, W. (1997). *The Fourth Turning: An American Prophecy*. New York: Broadway Books. [in English].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.11

Anatolii BabynskyiORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1340-4608>*Ukrainian Catholic University, Ukraine***THE PHENOMENON OF “DIASPORIC RELIGION”:
THE CASE OF THE THIRD WAVE OF UKRAINIAN
EMIGRATION**

The article examines the phenomenon of the diasporic religion, which emerged in the third wave of Ukrainian emigration in the form of the Patriarchal Movement of the Ukrainian Greek-Catholic Church. Recent studies on the role of the religion in diaspora show that for the first generation of immigrants, Church and religious practices can play an even more significant role in their lives than they have played before. The reason for this is that religion is able to bridge the “gap” in time in space resulted from the emigration and to give the “stable territory” amid the rapidly changing realities. It functions as a transtemporal and translocative tool connecting newly arrived immigrants with their homeland and its history and manifests in different aspects of religious life and practices. All these aspects and practices were fully developed within the Patriarchal Movement which thus can be seen as a Ukrainian case of the phenomenon of the diasporic religion.

Keywords: Ukrainian diaspora, Ukrainian Greek-Catholic Church, diasporic religion, the Patriarchal Movement, religion and diaspora.

The concepts of *diaspora* and religion are related not only historically but also to some extent theologically, since the Greek term *διασπείρω* (*to scatter or spread about*)¹ before the development of the Diaspora studies in the XX century was predominantly a part of “religious vocabulary”². Used in the Greek translation of the Hebrew Bible (Septuagint), it signified a threat of the dispersion of the people as a punishment for not obeying God’s commandments. According to Stephen Dufoix, the notion was thus applied to the acts of God’s intervention in people’s life³. Such use, which went beyond the purely physical dimension of the world, have poured into the concept of diaspora also a theological dimension. And this, in turn, brought it closer to the Jewish term *golah* (גולה), which, unlike *galut* (גלות), applies not only to physical or geographical scattering, but also includes theological, eschatological connotations: life outside the native land is a punishment, it has a destructive impact, but is temporal, and contains the hope of salvation – a return to their native land⁴. As a result, the history of exile, liberation, and returning became not only a essential narrative of the Jewish Bible but also a central element of the identity of Judaism as such, and hence a part of the semantic load of the notion of the *diaspora*⁵. The New Testament inherited and strengthened the eschatological connotation of the diaspora since early Christians saw themselves as a pilgrim people. The true homeland or destination of their journey was Heavenly Jerusalem⁶.

On the other hand, the case of the Jewish people shows that in diaspora, the importance of the religious aspect of identity increases, and it is becoming more closely intertwined with ethnic self-identification.

¹ Liddell, H. G., Scott, R. (ed.) (1996). *Διασπείρω*. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.

² Dufoix, S. (2008). *Diasporas*. Berkeley: University of California Press, 75.

³ Ibid, 4.

⁴ Johnson, P. C. (2007). *Diaspora Conversions: Black Carib Religion and the Recovery of Africa*. Berkeley: University of California Press, 32; Glissmann, V. (2019). *Out of Exile, not out of Babylon: The Diaspora Theology of the Golah*. Mzuzu: Mzuni Press, 20-25.

⁵ Kenny, K. (2013). *Diaspora: A Very Short Introduction*. Oxford-New York: Oxford University Press, 4-6; McLoughlin, S. (2010). Religion and Diaspora. In J. R. Hinnells (Ed.), *The Routledge Companion to the Study of Religion*. London-New York: Routledge, 563.

⁶ Baumann, M. (2000). Diaspora: Genealogies of Semantics and Transcultural Comparison. *Religions in the Disenchanted World*, 3, 319.

This overlay enhances social ties and serves as an additional building block for a shared discourse of the diaspora community. From a broader perspective, religion, according to Christopher Paul Johnson, has the ability to become an “Anchor” of collective identity and helps to distinguish from the surrounding environment¹. Therefore, in the diaspora’s context, religion can play a much more significant role for people than it did at home. Studies on the part of religion in the diaspora’s life show that many of those who, before emigration, were indifferent to religious issues, when they got into new circumstances change their attitudes. Especially for the first generation of immigrants, religious communities become “home away from home”².

One reason for the growing role of religion in emigration is the relative ease of “transporting” it beyond its homeland compared to other elements of collective identity³. On the other hand, under new conditions, immigrants experience a difficult period of adaptation, which is often associated with a series of rapid and profound changes. The first generation of immigrants usually is experiencing a closer emotional connection with their native land, which, according to Thomas Tweed, provokes a more intense and deeper state of disorientation in the new country of residence. This is especially true for those immigrants who leave their land involuntarily. In essence, the forced break with the familiar social environment and even the native landscape contributes to the fact that the group is experiencing a permanent internal rift caused by disorientation in time (“before” and “after” emigration) and in space (life between “here” and “there”)⁴. Religion, on the contrary, appears as an “established system of meaning, a stable tradition, an orderly delineation of a potentially disorderly existence”⁵. According to Hans Mol, religion functions as a “harnesser” of change” and by which, to some extent, “many de-stabilizing aspects of immigrant existence could be managed”⁶. In other words, the rupture in time resulted from the emigration poses the problem of “continuity-discontinuity” for the new immigrants and religion, according to R. Schreiter, “provides a source of continuity in the migration experience, between homeland and new location”⁷. A similar role religion plays in the context of the rupture in space, securing to some extent the “continuity” of the native environment and helping to “keep the nostalgia alive”⁸.

However, not only religion impacts the lives of diasporas but also vice versa. The experience of the Jews shows that being in the diaspora can influence religious practices and even contributing to the emergence of new theological concepts. Not least because the diasporas are endowed with considerable potential for creativity. The paradigmatic example here is synagogal Judaism, which originated precisely in the conditions of exile⁹.

Since emigration, exile or displacement are closely connected with realities of “space and place,” it raises questions about the value of physical space and location for religious experience. Jonathan Smith, analyzing the role of the homeland in religious traditions of the late antiquity, noted that “for the native religionist, homeplace, the place to which one belongs, was *the* central religious category”¹⁰ such as Jerusalem and its temple for Jews. On the contrary, in the case of diaspora, *freedom from a place* becomes the central religious category¹¹. It means that for the members of the particular diaspora, the native land, its destiny, plays a less important role, and they developed religious practices that transcended specific, native lands,

¹ Johnson, P. C. (2012). *Religion and Diaspora. Religion and Society*, 1, 95. <https://doi.org/10.3167/arrs.2012.030106>.

² Warner, S. R. (1998). Immigration and Religious Communities in the United States. In S. R. Warner & J. G. Wittner (Ed.), *Gatherings in Diaspora. Religious Communities and the New Immigration*. Philadelphia: Temple University Press, 25.

³ Johnson, P. C. (2012). *Religion and Diaspora. Religion and Society*, 1, 95. <https://doi.org/10.3167/arrs.2012.030106>.

⁴ Tweed, T. A. (1997). *Our Lady of the Exile: Diasporic Religion at a Cuban Catholic Shrine in Miami*. New York: Oxford University Press, 85.

⁵ Mol, H. (1979). *Theory and Data on the Religious Behaviour of Migrants. Social Compass*, 1, 34. <https://doi.org/10.1177/003776867902600102>.

⁶ Ibid, 34-35.

⁷ Schreiter, R. (2017). Religion Displaced and Replaced: What We Have to Learn from Diaspora Communities. Budde, M. L. (ed.), *Scattered and Gathered: Catholics in Diaspora*. Eugene: Cascade Books, 17.

⁸ Ibid, 19.

⁹ Metzger, B. M., Coogan, M. D. (ed.) (1993). Babylon. *The Oxford Companion to the Bible*. New York: Oxford University Press, 71-72; Synagogue (2003). In T. Carson & J. Cerrito (Ed.), *New Catholic encyclopedia*. Detroit: Thomson/Gale – Catholic University of America; Cohen, R. (2008). *Global diasporas: An introduction*. London: Routledge, 7.

¹⁰ Smith, J. Z. (1993). *A Map is not the Territory: Studies in the History of Religions*. Chicago: University of Chicago Press.

¹¹ Ibid.

making their religion more “universal.” For Smith, a process of such “universalization” of the former-local religious tradition can be outlined as *diasporic religion* or “a religion of “nowhere,” of transcendence”¹.

Smith’s observation is relevant only to some extent. It is true that the second and third generation of immigrants prioritizes universal features of their religious tradition as opposed to the specific and localized traditions connected with the land of their ancestors². It can result in the rapprochement between different representatives of the same religious tradition despite their national or ethnic roots. But such an outline of the *diasporic religion* is less applicable to the first generation of immigrants, which, as mentioned above, is experiencing harsh disorientation connected with the adaptation to the new environment.

Based on such inherent for the first and partly the second generation of immigrants experience, Thomas Tweed asserts that religion, in addition to all its usual functions, performs to them a *transtemporal* and *translocative* role. In other words, it helps to bridge the “gap” in time and space that results from emigration. This process, in turn, affects religion itself, resulting in the phenomenon which also might be outlined as a *diasporic religion* but which is relevant to the first generation of immigrants³. Serving as a transtemporal and translocative tool, according to Tweed, *diasporic religion* manifests itself, first of all, in the form of a narrative. In essence, diasporas retain memory and produce stories that “express attachment to the natal land, sacralize the new land, or form bridges between the two”⁴. As regards diasporic theology, which is a second aspect of the *diasporic religion*, Thomas Tweed asserts that it is also transtemporal and translocative, as far it “focuses on the community’s past and the homeland’s fate”⁵. Finding themselves in a new circumstance, usually marked by the dominance of the other religious and cultural traditions, diasporic theologians are “more concerned than ever to define the tradition doctrinally as the group struggles to maintain a national identity in the face of a host culture that appears to threaten it”⁶. For this reason, one of the central themes of the theological thought of the diaspora is the purity or “authenticity” of tradition, the prevention of confusion with the customs of others. On the other hand, sermons and publications of diasporic theologians are marked with “increased attention to national symbols”⁷. In the case of Tweed’s study of the Catholic Cuban diaspora in the USA, the last developed a diasporic theology which resembled paradigmatic Jewish theology of Babylonian exile. Seeing themselves as a “pilgrim Church,” Cuban immigrants suggested that their pilgrimage should end up with the *final liberation*⁸. What in the context of the political character of Cuban immigration after the Revolution of 1959 could also be treated as political liberation of their homeland.

It is worth adding that, according to Paul Christopher Johnson, the formation of the *diasporic religion* is based not merely on a reproduction of the religious tradition of the homeland, because, in the process of responding to external circumstances, it transforms itself. This process helps diaspora innovate and even invent new forms of religiosity. And as a consequence, diasporic religiosity may eventually conflict with the homeland tradition⁹.

Diasporic religion is also manifested at the level of creation of religious *institutions* that would also be translocative and transtemporal and help the diasporic community to preserve as close as possible ties with the homeland and its history. It also embodies in appropriate *rituals* through which the diaspora is forging links with those who live at home. Finally, diasporic religion manifests itself at the level of various *artifacts*: “utilitarian objects, art, architecture, and cultural landscape”¹⁰. That is, everything that allows immigrants “to symbolically move between homeland and new land /.../ remember the homeland’s past and imagine its future”¹¹.

¹ Ibid.

² McLoughlin, S. (2010). Religion and Diaspora. In J. R. Hinnells (Ed.), *The Routledge Companion to the Study of Religion* (p. 558–580). London-New York: Routledge, 572.

³ Tweed, T. A. (1997). *Our Lady of the exile: Diasporic Religion at a Cuban Catholic Shrine in Miami*. New York: Oxford University Press, 94-95.

⁴ Ibid, 95.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid, 96.

⁹ Johnson, P. C. (2007). *Diaspora Conversions: Black Carib Religion and the Recovery of Africa*. Berkeley: University of California Press, 41.

¹⁰ Tweed, T. A. (1997). *Our Lady of the Exile: Diasporic Religion at a Cuban Catholic Shrine in Miami*. New York: Oxford University Press, 97.

¹¹ Ibid., 94-95.

The third wave of Ukrainian immigration was provoked by the events of the Second World War. Between 1945 and 1955, some 220,000-250,000 Ukrainians immigrated to North and South America, Australia and various parts of Western Europe. Most of them came from DP-camps in Germany and Austria, where they spent around 5-8 years¹. Along with the active political, social and cultural life, DP camps have become a medium for revitalizing religious practices. On the one hand, for the people from rural areas, religious celebrations served as a model for organized community life even before the war, and a visible symbol of group identity². On the other, the Church, especially for people from Galicia, was a “semi-political or national institution”³. Also, according to A. Baran, the phenomenon of the religious revival in DP-camps resulted from the religion’s ability to “recreate a spiritual presence of the lost fatherland in the psyches of the émigrés”⁴. Therefore, it became an essential element also in the life of the intelligentsia and politicians, some of whom before the war did not actively participate in its life or even were in opposition⁵. Thus during their stay in the DP-camps, post-war Ukrainian refugees developed not only a well-functioned community but established near 120 Greek-Catholic and 80 Orthodox parishes (around 2/3 of the third wave Ukrainian emigration were Greek-Catholics)⁶.

After their resettlement in different countries of the Western hemisphere, they met with the representatives of the previous waves of Ukrainian emigration. The religious life of the “old” Ukrainian emigration was well developed and newly arrived post-war immigrants poured into an established network of parishes and communities. The process endured quite smoothly, but in a few places, some conflicts have emerged (concerning the usage of English language in parish schools and during the liturgical services, implementation of the “new” calendar, architecture style of new churches etc.). The previous waves of the Ukrainian emigration were represented mostly by the second or third generation of immigrants; since they were on the second or even third stage of assimilation⁷. It became a real challenge for the newcomers, as far as one of the main goals of the third wave of Ukrainian emigration (which treated itself as an exiles and not as immigrants) was a preservation of the Ukrainian cultural heritage and a part its first-generation kept the idea of an eventual return to the homeland.

Having lost the opportunity for natural development and preserving the national culture, the third wave of Ukrainian immigration turned their sights to the Church, which, as it was mentioned above, played a role of the “national institution” even before the Second World War. On the other hand, during the 1950th, the newly arrived wave of emigration went through the adaptation process. For the first generation of immigrants, as mentioned above, it is always connected with rapid and profound changes. On its hand, the Ukrainian Greek-Catholic Church played a crucial role in the process of the resettlement of the post-War emigration. It continued to play a significant role in their life in a new circumstance as a stable factor amid unstable realities. The Church also connected an immigrant community with their homeland and relatives,

¹ Subtelny, O. (1992). Ukrainian Political Refugees: An Historical Overview. In W. W. Isajiw (Ed.), *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II* (p. 3–20). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta; Stebelsky, I. (1992). Ukrainian Population Migration after World War II. In W. W. Isajiw (Ed.), *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II* (p. 21–66). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta; Satzewich, V. (2002). *The Ukrainian diaspora*. London-New York: Routledge, 86-106.

² Bohachevsky-Chomiak, M. (2018). *Ukrainian Bishop, American Church: Constantine Bohachevsky and the Ukrainian Catholic Church*. Washington, D.C: The Catholic University of America Press, 21.

³ Baran, A. (1992). The Ukrainian Catholic Church. In W.W. Isajiw (Ed.), *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II* (p. 147-157). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 153.

⁴ Ibid, 154.

⁵ Sorokowski, A. (2002). The Lay and Clerical Intelligentsia in Greek Catholic Galicia, 1900–1939: Competition, Conflict, Cooperation. *Harvard Ukrainian Studies*, 1, 263-271.

⁶ Luciuk, L. Y. (2000). *Searching for place: Ukrainian displaced persons, Canada, and the migration of memory*. Toronto-Buffalo: University of Toronto Press, 146.

⁷ For further information about stages of assimilation, see Gordon, M. M. (1964). *Assimilation in American life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York: Oxford University Press, 60-83; Pawliczko, A. L. (ed.). (1994). *Ukraine and Ukrainians Throughout the World: A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and its Diaspora*. Toronto: Published for the Shevchenko Scientific Society by University of Toronto Press, 12-13; Morawska, E. (1994). In Defense of the Assimilation Model. *Journal of American Ethnic History*, 2, 76-87.

although the Church in USSR existed only in the underground. In sum, these factors provoked the development within the third wave of the Ukrainian diaspora, a phenomenon of the *diasporic religion* which manifested itself through the development of several lay organizations united under the general title *The Ukrainian Patriarchal Movement*¹.

Among the first manifestations of the emergence of the phenomenon of the *diasporic religion* within the third wave of the Ukrainian emigration was the struggle for the preservation of the Julian calendar in the liturgical life on the parishes of the Ukrainian Greek-Catholic Church in the USA and Canada. In mid-1950, a few conflicts concerning the implementation of the Gregorian (or “New”) calendar took place on some Ukrainian Greek Catholic parishes in the USA. The main argument for the preservation of the “Old” calendar was a connection between the diaspora and the homeland that it has provided. According to activists of the Committee for the Preservation of Traditions of the Ukrainian Catholic Church in Chicago, which became one of the leading centers of the Patriarchal Movement, their wish to celebrate the holidays following the Julian calendar, was based on the desire to maintain “the closest connection with the Ukrainian people and to celebrate at the same time and in the same way that we have kept so far”². Again, according to the leadership of another organization that belonged to the Patriarchal Movement, the “Old” calendar provided “a unity with the Church in the Native Lands,” therefore, according to the authors of the letter to the Ukrainian bishops, this argument should be “the most binding factor” in favor of its preservation³. A bit naive, but vividly this argument was presented during the Constituent Assembly of Supporters of the Old Calendar, which took place on April 8, 1956, in Rochester (NY): “On the very day of Christ’s Resurrection our crippled Metropolitan will stretch out his crippled hands to bless the faithful of the Ukrainian Catholic Church, but this blessing will not come to us in due time”⁴.

The calendar, however, was not of value in itself but was seen as an integral part of the national and religious tradition in general. In combination with the broader religious tradition (rite, liturgical language etc.), which should have been preserved in all its integrity and fullness without any changes it became for the members of the Patriarchal Movement one of the key *translocative* and *transtemporal* elements, which was to ensure continuity with the past of homeland and its religious history, with the present and even with the future generations. Justifying the Struggle for the “Old” Calendar leaders of the Movement in Chicago cited a quote from the novel Uliana Kravchenko “Chrysanthemum,” where she described the emotions associated with the experience of participating in worship at the monastery in Hoshiv “/ ... / in the time of the prayerful ecstasy, I was conscious that my mother and a grandmother are also praying here, as well as their parents prayed here, and hundreds of years ago, my ancestors had been praying here. So will also pray our descendants”⁵. This liturgical aspect, as a result, organically and naturally provided a *ritual* basis necessary for the formation of the *diasporic religion*, which was not only of purely religious importance but also of national significance because of almost every celebration or national feast was accompanied with the religious ceremony.

Similarly, the phenomenon of the diasporic religion manifested itself through creating *artifacts* that have been connecting the country of settlement with the birthplace and been allowing immigrants to “move” home, remember its past and imagining its future. One example is the church of St. John the Baptist in Hunter (NY), built in 1962 in classic Hutsul style⁶. The construction was funded by representatives of the third wave of Ukrainian emigration and the church with a Parish Hall (“Grazhda”) became one of the favorite place for their rest and meetings, including members of the Patriarchal Movement. During the consecration of the church, one of the priests emphasized that it should be seen “as a precious memorial icon, which we,

¹ Сороковський, А. (2009). Нарис історії Українського Патріархального Руху. *Матеріали до історії українського патріархального руху (1963-2001)*. Львів: Свічадо, 19-70.

² Чому існує Комітет оборони традицій Української Католицької Церкви в Чикаго. Архів парафії свв. Володимира і Ольги в Чикаго, «Г», *Городиловський Юрій м.д.*) б.п.

³ (1965, Грудень 11) Справи Української Католицької Церкви. Лист до Конференції українського католицького єпископату (ii). *Вільне слово*, 3.

⁴ Протокол ширших сходів українців греко-католиків – прихильників календаря старого стилю. Історичний архів УГКЦ в Римі, *ф. 2, оп. IVa, спр. 395*, арк. 9.

⁵ Кравченко, У. (1961). *Хризантеми*. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 77.

⁶ Українська Гантерська Парафія (2020). *Про Церкву / About the Church*. <<https://ukrainianmountaintop.org/about/>> (2020, March 25).

wanderers, took with us into emigration, to remind us of the native architecture and the native mountains with which it and we are connected”¹.

However, the paradigmatic example of the creation of specific sacred space was the church of St. Volodymyr and Olga in Chicago, which was treated within the Patriarchal Movement as exemplary and worthy of imitation. According to the architect of the church Yaroslav Korsunsky, it became “a moral victory of the Eastern Ukrainian tradition over denationalization and melting in the general “universal cauldron”².

Built in accordance with the traditions of Ukrainian-Byzantine style, it was almost a replica of the Cathedral of Saint Sophia in Rome built at the same time on the initiative of Josyf Slipyj, the head of the Greek-Catholic Church which was released in 1963, after eighteen years of imprisonment in the Soviet GULAG. The church of St. Volodymyr and Olha in Chicago was called to remind the parishioners not only of the most prominent Ukrainian Cathedral of St. Sophia in Kyiv and millennial tradition of Christianity associated with it, but also to connect them symbolically with the Church-center in diaspora and its head in Rome. In addition to this *translocative* aspect of the church, it also maintained a *transtemporal* one, since the painting of the interior, carried by the famous iconographer Ivan Dykyi (who also painted the “patriarchal” church of St. Nicholas in Toronto), was also designed in classical Byzantine-Ukrainian style and contained all known saints of the Ukrainian people from the beginning of the Christianization of Kyivan Rus³. Thus, a dedication of the church to the first saints of the Kyivan Church linked the diaspora to the sources of Ukrainian Christianity. According to Yaroslav Korsunsky, the impetus for the design of the church in the Kyivan-Byzantine style was a sense of disorientation and, thus, a desire to “recreate the path to the starting point, to the source”⁴. Painting of the interior, which includes saints starting from the Baptism of Kyivan Rus up to the times of Metropolitan Andrey Sheptytsky also served as a brief *historical narrative* which diasporas, according to Thomas Tweed, develop and cherish to maintain the continuity with the homeland’s past country and its religious history.

The *historical narrative* has also been embodied in the relevant texts of historians and theologians involved in the Patriarchal Movement. The works of the active members of the Patriarchal Movement, Mykola Chubaty and Petro Bilaniuk, were not just regular studies on the history of the Church in Ukraine. They share a common desire for both authors to demonstrate the deep roots and originality of the Ukrainian Christian tradition to emphasize equivalence with the traditions of other peoples.

Prof. Mykola Chubaty sought to substantiate the unique character of Ukrainian (Kyivan) Christianity, which, in his opinion, was an original synthesis of Eastern and Western Christianity that also absorbed best features of the pre-Christian culture of Rus and was headed by the Archbishop of Kyiv which was independent of both Rome and Constantinople. After the fall of the Kyivan state, Prof. Chubaty argues, “the Church has replaced the state power for the Ukrainians and became the only institution representing the whole nation”⁵. This notion stressing on the unifying and representative role of the Church for the stateless Ukrainian people became more important in the context of the diaspora, which wanted to maintain the unity not only with their homeland but also between scattered diasporic communities in the Western hemisphere. The other “patriarchal” activist, Petro Bilaniuk, a professor of theology at the University of Toronto, devoted much attention to the issue of the probability of the apostolic origin of the Ukrainian Church since he considered “unique historical development” important element for the establishment of the patriarchal Church⁶.

The development of theological thought within the framework of the Patriarchal Movement took place in a similar scenario, and its primary purpose was to define as clearly as possible the identity and self-

¹ Горняткевич, Д. (1963). Українське церковне мистецтво і його репрезентація. *Листи до приятелів*, 5-6, 38-41.

² Корсунський, Я. (1982). Спорудження храму святих Володимира і Ольги в Чикаго (Думки і спогади архітекта). Маркус, В. В. (ред.) *Собор душ. Про пам’ятна книга Парафії Св. Володимира і Ольги*. Чикаго: Ставропігія, 366.

³ Чировський, О. А. (1982). Церковний розпис собору святих Володимира і Ольги. Маркус, В. В. (ред.) *Собор душ. Про пам’ятна книга Парафії Св. Володимира і Ольги*. Чикаго: Ставропігія, 402-410.

⁴ Корсунський, Я. (1982). Спорудження храму святих Володимира і Ольги в Чикаго (Думки і спогади архітекта). Маркус, В. В. (ред.) *Собор душ. Про пам’ятна книга Парафії Св. Володимира і Ольги*. Чикаго: Ставропігія, 367.

⁵ Чубатий, М. (1965). *Історія християнства на Русі-Україні (Том 1)*. Рим-Нью Йорк: Видання Українського Католицького Університету, 2.

⁶ Біланюк, О. П. (1995). Схема помісности Української Католицької Церкви. В *Божа істина, краса і любов* (с. 157). Дрогобич: Відродження; Bilaniuk, P. (1988). *The Apostolic Origin of the Ukrainian Church*. Парма: Published by Protection of the Blessed Virgin Mary Ukrainian Catholic Parish.

sufficiency of the Ukrainian theological and spiritual tradition, especially in the face of Western Christianity. Therefore, inherent for the diasporic *theology desire* to preserve the purity or whether “authenticity” of tradition and prevent it from mixing up with the other (“spiritual assimilation”), was manifested by representatives of the Patriarchal Movement through the crystallization of the distinct features of the theological tradition of the East in the face of the West, sometimes even opposing them each other.

The Decree of the Second Vatican Council (1962-1965) *Orientalium Ecclesiarum* played an important supporting role in this process. The phrase of the Decree that Eastern Catholics “can and should always preserve their lawful liturgical rites and their rule of law, / ... / and if they, for historical or personal reasons, depart from them, try to return to the ancestral traditions”¹, became the main basis for the permanent search for an authentic theological and spiritual tradition of Ukrainian Christianity. One of the few professional theologians in the Patriarchal Movement, Yevgen Ivankiv, was convinced that the ideal for Ukrainian Greek Catholics should be the “times of complete ritual and religious prosperity of 7th and 8th centuries in Byzantium, and for us Ukrainians – the time of Petro Mohyla in Ukraine”². He also believed that if the liturgical reforms of the Latin Church were aimed at a gradual ecumenical rapprochement with Protestants, then the task of the Eastern Catholics was to move to a meeting with the Orthodox. And since “the Eastern Christians never experiment with his rite”³, that is the whole religious tradition of the Ukrainian Greek-Catholics. In essence, the rite, spirituality, theology and canon law should be restored to the state in which they were before the Union of Brest, and especially to the Zamość Synod of 1720⁴. Again, in support of this thesis, Yevgen Ivankiv appealed to the Decree of *Orientalium Ecclesiarum*, which, while encouraging Eastern Catholics to approach ecumenical rapprochement with the Orthodox, called to do this with “religious fidelity to the ancient Eastern traditions”⁵. The restoration of authentic Eastern theology, which should determine all other aspects of the identity of the UGCC, has also been the focus of the mentioned above Petro Bilaniuk. As in the case of “unique history,” the “unique theological thought,” in his view, was one of the most important ideas that should be developed⁶.

Equally, vividly was the phenomenon of diasporic religion, presented in the creation of translocal *institutions*. First of all, it manifested itself in the leading idea of the Patriarchal Movement, namely, the support of the granting of the patriarchal status to the Ukrainian Greek-Catholic Church as such. The members of the Movement viewed the patriarchal institution solely as an extraterritorial structure, which was to unite not only the diaspora itself but also emigration and homeland. An essential unifying factor in this translocative *institution* was the person of Joseph Slipyj himself, who, while living in exile, was at the same time the head of the persecuted Church in Ukraine and combined the experience of both parts of the religious community by his example.

Conclusion. As in the cases of other diasporas in the case of the third wave of the Ukrainian emigration, religion has started to play a more significant role right after they departed from the homeland. On the one hand, this process was marked with certain inertia, but on the other religion started to function as a stabilizing factor in the process of adaptation of the first generation of new immigrants. The arguments they used when trying to defend old and familiar religious practices, the character of ideas and institutions they developed, show that they have seen religion and the Church as translocative and transtemporal means to struggle with disorientation and assimilation in a new circumstance. Thus, the Patriarchal Movement that was one of the institutionalized examples of this process can be seen as a Ukrainian case of the phenomenon of the diasporic religion.

¹ Vatican (2020). *Decree on the Eastern Catholic Churches. La Santa Sede.*

<http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19641121_orientalium-ecclesiarum_en.html> (2020, March 25).

² Іванків, Є. (1969). Ми і літургійні реформи західньої церкви. *Вісник Української Католицької Парафії Святих Володимира і Ольги в Чикаго*, 4.

³ Іванків, Є. (1970). За збереження справді східнього характеру нашої Церкви! *Вісник Української Католицької Парафії Святих Володимира і Ольги в Чикаго*, 15.

⁴ Іванків, Є. (1971). Унія та «Уніятизм». *Вісник Української Католицької Парафії Святих Володимира і Ольги в Чикаго*, 10, 1-2.

⁵ Vatican (2020). *Decree on the Eastern Catholic Churches. La Santa Sede.*

<http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19641121_orientalium-ecclesiarum_en.html> (2020, March 25).

⁶ Біланюк, О. П. (1995). *Схема помісности Української Католицької Церкви. Божя істина, краса і любов.* Дрогобич: Відродження, 157.

References:

1. Metzger, B. M., Coogan, M. D. (ed.) (1993). *Babylon. The Oxford Companion to the Bible*. New York: Oxford University Press, 71-72. [in English].
2. Baran, A. (1992). The Ukrainian Catholic Church. Isajiw W.W. (ed.) *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 147-157. [in English].
3. Baumann, M. (2000). Diaspora: Genealogies of Semantics and Transcultural Comparison. *Religions in the Disenchanted World*, 3, 313-337. [in English].
4. Bilaniuk, O. P. (1995). Skhema pomisnosti Ukrayinskoyi Katolyckoyi Cerkvy [Scheme of the ownership of the Ukrainian Catholic Church]. V *Bozha istyna, krasa i lyubov* [In God's truth, beauty and love]. Drohobych: Vidrodzhennya. [in Ukrainian].
5. Bilaniuk, P. (1988). *The Apostolic Origin of the Ukrainian Church*. Parma: Published by Protection of the Blessed Virgin Mary Ukrainian Catholic Parish. [in English].
6. Bohachevsky-Chomiak, M. (2018). *Ukrainian Bishop, American Church: Constantine Bohachevsky and the Ukrainian Catholic Church*. Washington, D.C: The Catholic University of America Press. [in English].
7. Archives of the parish of St. Vladimir and Olga in Chicago (2020). «H», *Horodylovskyy Yuriy m.d. Chomu isnuye Komitet oborony tradycij Ukrayinskoyi Katolyckoyi Cerkvy v Chikago* ["G", Yuriy Gorodilovsky Why is there a Committee to Protect the Traditions of the Ukrainian Catholic Church in Chicago], b.p. [in Ukrainian].
8. Chyrovskyy, O. A. (1982). Cerkovnyj rozpys soboru svyatykh Volodymyra i Olhy [Church painting of the Cathedral of Saints Vladimir and Oliya. Cathedral of souls]. Markus, V V. (red.) *Sobor dush. Propamyatna knyha parafiyi Sv. Volodymyra i Olhy* (s.) [Commemorative Book of St. Volodymyr and Olhy]. Chikago: Stavropihiya, 402-410. [in Ukrainian].
9. Chubaty, M. (1965). *Istoriya Khrystyianstva na Rusy-Ukrayini* [History of Christianity in Rus-Ukraine]. Rym-Nyu Jork: Vydannya Ukrayinskoho Katolyckoho Universytetu, 1. [in Ukrainian].
10. Cohen, R. (2008). *Global diasporas: An introduction*. London: Routledge, 240. [in English].
11. Vatican (2020). *Decree on the Eastern Catholic Churches. La Santa Sede*.
<http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19641121_orientalium-ecclesiarum_en.html> (2020, March 25). [in English].
12. Διοσπείρω. (1996). In H. G. Liddell & R. Scott (Ed.), *A Greek-English Lexicon* (p. 412). Oxford: Clarendon Press. [in English].
13. Dufoix, S. (2008). *Diasporas*. Berkeley: University of California Press, 136. [in English].
14. Glissmann, V. (2019). *Out of Exile, not out of Babylon: The Diaspora Theology of the Golah*. Mzuzu: Mzuni Press. [in English].
15. Gordon, M. M. (1964). *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York: Oxford University Press. [in English].
16. Hornyatkevych, D. (1963). Ukrayinske cerkovne mystecztvo i joho reprezentaciya [Ukrainian Church Art and Its Representation]. *Lysty do pryateliv* [Letters to friends], 5-6, 38-41. [in Ukrainian].
17. Ivankiv, Ye. (1969). My i liturhichni reformy zakhidnoyi cerkvy [We and the liturgical reforms of the Western Church]. *Visnyk Ukrayinskoyi Katolyckoyi Parafiyi Svyatykh Volodymyra i Olhy v Chikago* [Bulletin of the Ukrainian Catholic Parish of Saints Vladimir and Oliyah in Chicago], 2, 4. [in Ukrainian].
18. Ivankiv, Ye. (1970). Za zberezheniya spravdi skhidnogo kharakteru nashoyi Cerkvy! [For the preservation of the truly Eastern character of our Church!] *Visnyk Ukrayinskoyi Katolyckoyi Parafiyi Svyatykh Volodymyra i Olhy v Chikago* [Bulletin of the Ukrainian Catholic Parish of Saints Vladimir and Oliyah in Chicago], 14-15. [in Ukrainian].
19. Ivankiv, Ye. (1971). Uniya ta "Uniyatyzm" [Union and Uniatism]. *Visnyk Ukrayinskoyi Katolyckoyi Parafiyi Svyatykh Volodymyra i Olhy v Chikago* [Bulletin of the Ukrainian Catholic Parish of Saints Vladimir and Oliyah in Chicago], 1-2. [in Ukrainian].
20. Johnson, P. C. (2007). *Diaspora Conversions: Black Carib Religion and the Recovery of Africa*. Berkeley: University of California Press. [in English].
21. Johnson, P. C. (2012). Religion and Diaspora. *Religion and Society*, 1, 95-114.
<https://doi.org/10.3167/arrs.2012.030106> [in English].
22. Kenny, K. (2013). *Diaspora: A Very Short Introduction*. Oxford-New York: Oxford University Press. [in English].
23. Kravchenko, U. (1961). *Khryzantemy*. Chikago: Vydavnytvo Mykoly Denysyuka. [in Ukrainian].
24. Korsunskyy, Ya. (1982). Sporudzhennya khramu svyatykh Volodymyra i Olhy v Chikago (Dumky i spohady arkhitekta). V V. Markus (red.), *Sobor dush. Propamyatna knyha parafiyi Sv. Volodymyra i Olhy*. Chikago: Stavropihiya, 366-370. [in Ukrainian].
25. Luciuk, L. Y. (2000). *Searching for Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory*. Toronto-Buffalo: University of Toronto Press. [in English].
26. McLoughlin, S. (2010). Religion and Diaspora. In J. R. Hinnells (ed.), *The Routledge Companion to the Study of Religion*. London-New York: Routledge, 558-580. [in English].

27. Mol, H. (1979). Theory and Data on the Religious Behaviour of Migrants. *Social Compass*, 1, 34. <https://doi.org/10.1177/003776867902600102>. [in English].
28. Morawska, E. (1994). In Defense of the Assimilation Model. *Journal of American Ethnic History*, 2, 76-87. [in English].
29. Pawliczko, A. L. (ed.). (1994). *Ukraine and Ukrainians throughout the world: A demographic and sociological guide to the homeland and its diaspora*. Toronto: Published for the Shevchenko Scientific Society by University of Toronto Press. [in English].
30. Ukrainian Mountaintop (2020). *Pro Cerkvu* [About the Church]. <<https://ukrainianmountaintop.org/about/>> (2020, March 25). [in English].
31. Istorychnyj arkhiv UGKC v Rymi [Protocol of the Greater Ladder of Ukrainian Greek Catholics – Old Style Calendar Adherents]. Protokol shyrshykh skhodyn ukrayinciv hreko-katolykiv – prykhylnykiv kalendarya starogo stylyu [Historical archive of the UGCC in Rome], f. 2, op. IVa, spr. 395, ark. 9. [in Ukrainian].
32. Satzewich, V. (2002). *The Ukrainian diaspora*. London-New York: Routledge. [in English].
33. Schreiter, R. (2017). Religion Displaced and Replaced: What We Have to Learn from Diaspora Communities. In Budde, M. L. (ed.), *Scattered and gathered: Catholics in Diaspora*. Eugene: Cascade Books, 11-22. [in English].
34. Smith, J. Z. (1993). *A Map is not the Territory: Studies in the History of Religions*. Chicago: University of Chicago Press. [in English].
35. Sorokowski, A. (2002). The Lay and Clerical Intelligentsia in Greek Catholic Galicia, 1900-1939: Competition, Conflict, Cooperation. *Harvard Ukrainian Studies*, 1, 261-290. [in English].
36. Sorokowski, A. (2009). Narys istoriyi Ukrayinskoho Patriyarkhalnoho Rukhu [An outline of the history of the Ukrainian Patriarchal Movement]. Sorokowski, V A. (ed.) *Materiyaly do istoriyi Ukrayinskoho patriyarkhalnoho rukhu (1963-2001)* [(Materials) to the History of the Ukrainian Patriarchal Movement (1963-2001)]. Lviv: Svichado, 19-70. [in Ukrainian].
37. Spravy Ukrayinskoyi Katolyckoyi Cerkvy [Affairs of the Ukrainian Catholic Church] (1965). Lyst do Konferenciyi ukrayinskoho katolyckoho yepyskopatu [Letter to the Conference of the Ukrainian Catholic Bishopric]. *Vilne slovo* [Free word], 3. [in Ukrainian].
38. Stebelsky, I. (1992). Ukrainian Population Migration after World War II. Isajiw, W. W. (ed.) *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II* (p.). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 21-66. [in English].
39. Subtelny, O. (1992). Ukrainian Political Refugees: An Historical Overview. In W. W. Isajiw (Ed.), *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons After World War II* (p. 3–20). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta. [in English].
40. Synagogue. (2003). In T. Carson & J. Cerrito (Ed.), *New Catholic encyclopedia* (2. ed, Vol. 13, p. 674–675). Detroit: Thomson/Gale – Catholic University of America. [in English].
41. Tweed, T. A. (1997). *Our Lady of the Exile: Diasporic Religion at a Cuban Catholic Shrine in Miami*. New York: Oxford University Press. [in English].
42. Warner, S. R. (1998). Immigration and Religious Communities in the United States. Warner S. R., Wittner, J. G. (ed.), *Gatherings in Diaspora. Religious Communities and the New Immigration*. Philadelphia: Temple University Press, 3-34. [in English].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.12

Інна Білоцерківська*Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Україна***РОЗБУДОВА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕРЕЖІ ШКІЛ-ІНТЕРНАТІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1950-2020 рр.****Inna Bilotserkivska**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4923-1083>*Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, Ukraine***DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE BOARDING SCHOOLS NETWORK IN THE SUMY REGION IN 1950–2020**

The purpose of the study is to explore the ways the boarding schools' network in the Sumy region was established and functioned over the period from 1950–2020. An overall conclusion is that the network of boarding schools in the Sumy region started to actively grow and develop in the 1950s – 1960s after the initiative by M.S. Khrushchev. 73% of the boarding schools in the region were built over the period from 1957 to 1968. Construction of the boarding infrastructure in the region progressed rather fast. According to the seven-year-plans, 1–2 boarding schools were to be raised in each district at the expense of local collective farms, although these establishments had never become widespread as the new types of educational institutions required considerable logistical support. After Ukraine gained independence in 1991, specialised boarding schools in the Sumy region were established in various fields of study but mainly for gifted children. Starting from 2018, many institutions were reorganized and some of them were closed in line with the new Law «On Education».

Keywords: boarding school, school education of Sumy region, Law «On Education», XX Congress of the Communist Party of the USSR.

Школа-інтернат – це заклад з цілодобовим перебуванням дітей, створений з метою їх проживання, розвитку, виховання, освіти, професійної орієнтації, підготовки до самостійного життя. Відповідно до нового Закону «Про освіту» (2017 р.) школи-інтернати повинні бути перетворені у дитячі будинки і перейти у підпорядкування центрального органу виконавчої влади у сфері соціального захисту. Щоб оцінити доцільність цього рішення, варто дослідити процеси створення та функціонування мережі цих закладів в Україні загалом та у Сумській області зокрема.

Обставини виникнення в системі народної освіти України другої половини 1950-х рр. загальноосвітніх шкіл-інтернатів висвітлено у працях Н.Б. Антоненць¹², у звіті Інституту педагогіки про науково-дослідну роботу з теми «Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40–80-ті рр. XX ст.)»³ та ін.

¹ Антоненць, Н. Б. (2015). В. Сухомлинський у полеміці щодо створення шкіл-інтернатів. *Педагогічний альманах*, 26, 258-265. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2015_26_44> (2020, січень, 26).

² Антоненць, Н. Б. (2015). Загальноосвітня школа-інтернат як складова системи народної освіти України (друга половина 1950-х рр.). *Інноватика у вихованні*. 2015. Вип. 2.111–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2015_2_14> (2020, березень, 20).

³ Дічек, Н. П., Сухомлинська, О. В., Пироженко, Л. В. та інші (2016). *Звіт про науково-дослідну роботу з теми – Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40–80-ті рр. XX ст.)* МОН України, Нац. акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки, 75. URL: http://undip.org.ua/files/docs/Zakl_zvit_2013_2015_ist_pedagogiky.pdf> (2020, лютий, 13).

Метою дослідження є виявлення особливостей розбудови та функціонування мережі шкіл-інтернатів Сумської області у 1950–2020 рр.

У 1956 р. в УРСР виник новий тип освітнього закладу – школа-інтернат. Під час XX з'їзду Комуністичної партії СРСР (14–25 лютого 1956 р., м. Москва) Перший секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов, висвітлюючи питання освіти, озвучив нову ініціативу партії, що вносила суттєві зміни у шкільництво всіх союзних республік. Новий тип навчально-виховного закладу був покликаний на більш високому рівні виконувати завдання підготовки всебічно розвинених, освічених будівників комунізму і таким чином сприяти докорінному покращенню роботи з виховання та освіти підростаючого покоління¹. У постанові ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 20 жовтня 1956 р. «Про заходи по подальшому розвитку мережі шкіл-інтернатів Української РСР» регламентувалася кількість вихованців шкіл-інтернатів, визначався порядок прийому до навчальних закладів, акцентувалась увага, що, перш за все, до шкіл-інтернатів приймали дітей одиноких матерів, інвалідів війни та праці, сиріт та дітей, для виховання яких відсутні необхідні умови в сім'ї. За утримання дітей батьки сплачували частку щомісячної зарплати. На повне державне забезпечення приймалися діти, які не мали батьків².

У 1950-х рр. в УРСР, як і в усьому Радянському Союзі, інтернати функціонували при школах, де навчалися діти з фізичними вадами (за термінологією того часу). У 1956 р. Міністерство освіти УРСР затвердило «Положення про школи для глухонімих дітей», «Положення про школи для сліпих дітей» та «Положення про допоміжні школи для розумово відсталих дітей», що мали окремий типовий розділ, присвячений інтернатам. У ньому зазначалося, що ті учні цих шкіл, які не мають батьків, а також учні, батьки яких проживають в іншій місцевості, приймаються до інтернатів, де вся робота з вихованцями має бути підпорядкована загальним завданням конкретної спеціальної школи³.

У грудні 1958 р. було прийнято Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в СРСР»⁴, у квітні 1959 р. Верховна Рада Української РСР відповідно до Закону СРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР»⁵, де однією з проблем зазначалося розширення мережі шкіл-інтернатів. Таким чином, з другої половини 1950-х рр. XX ст. в Сумській області, як і на всій території УРСР, розпочалося активне будівництво шкіл-інтернатів.

Згідно звітних матеріалів станом на 1959 р. в Сумській області налічувалося 2 школи-інтернати – *Миропільська і Охтирська* з контингентом біля 500 учнів. На виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 31 січня 1959 р. № 131 «Про заходи з розширення мережі шкіл-інтернатів в Українській РСР у 1959 р.» та Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19 травня 1959 р. № 533 «Про заходи з розвитку шкіл-інтернатів в 1959-1965 роках» в області планувалося вже в 1959 р. відкрити 5 шкіл-інтернатів на 210 чоловік кожна⁶.

– *Білопільська* – спочатку функціонувала як міжшкільний інтернат при Білопільській середній школі № 2 на 30 учнівських місць для учнів із села, які продовжували навчання в старших класах шкіл м. Білопілья. У 2018 р. реорганізовано в Білопільський заклад загальної середньої освіти I–III ступенів № 5 ім. А.С. Макаренка Білопільської районної ради Сумської області.

¹ Дічек, Н. П., Сухомлинська, О. В., Пироженко, Л. В. та інші (2015). *Звіт про науково-дослідну роботу з теми – Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40-80-ті рр. XX ст.)*. МОН України, Нац. акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. <http://undip.org.ua/files/docs/Zakl_zvit_2013_2015_ist_pedagogiky.pdf> (2020, лютий, 13).

² *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР* (1956). Про виконання постанови ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР від 20 жовтня 1956 р. Про заходи по подальшому розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР, 24. 3.

³ Дічек, Н. П., Сухомлинська, О. В., Пироженко, Л. В. та інші (2015). *Звіт про науково-дослідну роботу з теми – Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40-80-ті рр. XX ст.)*. МОН України, Нац. акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. <http://undip.org.ua/files/docs/Zakl_zvit_2013_2015_ist_pedagogiky.pdf> (2020, лютий, 13).

⁴ *Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР, 1958.* (Верховный Совет СССР) Москва.

⁵ *Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР, 1959* (Верховна Рада УРСР). Київ: Радянська школа.

⁶ Звіт Сумського облвно про роботу шкіл і відділів народної освіти в 1958/1959 н.р. *Державний архів Сумської області (ДАСО)*. Ф. Р-3552. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 67-70.

– *Правдинська* – організована у липні 1959 р. на базі дитячого будинку. Нині заклад функціонує як Комунальний заклад Сумської обласної ради (КЗ СОР) Правдинська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I–II ступенів Великописарівського району.

– *Роменська* – створена на базі колишньої міської школи № 4 та дитячого будинку № 1. 1 вересня 2015 р. школу-інтернат реорганізовано в Роменське відділення КЗ СОР «Сумська обласна гімназія-інтернат для талановитих та творчо обдарованих дітей».

– *Грунська* – до 2018 р. функціонувала як КЗ СОР Грунська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат Охтирського району.

– *Путивльська* – створена на базі колишнього дитячого будинку, навчальний корпус побудовано у 1963 р. Нині КЗ СОР Путивльська спеціалізована мистецька школа-інтернат є спеціалізованим навчальним закладом I–III ступенів.

Крім того, у звітних матеріалах зазначається, що керівними органами планувалося впродовж 7 років побудувати 1–2 школи-інтернати в кожному районі за рахунок колгоспів¹.

З'ясовано, що станом на 1961 р. функціонувало 8 шкіл-інтернатів, де навчалося 2070 учнів. Переважна більшість вихованців були діти-сироти і напівсироти; із 2070 учнів – 318 сиріт, 1145 напівсиріт, 607 чоловік, які мали батьків. За соціальним станом було: дітей робітників – 619, службовців – 462, колгоспників – 694, інших – 295 осіб. У тому числі з дитячих будинків біля 400 учнів. Всі школи мали швейні майстерні, майстерні по металу й дереву, майстерні з ремонту взуття. На час літніх канікул усі діти перебували в оздоровчих таборах. Якісний склад педагогічних кадрів шкіл-інтернатів був кращий, ніж в деяких середніх школах. Директори шкіл, завучі, старші вихователі мали вищу освіту. Всього педагогічних працівників було 236, із них 117 вчителів і 119 вихователів. Вищу освіту мали 155, незакінчену вищу – 21, середню педагогічну – 49, не мали педагогічної освіти – 11².

Встановлено, що, як і в інших школах, в зазначених закладах велика увага приділялася самообслуговуванню, роботі в шкільних майстернях, навчально-дослідних господарствах. 4 школи мали власні трактори, майже всі роботи з догляду за посівами і збирання врожаїв виконували учні. За профілем швейної та столярної справи здійснювалося виробниче навчання у Миропільській (на власній базі) та Охтирській (на базі місцевої швейної фабрики та заводу медичних меблів) школах-інтернатах. У школах, де було виробниче навчання, зніціювалося введення в штат завідувача навчально-виробничими майстернями³.

Незважаючи на те, що школам-інтернатам приділялася особлива увага керівних органів області, слабкою ланкою в організації інтернатних установ стало їх матеріально-технічне забезпечення. Школи-інтернати формувалися за типом восьмирічної або середньої загальноосвітньої політехнічної школи з виробничим навчанням. Організація навчально-технічної бази шкіл-інтернатів мала відповідати певним технічним характеристикам: наявність необхідної кількості класних кімнат, навчальних кабінетів, навчально-виробничих майстерень, спортивної зали, бібліотеки з читальним залом, кімнат для відпочинку⁴. Кожен навчально-виховний заклад повинен був мати спальні кімнати для вихованців, харчоблок із їдальнею, ізолятор, учительську, піонерську кімнату, приміщення для побачення з батьками тощо. Окрім цього, викладачі й вихователі шкіл-інтернатів мали бути забезпечені житлом, тому навчальний заклад повинен був мати житловий будинок для педагогічного персоналу⁵.

Доведено також, що форсовані темпи розбудови шкіл-інтернатів Сумської області, позірна боротьба за показники й звітність призводили до появи випадків уведення державними комісіями в експлуатацію новобудов зі значними недоробками. Про це свідчать спогади першого директора Шосткінської загальноосвітньої школи-інтернату I–III ступенів, відмінника освіти УРСР

¹ Звіт Сумського облвню про роботу шкіл і відділів народної освіти в 1958/1959 н.р. ДАСО. Ф. Р-3552. Он. 1. Спр. 266. Арк. 87.

² Річний звіт про роботу шкіл Сумської області за 1960–1961 н/р. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Он. 15. Спр. 3212. Арк. 258-259.

³ Річний звіт про роботу шкіл Сумської області за 1960–1961 н/р. ЦДАВО України. Ф. 166. Он. 15. Спр. 3212. Арк. 266-270.

⁴ Червоний прапор (1959). Школа нового типу. 1 квітня, 2.

⁵ Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР (1957). Про затвердження Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР, 12-13, 7.

П.І. Костерева (1962–1977): «Ми починали роботу з нуля, коли не було необхідних умов для життя вихованців та навчально-матеріальної бази. В їдальні перший час не було жодної вилки, не вистачало каструль для приготування їжі, в окремих кімнатах гуртожитку і класах навчального корпусу температура була значно нижчою за встановлені норми. Все це результат поспішного відкриття школи-інтернату... А в перші 10 днів на першому поверсі навчального корпусу обвалилася підлога: будівельники забули з'єднати між собою окремі ділянки каналізаційних труб...»¹.

Разом з тим слід відмітити, що переважна більшість інтернатних закладів Сумської області організована в радянський період. До 1968 р., крім названих, створено такі школи-інтернати (деякі заклади не вказані серед звітних матеріалів за 1959 р., оскільки на той час населені пункти не входили до складу Сумської області):

– *КЗ СОР Лебединська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат* – має 60-літній досвід у навчанні, вихованні, реабілітації глухих дітей, їх адаптації в суспільство.

– *КЗ СОР Штепівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат Лебединського району* – організована у 1957 р. згідно рішення виконкому обласної ради, на базі Лебединського дитячого будинку № 3. У 2018 р. заклад змінив назву на Штепівський навчально-реабілітаційний центр Лебединського району.

– *КЗ СОР Шалигинська загальноосвітня спеціальна школа-інтернат Глухівського району* заснована 1959 р. на базі Олевської допоміжної школи-інтернату Охтирського району. На сьогодні – це спеціальна загальноосвітня школа-інтернат для дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку.

– *КЗ СОР Улянівська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат Білопільського району* відбудована у 1960 р. як Улянівська трудова політехнічна школа-інтернат. У 1975 р. загальноосвітній інтернат було розформовано, дітей перевели до закладу в м. Білопіль. А в приміщення переселили допоміжну школу-інтернат з м. Ворожби, разом з частиною медпрацівників. З 2010 р. школа функціонує як навчальний заклад для дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку.

– *КЗ СОР Шосткинська загальноосвітня школа-інтернат I–III ступенів* – створена у 1962 р. У 2018 р. на сесії Сумської обласної ради було прийнято рішення про ліквідацію КЗ «Шосткинська загальноосвітня школа-інтернат», та створення нового навчального закладу – «Шосткинський ліцей-інтернат спортивного профілю».

– *Конотопська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат* – побудована у 1962 р. як Конотопська школа-інтернат № 2, 1 вересня 1979 р. перепрофільована на спеціальну школу-інтернат для слабозорих дітей.

– *КЗ СОР Конотопська загальноосвітня санаторна школа-інтернат I–II ступенів* – заснована у листопаді 1963 р. як навчально-реабілітаційний заклад для дітей з малими та затухаючими формами туберкульозу.

– *Глухівський ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою* – побудований у 1965 р. Згідно з постановою Ради Міністрів України від 14 червня 1982 р. № 325 восьмирічній школі-інтернату було присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу Миколи Івановича Жужоми. Упродовж 2013–20118 рр. він мав назву «Глухівська загальноосвітня школа-інтернат I–III ступенів ім. М.І. Жужоми», а з 2018 р. – КЗ СОР Глухівський ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою.

– *КЗ СОР Глинська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат* – сформована у 1968 р. на місці дитячого будинку для дітей, які мають проблеми у навчанні.

До 1963/1964 навчального року значно зросла кількість інтернатів при школах. Наприклад, в Охтирському районі їх налічувалося 21 (без шкіл-інтернатів), де проживало 680 учнів².

З'ясовано, що наприкінці 1970-х рр. в Україні затвердився такий перелік типів інтернатних закладів: а) загальноосвітні школи-інтернати загального типу для дітей, які не мали необхідних умов для виховання у сім'ї; б) дитячі будинки та загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків; в) загальноосвітні оздоровчі санаторно-лісні школи, санаторні

¹ Костерев, П. И. (2020). Первые страницы истории Шосткинской общеобразовательной школы – интерната 1962–1977 годы. *Сайт Комунального закладу Сумської обласної ради Шосткинський ліцей-інтернат спортивного профілю* <http://zoshi.ucoz.ua/index/istorija_zakladu/0-19> (2020, березень, 20).

² Пояснююча записка до статистичного звіту форми РВК № 75 та А-III в по Охтирському району за 1963-1964 н/р. ДАСО. ф. р-3552, оп. 3, спр. 16, арк. 12.

школи-інтернати для дітей з різними захворюваннями, санаторні дитячі будинки; г) спеціальні загальноосвітні школи-інтернати та дитячі будинки для дітей, що мали недоліки у фізичному або розумовому розвитку, що перешкоджають їхньому навчанню у звичайній загальноосвітній школі; д) спеціалізовані загальноосвітні школи-інтернати для поглибленої підготовки дітей у галузі науки, мистецтва та спорту; е) інтернати при загальноосвітніх школах та при середніх спеціальних музичних та художніх школах¹.

Встановлено, що у період 1968–1979 рр. активне будівництво шкіл-інтернатів в Сумській області взагалі припинилося. За 1979–1989 рр. організовано такі інтернатні заклади:

- *КЗ СОР Сумський дитячий будинок ім. С.П. Супруна* – відкрито у 1979 р. як школу-інтернат.
- *КЗ СОР Косівщинська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат Сумського району* –

відкрито у 1989 р. як загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують корекції порушень слуху.

Після здобуття Україною незалежності відбулися процеси перебудови народного господарства, що супроводжувалися складним фінансовим становищем освітніх (та інших) закладів. У 1994–1999 рр. низька заробітна плата освітян супроводжувалася її затримками на 2–6 місяців. За спогадами директора Шосткінської загальноосвітньої школи-інтернату I–III ступенів М.Г. Шевченка (1992–2000), зі шкіл-інтернатів почали звільнятися кваліфіковані спеціалісти, які вмiли і могли працювати з дітьми. Не виділялися гроші навіть на найнеобхідніше: бензин, медикаменти, санітарно-гігієнічні та миючі засоби. Крім того, спад виробництва на підприємствах області привів до відміни шефських зв'язків і різкого скорочення допомоги загальноосвітнім закладам регіону. Різко впав інтерес до навчання в учнів, тому що вступати після закінчення школи у вузи і технікуми було дуже складно у зв'язку з їх переходом на комерційну основу, а профтехучилища не забезпечували зайнятості випускників. Значно зросли в цей період правопорушення серед учнів, причому деякі з них під керівництвом батьків. Колективи шкіл-інтернатів докладали максимум зусиль, щоб зберегти матеріально-технічну базу закладів, поліпшити навчально-виховну роботу, створити умови для своїх вихованців².

Незважаючи на такі складні умови, інтернатні заклади продовжили свою роботу, більшість із них була реорганізована. Разом з тим за час існування незалежності держави в Сумській області створено нові заклади інтернатного типу:

- *Комунальна установа Сумська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат* для дітей, які потребують корекції розумового та фізичного розвитку – створена рішенням виконавчого комітету Сумської міської Ради № 245 від 23 липня 1992 р.

- *КЗ СОР Сумська обласна гімназія-інтернат для талановитих та творчо обдарованих дітей* – утворена рішенням сесії обласної ради від 29 листопада 2005 р.

- *КЗ СОР Обласний ліцей-інтернат спортивного профілю «Барса» (м. Суми)* – створено відповідно до програми розвитку футболу в Сумській області, затвердженої у 2012 р. Сумською обласною державною адміністрацією з метою досягнення високих спортивних результатів та підготовки спортсменів до національних збірних команд України з видів спорту футбол та біатлон.

- *Державний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І.Г. Харитоненка Державної прикордонної служби України (м. Суми)* – створений 21 вересня 2007 р. рішенням Сумської обласної ради з метою якісної підготовки кандидатів для вступу до вищих навчальних закладів і закладів інших міністерств (силових структур), надання державної допомоги у вихованні дітей-сиріт і дітей з багатодітних сімей. У 2019 р. заклад переданий до сфери управління Адміністрації Державної прикордонної служби України.

Крім того, як вже зазначалося, у 2018 р. деякі інтернатні заклади області ліквідовано або реорганізовано. Це пов'язано з тим, що згідно з Законом «Про освіту», прийнятого у 2017 р.

¹ Дічек, Н. П., Сухомлинська О. В., Пироженко Л. В. та інші (2016). Звіт про науково-дослідну роботу з теми – Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40-80-ті рр. XX ст.), 41-42. *Інститут педагогіки НАПН України* <http://undip.org.ua/files/docs/Zakl_zvit_2013_2015_ist_pedagogiky.pdf> (2020, лютий, 13).

² Шевченко Н. Г. (2020). Странички летописи школи – інтерната. *Сайт Комунального закладу Сумської обласної ради Шосткінський ліцей-інтернат спортивного профілю* <http://zoshi.ucoz.ua/index/istorija_zakladu/0-19> (2020, березень, 20).

(05.09.2017 № 2145-VIII), до 1 вересня 2018 р. органам місцевого самоврядування потрібно було забезпечити зміну типу підпорядкованих шкіл-інтернатів (крім закладів середньої освіти для дітей з порушенням інтелектуального розвитку) на гімназію, ліцей відповідно до вимог цього Закону із збереженням у складі цих закладів освіти інтернатів з частковим або повним утриманням учнів (вихованців) за рахунок засновника (засновників)¹. Згідно з Законом «Про освіту» існуючі школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, школи-інтернати для дітей, які потребують соціальної допомоги, перетворюються до 31 грудня 2021 р. у дитячі будинки та переходять у підпорядкування центрального органу виконавчої влади у сфері соціального захисту або в заклади дошкільної, середньої освіти, інші заклади освіти чи соціального захисту за рішенням обласних рад, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міських рад міст Києва та Севастополя.

Таким чином, можна стверджувати, що після здобуття Україною незалежності в Сумській області організовано школи-інтернати переважно для обдарованих дітей за різними напрямками, а з 2018 р. відбулася реорганізація багатьох закладів та ліквідація деяких із них відповідно до нового Закону «Про освіту».

Отже, на основі вищесказаного можна зробити висновок, що мережа шкіл-інтернатів Сумщини активно почала формуватися у 1950–1960-х рр. після ініціативи М.С. Хрушова. Розбудова інтернатних установ проходила в області досить інтенсивно, планувалося впродовж 7 років побудувати 1–2 школи-інтернати в кожному районі за рахунок фінансової допомоги від колгоспів, проте ці заклади так і не стали масовими. Нові типи навчальних закладів потребували значного матеріально-технічного забезпечення. 73% шкіл-інтернатів області було побудовано у період 1957–1968 рр. Створені після 1991 р. інтернатні заклади (18 % від загальної кількості інтернатів регіону) покликані розвивати творчі та фізичні здібності дітей. Після прийняття Закону «Про освіту» у 2017 р. відбувається реорганізація інтернатних закладів, що продовжиться до 2021 р.

References:

1. Antonets, N. B. (2015). V. Sukhomlynskyi u polemitsi shchodo stvorennia shkil-internativ [Sukhomlynskyi in the controversy on the establishment of boarding schools]. *Pedahohichnyi almanakh* [Pedagogical almanac], 26, 258-265. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2015_26_44> (2020, January, 26). [in Ukrainian].
2. Antonets, N. B. (2015). Zahalnoosvitnia shkola-internat yak skladova systemy narodnoi osvity Ukrainy (druga polovyna 1950-kh rr.) [General boarding school as a component of the system of public education in Ukraine (second half of 1950s)]. *Innovatyka u vykhovanni* [Innovation in education], 2, 111-126. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2015_2_14> (2020, March, 03). [in Ukrainian].
3. Dichok, N. P., Sukhomlynska, O. V., Pyrozhenko and others (2015). Zvit pro naukovo-doslidnu robotu z temy – Orhanizatsiia navchalnoho protsesu v istorii vitchyznianoï shkoly: vid unifikatsii do dyferentsiatsii (40–80-ti rr. XX st.). [Report on research work on the topic – Organization of the educational process in the history of the national school : from unification to differentiation (40–80-ies of the 20th century)]. *Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy* [Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine] <http://undip.org.ua/files/docs/Zakl_zvit_2013_2015_ist_pedagogiky.pdf> (2020, February, 13). [in Ukrainian].
4. *Pro vykonannya postanovy TsK KPU, Rady Ministriv URSSR vid 20 zhovtnia 1956 r. «Pro zakhody po podalshomu rozvytku shkil-internativ v Ukrainiskii RSR, 1956* [On the implementation of the resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the Council of Ministers of the USSR of October 20, 1956 On measures for the further development of boarding schools in the Ukrainian SSR, 1956]. *Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity URSSR* [Collection of orders and orders of the Ministry of Education of the USSR], 24, 3. [in Ukrainian].
5. *Zakon ob ukreplenii svyazi shkoly s zhiznju i o dalnejshem razvitii systemy narodnogo obrazovanija v SSSR, 1958* [The law on strengthening the connection of schools with life and on the further development of the public education system in the USSR, 1958]. Moscow. [in Russian].
6. *Zakon pro zmitsnennia zviazku shkoly z zhyttiam i pro dalshyi rozvytok systemy narodnoi osvity v Ukrainiskii RSR, 1959* [The Law on Strengthening the Relationship of the School with Life and Further Development of the Public Education System in the Ukrainian SSR, 1959]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. *Zvit Sumskoho oblyvno pro robotu shkil i viddiliv narodnoi osvity v 1958/1959 n. r., 1959* [Sumy Regional Report on the Work of Schools and Public Education Departments in 1958/1959, 1959]. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archives of Sumy Region], f. R-3552, op. 1, spr. 266. [in Ukrainian].

¹ Закон про освіту, 2017 (Верховна Рада України). Законодавство України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>> (2020, березень, 20).

8. *Richnyi zvit pro robotu shkil Sumskoi oblasti za 1960-1961 n/r* [Annual report on the work of schools of Sumy region for 1960–1961 academic year]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine], *f. 166, op. 15, spr. 3212*.
9. *Shkola novoho typu* (1959). [A new type of school (1959)]. *Chervonyi prapor* [Red flag], 1, 2. [in Ukrainian].
10. *Pro zatverdzhennia polozhennia pro shkoly-internaty Ministerstva osvity URSR* (1957). [On approval of the «Regulations on boarding schools of the Ministry of Education of the USSR (1957)». Zbirnyk nakaziv ta rozporiadzhen Ministerstva osvity URSR [Collection of orders and orders of the Ministry of Education of the USSR], 12-13, 7. [in Ukrainian].
11. Kosterev, P. I. (2020). *Pervye stranicy istorii Shostkinskoj obshheobrazovatelnoj shkoly – internata 1962–1977 gody* [The first pages of the history of the Shostka comprehensive school – boarding school 1962–1977]. *Sait Komunalnogo zakladu Sumskoi oblasnoi rady Shostkynskiy litsei-internat sportyvnoho profilu* [Website of the Municipal Institution of Sumy Regional Council Shostka Lyceum-boarding school of sports profile]. <http://zoshi.ucoz.ua/index/istorija_zakladu/0-19> (2020, March, 20). [in Russian].
12. DASO [SASR] (1964). *Poiasniuucha zapyska do statystychnoho zvituu formy RVK № 75 ta A-III v po Okhtyrskomu raionu za 1963–1964 n/r*. [Explanatory note to the statistical report on the form of RECs no. 75 and A-III in the Okhtyrsky District for 1963–1964 academic year]. *f. R-3552, op. 3, spr. 16*. [in Ukrainian].
13. Shevchenko, N. G. (2020). *Stranichki letopisi shkoly-internata* [The pages of the chronicle of the boarding school]. *Sait Komunalnogo zakladu Sumskoi oblasnoi rady Shostkynskiy litsei-internat sportyvnoho profilu* [Website of the Municipal Institution of the Sumy Regional Council Shostka lyceum-boarding school sports profile]. <http://zoshi.ucoz.ua/index/istorija_zakladu/0-19> (2020, March, 20). [in Russian].
14. *Zakon pro osvitu, 2017* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law on Education, 2017 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Zakonodavstvo Ukrayiny* [The legislation of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>> (2020, March, 20). [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.13

Ruslana PotapenkoORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3521-9462>*Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, Ukraine*

EDUCATION AS A MAIN FACTOR IN THE SOCIAL DEVELOPMENT OF UKRAINE: HISTORICAL EXPERIENCE OF THE PERIOD «PERESTROIKA» (1985-1991)

In the nowadays globalizing world education has a comprehensive personality development. It forces us to think more broadly, to give ourselves the benefits of self-development and professional realization. The main purpose of education, in the broadest sense, is the ability to convey cultural heritage and values, help to form the correct socio-political and social position, socialize and adapt to the times. In the context of modern educational reform in Ukraine, this topic is extremely relevant, because, having gained independence in 1991, Ukraine received not only freedom but also the Soviet heritage, in particular, in the educational sphere, which must be taken into account to avoid mistakes in the future. A particular model of education was «declared» by scientific and educational workers during the «Perestroika» period, who, under their professional activities, were the moderators of the formation of the society at that time, mentality, worldview, and ideology. Educators faced the difficult task of adapting the educational process to the demands of time, in the conditions of socio-political reforms to find a new scientific and educational paradigm, the methodology of its implementation. Besides, scientific and educational figures on that day, on the one hand, were faithful Leninists, executors of the «top» instructions, builders of communist ideology, and on the other, represented a progressive and thinking part of a society that carried the light, constructivism, progress, free-thinking, a national idea, and so on.

Keywords: education, ideology, scientific and educational intelligentsia, «Perestroika» period, publicity.

Even in the 1980s Soviet researchers qualified the Soviet education system as a crisis, among them V. Diachenko¹, Ye. Klementiev², L. Rubin³, V. Liedniiov⁴. Therefore, the purpose of this article is to show the ambiguous position of the scientific and educational intelligentsia in the period «Perestroika», democratization and publicity, the position of the educational process of Ukraine, its impact on social development.

Restructuring, publicity, and democratization in the Ukrainian SSR in 1985-1991 greatly expanded the possibilities for making necessary adjustments to all spheres of socio-political and cultural life and for the development of a new society. This became possible by the official course of the country on «Perestroika» and the removal of numerous information taboos, the discovery of the so-called «white spots» in history. This situation has been fueled by increased attention from the West, as it has become possible within the framework of the USSR policy of publicity and democratization. Which, in turn, oriented Soviet society to Western European values, democracy, and the free market. Such interest greatly embarrassed the official authorities. From the official records, we can see that any response of the Western press on the situation in the USSR was perceived and interpreted by Soviet ideologues as bourgeois-nationalist whose main task was to prove the absence of any restructuring⁵.

¹ Дьяченко, В. К. (1984). *Общие формы организации процесса обучения*. Красноярск.

² Клементьев, Е. Д. (1984). Социально-философские аспекты образования. *Вопросы философии*, 11.

³ Рубина, Л. Я. (1991). *Образовательный путь поколения. Социальные проблемы образования*. Свердловск.

⁴ Леднев, В. С. (1991). *Содержание образования: сущность, структура, перспективы*. Москва.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 1, оп. 32, спр. 2446. Для службового користування. ЦК Компартії України. Арк. 53-60.

Understanding the power and efficiency of education and science, the authorities of the Ukrainian SSR had great hope in this field, since it was necessary to maintain the established political paradigm at all costs, but in a slightly changed form. That is why, in the program of the powerful Communist Party of the Soviet Union, great attention was paid to ideological and educational work, which used exclusively Marxist-Leninist ideology. In the ideological work of the CPSU, priority was given to the education of communism, to Soviet patriotism. In the ideological and educational work were set several tasks, namely, the formation of the scientific outlook, labor education, the establishment of communist morality, patriotic, international legal and atheistic upbringing. Concerning public education, the party pursued a course in raising educated people capable of both physical and mental work, active activity in the economy, science, and culture. The Public School provided access to knowledge for all citizens. In public life, the role of the media and propaganda has increased.

The reform of the general and vocational school was based on the principles of Leninism of the Unified Labor Polytechnic School and aimed at the gradual transition to vocational education. Before the school, several tasks were put forward, in particular, in instilling a love for the Soviet state, collectivism, respect for the elders, teachers, development of student self-government. All these measures should lead to further development, and in the future – the merger of the vocational and social-educational schools. At the same time, the Party attached great importance to the development of advanced training systems¹.

The XXVII Congress of the CPSU set out to accelerate the socio-economic development of the country. This was dictated, not least, by scientific and technological progress, which in turn required the improvement of all forms of general and advanced training. Particular importance was attached to the training and professional development of teaching staff, as the role of young teachers in the life of society and school increased. Their postgraduate education was considered as an important element for specialist. Moreover, it compensated for the under-development and shortcomings of university education. Such measures were supposed to promote the professional adaptation of the teacher to the new environment and to stimulate the development of skills to the development of the teacher's personality, the formation of an active socio-professional position². The educator was seen as an intelligent educator, ideologist, undeniable authority that shapes life's position and priorities, laying the groundwork for the future Soviet state.

However, the theoretical plans of the ruling elite often diverged from their practical implementation in real. Democratization and radical changes in the socio-economic sector have set the state a number of challenges in the public education system³. First of all, it was about the theoretical and methodological foundations of the educational process, its qualitative implementation, meaningful content, etc. Of course, the content of the lesson was determined by the curriculum but the programs changed almost every year. For example, the hours for studying Ukrainian have been increasing and decreasing. All this happened on condition that the Law on Languages in the Ukrainian SSR 1989 defined Ukrainian as the state language. The situation was compounded by the unfair stimulation of Russian-speaking philologists with a fifteen percent salary allowance, which in turn angered the Ukrainian. Moreover, the lack of teaching materials led to poor teacher training because they could not physically prepare and develop a lesson without a lesson plan. Ukrainian education needed Ukrainian-language kindergartens, schools, teachers of the Ukrainian language, new textbooks, manuals, scientific-methodical, reference literature, didactic materials. There was a need to create conditions for self-education and professional skills⁴.

Publicity policy has helped to reduce censorship and remove numerous taboos existing in the Soviet Union. Thus, a new, true reading of the classical literature took place. This has led to the outflow of such stagnant phenomena in literature as censorship and the directing of school textbooks and manuals to the class approach. After all, the attitude in the Soviet country to the printed word as the highest authority led

---

¹ Березняк, Е. С. (1988). Программа коммунистической партии Советского Союза (Извлечения). *Молодому учителю*, 5-13.

² Онушкин, В. Т., Вершловский, С. Г. (1988). Социально-педагогические проблемы послевузовского образования молодых специалистов. *Проблемы совершенствования послевузовского образования молодых учителей в свете решения XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов и выступлений на Всесоюзной научно-практической конференции (Гродно 9-11 февраля 1988 г.)* Гродно, I, 192.

³ Известия ЦК КПСС (1990). *О позиции по проблеме деполитизации народного образования. Постановление Секретариата ЦК КПСС*, 11 (310), 14-19.

⁴ Пономаренко, В. М. (1991). До проблем сучасного уроку української мови (Роздуми методиста). *Українська мова і література в школі*, 2, 53-56.

to the dominance of the black and white vision of reality¹. Due to the restructuring of the educational process, education removes the ideological dogmas and myths, stereotypes, schemes that were previously planted. The following problems become relevant: first, the change of ideological and political work in pedagogical institutions; second, the cooperation of the old guard of educators with the social forces that support the ideas of perestroika; third, the formation of students and students of socialist consciousness and morality.

The implementation of this state course in public education has encountered objective obstacles related to the crucial nature of the problems raised. Namely, the inertia of old approaches and conservatism, as well as the complete absence of scientific and methodological literature that meets the requirements of the times. There are confusion and inability of society to act in unusual conditions and situations. The newly formed opposition forces are trying to exploit the current situation against the Communist Party. Yes, the slogan «Depoliticization!» is put forward. At the same time, the opposition has set itself the task of politicizing students and turning them into a striking force in the fight against the existing polity².

Significant was the fact that the interpretation of history before the restructuring had a monopoly of the party, which in turn was reflected in textbooks on the history of the USSR and the USSR. The content of the textbooks reflected the dominant views of national history to the greatest extent possible. The change of government only contributed to the chapters on the meaning of the country's First Person. Thus, the story was vicious, lacking anything that raised doubts. To preserve unlimited power, the government was interested in distorting the historical truth, which led to the well-known «white spots». Publicity has broken the decades-old order, the situation is «when history is reproduced by newspapers, magazines, cinema, and therefore, textbooks cannot bypass this fact»³. At the beginning of the 1989 academic semester, the names of such subjects as «History of the CPSU» and «Scientific Communism» disappear from the university's schedule. Instead, they appear: «The socio-political history of the twentieth century.» and «Problems in the Theory of Modern Socialism and Philosophy»⁴. The main achievement of the «Perestroika» was the debunking of Stalin's dictatorial policy and the rehabilitation of the victims of the totalitarian Soviet Union⁵. On the shoulders of teachers, academics, practitioners lay the problem of developing new curricula, improving the methodological base due to innovations in curricula, and had to develop theoretical recommendations and practical materials to ensure the educational process. In this sense, scientific and methodological journals of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR type «Ukrainian Language and Literature at School» became a practical assistant for teachers of humanities. Permanent headings «New in the program», «Pedagogy of Perestroika period», etc. were launched on the pages of the magazine⁶. Rural education remained a major problem. Rural students were significantly inferior in intellectual development to urban ones. This was preceded by some reasons: first, the teacher's lack of readiness; secondly, the topics were recorded in the journals but not taught; third, the use of students in collective farm work. Yes, although there were instructions not to separate students from learning, in real life everything was the other way around. Due to this, few rural students were entering higher education. Thus, in 1990 only 3% of rural children were among freshmen of different universities. Returning to the village was not essentially willing. As emphasized by teacher M. Perevoznyi, the citizen will not go to the village, and if he does, then only for 2-3 years⁷.

In the USSR, the propaganda of criticism and the debunking of a hostile ideology, under which meaning bourgeois, was well established. In particular, in the USSR the party has accumulated vast experience of class education of the society, and especially of its thinking part – the intelligence. The education of the latter was given particular importance as it was considered as a theoretical and practical barrier that could halt imperialist propaganda. Scientific, educational, scientific and technical, creative intelligence of Ukraine was actively involved in ideological and political activity among the masses. Each year, about a quarter of a million lectures have been held in the Ukrainian SSR on topics related to the internal and foreign policy of the CPSU, the scientific and technological revolution. Attention was constantly drawn to the fact that anti-Soviet activity was intensified on such dates as the celebration of Kyiv Day, the victory over Nazi Germany, and so on. Emphasis was placed on controlling nationalism as a «powerful national

¹ Косьмій, Б. М. (1991). Двоєюк правди не буває. *Українська мова і література в школі*, 6 (412), 40-42.

² *Постановление о позиции по проблеме деполитизации народного образования, 1990* (Секретариата ЦК КПСС). *Известия ЦК КПСС.*, 11 (310), 14-19.

³ Бычков, Ю. (1989). Честно о прошлом. *Правда*, 13 (25731), 3.

⁴ Алексеева, О. (1989). Конец монополизма. *Комсомольская правда. Собеседник*, 41 (294), 2.

⁵ Попик, В., Табачник, Д. (1990). У чорторії Беріївської змови. *Україна*, 49-50, 38-44.

⁶ Козлов, А. В. (1989). Має бути чіткий план публікацій. *Українська мова і література в школі*, 2 (384), 56.

⁷ *Українська мова і література в школі* (1990). *Рядки з листів*, 7 (401), 89.

virus». After all, according to the party vision, the «bourgeois falsifiers of history» used all methods to lower the level of culture of the Eastern Slavs and diminish their significance in the context of the development of world civilization. At the same time, the Communist Party constantly advertised the inability of such thoughts, in whatever form they were. Propagation of the ideas of proletarian internationalism among the intelligence was considered a top priority of Communist social scientists.

For example, Glushkov institutes of cybernetics, physics, electrodynamics, theoretical physics, molecular biology and genetics, Ukrainian Academy of Sciences, Institute of philosophy and law, we can see the work of methodical seminars, to discuss domestic and foreign policy issues, developed the class and scientific assessment of the events of contemporary society. Despite the declared policy of «publicity» and democracy, the government continued to monitor the activities of research and educational intelligentsia of Ukraine, trying to «educate». Special attention was paid to the elucidation of the problems of ideological confrontation, the advantages of socialism, debunching technocratic theories, the role of the intelligence in a socialist society, and the like. Thus, Dnipropetrovsk University has held a conference on the theme «the Struggle of philosophical ideas in modern society». Conducted classes with «Criticism of idealistic and metaphysical concepts of the bourgeois philosophy of technology», «Criticism of bourgeois sociological concepts» and the like. Under the close supervision of the party organizations of Ukraine were labor groups of the intelligentsia. Controlled by political thought and, if necessary, resisted any manifestations of dissent. The party noted that a good result was observed in the tradition of «patronage» scientists, experts, writers of the older generation over the young. It helped to adopt the necessary Communist experience moral and political vision and understanding of the situation. In Kharkiv, Lviv, Odesa and other regions of Ukraine held a special evening for intellectuals devoted to the topic «Facts versus lies».

The experience gained at the Institute of Electric Welding named after Paton on the ideological and political education of scientific intelligence. In order to improve the philosophical and methodological training of scientists, a single methodological seminar was created. The seminar was held in close cooperation with the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the USSR, whose scientists conducted classes on counter-propaganda, worldview and socio-political issues. Theoretical seminars became the main form of training for leading specialists, candidates and doctors of sciences. The content of such teaching was an in-depth study of Marxism-Leninism, ways of accelerating scientific and technological progress, developing modern economic thinking, etc¹. Against the background of general political processes, radicalization and politicization of the student body took place in Ukraine. There were student «fronts», «waves», «brotherhoods», «associations». In our opinion, all this could not have happened without the influence of the teaching staff. Because there were patriot teachers among the teachers, though there were also representatives and supporters of the old guard who did not want innovations and changes. But no matter what, students and teachers were closely connected and so teachers were forced to respond to the needs and demands of the student body². Education needed new vectors of learning, the old system was a product of the past. Students needed a new ideology, and most importantly a true one. Teachers had to accept all the challenges of time, self-improvement and practice in scientific and technological achievements that penetrated the educational process. The press, teachers, cultural figures, writers in various forums were keenly asked questions about the importance of the Ukrainian language and the language culture. In promoting the Ukrainian language, the interagency collection of the Word Culture played an important role. He played a key role in expanding knowledge of the language, pointed the way to language culture, aroused interest in linguistic science³.

Teachers of the study period justifying himself noted that «not so bad» and «gradual improvement». The education system in Ukraine was anti-Ukrainian and anti-national because it was created to meet the needs of another state to form a «new type of man», «the Builder of communism», which meant denationalization. The task of education was to educate the artists «party solutions» – «true Leninists». In teaching, any dissent was persecuted because it was considered a crime. It is therefore not surprising that the educational workers were the most conservative segment of society. The Soviet education system was in crisis, as indicated by the signs: first, the lack of spirituality because they do not have formed views about universal values of morality (Christianity); second, it is unscientific, because the vast majority of important

¹ Доброхотов, Л. Н., Сбытов, В. Ф. (1986). *Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы и критики буржуазных теорий*. Москва: Знание, 76.

² Унгуриян, О. (1990). Очима допотопного ящура. *Радянська жінка*, 8, 28-29.

³ Очеретний, А. Д., Чухліб, В. Ф. (1990). Культура слова. *Українська мова і література в школі*, 31, 32, 2 (396), 84-86.

topics were considered superficial, while secondaries were detailed. The complication of the program's content led to the distortion of concepts and vulgarization, third, the extensity, as supplied a lot of material from many areas, but it was not the quality of his learning. The teacher chastised hours» and not taught. As a consequence, students had no skills, no skills; fourth, the inefficiency, since this situation contributed to the fact that teachers could not cope with the education of students, did not form a correct worldview, but it Nishino thirst for learning and nurture the uneducated and ill-mannered individuals; fifth, bureaucratic, because the main criterion of a teacher's work was «success» that forced teachers to consciously focus on weaker students and reduce the level of teaching. Red tape is not led teachers to feel the students ' knowledge. At the same time, teachers degraded, focusing on the weak students, lost the creative process, there is a routine. The meaning of work was reduced to memorization, not analysis, comprehension, synthesis; sixth, antiintellectualism, because education was seen as preparation for the labor market, not as self-improvement, self-enrichment of the personality¹.

Despite all of the above, the «Perestroika» period caused a surge in interest in our history, national culture, and interesting moments of the past. Knowledge of the historical and cultural heritage was a necessity and requirement of that time to elevate the national idea and dignity. This view is confirmed by the Declaration on State Sovereignty of the Republic, which was adopted on July 16, 1990. The Declaration stated that the Ukrainian SSR ensured the national and cultural revival of the Ukrainian people and its traditions. Historical consciousness, national-ethnographic features, the functioning of the Ukrainian language in all spheres of public life. Also, along with all nationalities, the right of national and cultural development was guaranteed².

Education was also influenced by the general socio-cultural changes that took place in society. More attention is paid to the protection of cultural and historical monuments, the heritage of folk poetry, manuscripts. A new periodical «Monuments of Ukraine» appears. Movies, performances, and literary works are shown to better show the history of the past. Views on the role and place of religion in the history and culture of Ukraine are changing³. Foreign philosophy of the XX century was more intensively reflected by Ukrainian scientists. After all, the foreign works contained a considerable amount of objective information about the positive result of the philosophical schools of the USA, Germany, France, etc. In the USSR, interesting and fruitful ideas were suppressed by loud discussions and accusations of preaching «bourgeois philosophy»⁴. According to S. Pavlychko, «... discovering the books of modern Western researchers, we finally realized that in a closed Soviet society, we were almost half a century behind»⁵.

Thus, education in Ukraine was an integral part of social processes in the context of «perestroika» reform, it was experiencing crisis trends, as was the whole Soviet system, besides, the certain group of patriotic pedagogics was distinguished among the educational environment, who advocated the national ideas, popularized own culture, customs and everyday life. And as innovators, they took responsibility and passed on their experience, and skills to the young generation.

References:

1. Alekseyeva, O. (1989). Konets monopolizmu [The end to monopoly]. *Komsomolskaya pravda. Sobesednik* [Komsomol truth. Interlocutor], 41 (294). [in Russian].
2. Bereznyak, Y. S. (1988). Programma kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza (Izvlcheniya) [Program of the Communist Party of the Soviet Union (Extracts)]. *Molodomu uchitel'yu* [Young teacher], 5-13. [in Russian].
3. Bychkov, U. (1989). Chestno o proshlom [Honestly about the past]. *Pravda* [Truth], 13 (25731), 3. [in Russian].
4. Cheshkov, O. (2004). Vytoky kryzy v ukrayinskiy osviti ta yiyi zmist [The origins of the crisis in Ukrainian education and its content]. *Ukrayinoznavstvo. Naukovyy hromadsko-politychnyy, kulturno-mystetskyy*, [in Ukrainian]. *relihiyno-filosofskyi pedahohichnyi zhurnal* [Ukrainian Studies. Scientific Socio-Political, Cultural-Artistic, Religious-Philosophical Pedagogical Journal], 3-4, 158-164. [in Ukrainian].

¹ Чешков, О. (2004). Витоки кризи в українській освіті та її зміст. *Українознавство. Науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал*, 3-4, 158-164.

² Декларація про державний суверенітет України, 1990 (Верховна Рада УРСР). *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 31; Наулко, В. І., Артюх, Л. Ф., Горленко, В. Ф. та ін. (1991). *Культура і побут населення України*. Київ: Либідь.

³ Наулко, В. І., Артюх, Л. Ф., Горленко, В. Ф. та ін. (1991). *Культура і побут населення України*. Київ: Либідь, 198-205.

⁴ Горський, В. С. (1996). *Історія Української філософії. Курс лекцій*. Київ: Наукова думка, 286.

⁵ Павличко, С. (2002) *Фемінізм*. Київ: Основи, 322.

5. *Deklaratsiya pro derzhavnyy suverenitet Ukrayiny, 1990* (Verkhovna Rada URSS) [Declaration of State Sovereignty of Ukraine, 1990 (Verkhovna Rada of the USSR)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSS (VVR)* [Information of the Supreme Soviet of the USSR (OVR)], 31. [in Ukrainian].
6. Dobrokhoto, L. N., Sbytov, V. F. (1986). *Sovetskaya intelligentsiya: voprosy ideologicheskoy borotby i kritiki burzhuaznykh teoriy* [Soviet intelligentsia: questions of ideological struggle and criticism of bourgeois theories]. Moscow: Znaniye. [in Russian].
7. Dyachenko, V. K. (1984). *Obshchiye formy organizatsii protsessu obucheniya* [General forms of organization of the learning process]. Krasnoyarsk. [in Russian].
8. Horskyy, V. S. (1996). *Istoriya Ukrayinskoyi filosofiyi* [History of Ukrainian Philosophy]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Izvestiya TSK KPSS [Proceedings of the Central Committee of the CPSU] (1990). *O pozitsii po probleme depolizatsii narodnogo obrazovaniya. Postanovleniye Sekretariata TSK KPSS* [On the position on the problem of depoliticization of public education. Resolution of the Secretariat of the Central Committee of the CPSU], 11 (310), 14-19. [in Russian].
10. Klementyev, Ye. D. (1984). *Sotsialno-filosofskiy aspekt obrazovaniya* [Socio-philosophical aspects of education]. *Voprosy filosofii* [Philosophy Issues], 11. [in Russian].
11. Kosmiy, B. M. (1991). *Dvoyakoyi pravdy ne buyaye* [There is no double truth]. *Ukrayinska mova i literatura v shkoli* [Ukrainian language and literature at school], 6 (412), 40-42. [in Ukrainian].
12. Kozlov, A. V. (1989). *Maye buty chitkyy plan publikatsiy* [There should be a clear publication plan]. *Ukrayinska mova i literatura v shkoli* [Ukrainian language and literature at school], 2 (384), 56. [in Ukrainian].
13. Lednev, V. S. (1991). *Soderzhaniye obrazovaniya: sushchnost, struktura, perspektivy* [The content of education: essence, structure, prospects]. Moscow. [in Russian].
14. Naulko, V. I., Artyukh, L. F., Horlenko, V. F. and others (1991). *Kultura i pobut naseleennya Ukrayiny* [Culture and life of the population of Ukraine]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
15. Ocheretnyy, A. D., Chukhlib, V. F. (1990). *Kultura slova* [The word culture]. *Ukrayinska mova i literatura v shkoli* [Ukrainian language and literature at school], 31, 32, 2 (396), 84-86. [in Russian].
16. Onushkin, V. T., Vershlovskiy, S. G. (1988). *Sotsialno-pedagogicheskiye problemy poslevuzovskogo obrazovaniya molodykh spetsialistov* [Socio-pedagogical problems of postgraduate education of young specialists]. *Problemy sovershenstvovaniya poslevuzovskogo obrazovaniya molodykh uchiteley v svete resheniya XXVII syezda KPSS. Tezisy dokladov i vystupleniy na Vsesoyuznoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (Grodno 9-11 fevralya 1988 g.)* [Problems of improving postgraduate education of young teachers in the light of the decision of the XXVII Congress of the CPSU. Abstracts of reports and speeches at the All-Union Scientific and Practical Conference (Grodno February 9-11, 1988)]. Grodno, 1, 192. [in Russian].
17. Pavlychko, S. (2002). *Feminizm* [Feminism]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
18. Ponomarenko, V. M. (1991). *Do problem suchasnoho uroku ukrayins'koyi movy (Rozdumy metodysta)* [To the Problems of Modern Lesson in Ukrainian (Methodist Reflections)]. *Ukrayinska mova i literatura v shkoli* [Ukrainian language and literature at school], 2, 53-56. [in Ukrainian].
19. Popyk, V., Tabachnyk, D. (1990). *U chortoryyi Beriivskoyi zmovy* [In the Boryaiv plot of conspiracy]. *Ukrayina* [Ukraine], 49-50, 38-44. [in Ukrainian].
20. *Postanovleniye o pozitsii po probleme depolizatsii narodnogo obrazovaniya, 1990* (Sekretariat TSK KPSS) [Resolution on the position on the issue of the depoliticization of public education, 1990 (Secretariat of the Central Committee of the CPSU)]. *Izvestiya TSK KPSS* [Proceedings of the Central Committee of the CPSU], 11 (310), 14-19. [in Russian].
21. Rubina, L. Y. (1991). *Obrazovatelnyy put pokoleniya* [Educational way of generation]. *Sotsialnyye problemy obrazovaniya* [Social problems of education]. Sverdlovsk. [in Russian].
22. *Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan'Ukrayiny (TSDAHO)* [Central State Archives of Public Associations of Ukraine (CDAGO)], f. 1, op. 32, spr. 2446. [in Ukrainian].
23. *Ukrayinska mova i literatura v shkoli* [Ukrainian Language and Literature at School] (1990). *Ryadky z lystiv* [Rows of letters], 7 (401), 89. [in Ukrainian].
24. Unhuryan, O. (1990). *Ochyma dopotopnoho yashchura* [The eyes of a flooded foot-and-mouth disease]. *Radyanska zhinka* [Soviet woman], 8, 28-29. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.14

Taras ZaietsORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4082-5766>*National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts, Ukraine*

DEVELOPMENT OF INSTITUTIONS OF CULTURE AND ARTS IN POLTAVA REGION IN 1991-2017

The article is devoted to the problems of the formation, development, and functioning of the network of cultural and educational institutions of Poltava region for the period specified by the study. The cultural and artistic space of the Poltava region, which is represented by theatrical, musical and artistic institutions, is analyzed and the main areas of activity of museums, libraries and club institutions for the period 1991-2017 are identified. As a result of the study, it was concluded that the network of cultural institutions in the region was reduced due to the reorganization of district and rural club institutions, their partial closure. It was determined that, despite the unstable situation in the country, the leading cultural institutions of the Poltava region (museums, theaters, a philharmonic society, etc.) continue to work.

Keywords: cultural and art establishments, Poltava region, regional culture, theater institutions, cultural history, museums, clubs, libraries.

Relevance of research topic. The functioning of the regional network of cultural and educational institutions is one of the most pressing problems in shaping Ukraine's cultural policy. The analysis of this problem is of great importance both for the preservation of the cultural and historical heritage and for the formation of a strategy for the development of the cultural and educational network institutions.

Considering that the basis of cultural policy is the protection of cultural heritage national museum, library policy, creation of conditions for the development of social and market infrastructure in the field of culture and the arts, we made a rather complicated study of the functioning of the leading cultural institutions of Poltava region.

The purpose of research is to determining the prospects for the development of the system of cultural and educational institutions in the near future, through a monitoring study for the period 1991-2017.

Analysis of researches and publications. The presence in the historical and social sciences of a considerable amount of theoretical literature on the problems of coverage of historical and cultural processes in Ukraine. In the historical paradigm (L. Gaida, L. Dubrovina, O. Kruk, R. Mankovska, O. Onishchenko) the museum and library activities of the region are analyzed, in the socio-cultural paradigm (O. Drozdova, G. Levchenko, A. Litvinenko, I. Pavlovsky, L. Polischuk, Ya. Fedorenko) the activity of cultural-art, educational and club institutions is investigated.

The analysis is based on the legislative acts adopted in the 1990's, in particular, "Fundamentals of Legislation of Ukraine on Culture", "On the Protection of Cultural Heritage", "On Libraries and Library Affairs", "On Theaters and Theater Affairs", "About additional measures for state support of culture and art in Ukraine" and others related to the conducted research. These documents legally regulate the activities of cultural and artistic institutions and determine the system of government and directions of work of these institutions.

The XXI century is characterized by the completion of a number of documents related to the development of Ukrainian culture – Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 01.02.2016 № 119-p "On Approval of the Long-term Strategy for the Development of Ukrainian Culture – Reform Strategy"; Ordinance of the Cabinet of Ministers of Ukraine of March 23, 2016 № 219-h "On Approval the Strategy of Library Development" for the period up to 2015 "Qualitative changes of libraries for ensuring sustainable development of Ukraine".

Based on the above decrees, a Comprehensive Program for the Development of Culture, Art and Protection of Cultural Heritage in the Poltava region for 2018-2020 was created. This program provides for "improving the resources of cultural and artistic institutions, improving the material and technical base"¹.

¹ Комплексна програма розвитку культури, мистецтва та охорони культурної спадщини в Полтавській області на 2018–2020 роки.

Documents of state and cultural institutions, stored in the State Archives of Poltava region (SAPR), are a significant part of the original research base. Documentation of the basic cultural and educational institutions of the region is stored in the funds of the Poltava Regional Museum of Local Lore, I. P. Kotlyarevsky regional Universal Scientific Library of Poltava.

So, in the Poltava region, two theaters are successfully functioning – musical-dramatic and puppet, both regional level, which is showing only the state language of pantomime (puppet theater), in 2011 there were also performance in Russian, but the current state of the country and pro-Russian the situation than divided the state contributed to the ban on the use of Russian-speaking performances.

Analysis of theatrical activity for the period 2010-2018 shows that in 2017 the theaters showed 853 performances, 192 of which were held within the settlement where the theater is located, 209 within Ukraine and 4 – outside it¹. Compared to 2011, when 672 performances were staged, 227 of which were held within the locality in which the theater is located, 190 within Ukraine and 1 outside it².

The development of a cultural and artistic environment is impossible without the spiritual revival of the people and their cultural values. Cultural institutions, such as musical institutions, play a major role, as creative achievements can enhance the spiritual potential of society.

In our study, we will try to analyze the ways, forms and methods of forming the museum network of Poltava region from 1991 to 2017 of the XXI century, having worked out and summarizing for this purpose archival sources, materials of local periodicals, scientific literature of the relevant direction. Let's find out the role of regional museums in researching and promoting the history of Poltava region.

Museum work will always be one of the main components of historical lore, because through unique monuments of historical and cultural past, through museum exhibits, we can illuminate the state of individual settlements of Ukraine, the vital activity and being of the people, of individuals, which went down in history.

On the territory of the Poltava region, "16 monuments of archeology of local importance, 166 objects of cultural and historical heritage were registered. Of these, 60 historical and 14 monuments of art, 2 architectural monuments (red and white houses of the museum of A. S. Makarenko) were taken under state protection³.

Poltava museum work preserves the ancient traditions associated with various names of collectors, philanthropists, whose activities became the basis for creating a museum network in the Poltava region. The first museums created at the beginning of the 19th century was private. They were intended for a narrow circle of visitors and were exhibitions of paintings, jewelry and sculptures. Museums for a wide range of visitors appeared only at the end of the 19th century, thanks to V. Dokuchaev, a natural scientist.

At the beginning of the twentieth century, a number of local history museums were opened in this region, which became important cultural and historical centers of the region – Scientific Art and Industrial Museum of Mirgorod, Local History Museum of Lohvitsa, museums of Romny and Priluky, opened in 1920⁴, Museum of Local Lore of Chornukhy, People's Science Museum of Khorol (founded by V. Biryukov in 1917), and development also begins on the creation of memorial museums – P. Mirny in Poltava, M. Gogol in vil. Neronovich (Great Sorochintsy), the literary and memorial museum of V. Korolenko in Poltava (one of the oldest museums in the Poltava region), M. Gorky in the village Manuilovka, O. Makarenko in the city Kremenchug and other. Thus, at the end of the 1950s, the museum network of the Poltava region consisted of twelve museums, of which: "military-historical – 1; local history – 4; art – 1; literary and memorial – 5; memorial and pedagogical – 1"⁵.

The further development of the museum network was associated with the celebration of anniversaries of prominent figures in science and culture, whose life and activity were involved in the region we were studying – G. Skovoroda, I. Kotlyarevsky, M. Gogol etc.

Consequently, the formation of a museum network of various profiles in the Poltava region actively took place at the end of the twentieth century. Consider the current state of museum institutions and their role in the study and popularization of the history of the Poltava region.

¹ Заклади культури, фізичної культури і спорту України у 2017 році (2018). *Статистичний збірник*. Київ: Державна служба статистики України, 95.

² Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2010 році (2012). *Статистичний бюлетень*. Державний комітет статистики України. Київ, 92.

³ Культурна спадщина Полтавського району (2017). *Зберегти пам'ятки історії, культури та археології*, 17, 6.

⁴ Філянський, М. (1927). *Збірник. Полтавщина*. Полтава, 2, 419.

⁵ ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 10, спр. 156, арк. 50-51.

The rich history of the Poltava Territory has been preserved in museums, the oldest of which is the Poltava Museum of Local Lore, a significant scientific and cultural center created in 1891 under the Poltava Provincial Zemstvo Council in three small outbuilding rooms. Prominent museologists, culturologists, as well as lovers of Ukrainian culture and art took part in the formation of the museum, including “Ivan Zaretsky, Kostyantyn Moshchenko, brothers Vadym and Danylo Shcherbakivski, Yakiv Ryzhenko and others”¹.

However, from the first year of its founding, the activity of the museum was not limited only to natural knowledge, but also embraced the comprehensive research directions of the Poltava region². From 1902 to 1908, the architect O. Shirshov built the zemstvo building.

So, the history of the real pearl of architectural art – the Poltava Museum of Local Lore – is quite interesting and has done from the Zemstvo Council (1908), later the Central Proletarian Museum of the Poltava region (1920-1964) to its modern name. The museum recreates the history of the region from ancient times to the present day.

The State Historical and Cultural Reserve “Field of the Battle of Poltava”, the Poltava Art Museum (Art Gallery), the Museum of Local Lore of Kremenchug and the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery in Opishnya are also noted as interesting collections. The last of the above is the only all-Ukrainian ethno-artistic research center in Ukraine for the conservation and popularization of the pottery and ceramic heritage of Ukraine.

The Museum of Local lore of Kremenchug is famous for its ethnographic collection, which presents paintings of folk crafts of the region. The central exposition presents a Ukrainian hut with a peasant’s yard, against which national consumer goods are presented.

The State Historical and Cultural Reserve “Field of the Poltava Battle” is considered one of the first stationary museum institutions in the Poltava region. It belongs to the international Organization of Military and Historical Museums of UNESCO and, not without reason is considered a cultural heritage. The museum on the battlefield of Poltava was opened in 1909 at the initiative of I. Pavlovsky, a history teacher at the Poltava Cadet Corpus. During the October Revolution, Pavlovsky’s museum business suffered a bit, the remainder of the exhibits was transferred as a collection of the Poltava Battle to the Central Proletarian Museum of the Poltava Region (now the Museum of Local Lore of Poltava), but in 1950 the museum’s activity was restored.

The current reserve is located in 9 rooms, where objects of national importance are stored: money, medals, paintings, prints, battle flags, military weapons, letters, historical documents and old maps of the 18th century, books and icons. Special attention should be paid to the diorama, which is located in a separate room. It reproduces the events of the battle of Poltava.

Monuments to Peter I, Cossacks, Swedes, defenders of Poltava were erected on the territory of the reserve, a mass grave and the Sampson Church, the Holy Cross Exaltation Monastery, 30 mounds of the Scythian era and 4 ancient settlements are also located here, the Cossack State exhibition is open. The guard historical field of the battle of Poltava is 771,5 hectares.

The Museum “Field of the Battle of Poltava” today is an important cultural and methodological center for the study of European history. The Poltava Battle festival is held annually on the territory of the reserve, in which musical groups, craftsmen, as well as various military and historical associations take part. It is interesting that the first documentary film shot in Ukraine on 27-18 of June, 1909, in the vicinity of Perm, is the “200th anniversary of the Battle of Poltava”³.

Recently, namely in 2017, the Regional Museum of Local Lore of Khorol, which was founded in 1917 by V. Biryukov, an archaeologist and local historian who studied the culture, art and ethnography of the Poltava region, celebrated its 100th anniversary. Then it was called the people’s Science Museum.

«According to the appendix to the Decree of the Cabinet of Ministers dated September 12, 2005 № 889, the Museum of Local Lore of Khorol is listed as a museum, which stores museum collections and museum items that are state property and belong to the state part of the Museum Fund of Ukraine⁴.

¹ Супруненко, О. Б. (відп. ред.) (2017). *Хорольщина: від давнини до сьогодення: зб. наук. пр. та мат-лів конф. ЦП НАН України і УТОПІК; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; Хорол. район. краєзн. музей.* Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 160.

² Філянський, М. (1927). *Збірник. Полтавщина*, 2, 419.

³ ЦДКФФА (1983). *од. зб.*

⁴ Супруненко, О. Б. (відп. ред.) (2017). *Хорольщина: від давнини до сьогодення: зб. наук. пр. та мат-лів конф. ЦП НАН України і УТОПІК; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; Хорол. район. краєзн. музей.* Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 160.

Among the museum's collections there are exhibits highlighting the ethnographic life of the region, its life and the work of modern masters. In separate halls, housing of the Khorolshchyna, outfits typical of this area and the main crafts that exist here are represented¹.

Analysis of the museum network of the Poltava region, allows us to conclude that it is developing, since for the period 2010-2018. Their number increased by 5 units (32 establishments were in 2010 and 37 became for the period 2018), 2 of them have national status, 2 – regional museums, 1 – state, 32 – district (city) type. According to the profile of the museum, they are divided into 7 historical, 11 literary, 4 art, 15 complexes². The broad-spectrum activity of museums contributes to a comprehensive study of the history and culture of the Poltava region, popularizes the national heritage, enhancing the cultural heritage, which, in turn, forms a highly conscious society.

The library network of the Poltava region is quite extensive and at the time of the study consists of 792 libraries, 119 of which are located in urban areas and 673 in rural areas. Three institutions require major repairs. This figure has significantly decreased compared to 2010, when there were 816 libraries in the Poltava region. A significant decrease in the book stock from 11882,3 to 10361,1 copies is also noted³.

In total, as of December 1, 1925, there were 776 libraries in the Poltava region, in 672 of which there were up to 1000000 books. As you can see, from the table, numerous libraries were preserved in Poltava: “with the state museum 50,000 copies, the Institute of Public Education 31,5000, industrial technical school 11,200, as well as clubs”⁴.

By the period of independence of Ukraine, in the 90's of the twentieth century there is a rapid reduction in funding for cultural and artistic infrastructure, significantly affects the activities of institutions of this type – reprofiling, closing, outdated material and technical base.

However, after Ukraine gained independence, cultural and artistic reform takes place, manifested in independence in creativity, the abolition of ideology and censorship, the creation of conditions for the selection of leisure needs and interests.

Studies of the current stages of the activities of cultural and leisure institutions are reflected in the scientific works of Yu. Moskvichev, I. Petrova, L. Polishchuk and others.

I. Petrova identifies several leisure parameters, among which are: aesthetic, which consists in visiting libraries, exhibitions, museums, concert programs; educational – getting education and self-educational; family – consist in raising children and arranging family life; moral, which includes religious organizations; sports, which includes visits to sports facilities, recreation; political, which shapes public opinion and provides for participation in political actions and events; social – participation in the country's public life; scientific and technical; economic⁵.

As of the end of 2017, according to the Ministry of Culture of Ukraine, in Poltava region there are 848 club institutions, of which 65 in cities, 783 in rural areas. It should be noted that 360 establishments require major repairs and 48 are in disrepair⁶. Compared to 2010 when their number was 855 structures, we notice a slight decrease in the number of clubs – per institutions in urban areas, most of the decrease in their number occurred in the countryside. Of the 446 establishments that required repair, 360 remained, but those in disrepair increased by 6 units⁷.

So, the urgent task for the development of the club network of institutions should be to improve the legislative framework. In the mid 90-ies of the twentieth century, Ukrainian scientists considered the directions of the clubs, focusing on the need to preserve existing institutions, legal support for cultural entities, without state support are able to produce leisure and recreational services. For this, it is necessary to adopt a number of legal acts regulating the system of clubs as socio-cultural centers⁸.

¹ Галян, Г. І. (2008). *Звіт про етнографічну експедицію-розвідку до Хорольського району (4-6 червня 2008 року)*. НА ПКМВК, спр. 09-Е-26. Польовий щоденник. 9 арк.

² Заклади культури, фізичної культури і спорту України у 2017 році (2018). *Статистичний збірник*. Київ: Державна служба статистики України, 95.

³ Ibid.

⁴ Філянський, М. (1927). *Збірник. Полтавщина*. Полтава, 2, 419.

⁵ Петрова, І. В. (2005). *Дозвілля в зарубіжних країнах*. Київ: Кондор, 408.

⁶ Заклади культури, фізичної культури і спорту України у 2017 році (2018). *Статистичний збірник*. Київ: Державна служба статистики України, 95.

⁷ Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2010 році (2012). *Статистичний бюлетень*. Державний комітет статистики України. Київ, 92.

⁸ Гриценко О. (2000). *Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі*. Київ: УЦКД, 228.

At the current stage of development of society, club activities are not reimbursed, therefore from 21.12.1999, the Cabinet of Ministers approved the introduction of paid services in clubs, which include concerts, discos, game programs, entertainment evenings, show programs and corporate parties. Carrying out such events will help to improve the financial side of the club network, improve material and technical support.

The main concert hall of the Poltava region is Listopad Leisure Center with an auditorium for 1200 seats, which was opened in September 2003. It can rightfully be called the cultural center of the city. The architectural design and decoration of the lobby of the first and second floors, created in the color of the Poltava region, meets modern European requirements. Thanks to modern computer and lighting equipment, real shows are taking place in the concert hall.

The best performers of Ukraine and the world, symphony and chamber orchestras, choirs and ensembles, amateur groups perform on the stage of Listopad. Annually, artistic events are held here – the festival “Autumn Fantasy”, “Song Wings of Churaivna”, “Rainbow Fate”, “Poltava Lira”. In addition to these events, the doors of the institution are always open for conferences, exhibitions, symposiums, seminars and congresses.

The leading cultural institutions of the region – the regional philharmonic society, etc. – remain cells of the cultural life of the region. They conduct active concert, exhibition, educational activities, adapting to the requirements of our time.

Conclusions. Studying the socio-cultural dynamics of the modern development of the Poltava region, it was found that the network of cultural institutions in the region was reduced due to the reorganization of district and rural club institutions, their partial closure. But, the leading cultural institutions of the Poltava region (museums, theaters, philharmonic society, etc.), despite the unstable situation in the country, continue to work. The wide-ranging activity of museums contributes to a comprehensive study of the history and culture of the Poltava region, popularizes the national heritage, enhancing the cultural heritage, which, in turn, forms a highly conscious society. Two theaters are successfully operating in the Poltava region – a musical-drama and a puppet, both of the regional level, which displays only in the state language and the pantomime language (puppet theater); in 2011, productions also took place in Russian, however, the current state of the country and pro-Russian the situation that divided the state contributed to the prohibition of the use of Russian-language performances.

References:

1. Galian G. (2008). *Zvit pro etnografichnu ekspedyciynu-rozvidku do Khorolskoho raionu* [Report on the ethnographic exploration expedition to the Khorol district]. [in Ukrainian].
2. Hrytsenko O. (2000). *Kultura i vlada. Teoriia i praktyka kulturnoi polityky v suchasnomu sviti* [Culture and power. Theory and Practice of Cultural Policy in the Modern World]. Kyiv: UCKD. [in Ukrainian].
3. *Zaklady kultury, fizychnoi kultury i sportu Ukrainy u 2017 rotsi* (2018). [Institutions of culture, physical culture and sports of Ukraine in 2017]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [in Ukrainian].
4. *Zaklady kultury, fizychnoi kultury i sportu Ukrainy u 2011 rotsi* (2012). [Institutions of culture, physical culture and sports of Ukraine in 2011]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. *Kompleksna prohrama rozvytku kultury, mystetstva ta okhorony kulturnoi spadshchyny v Poltavskii oblasti na 2018-2020 roky* [A comprehensive program of development of culture, art and protection of cultural heritage in Poltava region for 2018-2020]. [in Ukrainian].
6. *Kulturna spadshchyna Poltavskoho raionu* [Cultural heritage of Poltava region] (2017). *Zberehty pamiatky istorii, kultury ta arkeolohii* [To preserve monuments of history, culture and archeology], 17.6. [in Ukrainian].
7. Petrova I. (2005). *Dozwillia v zarubizhnykh krainakh* [Leisure in foreign countries]. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].
8. *Postanova pro zatverdzhennia pereliku platnykh posluh, yaki mozhut nadavatysia zakladamy kultury i mystetstv, 1999* (Kabinetu Ministriv Ukraini) [Resolution on approval of the list of paid services that can be provided by cultural and artistic institutions, 1999 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. [in Ukrainian].
9. Filianskyi, M. (1927). *Zbirnyk. Poltavshchyna* [Collection. Poltava region]. Poltava, 2. [in Ukrainian].
10. *Khorolshchyna: vid davnyny do sohodennia* (2017) [Khorolshchyna : from ancient times to the present]. Poltava: CP NANU and UTOPIC. [in Ukrainian].
11. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv Ukrainy* [Central State Archive of Higher Bodies of Ukraine], f. 5116, op. 10, st. un. 156, spr. 50-51. [in Ukrainian].
12. *Tsentralnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv Ukrainy* (1983) [Central State Cinematophone Archive of Ukraine], st. un. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.15

Tetiana ShershovaORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1993-4236>*National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts, Ukraine*

CULTURAL MEMORY AS A FACTOR IN THE FORMATION OF A NATIONAL IDENTITY: ON THE EXAMPLE OF FOLK-SONG PERFORMANCE OF POLTAVA REGION

The article discusses the historical retrospective of development and the determining factors of cultural memory, characterizes the formation of cultural identity in modern conditions. The current state of the cultural and artistic Poltava region is traced and the influence of the song culture of the Poltava region on the national consciousness is revealed. Scientific development proves the need for a revival of the origins of song culture – as an important factor in the development of a modern, educated personality. Thus, Ukrainian identity can be represented in the temporal dimension (as evidenced by the song material). In any case, folklore and folk song acquire the significance of a vital worldview construct, necessary for the formation of one or another type of identity and by and large be the semantic core around which the entire hierarchical system (structure) of identities consists.

Keywords: folk-song performance, Poltava region, cultural memory, regional culture, sociocultural identity, folk song, Ukrainian folklore.

Relevance of research topic. More and more scientists are turning to the problem of the identity of Ukrainian culture in the world, therefore this topic is relevant. Regional culture has its own characteristics, which make up the national features of the Ukrainian mentality. Research in this area attracts the attention of scientists, since it is, they who show the specifics of the cultural development of the region – as a component of Ukraine.

The study of ethnic memory in the modern scientific space is being updated with renewed vigor, especially during the formation of the independent state of Ukraine, the return of historical truth in conditions of Russian military aggression. The need for reconstruction of historical events recorded in folklore source characterizes various types and levels of society and reflects the accumulated experience of collective memory.

The study of cultural memory is important because it not only forms a collective idea of the past of our country, individual regions, people, but also helps to set certain accents, to design the future. Folk song is one of the objects of cultural memory, a heritage, an echo of the past, which is able to characterize the culture of a certain region, in particular the Poltava region.

The purpose of research is to illuminate the uniqueness of the national dimension of cultural memory on the example of folk singing of the Poltava region.

Analysis of researches and publications. Ukrainian musical culture is expressed in numerous works of ethnographers and musicologists – V. Gnatyuk, M. Grinchenko, F. Colessa and others. This is not surprising, because the Ukrainian land is rich in the names of famous composers such as M. Leontovich, M. Lysenko, S. Lyudkevich, B. Lyatoshinsky, L. Revutsky, D. Sochinsky, K. Stetsenko. Separate works of researchers are devoted to the life and work of these outstanding personalities.

The Poltava region is notable for its dynamic cultural and artistic development, it has long been proud of its glorious names such as: O. Belash, V. Virmenich, G. Gladky (author of the music for the Testament, T. Shevchenko), G. Davydovsky, I. Dunaevsky, V. Ikonnik, R. Kirichenko, M. Kondratyuk, I. Kotlyarevsky, N. Lysenko, the Mayborody brothers, M. Mikisha, P. Mitny, F. Popadich, P. Senitsa (founder of national symphonic and chamber music), G. Skovoroda, Yu. Timoshenko (Tarapunka) and others. Their traditions are successfully continued by composers A. Zhdanov, A. Zhitinsky, V. Kusniy, Yu. Levada, G. Levchenko, V. Smolyakov, V. Stetsenko, A. Chukhrai and others. The song heritage of this region is interesting for its diversity.

The national-cultural identity and identification of Ukrainians was considered by I. Bychko, I. Boychenko, A. Gnatyuk, A. Gritsenko, O. Zabuzhko, V. Kremen, A. Lesnoy, M. Ryabchuk, I. Fedorova, B. Cherkes, M. Vivcharik, M. Grushevsky, V. Lichkovakh, N. Pogorelaya, M. Popovich, Yu. Rymarenko, D. Chizhevsky, L. Shklyar and others also developed this problem. Various aspects of identity are depicted in numerous works by E. Balibar, G. Brubaker, P. Bourdieu, S. Zizek, M. Castello, A. Toffler.

Among the Ukrainian researchers of this issue, the following should be noted: V. Bebyk, V. Verlok, T. Voropai, E. Golovakh, V. Gorbatenko, V. Gorlov, O. Donchenko, P. Ignatenko, G. Kasyanov, V. Lisovoy, M. Mikhalchenko, L. Nagorna, M. Obushny, Y. Pakhomov, S. Prolieva, Y. Rimarenko, M. Razumny, M. Stepiko.

Despite the many works that highlighted the problem of cultural and collective memory, Ukrainian musical culture, in particular, the Poltava region, the question of the influence of cultural memory on the formation of national identity remains open and poorly understood. In our study, it is proposed to do this on the example of folk singing of the Poltava region.

The content of cultural memory, which is localized in rituals, traditions, folk songs, requires constant interpretation, discussion and updating, since all this content is perceived and assimilated by new generations and must meet the urgent needs and challenges of our time. The variability, dynamism and instability of the modern world caused by the processes of digitalization have both positive and negative consequences.

Z. Bauman defends the view that identity is not a constant concept; we often change identities by trying on masks. The researcher sees the process of globalization in a situation of uncertainty, we are at a crossroads and do not know what to do next. We need to weigh the pros and cons of this uncertainty in which we are¹.

In turn, the variability of the sociocultural reality of the global world, the elimination of moral ideals and values necessitates constant self-identification and turns identity into a center of research of a theoretical and practical direction. Staying (wandering) of a modern person in the “labyrinth of identities” (the term is used by E. Trufanova) determines the strengthening of primary identity as sustainable elements, cultural models, formed by traditional culture, of which folk song creation is an integral part. There is no way out of the maze, since it is constantly growing, wandering in it is eternal².

Ukraine faces in the aspect of its European choice restructuring of the value system, since only a commonality of axiological guidelines can ensure public unity before the threat of the “new” (“asymmetric”, “hybrid” “low-intensity”, “information”, etc.) wars have become a reality of the 21st century and the possibility of which in the discourse of clash of civilizations provided for S. Huntington³.

It is in this aspect that the problem of cultural memory is being actualized with the help of which both national and sociocultural identity are created V. Korableva believes that within the framework of the “globalizing space of action” (V. Beck), any local conflict has a global dimension and global consequences. Between various social groups there are conflicts in the field of communications at the level of “war of languages” (R. Bart) and “conflict of interpretations” (P. Ricoeur). Such an information war poses a challenge to culture, thought and language. Sign-symbolic means of communication help to avoid open confrontation.

Folklore acts as an image of ethnic self-awareness by a society of cultural being. Ukrainian folk performance is a major factor in national traditions. The study of the question of its value in the formation of socially significant attitudes and values of society, its identification, contributed to the selection of the topic of the article – “Cultural memory as a factor in the formation of national identity: the example of folk singing of the Poltava region”.

It is important for modern Ukrainians to realize themselves as a single community, to recreate a common cultural memory. Effective means in this can serve as the creative achievements of folk singing of the Poltava region, as one of the regions of Ukraine.

Cultural memory is a symbolic form of transmission of cultural content, reflects the influence of socio-cultural factors on human memory, accumulates cultural experience.

On the interpretation of the concept of “memory”, there are several definitions of this term:

- Memory is what we forget.
- Memory – fixing, preservation and reproduction of what happened in a person’s experience.

¹ Бауман, З. (2004). *Глобализация. Последствия для человека и общества*. Москва: Весь Мир.

² Труфанова, Е. О. (2010). Человек в лабиринте идентичностей. *Вопросы философии*, 2, 13-22.

³ Хантингтон, С. (2003). *Столкновение цивилизаций*. Москва: АСТ.

• Memory is a complex, multicomponent phenomenon, which is a necessary condition for the functioning of society, based on the accumulation, preservation and transmission of socially significant information¹.

Yu. Lotman, A. Gurevich, A. Moth consider memory from the standpoint of a culturological approach as a cultural and historical heritage, a kind of spiritual potential of the people².

Until the first half of the twentieth century, memory was not of scientific interest, since it was considered emotional and spatiotemporally limited, but modern vision endows it with sociocultural functions. In the institutionalization of memory studies as an independent area of scientific knowledge, Western researches (D. Olick and D. Robbins et al.) distinguish three stages, starting with the publication in 1925 by M. Halbwax of the work "The Social Framework of Memory".

The study of cultural memory in Ukraine is interdisciplinary in nature and is the subject of reflection in various scientific discourses (historical – F. Aries, J. Lefebvre, P. Nora, F. Fure: cultural – F. Yates, M. Foucault: sociological – M. Halbwax; philosophical – V. Wordsworth, Z. Freud, etc.).

The second stage is the 80's related to the works of the American historian I. Yerushalmi on Jewish memory and the works of P. Nora. Already in the 1990's, J. Assman, in the Halbwax tradition discourse, developed the theory of cultural memory and formulated its tasks within scientific direction, which he calls the "history of memory". This direction is included in memory studies and from this time begins the third, modern period (or wave)³.

At this stage, the process of institutionalizing memory studies is being completed, as evidenced by the beginning in 2008 of the journals "Memory Studies" and the creation of The Memory Studies Association.

The historical concept of memory that arose in the 1950's is interesting; listed in 1984-1993 seven volumes of "Places of Remembrance" edited by Pierre Nora. According to his vision, the place of memory is all that is endowed with ethnocultural identification for understanding by the masses. They appear in things, events (both real and fictional), artistic images, symbols, rituals, names. In places of memory, the individual feels his own belonging to a certain culture, so they are a kind of guide for a person. We note that ethnic festivals are often held precisely in places of memory that are "realistically or mythologically associated with symbols of ethnic culture and history". As an example, the Gelon-fest ethnic festival, which has been taking place for several years, was conducted at the time of the study on August 10-11, 2019 in the vicinity of the Belsky settlement of the Kotelevsky district of the Poltava region. A real Scythian holiday, where masters and craftsmen from different parts of the Poltava region gather. No wonder this festival is held here, because it is the center of the Vorskla group of monuments of Scythian time, a monument of archeology.

Historical memory translates the past by transmitting to future generations what is remembered. It is a synonym for individual and collective memory of the past, a kind of translator of memory, historical consciousness, the way of cognition, part of identification and a factor of national identity.

However, the content of national and historical memory does not consist only in tragedy – genocides, wars and catastrophes. The cultural factor in the modern understanding of memory far exceeds the feelings of pity and personal tragedy. Ukrainians finally realized themselves as a powerful nation, capable of changes for a better future, the guardian of a better life. Such awareness must be maintained as the interdependence of national culture and national memory, reflecting the connection of generations in time space. Cultural factors of national memory are able to reconcile disputes that arise in society regarding the historical past. It is only necessary to clearly define the values and norms in society for the manufacture of a high-quality cultural product. The prospect of the development of the Ukrainian nation and the revival of culture and traditions is the reconciliation of public opinion around the "painful" topics of history.

So, any memory, including cultural, is a process of recalling, turning to the past, previously accumulated knowledge and experience. Researchers are in constant debate – is memory the driving force of society or, conversely, slows it down?

The modern era of digital technology makes significant adjustments to the recording and storage of information – the book (written) culture is replaced by electronic recording. The process of collecting folklore

¹ Молдобаев, К. (2004). Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности. *Путь Востока. Культурная, этническая и религиозная идентичность: «Symposium»*, 33. СПб: Санкт-Петербургское философское общество, 19.

² Чик, А. (2014). Роль колективної пам'яті у формуванні національної ідентичності. *Українознавчий альманах*, 15, 164-166.

³ Feindt, G. Krawatzek, F. Mehler, D. and others (2014). Trimcev Entangled memory: Toward a third wave in memory studies. *History and theory. Middletown*, 53, 1, 24-44.

can be attributed to the accumulation of oral memory, since it is the storytellers who often act as carriers of this memory, guardians of traditions.

In Ukraine today there is a difficult situation when views on one's own historical past are scattered, the state is artificially divided into east and west (since the independence of Ukraine), which are waging an irreconcilable war among themselves. The fact is that people remember little of their history, therefore they perceive it as distorted and difficult to identify themselves in social space. The younger generation seeks to create their own history, to move forward without looking back, so the past is preserved in fragmentation. However, without knowledge of the past, it is impossible to adequately assess the present and future.

Cultural memory has been formed over the centuries and translates cultural meaning in the form of texts, images, inscriptions, monuments, rituals, that is, all indicators of traditions. It is a prerequisite for self-identification, as it connects knowledge of the past and the modern life situation of a particular social group.

The issue of the emergence of cultural memory is an important research problem. J. Assman believes that it arises as a result of recalling, remembering the dead, since death is the primary experience for understanding the difference between yesterday and today. Medieval sources of the study of the phenomenon of memory indicate that death does not interrupt the existence of man, the living memory of generations is transformed through historiographic and bibliographic sources, memorial images into cultural memory, since the combination of the past and the present is aimed at the future that preserves the memory.

Aleida Assman, working on the problems of cultural memory, came to the conclusion that studying the phenomenon of memory from a cultural perspective sets the task of describing and explaining images and symbols, their critical assessment, and also destructive potential. It is this approach to the study of memory that arises when individual memory moves to collective¹.

The researcher notes that the expansion of the boundaries of cultural memory is possible only with the help of symbolic mediators who exercise long-term resistance to memory. That is, the symbols that carry the cultural memory are externalized and objectified. They are able to represent the experience of other individuals who have not personally received this experience. Thus, the range of cultural memory is not limited and can continue indefinitely in materially and institutionally fixed media.

Individual memory is part of the cultural memory, which, in turn, creates the prerequisites for the formation of a collective identity that combines the past, present and future.

At the present stage of research, it is important to compare the stored memory with modern, personal, identity yourself in the space of culture. Cultural memory combined with historical experience will result in national identity. Historical experience is also transmitted through preserved memories, so it takes on new meanings. Accordingly, communication takes place, which can stretch in time, forming an identity.

Cultural memory, unlike national one, aimed at unity and homogeneity, combines a complex of opposing concepts – this is a kind of balance between accumulative and functional memory, between recall and oblivion, between explicit and latent, conscious. However, both types of memory are aimed at transferring experience from generation to generation, while forming a lasting social memory.

We often use the experience of descendants, the knowledge and skills that have been passed on to us by past generations, that is, a communication process takes place beyond the time allotted to a person, allowing them to return to historical development and meet with other generations.

Our memory consists of memories and ideas, is closely connected with identity in biographical, social and historical conditions. Folk song, as one of these patterns, is able to reveal its structure and content, the difference is that perception by different generations is significantly different, since consciousness changes in the process of historical development.

Songwriting transforms the cultural memory of Ukrainians and through the emotional component of the song (folklore) forms various types of identity. First of all, family – primary, gender (male, female), national (ethnic), social, confessional, etc. Thus, Ukrainian identity can be represented in the temporal dimension (as evidenced by the song material).

The culturological concept of memory, according to J. Assman, divides memory into: communicative, relevant and cultural, which differ in content, form, time frame and media.

Cultural memory is built in the course of cultural practices – as a result of reflection on the subject of one's own history. Historical memory, in turn, is a combination of the experience of past generations

¹ Алейда, А. (2014). *Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика*. Москва: Новое литературное обозрение.

(territory, lifestyle, ideas, traditions). The memory of the ancestors is a fundamental value, forms a national identity. J. Assman writes: “as an individual person, only thanks to her memory, can produce and preserve an individual identity for years, so a group can store group identity only with the help of memory”.

In the same discourse of combining historical and cultural memory, studies are conducted that E. Hobsbaum began – “inventing traditions” – a kind of cultural practices that legitimize institutions, instill certain values and norms of behavior associated with the past¹.

In studies of cultural memory, there is always a connection between places of memory and symbols of national identity. Domestic scientists comprehend the problems of cultural and social amnesia, the phenomenon of glorification and the victimization complex in the process of studying the cultural memory of the Ukrainian people. Right now, when the Euro integration processes continue for Ukraine, it is important to restore, in addition to economic, cultural processes that involve the reproduction of historical and cultural memory, since this is an important component for a successful Euro integration strategy.

By analyzing various theories, one can confidently say that cultural memory is a necessary condition for preserving an identity that permeates the past, present and future and is a necessary condition for conscious existence.

Conclusions. Thus, Ukrainian identity can be represented in the temporal dimension (as evidenced by the song material). Identity, therefore, is a phenomenon with a complex hierarchical and dynamic structure, the core of which is the idea of the place and destination of man in the world around him (space). The primary representation of these ideas is folklore and folk songs of creativity (the development of the problem from J. Freser through structuralism (K. Levy-Strauss et al.) to the “new anthropology”). In all variants, folklore and folk song acquire the value of the vital world-view construct necessary for the formation of one or another type of identity, and by and large be the semantic nucleus around which the whole hierarchical system (structure) of identities is formed.

References:

1. Assman, A. (2014). *Dlinnaya ten proshlogo: memorialnaya kultura i istoricheskaya politika* [A long shadow of the past: memorial art and historical politics]. Moscow: New literary review. [in Russian].
2. Assman, J. (2004). *Kulturnaya pamyat: Pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* [Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. Moscow: Languages of Slavic culture. [in Russian].
3. Bauman, Z. (2004). *Globalizaciya. Posledstviya dlya cheloveka i obshchestva* [Globalization. Implications for humans and society]. Moscow: The whole world. [in Russian].
4. Chik, A. (2014). Rol kolektivnoi pamyati u formuvanni natsionalnoi identichnosti [The role of collective memory in the formation of national identity]. *Ukrayinoznavchij almanakh* [Ukrainian Studies Almanac], 15, 164-166. [in Russian].
5. Feindt, G. Krawatzek, F. Mehler, D. and others (2014). Trimcev Entangled memory: Toward a third wave in memory studies. *History and theory. Middletown*, 53, 1, 24-44. [in English].
6. Ideologiya i politika (2018). *Logos i patos: gumanitarna refleksiya v umovakh vijni* [Ideology and politics. Logos and pathos: humanity reflection in the minds of the war], 3 (11). [in Ukrainian].
7. Khantington, S. (2003). *Stolknovenie civilizacij* [Clash of civilizations]. Moscow: AST. [in Russian].
8. Moldobaev, K. (2004). *Etnosocialnaya pamyat kak forma sokhraneniya i peredachi natsionalnoj identichnosti. Put Vostoka. Kulturnaya, etnicheskaya i religioznaya identichnost: Symposium* [Ethnosocial memory as a form of preservation and transmission of national identity. Way of the East. Cultural, Ethnic and Religious Identity: Symposium]. SPb: Sankt Petersburg Philosophical Society. [in Russian].
9. Trufanova, E. (2010). Chelovek v labirinte identichnostej [A man is a maze of identities]. *Voprosy filosofii* [Philosophy Issues], 2, 13-22. [in Russian].

¹ Ассман, Я. (2004). *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянской культуры.

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.16

Zhanna ShkliarenkoORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7749-0453>*Kyiv National University of Culture and Arts, Ukraine***PERFORMANCE ART: ITS VARIABILITY
IN UKRAINIAN CULTURE**

The article focuses on the study of the phenomenon of performance art, which over the past decades has become exceedingly widespread in the cultural field. The article analyzes the concept of “performance art”, its various manifestations, similar and dissimilar features with another concept, “performance”. The study at hand proves that the two aforementioned concepts are different. Additionally, in this paper, we explore the application of the “performance art” concept and its use in a figurative sense with the added elements of the authentic connotation of the Ukrainian culture of popular laughter. The conceptual link between the artistic and scientific dimensions of performance art in contemporary Ukrainian culture is also investigated. It should be noted that performance art underpins and creates a new dimension of not only different kinds of arts but also of one’s way of thinking in general. It is important to be mindful of the polysemic nature of performance art that enables interpretation and forms the intellectual flexibility of a recipient.

Keywords: performance art, social art, live art, media art, public art.

The issue of reconciling academic definitions of the concept of “performance” and the currently popular one – “performance art” – is determined by the fact that it is a loanword along with the ambiguity of the English word itself, which can be put on a par with such discursive concepts as “art” and “culture”¹, which simultaneously exist in the domain of art and that of society, but scholars often differentiate the two². The general meaning of the word “performance art”, which means the process of an act or a task achievement³, adds to the complexity of the concept, as well as the philosophical interpretation of “performance art” by its anthropological discipline, called performance studies, as embodied behavior, the emergence of which dates back to the middle of the last century⁴.

In 1962 the British philosopher, J. Austin⁵, developed the speech act theory and highlights the performative utterance (Latin “perform” – “action”) among others: denotative, descriptive or constative utterance. According to this theory, a verb used in the 1st person singular, simple present tense, indicative mood, active voice constitutes “a performative”. The concept of “performative” is meant to be understood as an act or action, which is confirmed by words. Such a statement, the content of which coincided with the actions of the person speaking, in J. Austin’s theory was called “performative statement”. Consequently, a speaker describes his true actions at the time of the speaking, thus, one cannot impersonate another person, since currently he describes his actions only in a truthful manner and in relation to himself. The idea of studying verbal language subsequently spread to gestures, movements, actions, saturated with semantic content, and the concept of “performativity” acquired the meaning of social, artistic or any other true character of the agent. These principles eventually became the foundation of the experimental theater in the United States⁶, where performativity was the substructure of the process in which a cultural event with its inherent characteristics of variability, situationality and uniqueness occurred.

¹ Carlson, M. (2017). *Performance: a critical introduction*. New York: Routledge, 247.

² Auslander, Ph. (1998). *Performance Critical Concepts in Literary and Cultural Studies*. New York: Routledge, 1, 704.

³ Oxford index (2020). *Performance Art* <<https://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100317137?rskey=i4E6Pw&result=0&q=performance+art>> (2019, August, 14).

⁴ Schechner, R. (2002). *Performance Studies: An Introduction*. London: Routledge, 351.

⁵ Austin, J. L. (1976). *How to Do Things with Words*. London: Oxford University Press, 168.

⁶ Ziernie (2019). *Performance Art and New Art Theories* <<http://ziernie-performa.net/blog/2013/09/29/>> (2020, January, 11).

In the 60's of the twentieth century Anglo-American anthropologist V. Turner¹, while studying the rites of passing of the African village of Ndamba (Zambia) and conflict situations, has come to a conclusion that the ritual is also a text that can adequately replace verbal communication. Around the same time, the scientist distinguishes the “social drama” – a ritual component of the actions and deeds of sacral content, which still exists in the social structure of society, and stresses the importance of non-verbal exchange of information, proving that in the process of human evolution the only occurring change is the nature of the ritual.

Having developed a special three-phase scheme of the “rite of transition”, 1) the separation (a comprises of symbolic behavior signifying the individual's detachment from cultural circumstances or a predetermined place in the social structure), 2) the liminal stage (Latin “limen” – “threshold”; a branch in culture, which has very little or no properties of the past or future time), 3) reaggregation (a process of a ritual subject finding a new, a relatively stable state)², the scientist highlighted the mid-limit phase, which is akin to performance art.

In the 80's of the twentieth century, in the course of further studying “social drama” in the context of social environment of the informal movements, oriental traditional theaters, carnivals, etc., V. Turner introduced the concept of “Homo Performance” – a man as the self-performing animal – and extended the notion of liminality to quasi-liminality (“liminids” – the sham of the threshold) on the basis of the entertainment industry and the production of new media that “arise in leisure, outside of work. Its main characteristics are voluntariness and fragmentation, and quite often liminality is connected to marginalism, social criticism, destructive behavior and radical experiment”³.

In the magazine *Tulane Drama Review* the article “Approaches” by R. Schechner⁴ was published, where performance art is for the first time put as a separate category of contemporary theatrical forms that incorporates a rite, ritual, ceremony, shamanism, life itself and all sorts of games: sports, entertainment, etc. In the 60's and 70's of the twentieth century a series of books was published in which the concepts of performance art and performativity were thoroughly discussed. Among them were A. Henry's “Total Art: Environments, Happenings and Performance”⁵; R. Schechner's “Essays on Performance Theory”⁶; R. Goldberg's “Performance Art. From Futurism to the Present”⁷.

In 1979, on the basis of the anthropological ideas of V. Turner and the linguistic concepts of J. L. Austin, on the background of the general fascination of life cultural structures of ritual, myth, rules of ceremonies, as well as binary oppositions “nature – culture”, “art – non art”, R. Schechner developed the Performance Theory Course, which aimed to study performance art in the theater as a kind of laboratory project that involved other social sciences such as psychology, linguistics, semiotics, anthropology, etc. R. Schechner is convinced that through performance it is possible to amply see the invisible in our lives, because such an act, just like scanning, reveals complex conflicting forms of the present⁸. According to R. Schechner, performance art is expressed through any public aesthetic action (verbal, physical, behavioral, social one, etc.) and can be even defined as a performance art, provided that the actor sincerely plays his own self. That is, a certain nexus might be observed, from avant-garde to traditions, from ritual to popular forms through an obligatory sincere performance act; from psychology through linguistics and anthropology to language and ritual then to performativity, and lastly to the performance art⁹.

¹ Turner, V. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti Structure*. New York: Aldine de Gruyter, 213.

² Никишенков, А. (2008). *История британской социальной антропологии*. Санкт-Петербург: Издательство СПб. ГУ, 496.

³ Танцюра, И. (2019). Теория социальной перформативности в современном экспериментальном театре в философских концепциях Э. Гофмана и В. Тернера. *Nbuv – Національна бібліотека ім. Вернадського*. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/gums_2013_20_23> (2019, May, 21).

⁴ Schechner, R. (1966). “Approaches to Theory/Criticism.” *The Tulane Drama Review*, 4, 20-53. doi:<https://doi.org/10.2307/1125208>.

⁵ Henri, A. (1974). *Total Art: Environments, Happenings and Performance*. New York: Praeger Publishers, 208.

⁶ Schechner, R. (1977). *Essays on Performance Theory, 1970-1976*. New York: Drama Book Specialists, 212.

⁷ Goldberg, R. (2011). *Performance Art: From Futurism to the Present*. New York: Thames & Hudson, 256.

⁸ Демехина, Д. (2015). Концепция перформативности Р. Шехнера в контексте театральной теории В. Тернера. *Материалы ежегодной конференции Школы философии Национального исследовательского университета “Высшая школа экономики” (г. Москва, 21 апреля 2015 г.)*, 26. <<https://phil.hse.ru/plc/abstracts2015>> (2019, June, 14).

⁹ Ziernie (2019). *Performance Art and New Art Theories*. <<http://ziernie-performa.net/blog/2013/09/29/>> (2019, January, 11).

The term “performance art”, which was coined in the art discourse with the release of the book of American theorist R. Goldberg¹, was used in visual arts when an artist’s intention was of higher significance than the art object itself and in that case when for the embodiment of his personal idea the artist used the possibilities of his own body or those of statisticians. The author of the new term calls performance art a kind of a catalyst in history, since just as any direction exhausted itself, as it was with cubism, minimalism, conceptualism, artists turned to performance art in order to break and expand the boundaries of categories and define guidelines of new artistic directions. Due to establishment of sign-oriented movements in the art of the twentieth century (which occurred owing namely to performative practices and impudent escapades of the creative elite), in the work of R. Goldberg performance art is defined as the avant-garde of the avant-garde and its origin was not associated with the manifesto of Italian futurists – at that time this phenomenon only assisted artists in strengthening of their presence in society. The researcher talks about the eternal existence of a performance that originated in a tribal ritual and also was present in Antiquity and the Middle Ages, performances of the Renaissance, in the soiree (“dinner party”), etc., and varied only in its character, which could be esoteric, shamanic, instructional, provocative, entertaining in nature.

Performance art engages with the same objects of art, as a profane one, and subject environment, human relations but forms other relations with these objects unlike traditional arts. Therefore, almost immediately there was confusion and inconsistency as to the place of this phenomenon in the structure of categorial forms. So various authors define performance art as “kind”, “type”, “direction”, “form”, “phenomenon” of art, or something not involved with any of these concepts. Yu. Gnirenko², Yu. Lemeshko³, Yu. Leaderman⁴, M. Shuvakovich⁵ attempt to classify the art of performance. Occasionally in the scientific literature, the phenomenon of performance art is conventionally classified as a “genre”, that is why sometimes the term is placed in quotation marks. However, Yu. Gninenko argues that performance art does not fit in the liable “genre”, due to the absence of strict guidelines on the set theme consistency. According to Yu. Gninenko, performance art is, rather, something innovative, which contemporary artists replace traditional painting, sculpture, theatrical performance with⁶.

In order to determine its place of the new art, one should refer to some out of the numerous structural systematizations of the arts, construed based on the various features that existed to determine the place of the artistic phenomenon in the general system, and allow them to come closer to the content, meaning and functions of each of them individually. For traditional arts in the so-called “Soviet era”, the classification of arts was extended by taking into consideration existence and perception of artistic image temporally and spatially. The classification, which was offered by B. Whipper⁷, is based on the sensory points of the human connection to the outside world. According to such classification, mixed art, which may include performance art, was defined as “spatial-temporal” or “synthetic”.

M. Kagan⁸ compares complex forms of synthetic artistic structures with that of ancient primitive syncretic ones (Greek “synkretismos” – “combination”), that is, indivisible, and then the scholar distinguishes the following three: conglomerate, assembled and organic. All these types of combination of arts are based on the law of “three unities” – unity of place, unity of time and unity of action. But the conglomerate combination is unsystematic, random and chaotic; its components cannot be perceived in a holistic, isolated manner, independently of each other. In the assembled combination there is a higher level of organization of the “art-public” system with even more immaculate aesthetic outcome. In this case each component of the whole is not perceived separately, but rather in a complex system of mutual images. The organic way

¹ Goldberg, R. (2011). *Performance Art: From Futurism to the Present*. New York: Thames & Hudson, 256.

² GIF (2018). *Performance Art as a Phenomenon of Contemporary National Art* <http://www.gif.ru/texts/txt-gnirenko-diplom6/city_266/fah_348/> (2019, October, 21).

³ Лемешко, Ю. (2012). Направления исследования перформанса в современной гуманитаристике. *Материалы шестых байкальских международных социально-гуманитарных чтений. (г. Иркутск, 10 ноября, 2012)*, 188-193.

⁴ Лидерман, Ю. (2010) Почему концепция перформативного искусства не популярна в сегодняшней России? *Вестник общественного мнения*, 3, 37-45.

⁵ Ziernie (2019). *Performance Art and New Art Theories* <<http://ziernie-performa.net/blog/2013/09/29/>> (2019, January, 11).

⁶ GIF (2018). *Performance Art as a Phenomenon of Contemporary National Art* <http://www.gif.ru/texts/txt-gnirenko-diplom6/city_266/fah_348/> (2019, October, 21).

⁷ Виппер, Б. (2004). *Введение в историческое изучение искусств*. Москва: АСТ-Пресс книга, 366.

⁸ Каган, М. (1972). *Морфология искусства*. Ленинград: Искусство, 440.

of artistic integration (e.g. poetry and performance art are included) presupposes that the elements are dissolved to such an extent so that only scientific analysis can single out their structural unity. In the organic combination type of communication between different arts, other qualitatively particular artistic structures, new variants and kinds of art are formed.

In performance art, the script is a code of events. It is transmitted from a person to a person, with which the transmitter conveys not a message. The person-translator should know the script and be able to communicate it to others, that is, to remind commonly known emotions to them¹. That is why performances art also compares with poetry, where information can be transmitted not only verbally, but also empathetically or emotionally.

G. Pocheptsov² pays attention to the special form of communication in performance art, which he defines as a synthesis of verbal and visual types of communication that creates its message in communicative space. The researcher also defines three varieties of communicative space in which the act of performance art develops, those being ritual, symbolic, and democratic.

The process of replacing the notion of “performance”, which was used previously as a universal term for any public performance, and the introduction by critics “performance art” to denote a new phenomenon in contemporary art was accompanied by the opposition from the artistic environment due to the term’s close associations with theater and entertainment in the English-speaking world³. However, the identifying word “art”, available in the English-language version, is absent in the Ukrainian language. Thus, it often leads to the use of the concept of “performance” in contradictory meanings, and the very phenomenon is applied in questionable contexts in Ukrainian cultural environment. Available vocabulary articles on performance contain various discrepancies and a peculiar way of applying the term.

In the course of its existence performance art deliberately shocked common public by the means of its ferocious actions, experimenting, balancing between life and death, being structurally organized or mystical, shocking or funny, being completely absurd or, at first glance, seeming as such, but with a deep philosophical undercurrent. Performance art is not the same as the usual performance, except when it is a part of it⁴. The potency of the aftereffect, which is caused by components similar to the ones used in drama, is also important in performance art. Among those components are empathy (compassion for the protagonist), fear (the protagonist’s sympathy), catharsis (elevation, particular purification). Even more so: performance artist M. Abramovich calls performance art “a kind of art that changes the world”, that is, it aids purify it, creates a special atmosphere, introduces the moment “here and now” to art, adds art unknown before innovations. She also emphasizes that performance art “is not a theater, since blood, the objects and actions of an artist in such case are real”⁵.

The performer, unlike a theater actor, is present in real time rather than in stage time, manipulates real objects, not props, and plays not a role, but himself, striving to gain new experiences. Only at first glance, performance art might stand for a live performance that has all the features of a theatrical play. At any further observation performance art reveals itself in the everyday social life practices, which manifest themselves in holidays, rituals, parades, festivals, and the alike. Performance art is fundamentally different from traditional drama. After all, in the theater a script, duration, game space are constant; language used is determined by the play director; a viewer is transported into another dimension; a performer is playing the role, using his consciousness and body; rehearsals are necessary, numerous, obligatory. In performance art, however, a script, time frame, game space is determined by the author; language used is the author’s non-verbal ideas; the viewer is present “here and now”; a performer engages a live performance; rehearsals are possible but are often seen as practice. Performance art is an event in a gaming space that changes respectively to the presence of a person in it. In performance art all is permissible for true human nature, not limited by culture, to manifest

¹ Демехина, Д. (2015). Концепция перформативности Р. Шехнера в контексте театральной теории В. Тернера. *Материалы ежегодной конференции Школы философии Национального исследовательского университета “Высшая школа экономики”* (г. Москва, 21 апреля 2015 г.), 26. <<https://phil.hse.ru/plc/abstracts2015>> (2019, June, 14).

² Почепцов, Г. (2001). *Теория коммуникации*. Киев: Ваклер, 651.

³ Stiles, K., Selz, P. (1996). *Theories and Documents of Contemporary Art: A Sourcebook of Artists’ Writings*. University of California Press, 985.

⁴ Goldberg, R. (2011). *Performance Art: From Futurism to the Present*. New York: Thames & Hudson, 256.

⁵ Яцик, І. (2008). Public Art у сучасному просторі Києва. Інсталяція. Перформанс. Акціонізм. *Наукові записки Інституту досліджень сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України, 1*, 157-161.

itself. Thanks to the performance, it is possible to understand the essence of art in the narrowest sense possible, because performance art is the ability of a person to look outside of oneself. Even experienced performance art masters, such as M. Weida and O. Mikhailiuk, are hesitant about the exact definition of this phenomenon¹.

The main act of performance art is considered to be the reliving a given situation by a “character” deliberately or accidentally immersed in life’s reality, as is clearly illustrated by (non)plays of (non)playwrights, D. Humenny and A. Romanov, and (non)theater². Yu. Gnirenko³ defines performance art as a procedural form of art, which truly embodies the proclaimed at the beginning of the twentieth century principle of innovation, which lies in bringing art to the very limit of reality and artistic creativity by any manner of non-figurative means. Among the formative principles of performance art there is a complete improvisation on artist’s part in a situation created by him for his own character, which the artist is not identified with. Performance art cannot be a direction of art, because it itself obeys the winding change of art movements in the artistic process. According to Yu. Gnirenko, performance art is conditionally divided into conceptual, minimalistic, social-art-performance art and provocative.

Performance art is categorized into theatrical, artistic (a case of visual modality of performance art), musical (with the preponderance of the audio presentation of the material) by I. Nechchitlyuk⁴, who then adds to the classification literary performance art as a phenomenon, the defining feature of which is the presence of an artistic text personally spoken (sung) by the author. Since performance art is a social phenomenon, it has national or regional cultural features. I. Nechchitlyuk outlines a number of specifics of Ukrainian literary performance art: the author, who is also a writer, is the main character, the atmosphere is supplemented with modern multimedia devices, music, as well as text, is created directly, spontaneously on stage. The performances of Yu. Andrukhovich⁵ or Ya. Shumska⁶ can be of an exemplify literary performance art.

Apart from the combined definitions of the latest phenomena or its available meaning of an English version of the term in Ukrainian culture, the transliterated borrowing “sprouted” a number of new meanings and was reassigned to cultural domain. There are currently trends in the use of the word “performance art”, which is now a) any unexpected public action (from city traffic accidents to politicians’ stunts), b) and, thanks to the media this term, performance art, is used in a sense that has nothing to do with art, that is, as a “process”. Thus, the domestic recipient sometimes recognizes the meaning of the borrowing only by inferring it from the context, or uses “performance” in a figurative sense, transforming it into an element of the culture of popular laughter with its authentic connotations.

Performance art is not aimed at viewers’ entertainment. Performance art is defined⁷ as an interdisciplinary, time-dependent, expression with the attention zeroed in the body and mental fitness, and to which origins of conceptualism, anti-commercialization and cultural individualism are added. The performance art defines as interdisciplinary, time-dependent, expression with in addition to the processual priority in performance art other aspects are highlighted as well. Those being the synergy of place and time; indefinite duration; probability of the unexpected; delegation, rather than directing, enabling authenticity as an important element of performance art act; permanent opposition to the theater with the constant search and violation of certain boundaries of this kind of art.

Among the basic elements of performance art are the following: the comparison of the incoherent elements, which in turn creates new interesting solutions; the presence of the author; orientation towards the specifics of place and time; creation of inner reality, where a character lives in a situation that, in fact, is

¹ Шумська, Я. (2013). Зв’язок минулого і сьогодення в мистецтві перформансу. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, 23, 78-89.

² Громадське (2019). “Де ті, за кого можна було б віддати свій голос?” – режисер Антон Романов. <<https://hromadske.cj.ua/de-ti-za-kogo-mozhna-bulo-b-viddaty-svij-golos-rezhysjer-anton-romanov/>> (2019, August, 14).

³ GIF (2018). *Performance Art as a Phenomenon of Contemporary National Art* <http://www.gif.ru/texts/txt-gnirenko-diplom6/city_266/fah_348/> (2019, October, 21).

⁴ Нечиталюк, І. (2014). Український літературний перформанс. *Вісник ОНУ*. 2, 49-57.

⁵ Андрухович, Ю. (2014). Альберт, або найвища форма страти. *Youtube* <<https://www.youtube.com/watch?v=33va61qfEZA>> (2019, March, 11).

⁶ Шумська, Я. (2014). Люди дивляться у вікна. *Youtube* <<https://www.youtube.com/watch?v=X7PtQQE3ZcA>> (2019, January, 21).

⁷ Oxford index (2019). *Performance Art* <<https://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100317137?rskey=i4E6Pw&result=0&q=performance+art>> (2019, August 14).

a performance art itself; an apparent demonstration of similarity of the relevant social, physical or any other living conditions; provoking a situation where the creation of certain conditions is the main task; well thought out movements; multidimensional purpose; interpreting a given situation between the lines; topicality; a special canvas/ texture of a work; epatage; discourse; creation of documentation¹.

A real life situation may also be part of performance art. Elements of social performance art are: multilayered system of collective representations as cultural codes; actors as performers; audience as a common viewer, means of symbolic reproduction as a requisite for the creation of the atmosphere; mise-en-scène as action; public power as a system of public-voluntary relations between people on the basis of common livelihoods organization². The low and high in performance art are subject to the laws of the narrative: psychological truthfulness, stylistic unity, the priority of serious aspects over comic ones, the consistency of parts of the text and the whole textual unit, non-repeatability.

The synergy of place, time and context play significant role in performance art – it tends to gravitate towards the generative intention of communicativeness, in contrast to the passive perception of information in a theatrical form. Each individual perceives the act in its own way, since perception depends on the dominant channel of perception: temporal verbal dimension, spatial-visual dimension or performance art-based (which incorporates the first two). Equally important is the simplification process that takes place in the model of informational “decoding” and “perception”, which looks like: the source – coding – message decoding – perceptor, by merging “coding” and “message” into the “performance art”, leaving us with the following “source – the performance – preceptor”. The communicative space is structured by primary and secondary processes, and only one that continues in secondary processes succeeds, that is, it is deemed as worthwhile. Therefore, it is obvious that performance art is better perceived and remembered, because it automatically uses the features of all communication channels³.

Ukrainian performance art, especially the literary and visual futurism of the early twentieth century, despite its complex political and ideological conditions, has its own unique traditions, where the famous experimenters are D. Burliuk, O. Ekster, K. Malevich⁴, M. Semenko, G. Shkurupii⁵. Later, in the 70's of the 20th century F. Tytiyanich (Fripulya)⁶ became known in the context of Ukrainian performance art in Kyiv, due to his cosmogonic performances on Andriyivskyy Descent, and so was V. Bazhay, who at that time was known for his project with mirrors in Lviv Palace of Arts, respectively in Lviv⁷.

Performance art in the context of the XXI century reinvents itself as an experiment designed to reflect constant attempts and risks in the present conditions of human existence, where both futile and ineffective traditional rank script forms of behavior have ceased to exist. Performance turned out to be the most appropriate genre, revealing the symbolic significance of the act of experiment, the artist's gesture as a social action⁸. The attitude was changed even to the “body” of the work, its texture, fabric, flesh. There is an experiment in the art of chemical, physical, psychological nature etc. Due to the ability to react the corresponding emotional states and transport the onlooker into the world of feelings and experiences by copying the actions familiar to us via artistic means, the performance brings extrapolation into the art-process, that is, to project separate conclusions on the whole multiplicity of phenomena: the unknown is based on the known, the future is reimagined on the basis of the past and present⁹.

In Kyiv and other cities of Ukraine with the beginning of the 2000s, the exhibition halls of the Republican and City Artists' and Museums' Associations – the National Museum of Art of Ukraine, the Ukrainian House, the National Historical and Architectural Museum “Kyiv Fortress” (“Kosyi

¹ GIF (2018). *Performance Art as a Phenomenon of Contemporary National Art* <http://www.gif.ru/texts/txt-gnirenko-diplom6/city_266/fah_348/> (2019, October, 21).

² Alexander, J. C. (2004). Cultural Pragmatics: Social Performance between Ritual and Strategy. *Sociological Theory*, 22, 527-573.

³ Почешцов, Г. (2001). *Теория коммуникации*. Киев: Ваклер, 651.

⁴ Goldberg, R. (2011). *Performance Art: From Futurism to the Present*. New York: Thames & Hudson, 256.

⁵ Нечиталюк, І. (2014). Український літературний перформанс. *Вісник ОНУ*, 2, 49-57.

⁶ Тетянич, Ф. (2019). Фріпуля-нескінченність. *Youtube* <<https://www.youtube.com/watch?v=6tKe7mk7Zhs>> (2019, August, 21).

⁷ Нечиталюк, І. (2014). Український літературний перформанс. *Вісник ОНУ*, 2, 49–57.

⁸ Лидерман, Ю. (2010) Почему концепция перформативного искусства не популярна в современной России? *Вестник общественного мнения*, 3, 37-45.

⁹ Никитина, Л. (2019). Феномен синтеза искусств в отечественной культуре конца XIX – начала XX в. *urfu – Электронный научный архив УрФУ*. <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/28932/1/tvic_1997_47.pdf> (2019, March, 20).

Caponier”) – became platforms for performance art and presentations of contemporary art. This was facilitated by the influx of grants and the support of various projects by the Foundation Centre for Contemporary Art G. Soros. Then independent Ukraine was visited foreign curators, which contributed to the participation of Ukrainian artists in international exhibitions. Performance art has been supported by private galleries too. At the conference on contemporary art, in 1995 O. Roitbut suggested: “Without dismantling the establishment ... to give the artists the access to abandoned factory workshops and bomb shelters”¹. Ukrainian artists and critics added to the original intellectual and ideological arsenal of Ukrainian traditional arts carnivalesque, irony, cosmopolitanism and detachment of performance art.

The performance art manifesto of the Kiev artist V. Tsagolov in 1994 “I am no longer an artist” was a declamation on the place of an artist in the modern world. Like most contemporary artists of his circle, the artist tried to understand the “space” of art, its various possibilities, language, receptions. Therefore, at the turn of the century, he conducted several personal performances, “The World Without Ideas”, “You Can Eat What You Can Eat”, “Hostages”, “Submersion”, “Ukraine of the XX Century”. He also participated in the action of V. Raevsky “Three Elephants”. Together with V. Raevsky, A. Gnilitzky, I. Chichkan, M. Maksimovym, N. Prigodych, N. Filonenko and A. Sidor-Gibelinda, created performance art “Karl Marx – Père Lachaise”, where Kyiv artists tried to attract attention to their own separation from society, their redundancy in modern culture².

With the beginning of the XXI century art space was formed in Ukraine, in which, along with other modern arts, performance art was also developing. Among the examples was National Cultural and Art and Museum Complex “Mystetskyi Arsenal”, where the annual “GOGOLFEST”, an annual multidisciplinary international contemporary art festival, was launched. PinchukArtCentre, an international centre for contemporary art, was introduced, where genres of artistic acts, including performance art, are often used in projects because of their specificity that meets the requirements and challenges of contemporary art. In addition, other institutions are paying a lot of attention to the performance in Ukraine: The International Festival of Social Sculpture, initiated in 2007 by O. Chepelyk and supported by the Institute for Modern Art Research Problems Institute, “360 Cyclical Performance Art Festival” in Lviv, the Odessa festival “Freierfest”, “NonStopMedia” in Kharkiv. To immerse contemporary artists in the life of a Ukrainian small not ubiquitously known location with an impressive history became the main idea behind the creation of the Art City: Shargorod festival, whose summer universities have been gathering sociologists, artists, and critics since 2006. The international charity fund “Eidos” organized a contest of projects “Self-Defense” in 2007 and “Art in the Public Space” in Ukraine in support of creative youth in 2008. One of the nominations of “Self-Defense” was the creation of the concept of the Museum of Contemporary Art. In this nomination the project of the group of artists from Kharkiv “MUSEUM” (M. Narozyan, I. Pavlov, V. Kudinov, M. Ruban, A. Maslov) won by abandoning the traditional vision of a museum as a physical building. In their turn the authors of the performance moved the letters “MUSEUM” so that the whole context changed: the surrounding area, together with the nearby amusement park, the stadium, people became part of a museum of contemporary art³.

Since 2006, the Polish Institute in Kyiv launched the “Days of Art Performance” festival, which subsequently expanded its format in 2008 and is now held annually in Lviv in August to September and has an international format within the framework “Week of Contemporary Art in Lviv”. The current organizer is international organization “Dzyga”. Within the framework of the festival there is the “School of Performance”, master-classes, lectures, speeches. This festival revealed the world curenly well-known performers: M. Baldiga (Poland), Z. Varpehovsky (Poland), G. Gutman (Israel), O. Dzyubak (Poland), M. Katvits (Poland), Y. Svidzhinsky (Poland), B. Shark (Lithuania), B. Sturm (Czech Republic), and resented a plethora of domestic artists-performers: V. Bazhay, A. Kakhidze, P. Kovach, V. Odrekhivsky, A. Stepanenko, V. Topiy, Y. Shumska, Ya. Yanovsky, and author groups: “Open Group”, “Dance platform”, “TanzLaboratorium”, “R. E. P.” and others.

Conclusion. Consequently, performance art is a relatively new phenomenon to the common man’s understanding in Ukrainian culture. “Performance”, a borrowed English equivalent to denote “performance

¹ Стукалова, К. (2019). (Не)втрачене десятиліття мистецтво в соціально-політичному контексті 90-х років. *Коридор – електронний журнал* <<http://www.korydor.in.ua/ua/context/nevtrachene-desiatylittia-mystetstvo-devianostyh-rokiv.html>> (2019, Oktober, 20).

² Склярєнко, Г. (2015). *Современное искусство Украины. Портреты художников*. Киев: Huss, 344.

³ Яцик, І. (2008). Public Art у сучасному просторі Києва. Інсталяція. Перформанс. Акціонізм. *Наукові записки Інституту досліджень сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України, 1*, 157-161.

art” in Ukrainian cultural discourse, it is often perceived through a lens of indirect associations, which leads to ambiguous understanding and biased attitude towards the phenomenon. In the public consciousness, it is associated not only with contemporary art, but also with any epatage action. Performance art allows one to elucidate controversy in the modern world.

Performance art organically fits into the categorical structure of classifications of arts, but a clear definition of this phenomenon is not to be discovered. In the scientific literature there are conditional definitions of performance as “species”, “genre”, “form”, “phenomenon”, “type”, “direction”, etc. The semantic meaning of the term in Ukrainian culture is lost, due to the ambiguity of the English version, the absence of ART-part of the term, as well as the identification with the concept of “(stage)performance”, since it is one of the commonly available meanings.

The disparate facts about Ukrainian artists indicate that there the creative people turned to performance art as a convenient form of expressing idea in a unique way. Enthusiasts of the avant-garde had previously held various events devoted to performance art and they do so now. In the future research will include a field research with a modern approach, which will allow to investigate interesting and notable artistic acts. We do this in hope it will bring unexpected discoveries which will help to better understand the features of performance art in its Ukrainian manifestation.

References:

- Hromadske (2019). *De ti, za koho mozhna bulo b viddaty svii holos? – rezhyser Anton Romanov* [Where Are Those for Whom You Could Cast Your Vote? – Director Anton Romanov]. <<https://hromadske.ck.ua/de-ti-za-kogo-mozhna-bulo-b-viddaty-svij-golos-rezhyser-anton-romanov/>> (2019, August, 14). [in Ukrainian].
- Alexander, J. C. (2004). Cultural Pragmatics: Social Performance between Ritual and Strategy. *Sociological Theory*, 22, 527-573. [in English].
- Andrukhovych, Yu. (2014). Albert, abo naivysshcha forma straty [Albert, or the Highest Form of Execution]. *Youtube* <<https://www.youtube.com/watch?v=33va61qfEZA>> (2019, September, 04). [in Ukrainian].
- Auslander, Ph. (1998). *Performance Critical Concepts In Literary And Cultural Studies*. New York: Routledge. [in English].
- Austin, J. L. (1976). *How To Do Things With Words*. London: Oxford University Press. [in English].
- Carlson, M. (2017). *Performance: a critical introduction*. New York: Routledge. [in English].
- Demehina, D. (2015). Konceptcija performativnosti R. Shehnera v kontekste teatralnoj teorii V. Ternera. [The Concept of R. Shehner’s performativity in context of V. Terner’s Theater Theory]. *Materialy ezhegodnoj konferencii Shkoly filosofii Nacionalnogo issledovatel'skogo universiteta Vysshaja shkola ekonomiki (g. Moscow, 21 aprelja 2015 g.)* [Proceedings of the Annual Conference of the School of Philosophy of the National Research University Higher School of Economics (Moscow, April, 21, 2015)]. *School of Philosophy, Faculty of Humanities, Higher School of Economics* <<https://phil.hse.ru/plc/abstracts2015>> (2019, June, 14). [in Russian].
- Goldberg, R. (2011). *Performance Art: From Futurism to the Present*. New York: Thames & Hudson. [in English].
- Henri, A. (1974). *Total Art: Environments, Happenings and Performance*. New York: Praeger Publishers. [in English].
- Kagan M. (1972). *Morfologija iskusstva* [Art Morphology]. Leningrad: Iskusstvo. [in Russian].
- Lemeshko, Ju. (2012). Napravlenija issledovanija performansu v sovremennoj gumanitaristike. [Directions for the Study of Performance Art in Modern Humanitarian Studies]. *Materialy shestyh bajkalskih mezhdunarodnyh socialno-gumanitarnyh chtenij. (g. Irkutsk, 10 nojabrja, 2012)* [Materials of the Sixth Baikal International Social and Readings in humanities (Irkutsk, 10.11.2012)], 188-193. [in Russian].
- Liderman, Ju. (2010). Pochemu konceptcija performativnogo iskusstva ne populjarna v segodnjashnej Rossii? [Why is the Concept of Performing Art Not Popular in Today’s Russia?] *Vestnik obshhestvennogo mnenija* [Russian Public Opinion], 3, 37-45. [in Russian].
- Nechytaliuk, I. (2014). Ukrainskiyi literaturnyi performans. [Ukrainian Literary Performance Art]. *Visnyk ONU* [Odesa National University Herald], 2, 49-57. [in Ukrainian].
- Nikishenkov, A. (2008). *Istoriya britanskoj socialnoj antropologii* [History of the British Social Anthropology]. Saint Petersburg: Saint Petersburg State University Press. [in Russian].
- Nikitina, L. (2019). Fenomen sinteza iskusstv v otechestvennoj kul'ture konca XIX – nachala XX v. [The Phenomenon of Art Synthesis in the National Culture of the Late 19-th and early 20-th Centuries]. *Urfu – Jelektronnyj nauchnyj arhiv UrFU* [Urfu – Scientific electronic archive of UrFU]. <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/28932/1/tvic_1997_47.pdf> (2019, March, 20). [in Russian].
- Oxford index (2019). *Performance Art*. <<https://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100317137?rsk=14E6Pw&result=0&q=performance+art>> (2019, August, 14). [in English].
- Ziernie (2019). *Performance Art and New Art Theories* <<http://ziernie-performa.net/blog/2013/09/29/>> (2019, January, 11). [in Russian].
- GIF (2018). *Performance Art as a Phenomenon of Contemporary National Art* <http://www.gif.ru/texts/txt-gnirenko-diplom6/city_266/fah_348/> (2019, October, 21). [in Russian].

19. Pochepcov, G. (2001). *Teorija komunikacii* [Communication Theory]. Kiev: Vakler. [in Russian].
20. Schechner, R. (1966). Approaches to Theory/Criticism. *The Tulane Drama Review*, 4, 20-53. doi:<https://doi.org/10.2307/1125208>. [in English].
21. Schechner, R. (1977). *Essays on Performance Theory, 1970-1976*. New York: Drama Book Specialists. [in English].
22. Schechner, R. (2002). *Performance Studies: An Introduction*. London: Routledge. [in English].
23. Shumska, Ya. (2013). Zviazok mynuloho i sohodennia v mystetstvi performansu [The Connection of Past and Present in the Performance Art]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv* [Lviv National Academy of Arts Herald], 4, 78–89. [in Ukrainian].
24. Shumska, Ya. (2014). Liudy dyvliatsia u vikna. [People Look Out the Windows]. *Youtube*. <<https://www.youtube.com/watch?v=X7PtQQE3ZcA>> (2019, September, 04). [in Ukrainian].
25. Skljarenko, G. (2015). *Sovremennoe iskusstvo Ukrainy. Portrety hudozchnikov* [Contemporary Art of Ukraine: Portraits of Artists]. Kiev: Huss. [in Russian].
26. Stiles, K., Selz, P. (1996). *Theories and Documents of Contemporary Art: A Sourcebook of Artists Writings*. University of California Press. [in English]
27. Stukalova, K. (2016). (Ne) vtrachene desiatylittia mystetstvo v sotsialno-politychnomu konteksti 90-kh rokiv. [The (Un) Wasted Decade of Art in the Socio-political Context of the 90s]. *Korydor – elektronnyi zhurnal* [Elar – electronic journal] <<http://www.korydor.in.ua/ua/context/nevtrachene-desiatylittia-mystetstvo-devianostyhr-okiv.html>> (2019, October 20). [in Ukrainian].
28. Tantsyura, I. (2013). Teorija socialnoj performativnosti v sovremennom jeksperimentalnom teatre v filosofskih koncepcijah Je. Gofmana i V. Ternera. [Theory of Social Performativity in the Modern Experimental Theater in Philosophical of E. Gofman's and V. Turner's Concepts]. *Nbuv – Nacionalna biblioteka im. Vernadskogo* [nbuv – Vernadsky National Library] <http://nbuv.gov.ua/UJRN/gums_2013_20_23> (2019, May, 21). [in Russian].
29. Tetianych, F. (2019). Fripulia-neskinchennist. [Fripulia-infinity]. *Youtube* <<https://www.youtube.com/watch?v=6tKe7mk7Zhs>> (2019, August, 21). [in Ukrainian].
30. Turner, V. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti Structure*. New York: Aldine de Gruyter. [in English].
31. Vipper, B. (2004). *Vvedenie v istoricheskoe izuchenie iskusstv* [Introduction to the Historical Study of Art]. Moscow: AST-Press kniga. [in Russian].
32. Yatsyk, I. (2008). Public Art u suchasnomu prostori Kyieva. Instaliatsiia. Performans. Aktsionizm. [Public Art at Kyiv's Modern Space. Installation. Performance Art. Action]. *Naukovi zapysky instytutu doslidzhen suchasnoho mystetstva Natsionalnoi akademii mystetstv Ukrainy* [Scientific publication of Modern Art Research Institute of National Academy of Arts of Ukraine], 1, 157-161. [in Ukrainian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.17

Ярослав Москвін*Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна***ЕТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ТИПИ
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ****Yaroslav Moskvina**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7207-4103>*V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine***ETHICAL AND ANTHROPOLOGICAL TYPES
OF FICTION**

The text deals with the anthropology of literature with a focus on ethical moments. It is classified that there are four ethical types of fiction: a novel of upbringing, a novel of anti-upbringing, an existential novel and a novel of discussion. The upbringing literature helps people with ethical situations, it will help determine how things should be in a conditional situation like the book of life. The second type of fiction is a protest against a certain moral philosophy when the writer creates own system, which he or she often does not recognize. In the literature of discussion, the reader gets several different interpretations of events. Discussions occupy a central place in the narration, there must be at least two points of view. In such literature the plot is a clear demonstration of certain intellectual views, there is a clash of different moral positions. Existential literature makes a reader feel the situation and imbued with presence. Only because of this there a certain understanding of morality.

Keywords: morality, literature, anthropology, typology, ethics, aesthetics.

Майже до сьогоднішнього дня у філософсько-антропологічних дослідженнях літератури не прийнято говорити про її етичний аспект як один із головних. Хоча ніхто не вимагає від людини беззаперечної згоди із ідеями, які «витають» у літературному творі, у поле дослідження етичний аспект літератури у своєму прямому сенсі попадає досить рідко, якщо не зважати на безкінечні викриття постмодерністами моралі як такої, яке добавляє багато плутанини в науку. Ситуація ігнорування науковцями етичного в літературі може повернути в сучасний контекст класичну формулу, яка говорить про боротьбу краснописьменства та ідейності у літературі, тому що замовчення проблеми веде до її розвитку. Зараз не сперечаються із тим, що література повинна розважати. Це є одною з її функцій, але цього людині замало, літературні твори ще повинні бути або естетичним задоволенням або ідейним джерелом, а краще і тим і іншим, бо без етико-естетичної або навіть соціально-естетичної взаємодії неможливо мистецтво, яке повинно щось означати для великої кількості людей. Коли відбувається процес взаємодії естетичного та суспільного, треба відмітити, що він не означає, що література відображає соціальні та морально-етичні стандарти як певне дзеркало. Набагато частіше новизна твору залежить від того які поставлені нові моральні проблеми у ньому. Звернімося до одного з дослідників, який вивчав природу моралі – А. Макінтайра¹ та спробуємо звернутися за допомогою його напрацювань до літератури.

А. Макінтайр виокремлює у своїх працях три головні типи моральної філософії, які названі за іменами своїх засновників – Аристотеля, Е. Канта та Ф. Ніцше. До сих пір ці етичні типи відіграють головну роль у сучасному моральному дискурсі. А. Макінтайр відмічає, що мова, якою виражаються сучасні моральні дискусії знаходиться у неупорядкованому стані, при всьому цьому мова моралі має свою розвинену структуру (яка утворилася в процесі історії), однак чомусь нею часто нехтують, можливо тому що бояться стати занадто моралізаторськими. Підхід А. Макінтайра полягає в тому, що існує не інтелектуальний дискурс щодо етики, а один дискурс людської історії, у якому практична філософія є частиною цього загального поля. Тому цілком слушно подивитися як він працює

¹ Макінтайр, А. (2000). *После добродетели. Исследования теории морали*. Москва: Академический проект.

у художній літературі. Однак акцентом дослідження моєї статті є не охарактеризувати самі моральні концепції в творах, а виділити типи, яким чином у творі може доноситися моральна ідея. Для того щоб виділити етико-антропологічні типи літератури, знадобиться звернутися до такого поняття як практика читання.

Особистісні практики читання.

Щоб зрозуміти етичний аспект літератури у антропологічному контексті потрібно зорієнтуватися як взагалі художній твір може робити зміни із читачем. Література як особистісна практика вимагає від того, хто сприймає текст, роботи певного типу. Такого роду дослідження робив П. Адо¹, він розкрив можливість етичної практики щодо грецької філософії, але грецька література також може бути особистісною практикою, як і будь-яка інша література. Незважаючи на те, що деякі постмодерністські дослідники піддають сумніву чи є взагалі у тексті власний сенс, який би не залежав від читача (про що пише у своїх роботах Антуан Компаньон), в даному випадку нас цікавить не це, а сама антропологічна практика, яка відбувається із твором. Духовні вправи (за влучним виразом П. Адо) дуже часто відбуваються саме навколо літератури.

Літературне мистецтво у нашому разі треба зрозуміти як антропологічну практику, яку можна схематично описати наступним чином. Процес особистісної практики для читача відбувається в певний час і думки щодо книги та окремо щодо її героїв та їх вчинків розвиваються та змінюються. З'являються нові прошарки сенсу та глибина у розумінні тексту. Врешті решт читач приходить до якоїсь думки, яку вважає висновком. Принаймні у цьому можна також послатися на досвід герменевтів². Мислення побудоване таким чином, що воно рано чи пізно приходить до якогось висновку, залежного від мислячого суб'єкту. У різних людей або у одної людини в різний час ці висновки будуть відрізнятися, але вони обов'язково будуть присутніми, якщо не сприймати літературу просто як розвагу-атракціон, хоча й в такому випадку існує вплив, однак в такому разі він скоріше переходить у несвідоме.

Розкриття твору у перспективі етичної проблематики робиться не тільки на прикладі аналізу сюжету та героїв. Важливою частиною етики твору є оповідач, від імені якого йде розповідь. Іноді суб'єкта твору ототожнюють із автором, але це не точно, якщо це не документальна література. Автор може мати декілька своїх літературних суб'єктів, які схожі на варіанти його альтер-его. Іноді суб'єктом-оповідачем твору є герой роману, у такому випадку його етичні погляди не завжди будуть співпадати із авторськими, хоча це досить ймовірно. Можливо, авторським голосом буде хтось інший із твору. Часто авторські судження про мораль репрезентуються через декілька героїв. Авторські інтенції можуть бути подані по-різному, також у залежності від жанру тексту. Іноді трапляється те, що письменник не згоден ні з ким із своїх персонажів у філософському розумінні світу або ситуації. Однак навіть із самої цієї незгоди можна отримати ідейне кредо твору.

Криза протагоністів та антагоністів у сучасній інтелектуальній літературі пояснюється тим, що будь-яке судження вимагає відповідальності, яке б воно не було, а брати відповідальність на себе не у тренді в багатьох сучасних письменників, які намагаються відсторонитися від складних питань тим, що ніби у кожного своя правда і на цьому ми повинні вдовольнитися. Однак навіть зважаючи на це все одно хтось із персонажів книги більш морально правий, ніж інші, або скоріш більш неправий у моральному сенсі. Щоб моральна ситуація стала більш чіткою потрібно згадати класиків.

Пропоную звернутися до класичного розуміння теорії літератури, а саме до англійської традиції теорії мистецтва. На відміну від Франції, де філософія стоїть окремо від літератури, у Англії філософія та література більш зв'язані і у письменників нерідко є свідомі доктрини, які відображаються у їх художній творчості (прикладом може слугувати уся творчість Г. Честертона, Б. Шоу та інші). Вікторіанці та критики XIX століття допомагають зрозуміти нам яке місце займає теорія мистецтва по відношенню до самого мистецтва, у нашому випадку для літератури. У розумінні британських критиків теорія літератури як система повинна обіймати та оцінювати художні твори у їх естетичному та етичному плані. При цьому естетика не домінує над етикою (як це відбувається у багатьох сучасних теоретиків) а скоріше ці два абстрактних поняття взаємодіють на рівних. Дж. Раскін³ є одним з найбільш впливових тогочасних теоретиків літератури та критиків. Його концепція краси визнавала, що художній смак є критерієм моральних якостей. Такий підхід контрастує із підходами, які ствердилися після епохи вікторіанців, але зараз він потрібен нам

¹ Адо, П. (2014). *Що таке антична філософія?* Київ: Новий Акрополь.

² Гадамер, Г.-Г. (2001). *Герменевтика і поетика*. Київ: Юніверс.

³ Раскін, Дж. (2017). *Теорія красоти*. Москва: РИПОЛ классик.

для аналізу етичних рис літературних творів. Якщо просто описати відмінність від сучасних підходів, то класична модель літератури, яка сформувалася у Англії не відриває літературу як вид мистецтва від інших мистецтв, вона органічно пов'язана із живописом, музикою та іншими типами мистецтва. Те, що об'єднує ці різні види мистецтва, це те, що вони намагаються відобразити красу. Така характеристика як краса не піддається точному визначенню, але тяжіє до гармонії і не існує окремо, бо взаємодіє із мораллю. Коли літературна критика почала роз'єднувати первинну єдність краси та моральності, то втрачена була не тільки мораль у літературі, а і краса як категорія, що досить збіднило літературу та понизило серйозність її статусу.

Загалом літературна теорія вікторіанців відкриває для нас неабияку творчу новизну, вона спрямована на красу як визначений ідеал, що допомагає вступити в етичну проблематику літератури. Наївність їхнього підходу полягає у вірі в те, що краса здатна змінити моральні здібності людини. Однак якщо цього і не відбувається, література все одно несе в собі такий потенціал. Унікальність Британії у тому, що їх неабиякий консерватизм межує із прагненням до розвитку та нових художніх відкриттів. Не можна назвати це прагненням до прогресу, бо у літературі немає прогресу як у мистецтві взагалі. Натомість у такій традиції присутня воля до вчинків та відчуття своєї реальності. Сам реалістичний настрій на творчість межує із спробою перемогти дійсність. Дж. Раскін не вважав красу якоюсь відстороненою річчю, а підкреслював її здатність бути соціальним двигуном людства. Багато з його праць присвячені політичному сенсу поняття краси як гармонії, він довів здатність художнього твору змінювати публічну дійсність. Мені потрібно актуалізувати дискурс у аспекті етики, а розбір різних концепцій щодо етики у літературі я зроблю у своїй дисертаційній роботі, тому що об'єм статті обмежений. Важливо зробити класифікацію творів за способом їхнього впливу на свідомість читача, а теоретичні висновки та їх порівняння із іншими висновками, до яких прийшли дослідники тут будуть досить короткими.

Мій концепт полягає в тому, щоб зробити класифікацію літературно-художніх творів за тим які етичні ідеї вони несуть у своєму антропологічному характері, який проявляється у процесі особистісної практики. У кожному окремому творі етичний імператив у своєму умовному виді формулюється по-різному, важливо тільки відмітити що це робиться залежно від суб'єкта, тому що етика без суб'єкту не існує. Етична позиція твору не повинна мати формулювання імперативу, навпаки, у літературі таке відбувається вкрай рідко. Частіше етика присутня у відкритій формі (залежить від трактування), адже вона з'являється тільки із нашим прочитанням, а читати можна по-різному. Можна робити це психоаналітично, можна марксистські, а можна у дусі християнської ортодоксії (це тільки мала частина того, як можливо читати). Але як би ми це не робили, інформація про те, «що треба і що не треба робити» все одно буде присутня в тексті. Частіше за все людина не може читати без того, щоб не сприймати таку етичну інформацію. Практики читання допомагають зрозуміти як художня література доносить конкретний етичний сенс. Це відбувається або через дискусію (тобто через аргументи присутні в творах), через історію життя (наратив) чи через почуття екзистенції, яке не може бути до кінця раціонально роз'яснено та схоже із містиком як духовною практикою.

Постає необхідність зробити класифікацію появи етики у творі за способами цього процесу. Етика у літературі проявляється декількома виділеними мною варіантами.

1. Моралізаторська література.

Одразу треба відмітити, що моралізаторство в даному разі не є словом із негативною конотацією. Наступне, що треба відзначити, що пряме повчання зовсім не обов'язкове. Саме життя героя вже є етичною практикою для читача. Квінтесенцією такої літератури є утопія, однак звичайний роман не схожий на утопію і не повинен бути утопічним для того щоб відноситися до моралізаторської літератури. Певною мірою вона походить із доби Просвітництва, але коріннями цей принцип йде із Середньовіччя. Така література має сильну етичну позицію, яка очевидно видна. Тут етика діє під прямим кутом, тому для її розгляду не треба багато зусиль, вона знаходиться у полі очевидності. Головний герой зростає, його погляди змінюються та розвиваються, але він завжди прагне доброго. Принаймні роман-виховання є яскравим прикладом такого підходу до літератури. Такі тексти часто можуть бути схожі на біографічну літературу у сенсі розповіді (часто від першої особи). Наприклад «Джейн Ейр» Ш. Бронте, «Девід Коперфілд» Ч. Діккенса, «Роки навчання Вільгельма Мейстера» Й. Гете, «Підліток» Ф. Достоевського та багато інших. Головні герої, які зустрічаються в цих творах частіше за все є прикладами для читачів у своїх моральних переконаннях. Не обов'язково це повинні бути романи-виховання.

Також особливим видом такої літератури є фентезі. Беручи своє коріння у стародавніх казках вони створюють дуже потужний етичний потенціал, також це можна пояснити тим, що у інших характеристиках фентезі має набагато менше відношення до дійсності, саме тому етичні моменти стають через це набагато яснішими. Основоположники цього жанру – Дж. Макдональд, Дж. Толкін та К. Люїс мали свої чіткі філософські позиції. У сучасній ситуації ми зустрічаємо багато їх послідовників, наприклад книги Дж. Ролінг про Гаррі Поттера, які також відносяться до моралізаторської літератури. В мою задачу не входить робити літературознавчу класифікацію із перерахуванням якомога більше творів, тому що мене цікавить тільки типізація етичного.

2. Антиморалізаторська література.

Цей тип певним чином є дзеркальним відображенням першого. Квінтесенцією такої літератури є антиутопія, хоча не обов'язково твір повинен бути схожий на антиутопію. Іноді складно відрізнити літературу моралізму від антиморалізаторської, тому що сам принцип повчання може бути зроблений «від противного», від жаху перед тим, що може бути якщо піти тим шляхом, який вказаний у книзі, до чого це може призвести. Все це письменник не скільки розповідає, скільки демонструє за допомогою літературних засобів. Література є певною моделлю світу, кожен новий твір намагається провести нові паралелі та зайти туди, куди не наважувалися зайти попередники. Часто це спонукає до зменшення письменником самоцензури та робить його більш «гострим» у певному сенсі в порівнянні зі своїми попередниками. Наприклад, Дж. Джойс як творець модерністського роману один із найкращих прикладів розсування літературних меж. «Володар мух» В. Голдінга яскраво демонструє як близько людське суспільство стоїть до архаїчних форм життя, які здаються такими далекими від сучасної цивілізації. Антиутопічність в цьому сенсі демонструє аморальність або в іншому випадку хибну моральність людини або етичною позиції. Сюди можна віднести такі твори як «Портрет Доріана Грея» О. Уайльда та «Ловець у житі» Дж. Селінджера тощо. Також п'єси Уайльда та майже всю його літературу. Якщо на перший погляд ця література відкидає повчання, це не означає, що вона не висловлює свою думку стосовно той чи іншої проблеми. Також гарним прикладом може стати Г. Гессе, який досить чітко спонукає своїх читачів стати прихильником певної філософії, яскравіше за все це відображено у романі «Деміан», який ніби викриває звичайну мораль суспільства. Акцент робиться на внутрішньому житті героя, його дорослішанню, а також отриманню деякого досвіду від життя. Яскравим прикладом антиморалізаторської літератури може слугувати «Пісня льоду й полум'я» Дж. Мартіна. Автор навмисно намагається уникнути етичного повчання, вставляючи у романи велику кількість жорстокості та дій, які виходять за межі моралі більшої частини культур світу. Але попри всі його старання та смерті героїв, яких він вбиває як тільки читачам сподобаються ці персонажі, протагоністи все ж таки знаходять дорогу до сердець читачів. Джон Сноу, наприклад, є твердим прикладом позитивного героя у епопеї, таким же чином як є і абсолютно негативні персонажі на кшталт Рамсі Сноу. Деякі автори пишуть тільки про те, «як не варто робити». Прикладом може слугувати творчість письменників про добу нацизму у Німеччині. Типовим прикладом антиморалізаторської літератури також є «Дрібний біс» Ф. Сологуба, «Червоний сміх» Л. Андрєєва та багато інших творів.

3. Література дискусії.

У літературі дискусії в центрі розповіді є певна інтелектуальна полеміка. У певному сенсі література як мовленнєвий акт важлива для філософії ХХ століття, особливо для філософії Діалогу. Треба розуміти, що коли у ХХ столітті почали точитися дискусії навколо того, яким чином вести діалог, що таке діалогічне мислення (але це ще не перейшло у постмодерний полілог) все це вже означало, що настала величезна криза людського непорозуміння. Такі філософи як М. Бубер, Е. Левінас зробили свої філософські відкриття у філософії Іншого, яка у першу чергу пов'язана із поняттям філософського діалогу. Також ці проблеми знайшли відображення у літературі. Із відомих прикладів – п'єси Г. Ібсена серед яких «Ляльковий дім», «Пігмаліон» Б. Шоу, роман «Чоловік, який був Четвергом» та інші полемічні романи Г. Честертона.

Дискусія в даному сенсі є не просто акт комунікації між людьми, вона формує собою центральне дійство, ядро твору, навколо якого розвиваються дії, характери, естетичні враження. Такий тип твору не так часто проявляється у художній літературі, однак він також присутній, та не менш вагомий в етичному сенсі, що важливо для мого дослідження. Дискусія — це не просто комунікація, а спосіб у який вимірюється хто більш правий, при цьому співбесідники впливають один на одного. Незважаючи на деякі маніфести письменників, на практиці не так часто зустрічаються твори, де спілкування між героями на певну тему є центральним моментом тексту. Навіть зважаючи

на те, що іноді діалогічність книги є прихованою монологічністю, треба відмітити унікальність такої літератури. Читач не просто сприймає діалогічну літературу, а разом із тим додає свої думки до тих, які представлені у книзі. Дія в таких творах може бути досить умовною, а от аргументи та дискусії мають майже таку ж вагу, як в дискусіях у реальному житті. Діалог як практика концентрується на сторінках тексту та приводить читача до власних висновків. Немає таких творів, де б діалогу зовсім не було б, але етичний аспект Діалогу має різний рівень важливості. Там, де Я може себе ідентифікувати вже існує Інший, але не завжди головний фокус твору полягає в змаганнях та суперечках.

Починаючи із Платона діалогічний тип літератури дає читачам більше підходів до розуміння себе. Діалогічність літературного твору відображається у зіставленні протилежних точок зору. Сам діалогічний твір – це дискусія, яка замаскована під розповідь. Така література часто характеризується інтелектуальною дотепністю. Іноді стиль може видаватися більш важливим ніж сама розповідь, але якісна література відрізняється продуманим сюжетом та певною ідеєю. Якщо В. Набоков вважає, що література не несе ніяких ідей, це не означає що вона не несе нічого, отже це щось, що вона несе (крім чистої естетики), я буду називати ідеєю. У широкому сенсі ця ідея є у будь-чому – низьких жанрах літератури, комедійному шоу і т. д.

4. *Екзистенційна література.*

Цей вид літератури не має на меті дати однозначних відповідей на етичні питання, відповіді у таких творах двозначні та багатозначні, але вони також все ж таки є. Чудовими прикладами можуть слугувати романи Ф. Кафки. Також це романи Г. Г. Маркеса, у якому реалістичне зображення дійсності межує із фантастичними елементами. Наприклад, роман «Сто років самотності» показує як відбувається міфологізація реального світу, дійсність стає фантастичною, а фантастика – реальністю. Як в будь-якій міфології, події тут відбуваються по той бік добра і зла. Однак деякі етичні моменти все одно існують. Письменники-екзистенціалісти на противагу вважають себе етично підкованими та прямо несуть свої етичні та навіть соціальні доктрини. Тому романи А. Камю і Ж.-П. Сартра не можуть слугувати прикладами екзистенційної літератури у моїй класифікації. Вони занадто свідомо підштовхують до певної філософії, яка має свої конкретні постулати. Екзистенційна література складна та може мати багато трактовок одразу. Деякі притчі Ф. Кафки можуть бути зрозумілі зовсім по-різному. Існування в цьому сенсі відкриває перед людиною велику глибину, яка відчувається, але не осмислюється раціонально. Тут я не буду вдаватися в подробиці, треба відмітити тільки те, що почуття існування та естетичної присутності само по собі може нести крім естетики також елементи етики та розмірковування над такими питаннями.

Насправді деякі художні витвори можуть однаково відноситися до всіх пунктів одразу. Найяскравішим прикладом такого твору може бути «Фауст» Й. Гете, який відноситься до будь-якого підпункту даної класифікації. Він є романом-застереження, також антиморалізаторським романом (а за цим завжди ховається моралізаторство), також велику його частину займають дискусії (в першу чергу Фауста та Мефістофеля) і також він має деякі риси екзистенційного оповідання, тому що не відповідає прямо на деякі питання, які постають у процесі сюжету.

Розуміння художнього твору через практики читання привело до необхідності класифікувати типи етики у художній літературі. Ми отримуємо класифікаційну систему, яка може допомогти краще розумітися у етиці в літературі. Будь-який твір несе у собі сенс і не може розглядатися лише як одне естетичне задоволення. Отже, на мій погляд, класифікація демонструє, що людина не може зрестися етики у своїй творчості, як би цього не хотіли деякі інтелектуали. Якщо ми хочемо ненав'язливо вчити, то це треба робити у такий спосіб, коли б інформація була подана не прямо, а опосередковано, часто це робиться «від противного». Постмодерністській підхід не відповідає на багато питань, тому треба використовувати різні концепції, щоб підійти до питань етики в літературі. Логічним продовженням таких досліджень повинно бути вдосконалення розуміння етичного потенціалу творів художньої літератури на конкретних прикладах.

References:

1. Ado, P. (2014). *Shho take antychna filosofiya?* [What is Ancient Philosophy?] Kyiv: Novyj Akropol. [in Ukrainian].
2. Berdyaev, N. (2007). *Smysl tvorchestva: Opyt opravdaniya cheloveka* [The meaning of creativity: the experience of human justification]. Moscow: AST: Hranitel. [in Russian].
3. Bibihin, V. (2010). *Slovo i sobytie. Pisatel i literatura* [Word and event. Writer and literature]. Moscow: Pozharskogo University. [in Russian].

4. Gadamer, G.-G. (2001). *Germenevtyka i poetyka* [Hermeneutics and poetics]. Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian].
5. Kunnas, T. (2015). *Zlo. Rozkrytyta sutnosti zla u literaturi ta mystecztvi* [Exposing the essence of evil in literature and art]. Kyiv: Nika-Centr. [in Ukrainian].
6. Kant, I. (2007). *Estetyka* [Aesthetics]. Lviv: Avers. [in Ukrainian].
7. Kerkegor, S. (2018). *Ili-ili Fragment iz zhizni* [Or-or: fragment from life]. Moscow: Akademicheskij proekt. [in Russian].
8. Lyuis, K. S. (2016). *Izbrannye raboty po istorii kultury* [Selected works on the history of culture]. Moscow: NLO. [in Russian].
9. Makintajr, A. (2000). *Posle dobrodeteli. Issledovaniya teorii morali* [After virtue. Studies of the theory of morality]. Moscow: Akademicheskij proekt. [in Russian].
10. Reskin, Dzh. (2017). *Teoriya krasoty* [Beauty theory]. Moscow: RIPOL klassik. [in Russian].
11. Uajld, O. (2017). *Kritik kak hudozhnik. Sbornik esse* [Critic as an artist. Essay collection]. Moscow: RIPOL klassik. [in Russian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.18

Рахім Амір Хуссейн*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна***«ДУХОВНА МЕДИЦИНА» АБУ БАКРА АР-РАЗИ
У МІЖКУЛЬТУРНОМУ ДІАЛОЗІ: СОЦІАЛЬНО-
ФІЛОСОФСЬКІ СЕНСИ І ОРІЄНТИРИ****Rahim Amir Hussain**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3047-3303>*Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine***“SPIRITUAL MEDICINE” OF ABU BAKR AR-RAZI
IN INTERCULTURAL DIALOGUE: SOCIOPHILOSOPHICAL
MEANINGS AND ORIENTATIONS**

Socio-philosophical meanings of philosophy, spiritual and intellectual tradition of the medieval East – the period of the highest flowering of this culture, remain largely unread. The urgent aim of the modern Western philosophy and Humanities are the re-actualization, re-examination, true Encounter with this heritage when the meanings and contents of the Arab-Muslim East can enter to truly dialogical, even dramatic and unpredictable relationship with the challenges and demands of the modern Western world. In our paper, we will consider the heritage of the great Persian encyclopedic scientist, physician, medicine theorist, philosopher Abu Bakr ar-Razi (865-925 years) in the context of intercultural dialogue. We will focus on the analysis of the famous treatise “Spiritual Medicine”. In this view our task to establish a real effective dialogue of the ancient Oriental tradition of “spiritual medicine”, one of the excellent examples of which is the book of ar-Razi, with the European philosophy of health from ancient times to the contemporary paradigm of bioethics.

Keywords: Abu Bakr ar-Razi, bioethics, Spiritual Medicine, philosophy, Orthodox Church, paradigm of bioethics.

Актуальність дослідження. Соціально-філософські смисли філософії і духовно-інтелектуальної традиції середньовічного Сходу – періода найвищого розквіту цієї культури, залишаються багато в чому непрочитаними. Її історію досліджують, реконструюють, глибоко вивчають і інтерпретують на професійному рівні переважно історики, історики східної і арабомусульманської філософії – достатньо ексклюзивної, елітарної ланки історико-філософської науки. Історія філософії східного і арабомусульманського Середньовіччя часто сприймається як архів, а її відтворення – як археологія (навіть не в сенсі М. Фуко, але в достатньо традиційному значенні). Актуальним і нагальним представляється нам завдання живої реактуалізації, справжньої Зустрічі з цією традицією, коли смисли і зміст арабомусульманського Сходу зможуть вступити в істинно діалогічні, навіть драматичні і непередбачуванні відношення зі смислами, змістами, викликами і запитамі сучасної західної культури, її сьогодняшнього соціального буття. Ці загальні міркування у випадку зі спадщиною видатного персидського вченого-енциклопедиста, лікаря, теоретика медицини, філософа Абу Бакр ар-Рази (865-925 рр.) мають, безумовно, свої особливості. В рамках даної публікації ми представляємо славетного діяча, який мав величезне коло інтересів і сфер творчої реалізації свого таланту, як автора знаменитого трактату «Духовна медицина». В цій оптиці розгляду є надзвичайно актуальним завдання реального дієвого діалогу давньої східної традиції «духовної медицини», одним з найкращих взірців якої є трактат Абу Бакр ар-Рази, з європейською філософією здоров'я, що коріннями уходить в античні часи, і з найновітнішими сучасними парадигмами філософії медицини та біоетики. Отже, **мета** даної публікації – аналіз трактату «Духовна медицина» Абу Бакр ар-Рази в контексті сучасного міжкультурного діалогу, виявлення актуальних для сьогодення його соціально-філософських сенсів та орієнтирів.

Ми спираємось на таке коло **теоретичних джерел**. По-перше, це публікації, які присвячені життю та творчості видатного мислителя та діяча. Основні віхи його біографії і теоретично-філософської спадщини на пострадянському просторі вивчили та систематизували таджикські перекладачі і дослідники М. Диноршоев, Т. Мардонов, М. Мирбобоев, які у 1990 році, тобто лише 30 років тому, переклали та у першому наближенні стисло і лапідарно прокоментували трактат «Духовна медицина»¹. Таджикський філософ С. С. Хайдарова у 2012 році захистила першу на пострадянському просторі дисертацію, присвячену філософським та етичним поглядам Абубакра ар-Рази (саме так в запропонованій нею транскрипції, на відміну від більш сталого варіанту Абу Бакр ар-Рази)². Також можна згадати праці З. Г. Джалилова, Н. Н. Джураєвої, І. У. Карімова, М. Ісоєва, А. А. Шамолова, де розглядаються окремі аспекти духовної і інтелектуальної спадщини вченого³. Питання духовної медицини в творчості Ар-Рази стали предметом дослідження В. І. Ісхакова, Т. Н. Ісхакової, Х. Карамана та інших⁴. В наших власних публікаціях та розробках ми зосереджуємо увагу на філософському та соціально-філософському ракурсі аналізу «Духовної медицини»⁵. Слід зазначити, що соціально-філософські орієнтири та смисли цієї спадщини ще не стали предметом спеціального аналізу. В Україні філософські ідеї видатного персидського (чи персидсько-таджикського, як наполягають дослідники з Таджикистану) мислителя залишаються практично невідомими.

Важливою складовою джерельної бази для нас постає література, яка присвячена феномену Східного Відродження, Іранського чи Ірано-Центральноазійського Ренесансу та його плідному впливу на Європу⁶. Абубакра Мухаммеда ібн Закарія ар-Рази справедливо вважають одним з яскравих представників Східного Ренесансу. З іншого боку, ми враховуємо позиції сучасних дискусій щодо ісламофобії в європейському суспільстві та гуманітаристиці і заперечення ролі мусульманської

¹ Диноршоев, М., Мирбобоев, М. (1990). *Абу Бакр Ар-Рази и его «Духовная медицина»*. Душанбе: Ирфон, 3-22.

² Хайдарова, С. С. (2012). *Философские и этические взгляды Абубакра ар-Рази: автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата философских наук*. Душанбе: Таджикский гос. институт языком имени С. Улугзаде.

³ Джалилов, З. Г. (2008). Ученые мусульманского Востока: Абу Бакр ар-Рази и его философия. *Известия НАН Республики Казахстан. Серия общественных наук*, 2, 17-21; Джураева, Н. Н. (2017). Сущность и предназначение человека в философии Абу Бакра ар Рази. *Ученые записки Худжанского гос. ун-та имени академика Б. Гафурова. Серия: Гуманитарные науки*, 67-72; Исоев, М. (1992). Общность и отличие этики Рази и Мискавайха. *Известия Академии наук Республики Таджикистан*, 4, 46-55; Каримов, И. У. (1957). *Неизвестное сочинение ар-Рази «Книга тайны - тайн»*, Ташкент: Изд. АН Узб. ССР, 259; Шамолов, А. А. (1991). Абу Бакр ар-Рази Духовная медицина. *Известия АН Тадж ССР. Серия: философия, экономика и правоведение*, 3, 40-45.

⁴ Ісхаков, В. І., Ісхакова, Т. Н. (1991) *Древо мудрости и здоровья. Питание в истории культуры народов Востока*. Ташкент: Фан, 143; . Karaman, H. (2011). *Ebu Bekir er-Razi ve Tip Etigi İlkeleri*. Mayıs Universitesi Pahiyyat Fakultesi Dergisi.

⁵ Рахім Амір Хуссейн (2017). Гуманістичні ідеї філософії Абу Бакра ар-Рази. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*, 10, 72-77; Рахім Амір Хуссейн (2017). Духовна медицина Абу Бакра ар-Рази: філософський аспект. *Вісник Львівського університету: Серія філософсько-політологічні студії*, 12, 118-124; Рахім Амір Хуссейн (2018). Питання практичної філософії в трактаті Абу Бакра ар-Рази «Духовна медицина»: соціально-етичний аспект. *Докса. Збірник наукових робіт з філософії та філології*, 1 (29): *Про сакральне-1. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова*, 69-78; Рахім Амір Хуссейн (2017). Концепт духовності в середньовічній ісламській філософії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 19, 132-136; Рахім Амір Хуссейн (2018). Рецепція ідей епікуреїзму в «Духовній медицині» Абу Бакра Ар-Рази: соціально-філософський контекст. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*, 18, 26-33.

⁶ Джалилов, З. Г. (2008). Ученые мусульманского Востока: Абу Бакр ар-Рази и его философия. *Известия НАН Республики Казахстан. Серия общественных наук*, 2, 17-21; Коллинз, Р. (2002). *Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения*. Новосибирск. Сибирский хронограф, 1280; Корбен, А. (2010). *История исламской философии*. Москва: Прогресс-Традиция, 360; Мец, А. (1973). *Мусульманский Ренессанс*. Москва: Наука; Саліх, І. (2008). Світло зі Сходу. Європейський Ренесанс як породження мусульманської культури. *Іслам в Україні* <<https://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/svitlo-zi-shodu-ievropeyskiy-renesans-uak-porodzheniya-musulmanskoji-kulturi>> (2020, березень, 10); Старр, С. Ф. (2017). *Утраченное Просвещение: золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана*. Москва: Альпина Паблицер, 574; Starr, S. F. (2013). *Lost Enlightenment. Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton University Press, 500.

культури у розквіті Європейського Відродження та становленні сучасної західної цивілізації. Це, перш за все, провокативна робота французького професора середньовічної історії Сільвана Гугенайма «Аристотель у Мон-Сен-Мішель. Грецькі корені християнської Європи» («Aristote au Mont Saint Michel. Les racines grecques de l'Europe chrétienne», 2008)¹ та відповідь на неї групи французьких гуманітарієв (Ф. Бютгена, А. де Лібера, М. Рашеда, І. Розье-Катак) у колективній монографії «Греки, араби і ми. Дослідження ісламофобії в гуманітарних науках»². Підкреслимо, що духовна спадщина Абу Бакр ар-Разі, який в Європі отримав надзвичайно широке визнання (його праці неодноразово перекладали вже з XI-XIII ст.), латинізовані імена Разес (Rhazes) и Abubate, а також славетне прізвище «Арабський Гален»³, в контексті цієї бурхливої та гострої, вкрай актуальної для сьогодення полеміки, ще не розглядалася.

Теоретико-концептуальними орієнтирами та рамками ми обираємо наступні проблемні контексти. *Контекст перший.* Рецепція феномену «Східного (ірано-персидського, ірано-центральноазіатського, арабо-мусульманського) Відродження»; дискусії про вплив арабо-мусульманського світу на Європу і західну цивілізацію, спроби переглянути усталені підходи до цього питання; розквіт ісламофобії не лише в соціально-політичній площині, але і в гуманітарному знанні. *Контекст другий.* Становлення біоетичної парадигми та біоетичної соціальної інфраструктури. Значні трансформації в сучасній філософії медицини, діалог між західними та східними моделями. *Третій контекст.* Підходи видатних вітчизняних медиків-мислителів, які поєднали у своїй професійній діяльності та духовно-інтелектуальній творчості науку і релігію, практичну і дієву медицину з глибокою живою релігійною вірою. Саме такі діячі запропонували у XX столітті у найскладніших для релігійної свободи умовах радянської доби моделі, які в тому чи іншому відношенні співпадають з базовими інтенціями «Духовної медицини» Абу Бакр ар-Разі. Для одеського духовно-інтелектуального ландшафту особливе значення мають такі визначні постаті як Володимир Петрович Філатов (1875-1956) та святитель Лука (мирське ім'я – Валентин Феліксович Войно-Ясенецький, 1877-1961). Володимир Філатов, всесвітньо відомий хірург-офтальмолог, який одночасно був активним релігійним діячем у радянську добу, приділяв величезну роль духовній складовій лікування, писав духовно-релігійну поезію та прозу. Архієпископ Лука, канонізований церквою у 1995 році, був лауреатом Сталінської премії за свої досягнення в галузі медицини (особливо у галузі гнійної хірургії) і автором пастирських та богословських праць. В нашому контексті було б вкрай плідним порівняти його роботу «Дух, душа і тіло» з книгою «Духовна медицина» Абу Бакр ар-Разі. Перший контекст ми окреслимо в нашій інтродукції, другим завершимо публікацію, занурення «Духовної медицини у третій контекст – є перспективою наших подальших розвідок та публікацій.

В червні 2009 року Іран подарував відділу Організації Об'єднаних Націй у Відні «Павільйон персидських вчених», розміщений на центральній площі Меморіалу Віденського міжнародного центру. Цей павільйон включає в себе статуї чотирьох відомих персидських діячів науки: Авіценни, Абу Рейхана Біруні, Абу Бакр ар-Разі і Омара Хайяма. Ці генії Сходу зробили неоціненний внесок у розвиток різних наук, мистецтва і літератури. Світові інформагенції, які повідомили про визначну культурну подію, представили таку коротеньку біографічну довідку про філософа-медика: Закарія ар-Разі (приблизно 865-приблизно 925) персидський вчений-енциклопедист, лікар, алхімік, філософ. Нам видається, що з цієї «чудової четвірки» ім'я Абу Бакр ар-Разі найменше відомо широкому загалу. Це ще один додатковий привід звернутися до філософської спадщини «персидського Галена», повернути в актуальний соціокультурний культурний обіг його проект духовної медицини.

IX-X століття на Сході західні дослідники називають Іранським (Ірано-Центральноазіатським) Відродженням. Для духовно-інтелектуального життя характерні в цей час такі риси – гостра боротьба філософських шкіл, розвиток математичного та природнично-наукового знання і медицини. До найважливіших ренесансних рис відносять: а) формування плеяди яскравих мислителів-універсалів мусульманського Сходу («століття ерудитів») – Ібн Сіна, Ал-Фарабі, аль-Ашарі, аль-Батані (Альбатеніус), інші видатні вчені IX століття, серед яких і Абу Бакр ар-Разі; б) становлення філософії

¹ Gouguenheim, S. (2008). *Aristote au Mont-Saint-Michel: Les racines grecques de l'Europe chrétienne*, Paris, Seuil: L'univers historique, 277.

² Бютген, Ф., де Лібер, А., Рашед, М., Розье-Катак, І. (ред.) (2012). *Греки, араби і ми. Дослідження ісламофобії в гуманітарних науках*. Київ: Ніка-Центр.

³ Гитиновасов, М. (2017). Абу Бакр Мухаммад Ібн Закарія Ар-Рази – Гален арабського мира. *IslamDag.ru* <<http://islamdag.ru/lichnosti/46124>> (2020, березень, 10).

як особливої форми суспільної свідомості і важливого духовно-культурного чинника; в) розвиток раціоналістичних тенденцій і раціоналістичних наук в полеміці з ортодоксальним ісламом і його доктринами (з другої половини IX століття). Також цей період розквіту зіставляється з розвитком європейської духовної та інтелектуальної культури, причому аж ніяк не на користь останньої.

Відомий швейцарський сходознавець і арабіст Адам Мец (1869-1917), автор фундаментальної праці «Мусульманський Ренесанс» (1922), яка і запровадила дискусійний термін, вважав, що гуманізм європейського Відродження був би неможливий без раннього розквіту філософських досліджень в мусульманській культурі, в регіоні Ірану та Центральної Азії. Ж.М. Абільдін підкреслює, що «мислителі мусульманського Сходу реально підготували виникнення філософії і науки Нового часу. «Всесвітньо-історична заслуга філософів мусульманського Сходу полягає в тому, що вони по суті з'явилися опосередкованою ланкою, живим мостом між давньогрецькими мислителями і новою філософією»¹.

З іншого боку, формується і набирає силу радикально протилежна позиція заперечення ролі мусульманської культури в становленні європейської цивілізації, наприклад, у вже згаданій праці Сільвана Гугенайма «Аристотель у Мон-Сен-Мішель. Грецькі корені християнської Європи». Його жорстка теза про те, що засади християнської Європи та ісламського Сходу нібито кардинально несумісні зумовила серйозну рецепцію та аргументовану контр-відповідь. Першу з них висловили 56 французьких дослідників (Барбара Касен, Ален ді Лібер, Жак Шифоло) в газеті «Liberation» під назвою «Так, християнський Захід зобов'язаний ісламському світові», друга відповідь – колективна праця вчених Франції «Греки, араби і ми», серед авторів якої – Філіп Бютген, Ален де Лібера, Марван Рашед, Ірен Розьє-Катак та ін. О. Азархіна, яка написала передумову «Хто “ми”?» до українського перекладу французької збірки, зазначила появу нової міцної смислової сполуки – «греки, араби і ми». Це – «непорівнювані одиниці», що існували й існують в одному історичному пласті знання. «Досить скандально і не без ноток тонкого гумору в зв'язку з останніми економічними подіями звучить: «Ми – греки, безперечно. Ми – араби, не менше»². Звернення до вкрай актуальної і спорідненої в сучасних соціокультурних та цивілізаційних контекстах спадщини Абу Бакр ар-Рази, який був справжнім «греком» і «філеліном», робить цю провокативну тезу вже не такою скандальною. Отже, звернення до спадщини видатного східного мислителя та медика, ми впевнені, надасть ґрунтовні аргументи в цьому гострому актуальному для сьогодення спорі щодо встановлення «культурної та цивілізаційної субординації між ісламським та європейським світами»

Представимо основні віхи біографії вченого. Абу Бакр Мухаммад ібн Закаріа Ар-Рази (латинізоване – Разес) жив і творив у другій половині IX – першій чверті X ст., в епоху яку ми вслід за багатьма вченими позначаємо як «Східний Ренесанс». Одна з сутнісних рис цього соціокультурного феномену, який досі не отримав однозначної трактовки, полягає в плідному міжкультурному діалозі ідейних комплексів, світоглядів, філософських та релігійних концепцій і уявлень. Це був синтез, подекуди еkleктичне, строкате поєднання ісламської теології, античної спадщини, індійської духовної традиції, ідей зороастризму, гностицизму та маніхейства на основі якого мусульманські філософи, універсали-енциклопедисти розробили власне бачення людини, світу, соціального устрою, етико-аксіологічних засад життя та поведінки, ставлення до здоров'я.

Ар-Рази, вчений, лікар, теоретик медицини, філософ, був однією з визначних постатей цих ренесансних процесів в культурі Сходу. Він став одним з найвидатніших медиків мусульманського світу, що залишили після себе велику спадщину, яка не до кінця засвоєна і сьогодні. Він вніс фундаментальний і міцний внесок в царини медицини, хімії, алхімії, музики і філософії, написав близько 184 книг і статей в різних наукових сферах. Абу Бакра ар-Рази вважають одним з перших протагоністів експериментальної медицини, батьком педіатрії, першопрохідцем в нейрохірургії та офтальмології, новатором холистичної і духовної медицини, щирим пропагандистом оздоровлення організму в цілому.

Абу Бакр Мухаммад ібн Закаріа ібн Яхья Ар-Рази народився 28 серпня 865 року в місті Реї – одному з найважливіших культурних наукових центрів Ірану. Його назва в перекладі з перської мови означає «місто раю, древнє місто під назвою рага». Саме в цьому місті він реалізував себе найбільш повно. Ар-Рази вивчав медицину під керівництвом Алі ібн сала Раббана Аль-Табари (838-870), лікаря, філософа, творця першої енциклопедії з медицини, психолога, одного з родоначальників педіатрії.

¹ Абільдін, Ж. М. (2002). Аль-Фараби и мировая философия. *Адам елемі*, 3-4, 32.

² Азархіна, О. (2012). *Хто ми?. Греки, араби і ми. Дослідження ісламофобії в гуманітарних науках*. Київ: Ніка-Центр, 7-11.

Уродженець єврейської сім'ї, який володів сирійською і грецькою мовами, прийняв іслам на прохання аббасидського халіфа аль-Мутасима (833-842). Халіф запропонував йому службу при своєму дворі. Алі ібн Раббан Аль-Табарі виконував службу і при іншому халіфі. Ми акцентуємо увагу на цій обставині особливо, ризикуючи гіпотетично припустити, що головний учитель Абу-Бакр ар-Рази у своїй власній науковій і державній діяльності продемонстрував глибоку зв'язаність питань медицини та соціально-політичного управління. Ця ідея є головним смисловим ядром трактату «Духовна медицина» його талановитого учня. Самого ар-Рази вже за його життя називали арабським Галеном, тому серед передумов створення даного варіанту «духовної медицини», безумовно, слід мати на увазі рецепцію ідей Галена в мусульманській середньовічній культурі і галенізм. Він керував головною лікарнею Багдада, потім повернувся в рідний Рей і керував Рейською лікарнею. Протягом 15 років він складає Великий звід. В кінці життя вчений осліп. Помер 25 жовтня 925 р. в рідному Реї.

Велика частина спадщини ар-Рази до нас не дійшла. Як підкреслюють коментатори: «Ідейні противники мислителя звинувачували його в ересі і віровідступництві, тому велика частина його наукового і філософського спадку згоріла у вогні гострої, безкомпромісної ідейної і світоглядної боротьби»¹. Наукові і філософські погляди мислителя реконструюються за фрагментами його текстів, які збереглися у творах його ідейних супротивників та послідовників. Згідно власним свідченням Абу Бакра ар-Рази, їм написано 20 тисяч листів, 200 книг, статей, трактатів, присвячених різним питанням, в тому числі і філософським. З величезного філософського спадку збереглося два тексти – «Духовна медицина» («Аль-Тібб аль Равхані») і «Філософський спосіб життя». «Духовна медицина» була складена на прохання правителя міста Рея, часів правління Саманідів, яким був у 903-905 рр. емір Мансур ібн Ісхак ібн Ісмаїл ібн Ахмад Асад. Цьому правителю було також присвячено ще один дуже важливий твір ар-Рази, що отримав навіть відповідну назву – «Мансурова книга» («ал-Кітаб ал Мансури»).

Звернімося до зачину «Духовної медицини», оскільки саме він прояснює соціокультурний контекст створення тексту. Тут йдеться про те, що емір наказує вченому написати книгу, спрямовану на суспільну користь, орієнтовану на виправлення суспільної моралі. І саме правитель пропонує їй назву – «Духовна медицина» за аналогією з написаною раніше «Мансуровой книгою», присвяченою медицині фізичній. «Духовна медицина» повинна, за задумом замовника, сприяти гідному управлінню містом і його процвітання. Сам Абу Бакр ар-Рази спеціально підкреслив, що написанню даного трактату він віддав перевагу у порівнянні з усіма іншими своїми заняттями, вважаючи вкрай важливим завданням для себе, як для вченого і філософа, наблизитися до еміра і зблизитися з ним. Ідея такого союзу філософа і правителя має давню історію, в тому числі, в житті і творчості античних філософів, які були особливо дороги ар-Рази (найдорожчим був для нього «мудрий і божественний Платон»). Ми можемо розглядати дану ідею як соціологему, важливий ключовий пункт багатьох соціальних проєктів і утопій. Однак не так часто ця соціологема втілюється в життя у формі ідеї і практики «духовної медицини». Отже, зачин твору явно легітимізує наше дослідження «Духовної медицини» в соціально-філософському аспекті. Він є смисловим ядром книги і визначає всю її смислову архітектоніку. Таким чином «Духовна медицина» є соціальним замовленням, замовленням на ідеальний тип людини. Це – «розумна людина», досконалий громадянин, в якому фізичне (суспільне) і духовне здоров'я пов'язані воедино завдяки водійству «духовної медицини».

Далі лікар-мислитель представляє структуру своєї роботи. Він поділив трактат на 20 розділів, які ставлять такі теми: гідність розуму, стримування пристрасті, погані ознаки душі, любов, прихильність, насолода, неприйняття марнославства, заздрості, гніву, брехні, скупості, усунення шкоди безплідних роздумів, неприйняття обжерливості, захоплення пиття вина, розбещеності у відносинах, бездумної захопленості, безглузких звичок, схильності до порожніх забав і фанатичності у віровченні; про неприйняття боротьби за отримання титулів, мирських ступенів, про благородну поведінку, про страх перед смертю². Ми відзначаємо, що проблематика соціальна, пов'язана з соціальними відносинами, не займає першочергового місця в переліку глав. Однак, більш глибокий аналіз тексту продемонструє, що логіка міркувань автора послідовно веде саме до того, щоб навчити здоровому і гармонійному устрою саме суспільних відносин, відносин між людьми у малих спільнотах. Головна силова напруга трактату – протиставлення розуму і пристрасті, дилема «про гідність розуму» – «про стримування пристрасті». Ця бінарна опозиція пронизує як пропонований шлях індивідуальної «духовної медицини», так і стратегію «духовної медицини» громадської, шлях

¹ Диноршоев, М., Мирбобоев, М. (1990). *Абу Бакр Ар-Рази и его «Духовная медицина»*. Москва: Наука, 32.

² Абу Бакр Ар-Рази (1990). *Духовная медицина*. Душанбе: Ирфон, 23-24.

облаштування людського співжиття. Дана опозиція і дескрипція безлічі можливих її модифікацій пронизує також весь текст. Абу Бакр ар-Рази ясно показує у всіх розділах, на який ідеальний тип людини орієнтується проект «духовної медицини». Основою став ідеал "розсудливого чоловіка". Ця антропологема, яка тісно і нерозривно пов'язана з набором базових соціологем, також є формотворчою, центральною для всієї архітектоники трактату. Ідеальний герой – розсудливий чоловік, що втілює перемогу гідності розуму над силою пристрастей, що створює внутрішній духовний простір, в якому може розгорнути весь свій потенціал розумна душа. Також слід зазначити композиційну стрункість тексту. Ар-Рази обирає «серединний шлях», модель аристотелевої «золотої середини». Він намагається втриматися від крайнощів – від зайвого по відношенню до поставлених цілей і обраного жанру поглиблення в теорію та метафізику та від спрощення, яке нівелювало б сам задум «Духовної медицини».

Висновки. Ми представили лише головні інтенції та теми трактату «Духовна медицина», виділили у першому наближенні його соціально-філософські смисли. По-перше, даний проект постає як соціальний запит, запит влади, у типологічному вимірі, влади будь-якого рівня на «розумну» ідеальну гармонійну цілісну людину, запит на те, що «духовна медицина» буде сприяти гідному управлінню суспільством і його процвітання. Цей соціальний запит середньовічного східного персидського правителя та ґрунтовна відповідь на цей виклик з боку видатного лікаря-філософа виявляються співзвучними сучасним пошукам біоетичної парадигми та філософії здоров'я західного світу.

Звертаємо у форматі обмеженої статті лише на один аспект, який слушно виділяє Світлана Пустовит, лідерка української біоетичної науки і практики, відома вітчизняна філософія, активна учасниця розробки національних державних біоетичних стандартів (створення норм етичного регулювання клінічних досліджень, біоетичної експертизи, етичних комітетів тощо). В її монографії «Глобальна біоетика: становлення теорії та практики (філософський аналіз)» підкреслюється, що для біоетики справжнім викликом є актуальна загроза розмивання межі між внутрішньою та зовнішньою природою людини, зміни її ставлення до самої себе, нове розуміння природного та штучного, коли етичний, антропологічний та соціальний вибір здійснюється вже не між власною природою та тим, що їй чуже, а лише між різними сучасними біотехнологіями, які радикально модифікують та трансформують людину¹. Ми впевнені, сильним аргументом у міжкультурному діалозі щодо повернення у нових соціально-цивілізаційних та біотехнологічних умовах сьогодення людини до самої себе, до гармонійного поєднання духовного та фізичного, внутрішнього та зовнішнього, природного та штучного, аргументом у спорі з сучасними ісламофобами, буде реактуалізація базових ідей та настанов «Духовної медицини» Абу Бакр ар-Рази.

References:

1. Abildin, Z. M. (2002). Al-Farabi i mirovaya filosofiya [Al-Farabi and world philosophy]. *Adam elemi* [Adam Elemi], 3-4, 32. [in Russian].
2. Abu Bakr Ar-Razi (1990). *Dukhovnaja medicina* [Spiritual medicine]. Dushanbe: Irfon. [in Russian].
3. Azarkhina, O. (2012). *Khto my? Hreky, araby i my. Doslidzhennya islamofobiyi v humanitarnykh naukakh* [Who are we? Greeks, Arabs and us. Studies of Islamophobia in the humanities]. Kyiv: Nika-Tsentr.
4. Byuthen, F., de Liber, A., Rashed, M., Roze-Katak, I. (ed.) (2012). *Hreky, araby i my. Doslidzhennya islamofobiyi v humanitarnykh naukakh* [Greeks, Arabs and us. Studies of Islamophobia in the humanities]. Kyiv: Nika-Tsentr.
5. Dinorshoev, M., Mirboboev, M. (1990). *Abu Bakr Ar-Razi i ego «Dukhovnaja medicina»* [Abu Bakr Ar-Razi and his "Spiritual Medicine"]. Dushanbe: Irfon. [in Russian].
6. Dinorshoev, M., Mirboboev, M. (1990). *Abu Bakr Ar-Razi i ego «Dukhovnaja medicina»* [Abu Bakr Ar-Razi and his "Spiritual Medicine"]. Moscow: Science. [in Russian].
7. Dzhaliylov, Z. G. (2008). Uchenyye musulmanskogo Vostoka: Abu Bakr ar-Razi i yego filosofiya [Scientists of the Muslim East: Abu Bakr ar-Razi and his philosophy]. *Izvestiya NAN Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk* [Proceedings of the NAS of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series], 2, 17-21. [in Russian].
8. Dzhurayeva, N. N. (2017). Sushchnost i prednaznachenie cheloveka v filosofii Abu Bakra ar Razi [The essence and purpose of man in the philosophy of Abu Bakr ar Razi]. *Uchenyye zapiski Khudzhanakskogo gos. un-ta imeni akademika B. Gafurova. Seriya: Gumanitarnyye nauki* [Scientific notes of Khujansky state. University named after Academician B. Gafurov. Series: Humanities], 67-72. [in Russian].

¹ Пустовит, С. В. (2009). *Глобальная биоэтика: становление теории и практики (философский анализ)*. Киев: Арттур-А, 5.

9. Gouguenheim, S. (2008). *Aristote au Mont-Saint-Michel: Les racines grecques de l'Europe chrétienne* [Aristotle at Mont-Saint-Michel: The Greek roots of Christian Europe]. Paris, Seuil: L'univers historique. [in French].
10. Iskhakov, V. I., Iskhakova, T. N. (1991). *Drevo mudrosti i zdorovya. Pitaniye v istorii kultury narodov Vostoka* [The Tree of Wisdom and Health. Nutrition in the history of the culture of the peoples of the East]. Tashkent: Fan. [in Russian].
11. Isoyev, M. (1992). Obshchnost i otlichiye etiki Razi i Miskavaykha [Common and Differing Ethics of Razi and Miskavaykh]. *Izvestiya Akademii nauk Respubliki Tadjikistan* [News of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan], 4, 46-55. [in Russian].
12. Karaman, H. (2011). *Ebu Bekir er-Razi ve Tip Etiği İlkeleri* [Abu Bakr er-Razi and the Principles of Type Ethics]. Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. [in Turkish].
13. Karimov, I. U. (1957). *Neizvestnoye sochineniye ar-Razi «Kniga tayny -tayn»* [Unknown work of ar-Razi "The book of mystery-mystery"]. Tashkent: Izd. AN Uzb. SSR. [in Russian].
14. Khaydarova, S. S. (2012). *Filosofskiye i eticheskiye vzglyady Abubakra ar-Razi: avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata filosofskikh nauk* [Philosophical and ethical views of Abubakra ar-Razi: abstract of a dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences]. Dushanbe: Tadjikskiy gos. institut yazykom imeni S. Ulugzade. [in Russian].
15. Kollinz, R. (2002). *Sotsiologiya filosofiy: globalnaya teoriya intellektualnogo izmeneniya* [Sociology of Philosophy: A Global Theory of Intellectual Change]. Novosibirsk Siberian Chronograph. [in Russian].
16. Korben, A. (2010). *Istoriya islamskoy filosofii* [History of Islamic Philosophy]. Moscow: Progress Tradition. [in Russian].
17. Mets, A. (1973). *Musulmanskii Renessans* [Muslim renaissance]. Moscow: Science. [in Russian].
18. Pustovit, S. V. (2009). *Globalnaya bioetika: stanovleniye teorii i praktiki (filosofskiy analiz)* [Global bioethics: the formation of theory and practice (philosophical analysis)]. Kiev: Arktur-A. [in Russian].
19. Rahim Amir Hussain (2017). *Dukhovna medytsyna Abu Bakra ar-Razi: filosofskyy aspekt* [Abu Bakr ar-Razi spiritual medicine: a philosophical aspect]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filosofsko-politologichni studiyi* [Bulletin of the University of Lviv: A series of philosophical and political studies], 12, 118-124. [in Ukrainian].
20. Rahim Amir Hussain (2017). *Humanistychni ideyi filosofiyi Abu Bakra ar-Razi* [Humanistic ideas of Abu Bakr al-Razi philosophy]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: filosofsko-politologichni studiyi* [Bulletin of the University of Lviv. Series: Philosophical and political studies], 10, 72-77. [in Ukrainian].
21. Rahim Amir Hussain (2017). *Kontsept dukhovnosti v serednovichniy islamskiy filosofiyi* [The concept of spirituality in medieval Islamic philosophy]. *Aktualni problemy filosofiyi ta sotsiologiyi* [Topical problems of philosophy and sociology], 19, 132-136. [in Ukrainian].
22. Rahim Amir Hussain (2018). *Pytannya praktychnoy filosofiyi v traktati Abu Bakra ar-Razi «Dukhovna medytsyna»: sotsialno-etychnyy aspekt Doksa* [Questions of Practical Philosophy in Abu Bakr Ar-Razi's Treatise on Spiritual Medicine: A Social and Ethical Aspect. Doxa]. *Zbirnyk naukovykh robot z filosofiyi ta filologiyi, I (29): Pro sakra'ne-1. Odesa: ONU imeni I. I. Mechnykova* [Collection of Scientific Papers on Philosophy and Philology, I (29): On the Sacred-1. Odessa: II Mechnikov ONU], 69-78. [in Ukrainian].
23. Rahim Amir Hussain (2018). *Retseptsiya idey epikureyizmu v «Dukhovniy medytsyni» Abu Bakra Ar-Razi: sotsialno-filosofskyy kontekst* [The Reception of Epicurean Ideas in Spiritual Medicine by Abu Bakr Ar-Razi: A Social and Philosophical Context]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: filosofsko-politologichni studiyi* [Bulletin of the University of Lviv. Series: Philosophical and political studies], 18, 26-33. [in Ukrainian].
24. Salikh, I. (2008). *Svitlo zi Skhodu. Yevropeyskyy Renessans yak porodzhennya musulmanskoyi kultury* [Light from the East. The European Renaissance as a Generation of Muslim Culture]. *Islam v Ukrayini* [Islam in Ukraine] <<https://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/svitlo-zi-shodu-ievropeyskiy-renesans-yak-porodzhennya-musulmanskoyi-kulturi>> (2020, March, 10). [in Ukrainian].
25. Shamolov, A. A. (1991). *Abu Bakr ar-Razi Dukhovnaya meditsina* [Abu Bakr ar-Razi Spiritual medicine]. *Izvestiya AN Tadj SSR. Seriya: filosofiya, ekonomika i pravovedeniye* [Izvestiya AN Taj SSR. Series: Philosophy, Economics and Law], 3, 40-45. [in Russian].
26. Starr, C. F. (2017). *Utrachennoye Prosveshcheniye: zolotoy vek Tsentralnoy Azii ot arabskogo zavoyevaniya do vremen Tamerlana* [Lost Enlightenment: the Golden Age of Central Asia from the Arab conquest to the time of Tamerlane]. Moscow: Alpina Publisher. [in Russian].
27. Starr, S. F. (2013). *Lost Enlightenment. Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton University Press. [in English].
28. Гитиновасов, М. (2017). *Abu Bakr Mukhammad Ibn Zakariya Ar-Razi – Galen arabskogo mira* [Abu Bakr Muhammad Ibn Zakaria Ar-Razi – Galen Arab World]. *IslamDag.ru* <<http://islamdag.ru/lichnosti/46124>> (2020, March, 10). [in Russian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.19

Сергій Гулевський*Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Україна***КУЛЬТОВЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ
VS МЕЙНСТРИМ ТЕЛЕБАЧЕННЯ:
ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ****Serhii Hulevskyi**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9819-7432>*V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine***CULT TV VS. MAINSTREAM TELEVISION:
PHILOSOPHICAL REFLECTION**

The article reveals the essential relationship between cult television and mainstream television. Cult television is seen as an analog of elitist culture in mass society and one of the important areas of artistic creativity in modern society. It has been revealed the communicative nature of the phenomenon of television, which is manifested, in particular, in the feedback between the audience of viewers and the creators of the television product. The analysis of television series revealed the complex nature of the interdependence of the audio and visual, the emotional and the rational components, the cult series, and the mainstream. Cult television is a means of empowering the development of both television series and television in general. The peculiarities of the functioning of television as a sign system have been clarified.

Keywords: TV series, media communication, cult television, mainstream television, audiences.

Філософський підхід до телебачення дає можливість розкрити цей феномен сучасної культури не лише у його автентичності та цілісності, але й у сукупності його сутнісних зв'язків – як тих, що поступово формуються і розкриваються все більшою мірою історично, так і тих, які пов'язують телебачення з іншими феноменами сучасної культури як складної, але все ж єдиної символічної системи. Філософське питання полягає не лише в тому, якого роду знаки утворюють цю систему (таке питання належить більшою мірою сфері семіотики як науки про знаки і знакові системи), але і в тому, як ці знаки утворюються, функціонують та розвиваються у суспільстві, тобто – питання прагматики. І тут можна простежити дві традиції, які народжуються у ХХ столітті, як засвідчує американський дослідник Філіп Селзнік¹. Згідно першої масове суспільство є ірраціональним у своїй суті, соціальними масами рухають інстинкти, на відміну від до-масових суспільств, еліта у ньому втрачає свою провідну організуючу роль – одним словом, масове суспільство є злом, але злом неминучим, яке просто треба пережити, і воно якимось чином саме має переродитися у щось інше. Таку традицію свого часу заснували праці прихильників теорії еліт – зокрема, іспанського філософа Хосе Ортега-і-Гассета² і німецького філософа Карла Маннгейма³. Згодом, схожу позицію захищатимуть німецькі теоретики Макс Хоркхаймер і Теодор Адорно у своїй критиці Просвітництва і масового суспільства як його закономірного продукту⁴. Згідно їхніх поглядів, лише еліта здатна творити справжні культурні цінності, тоді як соціальні маси послуговуються ерзацами культурних цінностей, по-справжньому культури не мають, а відтворюють бездумно псевдо-культуру, маси мають лише сліпі бажання. Іншу традицію представляють праці філософів, які вважають, що час еліт пішов у минуле безповоротно, а сучасне суспільство з вертикально і ієрархічно побудованого перетворилося на горизонтально диференційоване. Різною є лише оцінка якості соціальної інтеграції у цьому високо

¹ Selznick, P. (1951). Institutional Vulnerability in Mass Society. *American Journal of Sociology*, 56, 320-331.

² Ортега-и-Гассет, Х. (1997). Восстание масс. Ортега-и-Гассет Х. *Избранные труды*. Москва: Весь мир, 43-163.

³ Манхейм, К. (2000). *Избранное. Социология культуры*. Москва – СПб: Университетская книга, 501.

⁴ Хоркхаймер, М., Адорно, Т. (1997). *Диалектика просвещения: Философские фрагменты*. Москва-СПб: Медиум. Ювента, 311.

диференційованому суспільстві – багато хто з антиелітаристів поділяє песимістичну оцінку перспектив самоорганізації масового суспільства, яку дають прихильники теорії еліт. Такі погляди можна зустріти, зокрема, у Еріха Фромма, який аналізує людину маси під кутом зору фрейдомарксизму, виявляючи в ній як відчуження, так і садомазохістичні прояви¹. На наш погляд, більш виважену позицію пропонує німецький філософ Карл Ясперс, який вважає, що у сучасному суспільстві, можливо, і немає яскраво виражених еліт, але завжди є можливість для духовного розвитку творчої особистості, яка буде йти проти течії масової культури, але розвиток самої цієї культури буде критично залежати від здобутків цих творчих особистостей – саме їхні наукові відкриття і витвори мистецтва лягають в основу того, що згодом буде споживати соціальна маса². Телебачення, безумовно, якраз і є ареною, на якій зустрічаються у своєму змаганні і взаємному впливі масова і елітарна культура, причому як у першій, так і у другій, на наше переконання, можна зустріти як шедеври у своєму роді, так і доволі посередні зразки.

З моменту виникнення, телебачення зазвичай збирало велику аудиторію, бо видовище прямої трансляції різноманітних подій, свідками яких начебто ставали глядачі, емоційно збуджувало та приносило задоволення. Проте з позицій інституціональної перспективи, як це аналізує Кетрін Джонсон, концепт культового телебачення, насамперед, телевізійного серіалу або телевізійної драми, сформувався лише у 80-тих роках двадцятого століття³. Телевізійний серіал, у будь-якому разі, доцільніше розглядати окремо від інших продуктів телебачення, оскільки це не просто технічна можливість медіа передавати аудіовізуальну інформацію, а щось значно більше. Телевізійний серіал – це комплекс взаємодій між авторами, аудиторією, акторами, студією-виробником та естетично-смаковими примхами середовища, в якому здійснюється телемовлення. Тенденції останнього десятиліття показують, що телевізійний серіал не тільки витримує конкуренцію з кіноіндустрією, але й часом перевершує її, залучаючи у свої проекти мегазірок, значні фінансові інвестиції та диверсифікуючи канали поширення продукту.

Метою нашої розвідки є з'ясувати місце культового телебачення у розвитку сучасного телебачення та масової культури на прикладі культового телесеріалу.

Культове телебачення як частина телемедіа простору жваво обговорюється науковцями, серед яких переважають теоретики з тих країн, де найбільше розвинута галузь телеіндустрії. За редакцією дослідниці кіно та телебачення Стейсі Ебботт вийшла збірка «The Cult TV Book», у якій представлено головні дискусійні блоки щодо явища культового телебачення, а саме: 1) дискусія навколо безпосереднього визначення змінної дефініції культового телебачення та його зв'язок з якісним телебаченням; 2) культові телесеріали як переосмислення конвенціональних основ телебачення та розсунення меж його наративів та стилістики; 3) особливості телевиробництва та складання сітки телемовлення і їх вплив на культове ТБ і 4) вивчення глядачів, нішевої аудиторії культових серіалів, так званого фандому⁴.

У згаданій збірці Роберта Пірсон, після розмірковувань про те, що будь-які визначення обмежують предмет дослідження, все ж таки запропонувала актуальну дефініцію, якою ми скористаємося, дещо адаптувавши до нашої термінології. Отже, у загальному сенсі, культовим вважається телесеріал (шоу), яке приваблює нішеву аудиторію, завдяки зверненню до символів чи емблем певної субкультури⁵. Якщо перші культові серіали не мали високих рейтингів, на противагу серіалам мейнстриму, насамперед, у жанрі вестерн, і трималися у сітці мовлення завдяки активності своїх прихильників, що очікували маніфестації суспільних проблем чи вузькоспеціалізованих інтелектуальних тем, то з часом ситуація змінилася. Як показано у дослідженні Серджіо Анджеліні та Майлза Буя культові серіали стали своєрідною протоплазмою, з якої виріс сучасний мейнстрим. Переломним, на їх думку, був серіал «Твін Пікс», який все ще залишався культовим у звичному розумінні, зі складними сюжетними розгалуженнями, напівнатяками, проте дав світу низку культових і водночас мейнстримових серіалів, які «замінили всі абразивні краї на більш звичні формати і

¹ Фромм, Э. (1999) *Анатомия человеческой деструктивности*. Минск: Попурри, 624.

² Ясперс, К. (1991) *Духовная ситуация времени*. Ясперс К. *Смысл и назначение истории*. Москва: Политиздат, 288-418.

³ Johnson, C. (2010). *Cult TV and the Television Industry. The Cult TV Book*. London, NY, 135.

⁴ Abbot, S. (ed.) (2010). *The Cult TV Book*. London, New York: I.B. Tauris.

⁵ Pearson, R. (2010). *Observations on Cult Television. The Cult TV Book*. London, NY, 7.

сюжети»¹. Мова йде, наприклад, про запозичення ідеї щодо агентів спецслужб, які спеціалізуються на паранормальних явищах для серіалу «Цілком таємно» (The X-Files) чи використання північної тихоокеанської природи у серіалі «Northern Exposure» (не транслювався в Україні). Додамо, що цей містичний природний ландшафт дуже органічно вписується у стилістику франшизи великого екрану «Сутінки», яка була розгорнута у такий собі міні серіал із п'яти епізодів. До речі, це заслуговує окремого аналізу – як принцип серійності поступово став вдалим маркетинговим ходом та організуючим підґрунтям для провідних медіа компаній.

Зрештою, Анджеліні та Буй констатували, що культовий серіал, що зародився як послання до певних груп населення (до нішевої аудиторії), зберігаючи гостру проблематику таку як гендерні питання, сексуальна орієнтація, соціально-расова дискримінація тощо, примножив кількість своїх шанувальників завдяки розкручуванню певної франшизи через різні медіа: книги, саундтреки, ігри та інше. Окрім збільшення прибуттів правласників, це сприяло збільшенню глядацької аудиторії, яка вже не обмежувалася специфічним фандомом культового серіалу, що начебто призвело до того, що «поняття мейнстріму із захопленням було проголошено мертвим»². Але не так швидко – як показує ретельніший аналіз телеконтенту та рейтингів серіалів сталося так, що культовий телесеріал просто перетворився на мейнстрим. Чи не найкращий аргумент цьому твердженню – серіал «Гра Престолів».

На жаль, відсутність розвинутої конкурентної деідеологізованої галузі телевиробництва на теренах радянської системи унеможливили еволюційний розвиток телесеріалу. Кінематограф ще може похвалитися десятком фільмів, наприклад, режисера Андрія Тарковського, які можуть претендувати на положення культового фільму у радянській культурі, проте телебачення – ні. Ті кроки, що почала здійснювати телеіндустрія останні десятиріччя демонструють відтворення, копіювання виробничих і творчих процесів, які відбуваються у країнах з розвинутою економікою. У більшості панує уявлення, що культовий культурний продукт – це щось дуже популярне і надзвичайно відоме. Але, як зауважує Метт Хіллс, тільки вибаглива та розумна аудиторія може отримати це послання, бо «є щось особливе, щось, принаймні, андеграундне або навіть трансгресивне щодо культових медіа, включаючи культове телебачення»³. Поняття культового телебачення та мейнстріму знаходяться у відношеннях бінарної опозиції, проте такої, що постійно переозначається, тому можливі трансформації статусу серіалів із культового до мейнстріму і навпаки. Але радянські і пострадянські телесеріали, у тому числі українського виробництва, займають позиції у кращому разі популярного явища культури – мейнстріму. У цьому контексті безперечно найбільш культовим мейнстрімом можна вважати у радянський період «Сімнадцять миттєвостей весни». Окремо слід зазначити іноземні серіали, які почали транслювати по телебаченню ще у радянські часи, і які набули статусу культового мейнстріму завдяки своїй одиначності. До таких можна безумовно віднести низку бразильських та мексиканських серіалів «Рабиня Ізаура», «Багаті також плачуть». Згодом їх все більш упевнено почали заміщати їхні російські та українські адаптації – «Бідна Настя», «Кріпосна» (насправді, правильно казати кріпачка) тощо. Згодом, після розпаду СРСР, популярними стали, на жаль, серіали, що романтизують кримінальну сферу, зокрема, російські серіали «Бригада», «Бандитський Петербург», що виплекали ціле покоління з толерантним ставленням до псевдоестетики та псевдоетики бандитського світу. Доволі багато серіалів почало продукувати сучасне вітчизняне телебачення, причому деякі з них наближаються до статусу культових – наприклад, такі як «День народження буржуя», «Нюхач» або «Пес». Дає надію на новий етап розвитку українського телевиробництва новітній серіал «Спіймати Кайдаша» (канал СТБ), що створений за мотивами класичної повісті Івана Нечуя-Левицького. За короткий час прокату зібрав багато схвальних відгуків, проте чи стане культовим – покаже час.

Серед медіа-науковців переважає думка, що трансформація культового серіалу у мейнстрим повинна завдячувати як розвитку нових медіа-технологій телевізійного сигналу, так і особливостям текстуальності телевізійних серіалів, які завдяки своїй відкритості залишають багато простору для творчих фантазій шанувальників. На таких позиціях стоїть, зокрема, Кетрін Джонсон, коли говорить про ефективні методи захоплення аудиторії через мережеві та цифрові медіа⁴, вже згаданий Метт

¹ Angelini, S., Booy, M. (2010). Members Only: Cult TV from Margins to Mainstream. *The Cult TV Book*. London, NY, 24.

² Ibid.

³ Hills, M. (2010). Mainstream Cult. *The Cult TV Book*. London, NY, 67.

⁴ Johnson, C. (2010) Cult TV and the Television Industry. *The Cult TV Book*. London, NY, 142-143.

Хіллс, коли веде мову про культові медіа-тексти, Роберта Пірсон, коли підкреслює, що культове телебачення обслуговує не нішеву аудиторію, а «напружені інтерпретаційні практики <деякої> аудиторії»¹ та інші. Погоджуючись з аналізом згаданих науковців, маємо зауважити, що існує ще одна характеристика телевізійного серіалу, яка, вочевидь, вплинула на трансформацію культового шоу у мейнстрим, тому заслуговує на висвітлення.

Насамперед, звернемося до ідеї, що пояснює, чому телесеріал культовим роблять глядачі, якщо точніше, то певна соціальна група як нішева аудиторія. Оскільки телебачення в цілому, а значить і його окремі частини як телесеріали, належать культурі постмодерну, то не дивно, що ідеї постмодерністів надають такі влучні й точні пояснювальні схеми явищам і процесам у сфері телемедіа. Одна із таких ідей – це ідея множинності Жюльєн Дельоза та Фелікса Гваттарі. На прикладі носія інформації книги, Дельоз та Гваттарі показали, що нарратив, образ світу – це не прямий відбиток у нашій свідомості, а певна множинність. Він існує за посередництвом зовнішнього і в зовнішньому. Книга, на їх думку, являє собою маленьку літературну машину, яка знаходиться у стосунках з іншими машинами: машиною війни, машиною любові, революційної машиною², як спеціалізовані міні-спектаклі Гі Дебора з тотальним спектаклем³. Головне, на думку авторів, треба знати, до якої іншої машини можна і треба приєднувати літературну машину, щоб вона почала функціонувати, а також потрібна повна відсутність ідеології. Ця модель ідеально передає ситуацію з телевізійними серіалами. Справді, сам по собі телевізійний продукт тільки тоді здатен розкрити своє послання і стати культовим чи мейнстримом, коли існує адресат для цього послання, а у шойно згаданих термінах – машина, до якої треба під'єднати іншу машину – телесеріал. В цьому разі такою машиною-адресатом стає нішева аудиторія, яка складається з шанувальників (фандом) культового серіалу. Отже, телесеріал здатен набувати статусу культового, але за умови, що існує стійке угруповання шанувальників, які виконують функцію зовнішньої машини, згідно з теоретичною моделлю Дельоза та Гваттарі.

Ідея множинності світу, а разом з ним його нарративів, метафорично відображає концепт ризому. Французькі постмодерністи прояснили його на прикладі традиційного медіа – книги. Серед трьох образів книги-кореню, книги-мичкуватого кореню та книги-ризоматичного кореню, Дельоз та Гваттарі наполягають, що нелінійна та непередбачувана ризома найбільше відповідає принципу множинності і стану суспільства постмодерну. Телевізійний серіал, як і книга, навряд чи просто образ світу, радше, як будь-яке медіа, множинне, ризоматичне зчеплення зі світом. Поведінка нарративу телесеріалу, який є безпосередній продуктом постмодерну, яскраво ілюструє принцип ризому – перетин вимірювань в множинності, яке з необхідністю змінюється у тій мірі, в якій вона збільшує кількість своїх зв'язків. В ризомі потенційно міститься відкритість, зворотність, «вона може бути розірвана, перевернута, може пристосуватися до будь-якого монтажу»⁴. Так само розкриваються нарративи сюжетних ходів всередині телевізійних саг: регулярні флешбеки (стрибок сюжету у минуле), флешфорварди (епізодичний перегляд сцен, що відбуваються у майбутньому головних героїв, не можна не згадати серіал «Медіум», який побудований навколо цього прийому), приховані посилання на популярні твори, культові постаті та історичні події. Навіть самі телесеріали стають «персонажами» широкоекранного кіно (великого екрану). Наприклад, такими, що мають значення для розвитку сюжету, є згадки у діалогах та показ процесу фільмування вигаданого серіалу та регулярний перегляд епізодів реального «FBI» у фільмі «Одного разу в Голівуді». Окрім кінофільмів, телевізійні шоу застосовують прийом «серіал у серіалі» тощо, як мультфільм «Чух і Сверблячка» в анімаційному серіалі «Сімпсони». Отже, в цілому телесеріал постає як ризоматичне явище культури.

Множинність проявляється у самій архітектоніці телевізійної драми. Звернемо увагу на два рівні означування у серіалі – словесний і образний, який маніфестує відеокадр. Це відомо з праць видатного семіотика і мистецтвознавця Юрія Лотмана. Хоча він писав про семіотику кіно, проте цілком обґрунтовано можна використати його міркування також щодо телевізійних серіалів. Зауваження Лотмана, що мистецька й культурна сутність аудіовізуального об'єкта обумовлюється внутрішніми протиріччями між зображувальними (іконічними) знаками фільму та умовними (символічними)

¹ Pearson, R. (2010) Observations on Cult Television. *The Cult TV Book*. London, NY, 8.

² Делез, Ж., Гваттарі, Ф. (2010). *Тисяча плато: Капіталізм и шизофрениа*. Екатеринбург: У-Фактория: Москва: Астрель, 8.

³ Дебор, Г. (2000) *Общество спектакля*. Москва: Логос.

⁴ Делез, Ж., Гваттарі, Ф. (2010) *Тисяча плато: Капіталізм и шизофрениа*. Екатеринбург: У-Фактория, Москва: Астрель, 22.

знаками його інтерпретації¹ має сутнісне значення для процесів означення статусів телесеріалів. Це протиріччя ще більш ускладнюється для телесеріалу, де текстова складова – а саме діалоги, повторні перекази подій у попередніх серіях – становить повноцінний елемент теленаративу. Іншими словами, телевізійний серіал ґрунтується на текстуальності двох типів знаків. Іконічні (образні) знаки, одиницею яких постає монтажний кадр або окрема сцена, створюють картинку телебачення. Умовний тип знаків (словесний) – це діалоги, голом за кадром, титри і т.д. Хоча у аудіовізуальному мистецтві цей поділ умовний, а надто у сучасному, де переважає експеримент і творчі проби, проте для нашої ідеї це розрізнення має значення. Феномен культового серіалу яскраво демонструє це протиріччя та його трансформації. Допоки технічний рівень телевізійних операторських можливостей, до яких входить і монтаж, і спеціальні ефекти, залишався досить обмеженим, всесвіт телесеріалу інтерпретувався переважно за допомогою фантазії, що опиралася не тільки на текстово-словесну складову телевізійного фільму, але й на власну ерудицію, знання та освіту глядачів.

Якщо взяти серіал «Star Trek», який у відповідній літературі вважається першим, практично «нульовим» серіалом зі статусом культового, як його назвав Лінкольн Джераті – «матір'ю всіх франшиз»², то можна припустити, що саме високоосвічена аудиторія й складала той активний фандом, що тримав шоу у сітці мовлення. З часом телесеріали почали створювати під значно ширшу, але роздрібну й непостійну аудиторію. З розвитком технологічних можливостей телемереж, а також стратегій маркетингу, що виростили з маніпулятивної психології, у телесеріалах створювалася все більш видовишна картинка – розвивався іконічний (образний) тип знаків, який найсильніше впливає на емоційне сприйняття того чи іншого медійного послання. Сценаристи, своєю чергою, робили акцент на найбільш універсальні людські цінності: наприклад, персонажі серіалу розкривалися завдяки використанню флешбеків, які показували дитинство чи особливі події, що вплинули на характер того чи іншого героя. Навіть у таких специфічних жанрах, як наукова фантастика, акцент нині ставиться саме на людські історії, драматичні сюжети, які більш зрозумілі і прийнятні для більшої кількості глядачів. Вже не треба щось особливо вигадувати, фантазувати – все покажуть, розкажуть і у визначений час повторять. Всі ці ходи приваблювали широку аудиторію, різноманітні соціальні групи, що сприяло підвищенню рейтингів телесеріалів.

Додатково залучення аудиторії відбувалося завдяки використанню різноманітних медіа. Спеціаліст в теорії медіа та постмодерних студіях Джим Коллінз розглядає, у зв'язку з цим, трансмедіафілію. Він підкреслює, що трансмедіація, з якої розвинулася трансмедіафілія – це не просто подача однієї історії (телесеріалу) на різних інформаційних платформах чи різних медіа. Завдяки трансмедіації відбувається ніби розширення вигаданих світів (неважливо, як пише Коллінз, світу Marvel чи класичного світу Джейн Остін), створюються додаткові наративи, завдяки цьому, виникає, на його думку, особлива форма самовираження та самоідентифікації, що й проявляється не тільки у накопичуванні та зберіганні уявного всесвіту на різних цифрових пристроях, але й його розширення та своєрідна диверсифікація завдяки ризоматичним трансформаціям сюжетних наративів. Можливість розширяти всесвіти улюблених героїв утворила новітній вид цінних розваг трансмедіафілію та сприяла популяризації тих чи інших телевізійних серіалів. Хоча такі уявні персоналізовані світи відрізняються від традиційних тим, що розташовуються на декількох медіа, проте дозволяють залучати до фандому більшу кількість глядачів.

Отже, розширення аудиторії культового серіалу відбувалося за рахунок підключення більшої кількості інтерпретаційних практик завдяки нарощуванню образної потужності іконічного типу знаків та використанню різних медіа-платформ. Збільшення кількості прихильників трансформувало низку культових телесеріалів у мейнстрим. Проте такий хід має також і зворотний напрямок впливу, оскільки образні знаки діють швидко, проте так само швидко зникають. У свідомості закріплюються уподобання завдяки розумовим зусиллям, уяві та фантазії, а для цього треба мати сильну текстову умовну складову. Ті серіали, які мають дві сильні складові, мають повне право на статус як культу, так і мейнстриму аудіовізуальної культури. Таким чином, аналіз феномену телесеріалів наочно підтверджує не лише взаємовпливи масової та елітарної культури, але й тезу про те, що саме видатні витвори мистецтва, проривні відкриття науки і загалом яскраві здобутки культури закладають основи для майбутнього розвитку масової культури і забезпечують подолання регулярних духовних криз масового суспільства.

¹ Лотман, Ю. М. (1998). Об искусстве. Структура художественного текста. *Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Статьи. Заметки. Выступления (1962-1993)*. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 291-295.

² Geraghty, L. (2010). The Star Trek Franchise. *The Cult TV Book*. London, NY, 131.

References:

1. Abbot, S. (ed.) (2010). *The Cult TV Book*. London, New York : I.B. Tauris. [in English].
2. Angelini, S., Booy, M. (2010). *Members Only: Cult TV from Margins to Mainstream. The Cult TV Book*. London, NY, 19-27. [in English].
3. Collins, J. (2017) *Transmediaphilia, World Building, and Pleasures of the Personal Digital Archive. World Building. Transmedia, Fans, Industries*. Amsterdam. [in English].
4. Debor, G. (2000). *Obshchestvo spektaklja* [Society of the Spectacle]. Moscow: Logos. [in Russian].
5. Delez, Zh., Gvattari, F. (2010). *Tysjacha plato: Kapitalizm i shizofrenija* [A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia]. Ekaterinburg: U-Faktorija, Moscow: Astrel. [in Russian].
6. Fromm, E. (1999). *Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti* [The Anatomy of Human Destructiveness]. Minsk: Popurri. [in Russian].
7. Geraghty, L. (2010). *The Star Trek Franchise. The Cult TV Book*. London, NY. [in English].
8. Hills, M. (2010). *Mainstream Cult. The Cult TV Book*. London, NY. [in English].
9. Horkhajmer, M., Adorno, T. (1997). *Dialektika prosveshhenija: Filosofskie fragmenty* [Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments]. Moscow-SPb: Medium. Juventa. [in Russian].
10. Jaspers, K. (1991). *Duhovnaja situacija vremeni* [The spiritual situation of time]. *Smysl i naznachenie istorii* [The meaning and purpose of history]. Moscow: Politizdat. [in Russian].
11. Johnson, C. (2010). *Cult TV and the Television Industry. The Cult TV Book*. London, NY. [in English].
12. Lotman, J. M. (1998). *Ob iskusstve. Struktura hudozhestvennogo teksta. Semiotika kino i problemy kinoestetiki. Stat'i. Zametki. Vystuplenija (1962-1993)* [About art. The structure of the literary text. Semiotics of cinema and problems of cinema aesthetics. Articles. Notes. Speeches (1962-1993)]. SPb: Iskusstvo-SPB. [in Russian].
13. Manhejm, K. (2000). *Izbrannoe. Sociologija kultury* [Selected papers. Sociology of culture]. Moscow-SPb: Universitetskaja kniga. [in Russian].
14. Ortega-i-Gasset, H. (1997). *Vosstanie mass* [Rise of the Masses]. *Ortega-i-Gasset H. Izbrannye trudy* [Selected Works]. Moscow: Ves mir, 43-163. [in Russian].
15. Pearson, R. (2010). *Observations on Cult Television. The Cult TV Book*. London, NY. [in English].
16. Selznick, P. (1951) *Institutional Vulnerability in Mass Society. American Journal of Sociology*, 56, 320-331. [in English].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.20

Ганна Горохолинська*Одеський національний політехнічний університет, Україна*

СЕМАНТИЧНА ЗНАКОВІСТЬ ОБРАЗУ КОНЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНВЕРГЕНТНИХ КОНОТАЦІЙ НА ПРИКЛАДІ ІКОНОГРАФІЇ СВЯТИХ БОРИСА ТА ГЛІБА

Hanna HorokholynskaORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5351-3331>*Odesa National Polytechnic University, Ukraine*

THE SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE HORSE IMAGE THROUGH THE PRISM OF CONVERGENT CONNOTATIONS BY THE EXAMPLE OF THE ICONOGRAPHY OF ST. BORIS AND GLIB

The iconography, as an idealized sacred-cultural environment, is an important source in the researching of the latent connotations of the semantic space of a mentality in the historical retrospective. The subject of this article is the problem of semantic characteristic of the images of a horse by the example of the iconography of saints Boris and Glib and the convergent connotations from the written sources dedicated to the martyrs. The semantic analysis of the horses takes place according to the following parameters: a head rotation, a direction of movement and colors of the animals. The interiorization of the iconographic image is a symbolism if we consider it as an individual system with some contamination (cultural and mental) processes.

Keywords: horse, semantics, icon, Boris, Glib, convergent connotations, mentality.

Іконографія¹ східно-європейської християнської церкви є невід'ємним елементом при дослідженні культурно-ментальної бази ретроспективних перетворень семантичної площини. Остання виступає окремим культурологічним полем, з своїми особистими правилами та характерними для неї атрибутами. Культурно-ментальний розбір семантичних одиниць іконопису дає нові можливості для аналізу культурно-ментальних особливостей сприйняття об'єктів у часі та просторі. Іконографію² виділяв, ще видатний французький дослідник Ж. Ле Гофф, а іконологію виводив як її похідну. Він, використовуючи методологію структурного та семіотичного аналізу, доводить зв'язок образу іконописного³ зображення з його інтелектуальним та культурним середовищем⁴. Іконографічна дійсність це ідеалізована константа, що транслює сприйняття рудиментів культурно-ментального світу, які є недоступними⁵ іншим витворам культурно-філософського/сакрального мистецтва. Семантичний зміст⁶, особливості написання та розташування складових частин іконографічного зображення; конотації сюжетних ліній імпліцитно та експліцитно виражені зв'язки у житті та побуті пересічних громадян/людей на противагу еліті

¹ Крім декоративної, ілюстративної та інформаційної функцій.

² В цілому, як спеціальну науку.

³ Важливо відмітити, що при використанні технологічних засобів при копіюванні (характерно з ХХ ст.) зображень подібний зв'язок залишається при соціо-культурних особливостях використання ікон.

⁴ Ле Гофф, Ж. (2001). Средневековый мир воображаемого. *Fort/Da – электронная библиотека*. <https://yanko.lib.ru/books/cultur/goff-sred_mir_voob-l.pdf>. (2020, березень, 12).

⁵ В більшості випадків (в контексті латентних конотацій культурно-ментальних зв'язків *ідеалізованого світу*). Іконографічна площина елімінує недосконалість сприйняття, ілюструючи *вищу реальність*.

⁶ Предметно: окремо по кожному предмету/об'єкту та в самій цілісній системі сюжетів сакральних зображень.

минулого¹ з сакрально проілюстрованими мотивами/сюжетами релігійного живопису виникають нескінченним потоком питань перед дослідниками сучасності.

В іконографії тварин зображують в різних контекстах композицій. Частіше за все це: семантичне/знакове ототожнення або пряме відображення сюжету/події. Кінь, як одиниця іконографічного сюжету, є невід'ємним елементом при аналізі семантики іконописних зображень, оскільки «кінь в собі»² пройшов дефініціальний шлях амбівалентно розділений від стадії дикості на ступень одомашнення або вживання у їжу. Останній, зайшовши в тупик, відкрив шлях першому – використанню тварин в господарстві; з часом ставши маркером соціального статусу, кінь трансформувався в «декоративну істоту»³ так званий «маркетинговий хід»⁴, іманентно направлений на підсвідому соціально-культурно сформовану площину. Важливо відзначити, що кінь/коні сюжетно з'являються поступово на іконографічних зображеннях. Ервін Пановський аналогічно виділяє зображення Амура, який на коні влучає в серця людей (характерно до XIV ст.). Потім цей елемент зникає, і він зображується без коня⁵. Ці тварини стають продовженням основного мотиву релігійного сюжету. Симультанно постає паралель з роботою Bartlett R., «Why Can the Dead Do Such Great Things?: Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation»⁶. Одним з таких блоків є іконографія страсотерпців Бориса та Гліба (Романа та Давида)⁷.

¹ Питання культурно-ментальної історії рядової людини минулого є однією з важливих проблем сучасного культурно-філософського дослідження. Способи вираження ідей та мотиви їхньої появи, особливості світосприйняття макросвіту та мікросвіту є релевантними, існуючими симультанно, в дослідженні імпліцитних та експліцитних процесів життєдіяльності представників минулого та особливостей сприйняття тих самих процесів, але вже нашими сучасниками. У переважній більшості джерельної бази відображено побут та культурно-ментальні особливості еліти минулого (на їхньому боці був такий фундаментальний фактор як освіта – можливість залишити після себе писемні джерела). Іконопис же довгий час існував, як Біблія для неписьмених; був спрямований на потреби останніх (дана теза відкидає можливу інвективу про те, що в цьому випадку відсутня латентно виражена семантика іконографії, або пряме протиставлення народній школі іконопису (це окреме питання, при бажанні можна звернутися до праць Степовика Д. (для українських ікон) або до Горбунова Ю.Є. (для липованських зображень); іконографічна площина в даному випадку ілюструє основи християнського догматичного вчення для віруючих, враховуючи їхні особливості; крізь призму сприйняття творців).

² Ідеалізовано існуючий образ тварини в контексті територіальних особливостей сприйняття.

³ Використання коня у прогулянках та атракціонах, коли нагальна потреба в ньому, як тяглової сили зменшалась/зникла.

⁴ Використання образу цієї тварини на рекламі, зокрема, мережі магазинів Фокстрот, реклама Одеського цирку програми «Українське диво», рекламні щити фарби Amberg, багатофункціональний пристрій управління і захисту Schneider telemecanique Tesys model U (рябий кінь на фоні пристрою) та багато ін.

⁵ Пановський, Е. (2009). Этюды по иконографии. *СтудМед – электронная библиотека*. <http://www.studmed.ru/panofskiy-e-etyudy-po-ikonologii_629b6003794.html> (2020, березень, 12).

⁶ Bartlett, R. (2013). Why Can the Dead Do Such Great Things?: Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation. *ResearchGate – social networking*. <https://www.researchgate.net/publication/282256165_Why_can_the_dead_do_such_great_things_Saints_and_worshippers_from_the_martyrs_to_the_Reformation> (2020, березень, 12).

⁷ Через використання двох пар імен Борис та Гліб і Роман та Давид деякі вчені, зокрема, А.Л.Нікітін в роботі «Основания русской истории. Мифологемы и факты» говорять про різних історичних персонажів. Тобто окремо були Борис та Гліб, та окремо існували Роман та Давид. Це цікава точка зору, особливо спираючись на використання паралельно родових та хрестильних імен братів, етимологію, історію та специфіку використання; але в контексті дослідження іконографії святих – Борис та Гліб не можуть розглядатися окремо, як Давид та Роман. Оскільки культурно-ментальна площина іконографії позиціонує їх як перших святих давньоруської церкви, які поєднують залишки дохристиянської ментальності з основами християнського догмату. Імпліцитно подібна тенденція калькою відображена в історичних джерелах (назви текстів подано максимально наближено до оригіналу) при створенні паралелі семантичного ототожнення з визнаними святими церкви. Зокрема: «Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисе та Глібе в Сильвестровській и Минейной редакціяхъ» (порівняння з Дмитром Солунським), «Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Чудовской редакціи» (посилання на Дмитра Солунського), «Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Успенской редакціи съ вариантами приближенно возстановленнихъ архетиповъ старшихъ редакціи (XIV та XV ст.)», («...яко же и великий Дмитриі...») пряме протиставлення), наближено відтворений оригінал «Анонимнаго Сказанія о свв Борисѣ и Глѣбѣ», на основе текста Успенського списка XII ст.) («... Гѣмъ же и пособита по своемъ отъчествѣ, яко же и великий Димитрій...») та пряме ототожнення Вишгорода з Солунем).

Вершники знаходяться в прямій взаємодії з конем, відносяться до типу коней «псевдорахманного типу»¹.

Основні напрямки попередніх досліджень означених питань умовно можна поділити на декілька груп, відповідно до особливості предмету розвідки: перша з них направлена на загальний сюжет іконографічного зображення (в контексті цієї роботи це життя братів страсотерпців Бориса та Гліба): А. Ранчин (сучасне бачення проблематики життя святих), О. Ужаков (питання святості братів на базі відомої джерельної бази), С. Бугославський (фундаментальні дослідження джерельної бази про св. Бориса та Гліба), Л. Дмитреєва (сучасний переклад джерел про братів²), Є. Голубинський (святі в контексті загального процесу канонізації святих церкви), N. W. Ingham (проблематика амбівалентності мучеників та правителів), І. Жиленко (традиція вшанування святих), F. Sciasca (особливості культу Бориса та Гліба) та ін.; друга група розкриває символічну площину ікони³. До неї відносять такі дослідники іконографії: Л. Успенський (семантика іконопису), В. А. Овсійчук (питання мистецтвознавства), Д. П. Крвавич (особливості українського мистецтва), Н. П. Кондаков (видатний історик мистецтва, недооцінений на вітчизняному терені дослідник, який стояв у основі джерел культурно-ментальних досліджень іконології), Д. Степовик (особливості української ікони та народної школи), О.С. Попова (візантійське та давньоруське мистецтво), В. В. Лепакін (культурно-етнологічна сторона іконопису), С. В. Алексєєв (дослідник іконопису), О. В. Мень (фахівець з християнської релігії) та ін.⁴; наступна група авторів, які відображають особливості у зображенні об'єктів на іконі; семантику розташування предметів, направлення руху обраних елементів, їхнього кольору. Серед них можна навести наступних дослідників: П. О. Флоренський (філософія релігії та ікони), Б.А. Успенський (культура та семіотика), І. К. Язикова (мистецтвознавство в спектрі предметної семантики), М. В. Алпатов (аналіз іконопису) та ін.; четверта група авторів розкриває проблеми семантики зображення тварин на православних іконах. До них відносяться: Є. Трубецький (семантика іконографії та культури), П.М. Жолтовський (українське мистецтвознавство), В. Кутковий (православна іконографія). Представники цієї групи не робили направлених досліджень суворо на семантику зображення тварин на іконах окремо. Ними було розглянуто семантичні відгалуження відносно до особливостей обраного ними сюжету. Проблематика досліджень групи полягає у фрагментарності. П'ята група, присвячена дослідженню семантики коня у народній ретроспективі. До даного блоку відносяться Л. Ф. Артюх (фольклор та культурологічний аспект питання), В. Я. Пропп (фундаментальний дослідник фольклорист, прямий попередник структуралістів), М. І. Толстой (унікальний за напрямком роботи (для свого часу) фольклорист та лінгвіст),

Звернення та тенденція до аналогії з вже довгий час вшанованими церквою святими наводить на думку про необхідність подібного імпліцитно вираженого тактичного ходу для підвищення статусу святих. Подібна позиція характерна не лише для святих братів, а й для всіх «фігур» що мають на меті підвищення свого статусу (культурного, соціального, соціально-ментального або культурно-містичного). Порівняння, ототожнення, схожість, спільний родовід все це ланки єдиного ланцюги культурно-соціальних *вертикальних важелів* впливу на маси.

¹ Термін «рахманний тип» для коней визначено в статті Горохолинської Г. М. «Контамінаційні процеси (семантичний аспект) зображень коня на прикладі іконографії святих Флора та Лавра». «Псевдорахманний тип» вказує на мирність вершників (відсутність прямого протиставлення в іконографічному сюжеті), хоча у них в руках часто знаходяться списи, звертаючись до Діонісія Ареопагита в роботі «Про небесну ієрархію», семантичний зміст даного предмету корегується відповідно до символічного змісту сили відокремлювати те, що їм не властиво, гостроту, діяльність і дії розпізнавальних сил. Хоча існують зображення (тенденція характерна для зображень XIX ст.-XX ст.), де брати тримають у руках жезли, і тут семантичний зміст на пряму виводить до прямої аналогії з гідністю володаря/правителя. Транспозиція з джерельною базою та аналогією з святими церкви (наприклад Дмитром Солунським) прямо транслюють процес інтеріоризації образу братів не тільки як перших святих, а князів. Конвергенція наближає їх до образу святого правителя-мученика. Цікава тенденція правителя як мученика, дилема святості після/через смерть висвітлена в роботі Ingham, N. W. (1973). *The Sovereign as Martyr, East and West. JSTOR – digital library* <https://www.jstor.org/stable/306541?seq=1#metadata_info_tab_contents> (2020, березень, 18).

² Важлива віха при дослідженні латентних конотацій сприйняття святих крізь призму віків.

³ Питання семантичного наповнення ікони як «*символу в собі*» та поняття внутрішнього навантаження семантики її об'єктів/предметів.

⁴ Встановлення хронологічних та стилістичних особливостей написання ікон. В деяких випадках етно-культурних феноменів світу іконографії.

О. А. Потебня (філософський аспект, народна символіка), М. І. Костомаров (історик та етнограф), Л. Ф. Дунаєвська (фольклорист, українські казки). Остання група дослідників, складається з праць А. Я. Гуревича (видатний медієвіст, культуролог. Дослідник, який відкрив нову сторінку у культурології/культурну антропологію пострадянського простору), Ж. Ле Гоффа (історик-медієвіст, культуролог), Е. Панофський (західноєвропейське мистецтво), К.Г. Юнга (аналітична психологія) та ін.. Саме вони допомогли у формуванні взагалі постановки питання про можливість семантичного аналізу іконографії тварин, зокрема, з конем та формуванні класифікації подібних ікон в залежності від їх варіативності. Фрапширує декілька речей на сучасному етапі наукових досліджень: нерозуміння та відкидання семантичної змістовності амбівалентної іконографії (розглядаючи її лише в контексті «ілюстрування Святого Письма»¹); відкиданням релевантних трансформаційних та конотаційних процесів іконографії (поява/зміна/зникнення елементів іконографічного зображення сюжету часто закидається вибірковості майстрів або не вважається знаковою за суттю); проблема ігнорування для оперування розвідками XIX – поч. XX ст.. Символ², який пройшов складний шлях латентних семантичних конотацій (від дикої тварини до знакового символу) може бути проаналізований за допомогою методів культурної антропології, філософії антропології та філософії культури.

Джерельна база дослідження складається з двох блоків: іконографічних зображень та писемних джерел присвячених святим. До останньої відносяться³: анонімне «Оповідання про св. кн. Бориса та Гліба» в редакції Торжественника, Синодальна та тотожна їй редакції анонімного «Сказання о св. кн. Борисі та Глібі», список Контамінірованої (спорідненої Синодальній) редакції анонімного «Сказання о св. кн. Борисі та Глібі», список Контамінірованої редакції анонімного «Сказання о св. кн. Борисі та Глібі», анонімне «Сказання о св. кн. Борисі та Глібі в Сіверо-західній руській редакції, анонімне «Сказання о св. кн. Борисі та Глібі» в Сільвестровській та Мінейній редакціях, анонімне «Сказаніе о св. кн. Борисі та Глібі» в Чудовській редакції, анонімне «Сказання о св. кн. Борисі та Глібі» в Успенській редакції с варіантами наближено відновлених архетипів старших редакцій (XIV і XV ст.), наближено відновлений оригінал анонімного «Сказання о св. Борисі і Глібі», «Сказання о дивах» особливої редакції, «Читання про св. кн. Бориса та Гліба» препод. Нестора, «Сказання і страждання і похвала мучеників святих Бориса і Гліба» (переклад Л. А. Дмитрієвої) та ін. Серед іконографічні зображення сюжетного блоку перших святих Київської Русі⁴, що були залучені до аналізу можна назвати наступні: «Борис та Гліб на конях» (сер. XIV ст., Державна Третяковська галерея), «Борис та Гліб на конях» (бл. 1377 р., Історико-архітектурний музей-заповідник), «Святі благовірні князі Борис і Гліб» (ост. чв. XVII ст., Покровський собор Рогожського кладовища), «Святі Борис та Гліб» (Державний історичний музей, XIX ст. Реставрація 2001 р. (А.Н.Хетагуров)) «Святі Борис і Гліб з життям» (к. XX ст., Росія), «Благовірні князі Борис і Гліб» (1906 р. майстерня А.І. Богатенко, копія).

Семантичному аналізу іконографічних кінних зображень святих Бориса та Гліба передую невелика ремарка про самих братів. Загально відомий факт того, що вони стали першими святими, котрі були канонізованими на території Київської Русі, не потребує окремого пояснення. Мотиви та час⁵ цієї події бентежать вчених протягом останніх століть⁶; теорія інферналізації Ярослава Мудрого та вбивці братів; конвергенція Бориса та Гліба до загально визнаних християнською церквою святих (текстуально та іконографічно); сприйняття святих неофітами на сучасному історичному просторі; семантична роль коня в письмових джерела братів – все це питання які необхідно окреслити хоча б спорадично. Далі мова лапідарно піде про деякі з них. Феодор та Іоанн (батько та син) за часом мученицького подвигу

¹ Ілюстрування Біблії також заслуговує на додаткове дослідження в контексті культурної антропології.

² В даному випадку мова йде про коня, як «образу в собі».

³ Різні редакції «Анонімного оповідання про святих князів Бориса та Гліба» обрано через культурно-ментальну специфіку «зажок» про коня (в контексті життя братів та антагоністів оповідання); пов'язаних з ним елементів відношення автора до персонажів твору; крім того в ході дослідження було використано сучасні переклади для компаративного аналізу семантичного змісту образу коня в системі сюжетного блоку перших святих Київської Русі.

⁴ В контексті зображення на конях.

⁵ Навіть на сьогоднішньому рівні наукового пізнання точаться дискусії.

⁶ Кінна іконографія з'являється після оплечних, ростових та поясных зображень. Але й вони з'являються лише після канонізації святих.

були раніше за братів¹, але не вони не Володимир Великий, ні його бабка Ольга (моці якої було спеціально відкрито, для явлення від них дива) не були офіційно канонізованими до братів. Про що це свідчить? Перші святі повинні були мати зв'язок з візантійською державою². В такому разі у їхній матері повинно було бути відповідне походження. До сих пір³ точаться дискусії хто вона була⁴. Відправний пункт хронології, коли брати були офіційно включені до складу християнських святих поки назвати однозначно важко. О. О. Шахматов наводить цю подію близько 1026 р.⁵, Є. Голубинський – 1020 р.⁶, Л. Мюллер – 1030-ті рр., перша половина 1050-х рр.⁷, М.М. Ільїн⁸ та А. Поппе⁹ – 1072 р. Окрема розвідка присвячена святкуванню днів пам'яті Ф. Sciacca¹⁰ святих Таким чином у XII ст. брати були визнані святими¹¹. Інферналізація образу Ярослава Мудрого, теорія подання братовбивства крізь призму правлячого князя з легкої руки Йосипа Сенковського та його перекладу «Саги о Еймунді» з XIX ст. бентежить багатьох вчених. На даний момент, на жаль, не було прийнято до уваги Гренландську пісень про Атлі. Симптоматично одні з головних її персонажів та вся ситуація загалом дуже схожа на історію вбивства Бориса та Гліба. Брати Гудрун вбиті підступним чоловіком їхньої сестри. Поведінка Гуннар та Хьогні на перший погляд нагадує дії Бориса та Гліба. Але, розглядаючи кінцевий підсумок, до якого вони приходять – ситуація змінюється докорінно. Перші – для того, щоб прийти до піку свого життя

¹ Ранчин, А. (2013). Борис и Глеб. *Предание – электронная библиотека* <<https://predanie.ru/ranchin-andrey-mihaylovich/boris-i-gleb/chitat/>> (2020, березень, 10). Посилання на літературу не тільки суто наукового, але й науково-популярного напрямку спеціально виділено окремо, оскільки, підкреслює сучасний культурно-ментальний стан проблеми на масовому рівні суспільства. Сакральна ментальність сприйняття символіки святих не можлива без звернення до знаковості образу в свідомості неофіти, яка формується в основному на базі подібної літератури.

² Дива, залишки – все це невід'ємні фактори, але візантійську церкву повинно було щось підштовхнути до канонізації князів новохрещеної держави. Можливим фактором могло бути походження братів, тоді запрошується теза про те, що їхньою матір'ю була візантійська принцеса. Конвергенція знаковості у відношення між новою церквою та основою східно-християнської церкви простежується майже на всіх етапах історичного процесу (взяти б на приклад Андрія Боголюбського (бажання мати нову митрополію, не підпорядковану Києву) з м. Володимиром – симптоматичним є дефініційне його наближення за мученицькими параметрами до святих Романа та Давида). Але висування подібних теорій не є предметом даної статті.

³ Через джерельну варіативність походження цієї жінки: болгарка, чехиня, візантійська принцеса.

⁴ Никитин, А. (2001). Основания русской истории. Мифологемы и факты. *Гумер – электронная библиотека*. <https://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/History/nikit/10.php> (2020, березень, 12); Бугославський, С. (1928). Україно-руські пам'ятки XII-XVIII в. в . про князів Бориса та Гліба. *Ізборник – електронна бібліотека*. <<http://litopys.org.ua/buhos/bu.htm>> (2020, березень, 12); Ранчин, А. (2013). *Вказана праця*; Ужанков, А. (2013). Святыя страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий. *Православие.Ru – православный информационный интернет-портал*. <<http://pravoslavie.ru/63278.html>> (2020, березень, 12); Жиленко, І. (2001). Вшанування святих Бориса і Гліба та Києво-Печерська Писемна традиція. *Ізборник – електронна бібліотека*. <<http://litopys.org.ua/synopsis/borhlib.htm>> (2020, березень, 12); Голубинский, Е. (1903). История канонизации святых в Русской Церкви. *Российская государственная библиотека – электронная библиотека*. <<https://dlib.rsl.ru/viewer/01003711957#?page=116>>. (2020, березень, 12). Не кажучи вже про роботи О.О. Шахматова, М. Х. Алешковського та багатьох інших дослідників.

⁵ Шахматов, А. А. (2002). История русского летописания. *ПСРЛ – электронная библиотека*. <http://psrl.csu.ru/biblio/Shakhmatov_2002.shtml> (2020, березень, 12).

⁶ Голубинский, Е. (1903). История канонизации святых в Русской Церкви. *Российская государственная библиотека – электронная библиотека*. <<https://dlib.rsl.ru/viewer/01003711957#?page=116>>. (2020, березень, 12).

⁷ Милютенко, Н. И. (2006). Святые князья-мученики Борис и Глеб. *Русская православная церковь – официальный сайт Московского Патриархата*. <<http://www.patriarchia.ru/db/text/61137.html>> (2020, березень, 12).

⁸ Ильин, Н. Н. (1957). Летописная статья 6523 года и ее источник. *Институт славяноведения Российской академии наук – электронная библиотека*. <<https://inslav.ru/publication/ilin-n-n-letopisnaya-statya-6523-goda-i-ee-istochnik-m-1957>> (2020, березень, 12).

⁹ Поппэ, А. (1985). О времени зарождения культа Бориса и Глеба. *Портала Credo.Ru – электронная библиотека*. <<http://portal-credo.ru/site/index.php?act=lib&id=1261>> (2020, березень, 12).

¹⁰ Sciacca, F. (1977). Royal farmers: a folkloric investigation into pagan origins of the cult of Boris and Gleb. *JSTOR – digital library*. <<https://www.jstor.org/stable/25748011>> (2020, березень, 18).

¹¹ Це лапідарне узагальнення, але враховуючи необхідність стисло визначити основні хронологічні події приходить до нього звернутися. Оскільки сприйняття святих, особливості зображення другорядних предметів в їхній іконописній традиції мають важливе значення після проходження т.з. культурно-психологічного етапу «чотирьох поколінь».

через смерть¹, і щоб всі про це знали². Борис і Гліб же – гинуть «добровільно», причому традиція особливо виділяє їхнє «не бажання воювати», тим самим демонструючи вищий ступінь християнської покорі³. Біографія братів стає символічним взірцем ідеалізованої культурної площини, коли значення «на виході»⁴ перевищує всі проблеми ідентифікаційного простору. Відносно цього симптоматичним є роботи А. Ранчина відносно сприйняття святих та їхній мученицький подвиг в контексті сучасного світосприйняття. Не супротив старшому брату, покора, не бажання розв'язувати війну з рідними – прославляється як основні постулати християнської віри в контексті життя братів⁵. Остання проблема, що визначена для лапідарного окреслення, – семантична знаковість коня у писемних джерелах про Бориса та Гліба. Крім передбачуваного символу статку/маркеру багатства та засобу пересування; кінь виступає маркером соціального статусу свого господаря, можливо експліцитно виражаючи «вдачу» свого власника на давньо-скандинавський манер⁶. Прикладом першого є перелік «швидких коней» серед багатств матеріального світу в усіх редакціях «Сказання про святих князів Бориса та Гліба» та пересування князя та його дружини на конях. Символічні властивості образу коня в писемних джерелах імпліцитно виражені в латентних конотаціях з культурно-ментальним сприйняттям тварини. *Перший момент*: кінь Гліба спотикається, коли він прямує до паски, яку влаштував Святополк⁷. Чим важливий даний момент? Молодшого брата попереджає сестра, намагається попередити Ярослав, але він все одно прямує до пастки. Існує кілька варіантів чому про це згадується: перший – кінь спотикаючись травмував Гліба і той не міг в повному обсязі виконувати свої обов'язки⁸; другий – ефект посилення емоційного нагнітання, визначеність Вищою силою майбутнього, мантичність самої смерті Гліба⁹; третій – емпірично ця подія мала місце та її вирішили записати для майбутніх поколінь¹⁰. Другий варіант є прикладом інтеріоризації процесу¹¹ становлення/вироблення власної письмової бази для святих¹².

¹ Гуревич, А. Я. (2009). Индивид и социум на средневековом западе. *Booksonline – электронная библиотека*. <<http://booksonline.com.ua/view.php?book=22205>> (2020, березень, 12).

² Важливий мотив у давньо-скандинавських сагах – інформування про подвиги героїв. Гуннара та Хьогні не один раз попереджали не їхати до Атлі у гості. Цікаво, що Гліба також попереджали не їхати, але він все одно це зробив. Можливо в даному моменті мають місце запозичення, особливо враховуючи походження дружина Ярослава Мудрого. Хоча однозначно про це стверджувати не можливо.

³ Що не дивно враховуючи їх канонізацію та особливості складання агіографічного життя та інших супутніх текстів.

⁴ Кінцеве значення для історичної ретроспективи та майбутньої перспективи розвитку.

⁵ Важливо зауважити, що це єдиний шлях – відповідність канонічному баченню святого для загальної християнської канонізації, беручи до уваги культурно-ментальний ґрунт походження святих, людей, що санкціонували канонізацію та безпосередньо неофітів.

⁶ Вдача героя у скандинавських сагах розглядалася в роботах А.Я. Гуревича, зокрема, в роботі «Людська гідність та соціальна структура. Досвід прочитання двох ісландських саг». Кінь як маркер статку, соціального статусу теж може виступати, як «носії вдачи».

⁷ За даними писемних джерел давньоруської традиції.

⁸ Що мало імовірно оскільки в писемних джерелах є уточнення, що травма була не значна (цитати подано *максимально орфографічно наближено* до джерела та розташовано *відносно місця їхнього переліку в статті*) «наломи ногу ему мало», «конь во рве и наломи си ногу мало», «конь под ним на поли и наломи ему ноги», «под ним конь в рове и наломи ногу мало», «на коне поиде. И пришед на волгу. И наломи ногу мало», «на поле потуеся под ним конь на рове. И наломи ногу мало», на конь, поиде. И пришедъ на Вългу. На полѢ потъчеся подъ нимъ конь въ ровѢ и наломи ногу малы», «на конь поѢде и пріѢха на Волгу на усть Тмы во рѢ подчеся подъ нимъ конь и надломи ногу ему мало», в перекладі Л. Дмитрієвої «в поле оступился под ним конь в яме, и повредил слегка ногу».

⁹ Кінь як символ майбутнього переходу в трансцендентальний свят доволі поширений в культурно-ментальній базі. Для прикладу можна звернутися до етимології казок (зокрема, стаття Горохолинської Г.М. «Казки, як площина полілатентних зв'язків культурно-ментальних конотацій, на прикладі коня» ілюструє подібну позицію, про неї ще писав В.Пропп), легенд, повір'їв (наприклад, стаття Горохолинської Г.М. «Семантика образу коня у сновидіннях та повір'ях (індуктивні та редуکتивні конотації українського культурно-ментального елементу семіосфери)» (особливості українського сприйняття символу) та ін.

¹⁰ Навіщо це робити? Все що було записано в даному блоку писемних джерел мало безпосереднє значення для розв'язання основного сюжету. Таким чином дане трактування здається малоімовірним.

¹¹ Відповідно до семантичного навантаження знаковості коня та взагалі згадки про цю подію. В даному випадку не йде мова про дискутування відносно маршруту Гліба.

¹² Звісно крім, сталої агіографічної традиції (зі своїми особливостями), звернення до авторитетів святих християнської церкви та необхідністю конвергенції тогочасного суспільства.

Кінь стає символом трансцендентального переходу, не лише у потойбічний світ, але й у якісно новий стан самого майбутнього святого. Іншим прикладом знаковості коня, як маркеру вдачі свого власника можна навести Святополка. В «Читанні про святих князів Бориса та Гліба» преподобного Нестора є згадка про те, як Святополк «...*Святополк...везде на коня...и скоро доиде Києва града...*». Цікаво, що коли удача його зрадить то, він вже не може пересуватися на коні¹. Семантика коня у сюжетному блоці про святих братів конвергентно наближає читачів писемних джерел до культурно-ментально сприйняття образу загалом, враховуючи другорядні тенденції елементів, що більш гостро реагують на соціо-культурні коливання суспільства, підсилюючи на підсвідомому рівні неофітів сприйняття замисленого фіналу².

Необхідне невелике уточнення про іконографію святих Бориса Гліба, до того як безпосередньо перейти до семантичного аналізу зображень коней. Існує думка, що іконографія братів має своїм джерелом іконографічні образи Феодора Стратилата та Феодора Тірона. З тезою важко однозначно погодитися враховуючи кінні зображення Георгія Змієборця та Дмитра Солунського. Апелювання до них здається більш імовірним, особливо зважаючи на особливості написання святих (Георгій зображується завжди без бороди на відміну від інших згаданих вище святих³; існують ікони, де святий Георгій та святий Дмитро не перемагають своїх супротивників, а «мандрують»⁴, також кольори коней цих святих тенденційно наближені до варіативності братів).

Семантичний аналіз зображень коня на іконах проходить за таким параметрами: поворот голови, напрям руху та колір тварини⁵.

Коні завжди зображені на передньому плані. Їхні голови написані у профіль (характерно для зображень до XVII ст.), потім поворот розкриває три чверті зображення морди тварин. Профільні зображення об'єктів на іконі при семантичному аналізі є другорядними за Борисом Успенським⁶. Цікавим є відхід від однотипної схеми зображення та спроба більш пластичного зображення тварин⁷.

Напрямок руху коней з ліва направо, завжди до «благословляючої руки Всевишнього»/янгола над святими/промінь світла, симптоматично говорить про загальну синхронізацію волі коней⁸ та їхніх вершників⁹. В подібному контексті цікавість представляє іконографічне зображення «Благовірні князі Борис і Гліб» (1906 р.). Благословляюча десниця написана позаду братів, хоча янгол¹⁰ знаходиться над ними¹¹.

¹ В письмових джерелах його «розслаблює біс» та він вже не може їхати верхи. На жаль в рамках однієї статті не можливо проаналізувати всіх діючих осіб Борисоглібського/Глібоборисовського (відносна тенденція головуючого образу серед братів не є принципіальною для даної роботи) циклу, тому зупинитися на антагоністах (Святополк, Болеслав) сюжету більш детально немає можливості.

² Кінь у всіх моментах, коли з'являється його символічне підґрунтя, створює когнітивний резонанс у культурно-ментальному сприйнятті загального предмету/образу.

³ Експліцитно простежується паралель з зображенням Гліба.

⁴ Цікаво, що «Диво Георгія о зміе» відноситься до його після смертних див, натомість перемога Феодора Стратилата над змієм приписується йому при житті.

⁵ Колір направляє культурно-ментальне трактування об'єктів враховуючи специфіку життя основних образів, для корегування потрібні перші два параметри. Навіть Алпатов М.В. говорячи про колір, як «розпізнавальний знак», зосереджує увагу на ньому, як на окремій ознаці предмету, а не головній характеристиці об'єкту в цілому.

⁶ Успенский, Б. А. (1995). Семантика искусства. *Elar.urfu – электронная библиотека*.

<<http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/1627/1/philolog-ahp-15.pdf>> (2020, березень, 10).

⁷ Можливо в даному етапі художньої трансформації відображені загальні тенденції стилів, що виникають у XVII ст. Але це здається занадто сміливим припущенням враховуючи, що загально-спатиалізованно подібні тенденції мають місце з сер. XVIII ст.. В такому руслі можна припустити, що іконографічна площина сюжетної лінії Бориса та Гліба імпліцитно збільшує семантичну роль тварини. Таким чином звеличуючи життя (символіка коня, як прожитого людського життя) та князівські регалії та «вдачі» братів, маркером яких виступає в певному сенсі кінь/коні.

⁸ Коні, як тварини володіють частиною Божого благословення (за християнською символікою світу взагалі), таким чином немає дисонансу між волевиявленням братів та волею Вищої сили (Бога) – добровільно йшли на смерть. Наближаючись до вінця свого життя.

⁹ Якщо не проводити паралель з місцем знаходження вівтаря, для храмових ікон.

¹⁰ Експліцитно виражене благословення святих.

¹¹ Дана композиція змінює хронологію іконографічної дійсності. Якщо раніше (на інших зображеннях) брати прямували до Царства Божого, їх благословляли за святий подвиг на *потойбічне життя у раю (доволі лапідарне та спрощене трактування)*. Ікона, де благословення знаходиться за ними вказує на незавершеність дії. Братам ще потрібно «звершити» свій подвиг. При чому регалії князів, як найяскравіше підкреслюють їх статус. Тут знову напрошуються паралелі з вказ. працею *Norman W.*

При аналізі кольору, як одного з маркерів іконографічного зображення¹, важливо виокремити основні семантичні напрямки кольорової варіативності коней на іконах. Брати увійшли у православну історію як страстотерпці/*мученики*, тому для них є симптоматичним вживання чорного та червоного кольорів для коней. Червоний колір найбільш стабільний² у використанні іконописцями в сюжеті Бориса та Гліба на конях. Для максимально об'єктивного визначення семантичного навантаження червоного кольору коня іконографії перших святих Київської Русі необхідно звернутися до його народного (культурно-ментального/*постязичницького*) та ортодоксально-релігійного змісту. Християнська релігія достатньо часто в елементах культури запозичувала знакові системи зрозумілі рядовому неофіту з метою оптимізації сприйняття суворой релігійної догми. На приклад, поняття «*хреститися*», осінати себе хресним знаменням. У язичницьких слов'ян не було такого поняття до прийняття християнства в такому семантичному ключі, в якому його використовує ортодоксальна церква. Поява ж його здійснена завдяки роботі братів Кирила та Мефодія, що бачили дію «*викресання вогню*», перетворення «не живого в живий стан»³ – прямо відображає шлях переходу в християнство з язичництва.

Один із братів майже завжди зображений сидячі верхи на червоному коні⁴. Семантичний зміст червоного кольору має ряд варіацій як в народному, так і ортодоксальному контексті. В першому випадку червоний це:

1. колір життя, оскільки асоціюється з кров'ю, без якої воно неможливе. Також червоний колір невід'ємно пов'язаний з поняттями влади та сили. Частіше за все використовується в аналогії «свята життя, небезпеки та сенсильної любові (в залежності від контексту дії)⁵;

2. колір вогню, родючості, здоров'я, також пов'язаний з хтонічними та демонологічними істотами⁶

3. одні з основних кольорів народної культури. Символ життя, сонця та колір потустороннього світу (хтонічний та демонологічний аспект). Наділяючи його захисними рисами і використовуючи, як оберіг⁷;

4. за Віктором Тернером символізує (крім інших вище зазначених) силу⁸.

Основний контекст семантики цього кольору у народному сприйнятті – сила життя (родючості, як прямий наслідок цього⁹), захист від негативного впливу (часто-густо хтонічного походження) та сенсильність сприйняття інформації та світу.

Необхідно привести деякі семантичні навантаження червоного кольору, якими оперує ортодоксальна релігія:

1. колір тепла, любові, життєдайної енергії. Символ воскресіння – перемоги життя над смертю. В той самий момент, колір – крові та страждання, жертви Христа¹⁰ (посилання на це джерело важливе, як маркер сприйняття кольору скрізь призму діалогу часів¹¹).

¹ Не головний та безумовний, а підсилюючий загальні тенденції основного сюжету.

² Варіації кольору притаманні для чорного/коричневого коня святих.

³ Лошиц, Ю. (2013). Кирилл и Мефодий. *Молодая гвардия – электронная библиотека*. <<http://gvardiya.ru/books/zhizn-zamechatelnyh-lyudey/kiroll-i-nbsp-mefodiy>>. (2020, березень, 10).

⁴ Варіативні конотації дуалізму походження Глібоборисовського та Борисоглібського культу транспозиціонують кольорові дефініції.

⁵ Панкеев, И. (1998). Тайны русских суеверий. *Darkmirrors – электронная библиотека*. <<http://darkmirrors.h16.ru/magic/color.html>> (2016, березень, 11).

⁶ Белова, О. В. (2017). Цвет. *Дом Сварога – электронная библиотека*. <<http://pagan.ru/slowar/cvet/>> (2019, травень, 11).

⁷ Толстой, Н. И (1999). Славянские древности. *Институт славяноведения Российской академии наук – электронная библиотека*. <<https://inslav.ru/publication/slavyanskie-drevnosti-etnolingvisticheskiy-slovar-v-5-ti-tt-t-5-s-skazka-ya-yashcherica>> (2019, травень, 11).

⁸ Тернер, В. (1983). Символ та ритуал. *Платонает – электронная библиотека*. <https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/antropologija/turner_viktor_simvol_i_ritual_1983/5-1-0-1016> (2019, травень, 21).

⁹ Відчувається певна конфронтація з конем як символом в собі.

¹⁰ Цвет в иконе и его использование (2007). *Ukoha.ru – Авторский проект*. <http://www.ukoha.ru/article/begin/cvet_v_ikone777.htm> (2018, червень, 21). Джерело використане через часті посилання до нього у різних джерелах у засобах масової інформації, таким чином простежуються конвекційні дефініції семантичного плану. Цікаво, що подібна тенденція ілюструє тяжіння до інтеріоризації символіки сучасності.

¹¹ Ікона, як ідеалізована площина для часу свого створення транслює семантичне навантаження та ментальні особливості просторового та часового континууму.

2. з ним пов'язували уявлення про перемогу, боротьбу та страждання¹;

3. поєднує у собі дуалізм: Божественної енергії (перемоги/життя) та жертвовності за віру (смерть, як ступінь жертвовності)²;

4. у Діонісія Ареопігита (Псевдо-Діонісія) червоний означає полум'яність та швидкість, чуттєвість та постійне трансцендентальне оновлення³;

5. червоний колір може транслювати Божественну любов⁴.

Семантика червоного кольору стає засобом транслювання любові, страждання заради любові (небесної/трансцендентально-сенсильної та чистої) та жертвовності (мученицька смерть), як засобу цієї трансляції.

Червоний колір коня іконографії Бориса та Гліба (він частіше належить Глібу – молодшому з братів) символізує зв'язок з потойбічним світом, любов – максимально наближену до Божої⁵, що прийняла на себе жертвний тягар мученицької смерті⁶. Невелика ремарка відносно червоного (всіх теплих відтінків коричневого кольору) для сюжету про святих братів – як відомо з письмових джерел, на місце, де знаходилося тіло Гліба з'являвся вогненим стовп, що символізував *особливу любов Бога* до своїх святих. Особливо цікаво, що це виділено в одне з див від місць, де знаходилося тіло Гліба. Також на місці, де з часом знаходилися залишки братів з'являлися вогненні знаки, що «карали», коли хто-небудь ображав або зневажливо відносився до місця, де вони були упокоєні. Що це, як не експліцитно вираження символічної знаковості святих крізь призму другорядного об'єкту іконопису? Скептики можуть побачити паралель з роботою А. Я. Гуревича «Історія – нескінченний спор», в контексті дій західно-християнських святих на зневажливі дії⁷. Показове бажання підкреслити неприйняття ворожнечі між братами – князем цього періоду, виражене в канонізації перших святих страсотерпців церкви Київської Русі. Позиція не применшує відображення дуалістичних психо-культурних конотацій в іконописі Святих Бориса та Гліба. Оскільки будь-яка мотивація потребує візуальної інтерпретації – важливим є лише це. Ніхто це зробив?⁸ А чому обрано саме цей механізм доказовості/показовості? – основне питання. Кінь⁹, якщо звернутися до його ментальних конотацій у східно-слов'янській культурній традиції, виступає трансцендентальним маркером життєвого шляху братів (як за життя, так і після нього).

У Бориса (Романа¹⁰) частіше за все чорний колір коня. Він першим прийняв смерть із братів, тому його зв'язок з трансцендентальним світом первинний. Неможна проводити лише тотожні паралелі з конями та їхніми кольорами з Апокаліпсису¹¹. Необхідно звернутися до семантики чорного кольору у народному та ортодоксальному контексті. У християнстві¹² чорний колір асоціюється з:

¹ Жолтовський, П. М. (1978). *Український живопис XVII-XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 323.

² Степовик, Д. (2004). *Історія української ікони X-XX ст.* Київ: Либідь, 440.

³ Діонісій Ареопігит вказана праця.

⁴ Исаева, М. В. (2011). Цветовая символизация священных объектов в иконописи. *Anthropology – электронная библиотека*. <<http://anthropology.ru/ru/texts/gathered/mysl8/index.htm>> (2019, червень, 21).

⁵ Ідеалізоване почуття, найвище з тих, що може транслювати за життя чи смерті людина.

⁶ Не є принциповим на даний момент вбив його Святополк або Ярослав. В будь-якому разі Гліба та Бориса було вбито, і вони заклали основу для практики східно-слов'янських святих. В цьому контексті, важлива ідея «не спротиву» та її впровадження у глобальну систему релігійних дійств на території тогочасної Київської Русі.

⁷ Важливо відмітити, що брати не карали тих, хто порушував їхній спокій на пряму, як це робили західноєвропейські святи. Покаранням були опіки, символічно Бог «заступався» за них. Вони самі могли лише молитися Йому за когось, і таким чином творити дива.

⁸ З історичної точки зору – це не зовсім так. Хто вбив братів, як, чому? – це питання для історика. А культурна антропологія, або навіть філософська культурологія повинна відповісти лише на питання: чому в арсеналі доказів та символів ототожнення мученицької смерті використані ті чи інші елементи культурно-ментального механізму сприйняття? – Відповідь: тому, що це було елементарно для сприйняття пересічною людиною цих *обраних* символів. Ніхто не замислювався над тим, що вони символізували, оскільки це було апіорі відомо всім, хоча б на сенсильному рівні. Поєднання народного світогляду та християнської догми дало константу серед семантичних одиниць. Чия сталість стає унікальним феноменом не тільки у ретроспективі хронології, але й перспективі розвитку.

⁹ Червоного кольору.

¹⁰ Ім'я при хрещенні.

¹¹ Кольорове маркірування коней лише за одним джерелом, без хоча б базової інтерпретації варіативності, призводить до калічення основної ідеї культурно-ментальної семантики коней у іконописі.

¹² Іконографічний аспект.

1.зі скорботою, пеклом або навіть – кольором посланців сатани¹ (перше з запропонованих Д. Степовиком трактування підходить для підкреслення скорботи по життям братів. Показовим тут є, що чорний колір використано для старшого брата, який помер раніше і якого, ще встиг «оплакати» молодший Гліб (Давид²)); 2.вороні коні за Псевдо-Діонісієм символізують невідомі таємниці³ (при чому чорний колір у нього виступає, як антипод білому з усіма семантичними наслідками з цього⁴); 3.за Апокаліпсисом гл.VI на вороному коні їде голод (за О. Менем для історичного періоду написання Одкровення Іоанна Богослова характерний «голод» оскільки замість пшениці люди садили виноград⁵, вороний кінч семантично пов'язаний з голодом; 4.символ могил та аду.

Семантика чорного кольору не проста, але з усіх сторін пов'язана з трансцендентальним світом (скорбота – за померлими, голод – як наслідок смерть, могили та ін.), часто подібна тотожність *протонована* негативним контекстом (наприклад, символ пекла). Чим більша відстань між полярністю значенням предмета (в даному випадку кольору) та означуємого (зміст, що в нього покладено) тим глибший зв'язок між первинним контекстом та семантичним навантаження, що нашарувалося по ходу формування ортодоксальної релігії⁶.

Серед народного культурно-ментального семантичного змісту чорного кольору домінують різні значення необхідно звернутися до О. Белової та В. Тернера для більш-менш об'єктивного аналізу семантики цього кольору⁷. За Ольгою Беловою, чорний колір трактується символічно як земля, смерть або так зображуються у народній уяві демонологічні персонажі⁸. За Віктором Тернером символіку чорного кольору можна лапідарно охарактеризувати, як колір, що приймає асоціативне значення нещастя, хвороби, смерті, зла, відсутність удачі⁹. Характерним для народного та християнського трактування символіки кольору є прямий зв'язок з потойбічним світом. Саме чорний колір на сенсильному рівні, не вступаючи в конфронтацію з ортодоксальною символікою, повинен був донести до неофітів ідею смерті та скорботи за «новим святими» для Київської Русі.

Підводячи підсумок вище сказаному про семантику коней в іконографії Бориса та Гліба, як «мандруючого вершника» *псевдорахманного типу*¹⁰, необхідно відмітити, що другорядна/підсилююча роль тварини експліцитно підтверджує конотаційні зв'язки культурно-ментального сприйняття об'єкту та ортодоксальної ідеології. Окреме місце в цьому контексті належить символіці кольорів. Для даної структурної одиниці іконографічного блоку характерна наявність домінування двох кольорів¹¹: чорного та червоного. Червоний колір, виходячи з його народного трактування символізує – плодючість, силу та потойбічний світ; а у християнстві –

¹ Степовик, Д. (2004). *Історія української ікони Х-XX ст.* Київ: Либідь.

² Ім'я при хрещенні.

³ Дионисий Ареопагит (1893). Про небесную иерархию. *Исихазм – электронная библиотека.* <<http://www.hesychasm.ru/library/dar/shierarchy.htm>> (2020, березень, 12).

⁴ Цікаво, що старший з братів завжди знаходиться на більш темному з коней. Симптоматично це вказує не лише на первинний зв'язок з потойбічним світом, але й на експліцитно виражену тенденцію латентних конотацій, що приводять до першості Глібоборисового культу.

⁵ Мень, А. (2000). Читая Апокаліпсис. Беседы об Откровении святого Иоанна. *Alexandrmn – электронная библиотека.* <<http://www.alexandrmn.ru/books/apokal/apokal.html>> (2019, червень, 28).

⁶ Це складне питання, що потребує окремого дослідження. Особливо в руслі досліджень Жака Ле Гоффа.

⁷ Звичайно цими двома дослідниками не вичерпується масив семантики кольорів. Але вони є симптоматичними для виокремлення символіки цього кольору у загальному контексті слов'ян та глобальному світлі культурно-ментальних особливостей сприйняття цього кольору у світі.

⁸ Белова, О. В. (2017). Цвет. *Дом Сварога – электронная библиотека.* <<http://pagan.ru/slowar/cvet/>> (2019, травень, 11).

⁹ Там само.

¹⁰ Тернер, В. (1983). Символ та ритуал. *Платонанет – электронная библиотека.* <https://platonanet/load/knigi_po_filosofii/antropologija/turner_viktor_simvol_i_ritual_1983/5-1-0-1016> (2019, травень, 21).

¹¹ В руках святих часто зображена зброя, в контексті атрибуції їхньої знаковості.

¹¹ Існують іконографічні зображення, де замість червоного зображено коричневого коня у Гліба, але більшість зображень все ж таки належить червоним та чорним кольорам коней. Цікава, що серед сучасних іконографічних зображень є такі, де Борис знаходиться на червоному коні, і знаходиться далі від центру зображення. А Гліб – на чорному/темно-коричневому коні, і ніби виступає на перший план зображення. Подібна тенденція має своїм початком ХІХ ст. Хоча на мініатюрах кольори коней перших святих Київської Русі більш варіативні.

божественну любов, швидка діяльність, колір страждання, також він є символом воскресіння. Виходячи з цього червоний колір коня Гліба символізує зв'язок з потойбічним світом, любов наближену до Божественної (сам святий не є Божеством, але своєю смертю наближений до нього¹, оскільки він прийняв смерть не вдаючись до опору та просив прощення за вбивство)², скоріш за все саме й це дало поштовх до його канонізації у XII ст.³. На іконах його кінь символізує конотаційні змістові наповнення з народного сприйняття та християнської позиції. Кінь, сам по собі є хтонічною істотою та символом прожитого життя. Символіка коня лапідарно трактується, як істота трансцендентального світу, що показує аспекти життя людини та сприйняття її у народі. Якщо «читати» семантику коня на іконі, то можна розкрити закодовану інформацію про його вершника. Основні тенденції семантичного значення чорного кольору: символ смерті, відмови від гріха та скорботи. Розбір символіки коня Бориса йде за таким самим принципом, як і коня Гліба – але на місці любові, тут вже йде мова про відмову від гріха, а що ж до особливостей народного сприйняття коня – це істота, що має безпосереднє відношення до смерті.

Семантика коней іконографії страсотерпців Бориса та Гліба насамперед експліцитно транслює за допомогою імпліцитних символічних одиниць (коня, як такого⁴ та його кольору), зв'язок з потойбічним/трансцендентальним світом⁵ та сенсильну наповненість основних рис⁶, якими наділяли братів творці їх життєпису. Інтеріоризація образу святих крізь призму іконописного образу виділяє їх серед святих князів-вершників не тільки показовістю другорядних конотацій (які є характерними для подібних зображень: напрям руху, поворот голови), але кольоровими варіаціями, що експліцитно пов'язані з життям братів не тільки в плані семантики другорядних маркерів князів, але й посмертних див в контексті знаковості вогню.

References:

1. Le Goff, Zh. (2001). Srednevekovyj mir voobrazhaemogo [The medieval world of the imaginary]. *Fort/Da – jelektronnaja biblioteka* [Fort/Da – digital library] <https://yanko.lib.ru/books/cultur/goff-sred_mir_voob-1.pdf> (2020, March, 12). [in Russian].
2. Panofskij, E. (2009). Jetjudy po ikonografii [Etudes in Iconology]. *StudMed – jelektronnaja biblioteka* [StudMed – digital library] <http://www.studmed.ru/panofskiy-e-etyudy-po-ikonologii_629b6003794.html> (2020, March, 12). [in Russian].
3. Bartlett, R. (2013). Why Can the Dead Do Such Great Things?: Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation [Why Can the Dead Do Such Great Things?: Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation]. *ResearchGate – social networking* [ResearchGate – social networking] <https://www.researchgate.net/publication/282256165_Why_can_the_dead_do_such_great_things_Saints_and_worshippers_from_the_martyrs_to_the_Reformation> (2020, March, 18). [in English].
4. Nikitin, A. (2001). Osnovaniya russkoj istorii. Mifologemij i fakty [The foundations of Russian history Mythologemes and facts]. *Predanie – jelektronnaja biblioteka* [Tradition – digital library] <https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/nikit/10.php> (2020, March, 12). [in Russian].
5. Bugoslavskij, S. (1928). Ukraino-ruski pamjatki XI-XVIII v.v. pro knjaziv Borisa ta Gliba [Ukrainian-Russian monuments of the XI-XVIII centuries about princes Boris and Gleb]. *Izbornyk – elektronna biblioteka* [Miscellany – digital library] <<http://litopys.org.ua/buhos/bu.htm>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
6. Horokholynska, H. M. (2018). Kontaminacijni procesy (semantychnyj aspekt) zobrazhen konya na prykladi ikonografiji svyatykh Flora ta Lavra [Contamination processes (semantic aspect) of images of a horse on the example of the iconography of St. Flor and Lavr]. *Bulletin of the University of Lviv. Philosophical and political studies*, 18, 67-75. [in Ukrainian].
7. Dionisij Areopagit (1893). O nebesnoj ierarhii [On the Celestial Hierarchy]. *Isihazm – jelektronnaja biblioteka* [Hesychasm – digital library]. <<http://www.hesychasm.ru/library/dar/shierarchy.htm>> (2020, March, 12). [in Russian].

¹ Благословенні Вищою Силою/Богом на посмертні дива та вшанування неофітами.

² Ужанков, А. (2013). Святыє страсотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий. <<http://pravoslavie.ru/63278.html>> (2020, березень, 12).

³ Хоча існує думка, що брати були канонізовані через посмертні дива від їхніх залишків. Прихильником цієї ідеї є Голубинський Євген Євсигнеевич у вказ. праці. Справедливо для більшості ікон, де з часом з'являються коні, трансцендентальний зв'язок з посмертними дивами (святий Флор і Лавр, Святий Георгій, Святий Артемій та інші).

⁴ Не лише загально символічний контекст окремого образу, але й знаковість коня в писемних джерелах присвячених братам.

⁵ Знаковість див за молитвами до святих.

⁶ Перші святи Київської Русі найближче стоять до ідеалізованого канону християнської церкви, але очима східнослов'янських неофітів.

8. Goroholinskaja, A. N. (2017). Semantika izobrazhenija zhivotnyh na ikonah kak istochnik issledovanija kul'turno-mental'nyh konnotacij [Semantics of animal images on icons as a source of research on cultural-mental connotations]. *Proceedings of the National Aviation University. Series: Philosophy, Cultural, 1 (25)*, 46-50. [in Russian].
9. Goroholinskaja, A. N. (2017). Nabroski k klassifikacii izobrazhenija konejv vostochno-evropejskoj tradicii ikonopisanija [The image of horses in the eastern european tradition of icon painting]. *Studia Warmińskie, 54*, 349-360 [in Russian].
10. Ranchin, A. (2013). Boris i Gleb. [Boris and Gleb]. *Gumer – jelektronnaja biblioteka* [Humer – digital library] <<https://predanie.ru/ranchin-andrey-mihajlovich/boris-i-gleb/chitat/>> (2020, March, 12). [in Russian].
11. Uzhankov, A. (2013). Svjatyje strastoterpcy Boris i Gleb: k istorii kanonizacii i napisanija zhitij. [Saints martyrs Boris and Gleb: on the history of canonization and writing of lives]. *Pravoslavie.Ru – pravoslavnyj informacionnyj internet-portal* [Orthodoxy.Ru – Orthodox information Internet portal]. <<http://pravoslavie.ru/63278.html>> (2020, March, 12). [in Russian].
12. Zhylenko, I. (2001). Vshanutannja svjatykh Borysa i Gliba ta Kyevo-Pecherska Pysemna tradyciya [Honoring Saints Boris and Gleb and the Kyiv-Pechersk Writing Tradition]. *Izbornyk – elektronna biblioteka* [Miscellany – digital library] <<http://litopys.org.ua/synopsis/borhlib.htm>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
13. Golubinskij, E. (1903). Istorija kanonizacii svjatyh v Russkoj Cerkvi. [The history of the canonization of saints in the Russian Church]. *Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka – jelektronnaja biblioteka* [Russian State Library – digital library] <<https://dlib.rsl.ru/viewer/01003711957#?page=116>> (2020, March, 12). [in Russian].
14. Shahmatov, A. A. (2002). Istorija russkogo letopisanija [History of Russian annals]. *PSRL – jelektronnaja biblioteka* [PSRL – digital library] <http://psrl.csu.ru/biblio/Shahmatov_2002.shtml> (2020, March, 12). [in Russian].
15. Miljutenko, N. I. (2006). Svjatyje knjazja-mucheniki Boris i Gleb. [Holy princes martyrs Boris and Gleb]. *Russkaja pravoslavnaja cerkov – oficialnyj sajt Moskovskogo Patriarhata* [Russian Orthodox Church –official website of the Moscow patriarchy]. <<http://www.patriarchia.ru/db/text/61137.html>> (2020, March, 12). [in Russian].
16. Ilin, N. N. (1957). Letopisnaja statja 6, 523 goda i ee istochnik [Annalistic article 6, 523 and its source]. *Institut slavjanovedenija Rossijskoj akademii nauk – jelektronnaja biblioteka* [Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences – digital library] <<https://inslav.ru/publication/ilin-n-n-letopisnaya-statya-6523-goda-i-ee-istochnik-m-1957>> (2020, March, 12). [in Russian].
17. Poppje, A. (1985). O vremeni zarozhdenija kulta Borisa i Gleba [About the time of the birth of the cult of Boris and Gleb]. *Portal Credo.Ru – jelektronnaja biblioteka* [Portal Credo.Ru – digital library] <<http://portal-credo.ru/site/index.php?act=lib&id=1261>> (2020, March, 12). [in Russian].
18. Sciacca, F. (1977). Royal farmers: a folkloric investigation into pagan origins of the cult of Boris and Gleb [Royal farmers: a folkloric investigation into pagan origins of the cult of Boris and Gleb]. *JSTOR – digital library* [JSTOR – digital library] <<https://www.jstor.org/stable/25748011>> (2020, March, 18). [in English].
19. Gurevich, A. J. (2009). Individ i socium na srednevekovom zapade. [The individual and society in the medieval west]. *Booksonline – jelektronnaja biblioteka* [Booksonline – digital library]. <<http://booksonline.com.ua/view.php?book=22205>> (2020, March, 12). [in Russian].
20. Gurevich, A. J. (1998). Chelovecheskoe dostoinstvo i social'naja struktura. Opyt prochtenija dvuh islandskih sag [Human dignity and social structure. Reading Experience of Two Icelandic Sagas]. *Rulit – jelektronnaja biblioteka* [Rulit – digital library] <<https://www.rulit.me/author/gurevich-aron-yakovlevich/chelovecheskoe-dostoinstvo-i-socialnaya-struktura-opyt-prochteniya-dvuh-islandskih-sag-download-free-47867.html>> (2020, March, 12). [in Russian].
21. Horokholynska, H. M. (2018). Kazky, yak ploshhyna polilatenykh zvyazkiv kulturno-mentalnykh konotacij, na prykladi konya [Fairy tales, as a plane of poly-latent bonds of cultural-mental connotations, on the example of a horse]. *Current problems of philosophy and sociology, 22*, 35-39. [in Ukrainian].
22. Horokholynska, H. M. (2017). Semantyka obrazu konya u snovydinnyakh ta poviryakh (induktyvni ta reduktyvni konotaciyi ukrajinskoho kulturno-mentalnoho elementu semiosfery) [The semantics of the image of the horse in dreams and beliefs (inductive and reductive connotations of the Ukrainian cultural-mental element of the semiosphere)]. *Filosofiya i relihiyeznavstvo – pershyj naukovyy filozofsko-relihiyeznavchyy portal* [Philosophy and Religious Studies – the first scientific philosophical-religious portal]. <<https://tureligious.com.ua/semantyka-obrazu-konya-u-snovydinnyah-ta-poviryah-induktyvni-ta-reduktyvni-konotatsiji-ukrajinskoho-kulturno-metalnoho-elementu-semiosfery/>> (2020, March, 20). [in Ukrainian].
23. Uspenskij, B. A. (1995). Semiotika iskusstva [Semiotics of art]. *Elar.urfu – jelektronnaja biblioteka* [Elar.urfu – digital library] <http://nesusvet.narod.ru/ico/gloss/g_index.htm> (2020, March, 10). [in Russian].
24. Ingham, N. W. (1973). The Sovereign as Martyr, East and West. *JSTOR – digital library* <https://www.jstor.org/stable/306541?seq=1#metadata_info_tab_contents> (2020, March, 18). [in English].
25. Alpatov, M. V. (1974). *Kraski drevnerusskoj ikonopisi* [Colour in Early Russian Icon Paintin]. Moscow: Izobrazitelnoe iskusstvo. [in Russian].
26. Loshic, J. (2013). Kirill i Mefodij [Cyril and Methodius]. *Molodaja gvardija – jelektronnaja biblioteka* [Young guard – digital library] <<http://gvardiya.ru/books/zhizn-zamechatelnyh-lyudej/kirill-i-nbsp-mefodiy>> (2020, March, 10). [in Russian].

27. Pankeev, I. (1998). Tajny russkikh sueverij [Secrets of Russian superstitions]. *Darkmirrors – jelektronnaja biblioteka* [Darkmirrors– digital library]. <<http://darkmirrors.h16.ru/magic/color.html>> (2016, March, 11). [in Russian].
28. Belova, O. V. (2017). Cvet [Color]. *Dom Svaroga – jelektronnaja biblioteka* [House of Svarog – digital library] <<http://pagan.ru/slowar/cvet/>> (2019, March, 11). [in Russian].
29. Tolstoj, N. I. (1999). Slavjanskie drevnosti. [Slavic antiquities]. *Institut slavjanovedenija Rossijskoj akademii nauk – jelektronnaja biblioteka* [Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences – digital library] <<https://inslav.ru/publication/slavyanskie-drevnosti-etnolingvisticskiy-slovar-v-5-ti-tt-t-5-s-skazka-ya-yashcherica>> (2019, May, 11). [in Russian].
30. Terner, V. (1983). Simvol ta ritual [Symbol and ritual]. *Platonanet – jelektronnaja biblioteka* [Platanet – digital library] <https://platonanet/load/knigi_po_filosofii/antropologija/terner_viktor_simvol_i_ritual_1983/5-1-0-1016> (2019, May, 21). [in Russian].
31. Ukoha.ru – Author’s project (2007). *Cvet v ikone i ego ispolzovanie* [Color in the icon and its use]. <http://www.ukoha.ru/article/begin/cvet_v_ikone777.htm> (2019, June, 21). [in Russian].
32. Zholtovskyy, P. M. (1978). *Ukraynskyy zhyvopys XVII-XVIII st.* [Ukrainian painting of the XVII-XVIII centuries]. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
33. Stepovyk, D. (2004). *Istoriya ukrayinskoyi ikony X-XX st.* [History of the Ukrainian icon X – XX centuries]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
34. Isaeva, M. V. (2011). Cvetovaja simbolizacija svjashhennyh objektov v ikonopisi [The color symbolizing the sacred objects in the iconography]. *Anthropology – jelektronnaja biblioteka* [Anthropology– digital library] <<http://anthropology.ru/ru/texts/gathered/mysl8/index.htm>> (2019, June, 21). [in Russian].
35. Gurevich, A. Ja. (2005). Istorija – neskonchaemyj spor: Medievistika i skandinavistika: stati raznyh let [History – an Endless Debate: Medieval and Scandinavian Studies: Articles of Different Years]. *Twirpx – jelektronnaja biblioteka* [Twirpx – digital library] <<https://www.twirpx.com/file/2504612/>> (2019, June, 21). [in Russian].
36. Men, A. (2000). Chitaja Apokalipsis. Besedy ob Otkrovenii svjatogo Ioanna [Reading the Apocalypse. Conversations on the Revelation of St. John]. *Alexandrmnen – jelektronnaja biblioteka* [Alexandrmnen – digital library] <<http://www.alexandrmnen.ru/books/apokal/apokal.html>> (2019, June, 28). [in Russian].

PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS STUDIES

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.21

Ярослав Гнатюк, к. філос. н.

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
Україна*

ПАРАДИГМАЛЬНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ НАУКИ

Yaroslav Hnatiuk, PhD in Philosophy

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1340-1922>

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine

PARADIGMATIC METHODOLOGICAL POSSIBILITIES OF HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL SCIENCE

The article is devoted to the study of paradigmatic methodological possibilities of the history of philosophy as part of humanities. Paradigmatic methodological possibilities are considered by the example of the history of Western logic and metaphysics, which are closely interconnected. In the course of historical and philosophical analysis, the fundamental concept of “paradigm” is elaborated through the concepts of “paradigm in the history of philosophy”, “paradigm in logic” and “paradigm in metaphysics”. Among the paradigms of Western formal and informal logic are three basic ones: the naturalistic paradigm of logic, the transcendental paradigm of logic, and the analytical paradigm of logic. The paradigms of Western metaphysics are grouped into three main groups: the ontology metaphysics paradigm, the epistemology ontology paradigm, and the ontognoseology metaphysics paradigm. Their communicative potential is explored in the context of the methodology of historical-philosophical intercultural communication.

Keywords: naturalistic paradigm of logic, transcendental paradigm of logic, analytical paradigm of logic, paradigms of metaphysics of ontology, paradigms of ontology of epistemology, paradigms of metaphysics of ontognoseology.

Однією зі стратегій методології історико-філософської міжкультурної комунікації як інформаційної взаємодії дослідницької і досліджуваної філософсько-методологічних культур є історія філософської дисципліни. Вона припасовує парадигмальний підхід до царини історико-філософських досліджень.

Парадигма в контексті історико-філософського дослідження, за В. Ярошовцем, – це «передусім підстава виявлення загального в унікальному. Це комунікативне довілля автора, сукупність непроблематичних очевидностей, що імпліцитно репрезентовані в його творах. Це дійсність конкретно-історичного наукового дискурсу і боротьби між філософськими вченнями, теоріями та концепціями. Це підстава історико-філософських узагальнень, завдяки яким доречно говорити про цілісність історії філософії, зв'язок і спадковість між творчими зусиллями мислителів минулого та сучасності»¹.

Проаналізуємо парадигмальний підхід до історії філософських дисциплін на прикладі історії логіки та історії метафізики. Парадигма в логіці – це сукупність спільних для наукового товариства теоретичних поглядів, що вживаються як стандарт, або модель для наукового дослідження². В історії логіки як науки можна виокремити три наукові парадигми: натуралістичну, трансцендентальну й аналітичну. Натуралістична парадигма логіки виникла в античності й стала пануючою у Середні віки.

¹ Ярошовець, В. (2010). Методологічна рефлексія історико-філософського процесу. *Психологія і суспільство*, 1, 67.

² Цалін, С. Д. (2006). *Логічний словник-довідник*. Харків: Факт, 236.

Такий стан справ, завдяки авторитету Аристотеля, зберігався аж до Нового часу. Її репрезентують діалектика Платона, логіка Аристотеля, логіка стоїків та схоластична логіка.

Логіка Аристотеля побудована на біологічній аналогії і природній мові. Вона розглядає міркування людей як логічні організми та описує їх типи засобами природної мови, за аналогією із видами тварин та формами їхніх органів. Про біологічну аналогію як основу логіки Аристотеля першим заговорив Г. Гегель. Він зазначав, що «подібно до того, як у природній історії розглядаються та описуються тварини, наприклад, носоріг, мамонт, якийсь вид жуків, молюски і т.д., так і Аристотель є ніби природоописувачем цих духовних форм мислення. Але в цьому умовиводі від одного до іншого Аристотель насправді зобразив мислення в його лише скінченному застосуванні; його логіка є тому природна історія скінченного мислення»¹.

Трансцендентальна парадигма логіки склалася в Новий час у Німеччині. Її репрезентують універсальна характеристика Г. Ляйбніца, трансцендентальна логіка І. Канта, діалектична логіка Г. Гегеля, марксистська і немарксистська діалектика. Завдяки діяльності Г. Гегеля, й особливо його учня К. Маркса, діалектична логіка стала популярною, а трансцендентальна парадигма логіки – пануючою у новітні часи.

Діалектична логіка, як і метафізична, побудована на біологічній аналогії та природній мові. Діалектична логіка розглядає міркування людей як логічні організми та описує їх типи засобами природної мови, за аналогією із видами рослин, що ростуть і розмножуються, генетично передають інформацію про себе. Цим діалектична логіка певною мірою схожа на метафізичну. Але між діалектичною і метафізичною логікою існують істотні відмінності. Метафізична логіка сконцентрована на зовнішній формі, «морфології тварин», діалектична – на внутрішній формі, «генетиці рослин».

Аналітична парадигма логіки з'явилася у новітні часи в Австрії. Її репрезентують мереологія С. Лесневського, логіка предикатів Г. Фреге, філософська логіка Г. фон Врігта, логічна семантика Р. Карнапа тощо.

Логіка предикатів Г. Фреге, що є знаковою для аналітичної філософії, і котру інколи називають постфрегіанською філософією та базовою для аналітичної парадигми логіки, побудована на фізичній аналогії і спеціальній штучній, формалізованій мові. Вона розглядає міркування людей як логічні речовини та описує їх типи засобами формалізованої мови, за аналогією з видами молекул, що складаються із комбінацій атомів, з якими співвідносяться складені й прості висловлювання. За В. Светловим, «фізики і хіміки стверджують, що будь-яка речовина складається з молекул, а молекули – з атомів. Аналогічно в традиційній логіці вважають, що умовивід (логічна речовина) складається із суджень (логічних молекул), судження – з понять (логічних атомів)»². Така ж сама аналогія проводиться і в сучасній логіці, в тому числі й логіці предикатів.

Названі парадигми виокремлюються на підставі різного тлумачення завдань загальної семантики – тлумачення, яке мало місце в ту чи іншу історичну епоху, було пов'язане з відповідним соціокультурним контекстом. У натуралістичній парадигмі логіки як неформальна семантична модель, що реалізує логічні формалізми, функціонував універсум природної чи натуральної мови, причому такий, що повинен був слугувати цілям практичного законодавства³. У трансцендентальній парадигмі логіки універсум натуральної мови також розглядався як реалізуюча неформальна семантична модель, але не з перспективи практичного законодавства, а в межах теоретичного опису всіх спостережуваних феноменів⁴. В аналітичній парадигмі логіки та чи інша ефективно побудована формальна семантична модель постає реалізуючою моделлю універсуму штучної, формалізованої мови⁵. Якщо неформальні семантичні моделі натуралістичної і трансцендентальної парадигми логіки передбачали наявність якихось метафізичних референтів – «Ідея», «Форма», «Дух» і подібних до них, то формальна семантична модель аналітичної парадигми логіки бере до уваги лише цільові проєкції індивіда, що відповідають конкретним фізичним референтам⁶. Якщо в межах натуралістичної парадигми логіки досліджувалась аналітична істина, розроблялась онтологія Логосу як система принципів або законів логіки, фізики та етики, що керують Космосом, принизують його макро- і мікросвіти, то в рамках

¹ Гегель, Г. В. Ф. (1994). *Лекції по історії філософії*. Санкт-Петербург: Наука, 2, 285.

² Светлов, В. А. (2011). *Логика*. Санкт-Петербург: Питер, 31.

³ Шуман, А. Н. (2001). *Философская логика: Истоки и эволюция*. Минск: Экономпресс, 7.

⁴ Там само, 8.

⁵ Там само.

⁶ Там само, 11.

трансцендентальної парадигми логіки більшу увагу приділяли синтетичній істині, Суб'єкту-Субстанції, Логосу як єдності логіки, онтології та гносеології. А в аналітичній парадигмі логіки відбувся семантичний поворот до аналітичної істини як завжди істинної формули в логічно можливих світах.

Натуралістична, трансцендентальна й аналітична парадигма логіки узагальнюються в натуралістичній, трансцендентальній та аналітичній логіці. Натуралістична логіка скерована на світ природи, трансцендентальна – на світ досвіду, аналітична – на світ мови.

Історія логіки щільно пов'язана з історією метафізики. На думку Ф. Ажимова, «якщо метафізичне – раціонально пізнаване, мислиме, то воно імпліцитно перебуває у сфері логічного та визначається ним»¹. Розвиваючи цю тезу, він зазначав, що «всі фундаментальні властивості метафізики, її абстракції, структури і референції щільно пов'язані з логікою і уможливають будь-яку наукову теорію. Не існує більше логіки без онтології через те, що абстрактні теорії завжди пов'язані з метафізикою»². Отже, мова логіки зумовлена онтологічними об'єктами, а онтологічні припущення зазвичай є продовженням логічних постулатів, наслідками логічних виводів та обґрунтувань, результатами дедуктивного чи індуктивного способів побудови метафізичної теорії.

Парадигма в метафізиці – це одна поняттєва структура, яка намагається надати єдиної форми тим результатам, які, з одного боку, достатньо нові для того, щоб сформувані одну стабільну групу послідовників, а з іншого – достатньо відкриті, щоб залишити цю групу в ситуації розв'язання різноманітних проблем³. В історії метафізики можна виокремити низку її типів. Це метафізика онтології, метафізика гносеології і метафізика онтогносеології. Метафізику онтології представляє парменідівська, платонівська, аристотелівська, августинівська і томістична парадигми, метафізику гносеології – декартівська, спінозівська та ляйбніцівська парадигми, метафізику онтогносеології – кантівська і гайдегерівська парадигми.

Парменідівська парадигма – це парадигма метафізики буття. Парменід сформулював такі важливі принципи метафізики як принцип тотожності й несуперечливості та її головне поняття – поняття буття. Виходячи з принципу тотожності, він висунув тезу про єдність буття. Існування небуття відкидалося⁴.

Платонівська парадигма – це парадигма метафізики буття і небуття. Вона викладена в його метафізичній теорії двох світів: світу сутності та світу виникнення, світу Ідей і світу речей. За Платоном, світ Ідей постає першопочатковою реальністю, а світ речей – другою, вторинною реальністю. Друга реальність – лише вияв першої, її відображення, наслідування, імітація. Містком, який пов'язує два рівні, слугує принцип участі. Відповідно до нього, чуттєвий світ бере участь в інтелігібельному світі⁵. На думку Платона, Ідеї існують у собі та для себе, в ієрархічній формі й становлять справжнє буття. На вершині світу Ідей перебуває ідея Блага, що збігається з Єдиним, де Єдине – принцип буття, істинності й цінності. Речі ж народжуються з поєднання формального принципу Єдиного з матеріальним принципом Діади. Світ Ідей – причина світу речей⁶.

Аристотелева парадигма обґрунтовує метафізику як онто-теологію. Звідси два аспекти метафізики. З одного боку, вона – наука про сутне як сутне, тобто універсальне вчення про буття як сукупна наука, з іншого – наука про Божественну пра-основу всього сутнього, вчення про Бога⁷. У метафізиці Аристотель синтезував традиції всіх попередніх філософів і філософських шкіл античності, окресливши чотири головні напрями: дослідження першопричин, або найвищих первнів, пізнання буття як такого, наука про субстанції та осягнення Божественної надчуттєвої субстанції⁸.

Метафізика Аристотеля суттєво відрізняється від метафізики Платона. Оскільки метафізика Аристотеля – це онто-телеологія, вона відрізняється від метафізики Платона як в онтологічному, так

¹ Ажимов, Ф. Е. (2007). Онтолого-метафизические проекты современной западноевропейской философии. *Вопросы философии*, 9, 146.

² Там само, 147.

³ Мондін, Б. (2010). *Онтология и метафизика*. Жовква: Місіонер, 20.

⁴ Там само, 21.

⁵ Там само, 22.

⁶ Гусева, Т. Л. (2010). Очерк истории метафизики: от Платона до «докритического» Канта. *Философские науки*, 4, 151-152.

⁷ Корет, Э. (1998). *Основы метафизики*. Киев: Тандем, 13.

⁸ Гусева, Т. Л. (2010). Очерк истории метафизики: от Платона до «докритического» Канта. *Философские науки*, 4, 153-154.

і телеологічному плані. У своїй онтології Аристотель протиставив Ідеям Платона форму і матерію. Форма і матерія як остаточні причини і найперші принципи будь-якого буття постають в Аристотеля онтологічними проєкціями сутності як єдності загального й одиничного. Реалізацію потенційної можливості матерії набувати форми Аристотель називав ентелехією. Форма цю можливість актуалізує, матерія ж поєднує потенцію й акт¹. У Платона мостами, які пов'язують Ідеї з речами, основи з явищами – це участь та імітація. Аристотель замінив їх іншими двома мостами: телеологією і кореляцією акту-потенції. У Платона телеологія трансцендентна, в Аристотеля ж вона – іманентна, органічно притаманна самим речам.

За Аристотелем, телеологія супроводжує становлення і надає йому смисл. Становлення – це рух, а його кінцева мета – Бог, Нерухомий Рушій. Бог Аристотеля – пряма протилежність першоматерії. Якщо вона повністю позбавлена форми, гранично пасивна, то Бог – цілком духовна істота, що концентрує в собі все розмаїття форм, позбавлених матеріальних субстратів.

Не будучи творцем світу, Бог Аристотеля наділений функцією Першоруху, без чого не могли б здійснюватися численні процеси формоутворень у природно-людському світі. При цьому Бог – Нерухомий Рушій.

За вченням Аристотеля, кореляція акту-потенції суттєва для структури матеріальної субстанції, в якій матерія постає потенцією, а форма спричиняє акт. Це така кореляція, яка вказує на недосконалість, оскільки несе обмеження акту з боку потенції, й тому перевищується, утворюючи субстанції, що складаються з акту і потенції в субстанції, що є чистим актом найпростішої форми. У такий спосіб по-новому досягається мета – Первень, Бог, Нерухомий Рушій².

Августинівська парадигма – це метафізика внутрішнього буття. Метод дослідження внутрішнього буття Августин формулював так: вивчай себе самого, запитуй себе самого і знайдеш відповідь у глибині власного сумління. Він обґрунтовував його, наводячи у вигляді аргументу себе самого як суб'єкта істини. Августин не будував своєї метафізики ні на Бутті, ні на Ідеї чи Субстанції, а побудував її на Істині. Вона у нього не супроводжує Єдине чи Слово, а збігається з Єдиним і Словом. Після обґрунтування методу Августин уточнив принцип участі. Він привніс у розуміння цього принципу новий зміст. Якщо у Платона участь ґрунтується на подібності між копіями і зразком, у Плотіна – на еманції, у процесі якої, висловлюючись метафорично, «канали беруть воду з джерела», то в Августина участь стає участю для сотворення³.

Томістська парадигма – це метафізична парадигма створеного буття. Метафізика для Томи Аквінського, як і для Аристотеля, також онто-теологія⁴. Однак він вніс в аристотелівську парадигму суттєве уточнення. Якщо Аристотель говорив про органістичну метафізику, то Тома Аквінський вів мову про креаціоністсько-органістичну метафізику. Таке уточнення спричинило певні важливі зміни. Перша зміна полягала в тому, що поняття буття, яке вже не сприймалось у слабкому значенні, як найзагальніше для всіх речей, трактувалось як найвища досконалість, досконале буття, що перевершує всі сутності, субстанції і форми.

Друга зміна стосується внутрішньої структури скінченого сутнього, яка, крім фізичної композиції матерії і форми, також включає метафізичну композиції сутності та існування, тобто акту буття. Метафізична композиція єдина. Вона зустрічається в ангелів, які будучи чистими духами, не знають композиції матерії та форми.

Третя зміна стосується переоцінки пріоритетних шляхів у процесі сходження від істот до Буття, яке в оригінальній томістичній парадигмі проходить онтологічні шляхи більше, ніж богословські чи космологічні, як у парадигмі Аристотеля. Це шляхи композиції сутності та акту буття, участі скінчених істот у досконалості буття, відповідно до ієрархії рівнів буття, де досконалість буття істоти осягають щодо різних рівнів⁵.

Шлях до метафізичної предметності розумівся Томою Аквінським як інтелектуальне сходження до дедалі вищого рівня абстракції: від абстракції фізичної до математичної, а від неї – до абстракції метафізичної⁶.

¹ Там само, 154.

² Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 25.

³ Там само, 28-29.

⁴ Корет, Э. (1998). *Основы метафизики*. Киев.: Тандем, 14.

⁵ Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 30.

⁶ Бахтин, М. М. (1979). *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 157.

Якщо в добу Античності й Середньовіччя метафізика була метафізикою буття, то в Новий час вона трансформувалась у метафізику пізнання¹. Метафізику пізнання у Новий час репрезентують декартівська, спінозівська і ляйбніцівська парадигми.

Декартівська парадигма визначила як первинний об'єкт філософського міркування не буття, а пізнання, суб'єкт, який пізнає, а не пізнаний об'єкт, Я, а не світ. Тому в ній метафізика стає повністю підпорядкованою гносеології². Для Р. Декарта загальна метафізика – не онтологія, а гносеологія³. Гносеологічна метафізика Р. Декарта дуалістична. Максимально узагальнені головні категорії цієї метафізики редукуються до твердження, яке припускає існування лише двох, прямо протилежних субстанцій. Одна з них – матеріальна. Її атрибут – протяжність. Інша субстанція – духовна. Її єдиний атрибут – мислення. Душа постійно, в принципі, безперервно мислить⁴. Р. Декарт прийшов до своєї метафізики через запитання, як можливо досягнути щось у незалежній від мислення дійсності, якщо суб'єкту безпосередньо відомі завжди лише змісти уявлень. Відповідь впливала в межах його теорії досвіду, складниками якої є вчення про Я, матеріальну дійсність, Бога та відношення скінченого сутнього до Бога⁵.

Декартівська парадигма спочатку відкрила шлях суб'єктивізму, а потім – ідеалізму. Критерієм істини для Р. Декарта слугує очевидність, з якою об'єкт показується і вимагає суб'єкта. А оскільки очевидність зрозуміла, то суб'єкт не може їй відмовити. Декартівська метафізика – не іманентна, а трансцендентна, незважаючи на те, що вона рухається за маршрутом іманентності, оскільки виходить від суб'єкта, від Я, та йде в напрямі світу і Бога, точніше, спочатку Бога, а тоді світу. Вона відрізняється від класичної метафізики не пунктом прибуття – Нерухомий Рушій, Бог, а пунктом відправлення, яким є вже не світ, фізична природа, а Я у своєму теоретичному вияві, мисляче Я. Тому це антропоцентрична, а не космоцентрична метафізика, якою була класична метафізика⁶.

Спінозівська парадигма відрізняється і від августинівської та томістської, і від декартівської парадигми тенденцією усувати протиставлення Бога і світу, духу і тіла, духовної і матеріальної субстанції⁷. Для Б. Спінози існує лише одна субстанція – Бог, а всі інші речі, які зазвичай позначають як субстанції, насправді є маніфестаціями субстанцій, її модифікаціями, модусами, або станами субстанції⁸.

Спінозівська парадигма – це нова версія неоплатонізму, але із вилученням усього довгого кортежу ієрархічних рівнів, які неоплатоніки помістили між Єдиним і матерією. Б. Спіноза наслідував неоплатонівську парадигму не тільки за змістом, предметно, а й також за методом. Він побудував усю свою філософську систему дедуктивно, аксіоматично і геометрично. Вся його побудова тримається на кількох дефініціях. Головні з них – визначення причини себе самого, скінченого атрибуту, способу буття Бога, свободи, вічності⁹.

Б. Спіноза – модерний метафізик, який надав метафізиці самостійного щодо богослов'я статусу та цілком заперечував ті уявлення, які Тора і Євангеліє мали про Бога. Як і неоплатоніки, Б. Спіноза поклав в основу всієї дійсності одиничний початок, який він ідентифікував із Субстанцією, а не з Єдиним. Підставою для цього став той факт, що тоді, коли Єдине перебуває поза будь-яким поняттям і визначенням, Субстанція, навпаки, цілком визначувальна через зрозумілі й виразні поняття¹⁰.

Ляйбніцівська парадигма обстоє монадний плюралізм. Основними категоріями метафізики Г. Ляйбница є дві категорії: субстанція і Бог, які пов'язані між собою. За Г. Ляйбницем, дійсність у своїй основі духовна. Він визнавав існування незліченної кількості духовних субстанцій, або монад. Монада – принцип субстанційної єдності та активності. Кожна монада пов'язана з усіма іншими

¹ Гусева, Т. Л. (2010). Очерк истории метафизики: от Платона до «докритического» Канта. *Философские науки*, 4, 157.

² Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 37.

³ Там само, 38.

⁴ Соколов, В. В. (2009). *Европейская философия XV-XVII веков*. Москва: Академический Проект, 295.

⁵ Рьод, В. (2009). *Шлях філософії: з XVII по XIX століття*. Київ: Дух і Літера, 34.

⁶ Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 39-40.

⁷ Рьод, В. (2009). *Шлях філософії: з XVII по XIX століття*. Київ: Дух і Літера, 54.

⁸ Там само, 55-56.

⁹ Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 40.

¹⁰ Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 41.

монадами, але не реальними, причиновими зв'язками, а ідеальним відношенням, або відображенням. Кожна монада віддзеркалює в собі всі інші індивіди, або монади¹. Своїм взаємним зв'язком монади завдячують Богові, який узгодив їх одну з одною. Для Г. Ляйбница Бог – підстава наперед встановленої гармонії, що охоплює всі монади, тому зміни в одній із них супроводжуються змінами в усіх інших².

Ляйбницева парадигма – це абсолютизована Платонівська система. Із двох світів Платона збережено тільки один – нематеріальний, інший – це чиста видимість. Щоб усунути будь-яку основу матеріалізму, Г. Ляйбниць заперечував саме існування матерії, а щоб усунути будь-яку основу емпіризму, він редукував усе до теорії вроджених ідей³.

Отримавши свій класичний вираз у системах Р. Декарта, Б. Спінози і Г. Ляйбница, метафізика згодом пережила кризу, зумовлену відокремленням від неї низки наук, виродженням метафізичної теорії у догматичне систематизаторство, наприклад, в системі Х. Вольфа, а також руйнівною критикою з боку скептицизму, сенсуалізму і механістичного матеріалізму Просвітництва⁴. Х. Вольф не створив нової метафізичної парадигми, але переформулював і консолідував ляйбницівську, реалізуючи могутній синтез між філософським дискурсом учителя і науковими відкриттями Нового часу⁵. Його систематика, яка значною мірою увійшла у шкільну філософію Нового часу, розуміла під метафізикою сукупну теоретичну філософію на противагу етиці як практичній філософії. Х. Вольф поділив метафізику на загальну – онтологію як науку про сутне як таке, і особливу, яка, своєю чергою, поділялася на три предметні сфери: космологію як учення про світ, психологію як учення про душу і теологію як учення про Бога. Перевага подібної концепції полягала у тому, що і природу, і людину вона прагнула зрозуміти метафізично, а вада її у тому, що вона настільки розділила вчення про буття і вчення про Бога, що загальна онтологія вже не бере до уваги остаточну підставу буття й, отже, перетворюється на формальне вчення про найперші поняття і принципи⁶.

Криза метафізики спричинила її критику. Кантівська парадигма – це критичний проект метафізики. На противагу трансцендентній метафізиці як ученню про взаємозв'язок світу досвіду з Першопринципом, що прагнула охарактеризувати реальність, яка перевищує межі чуттєвого досвіду, критична метафізика І. Канта як трансцендентальна філософія, або метафізика метафізики мала завдання окреслити найзагальніші особливості мислення та досвіду⁷. Отже, критична метафізика І. Канта замість трансцендентної метафізики пропонує трансцендентальну філософію як теорію досвіду. У трансцендентальній філософії І. Канта гносеологія та онтологія нерозривно пов'язані між собою⁸. Тому кантівська парадигма є парадигмою метафізики як онтогносеології.

Своє завдання І. Кант бачив у зміні методу метафізики та визначенні сфери її застосування. Розділивши розсуд і розум, він продемонстрував, що помилки трансцендентної метафізики породжуються некритичним поширенням діяльності розсуду за межі можливого досвіду. На переконання І. Канта, метафізика можлива як систематичне знання, дедуктивно виведене з чистого розуму. Однак він не побудував такої системи, обмежившись дослідженням суперечностей, в які неминуче впадає розум, коли намагається синтезувати завершену картину світу⁹.

У І. Канта повторюються теми трансцендентної метафізики, але в іншому контексті. Бог і душа більше не вважаються предметами можливого пізнання, а розуміються як ідеї, яких вимагає мораль. У цьому розумінні практичному розумові притаманна першість перед теоретичним розумом¹⁰. Оскільки у І. Канта на першому місці перебуває практичне, у нього, по суті, була не метафізична

¹ Там само, 43.

² Рьод, В. (2009). *Шлях філософії: з XVII по XIX століття*. Київ: Дух і Літера, 76.

³ Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 44.

⁴ Гусева, Т. Л. (2010). Очерк истории метафизики: от Платона до «докритического» Канта. *Философские науки*, 4, 157.

⁵ Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 45.

⁶ Корет, Э. (1998). *Основы метафизики*. Киев: Тандем, 15.

⁷ Мондін Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 18.

⁸ Гусева Т. Л. (2010). Очерк истории метафизики: от Платона до «докритического» Канта. *Философские науки*, 4, 175.

⁹ Гусева, Т. Л. (2010). Очерк истории метафизики: от Платона до «докритического» Канта. *Философские науки*, 4, 175.

¹⁰ Рьод, В. (2009). *Шлях філософії: з XVII по XIX століття*. Київ: Дух і Літера, 180.

парадигма, а лише етична, яка стала підставою таких метафізичних постулатів, як свобода, безсмертя душі й Бог. Внаслідок цього метафізичне ціле було замкнене у світі, всередині людини, природи, історії, метафізичне ціле більше не утворювало двох світів, чуттєвого та інтелігібельного, а тільки один світ – світ людини¹.

Кантівська деструкція метафізики, яку він здійснював на прикладі трьох складників спеціальної метафізики: спекулятивної психології, космології та теології, відкрила постметафізичному мисленню Європейського модерну нову перспективу. Стало очевидним, що будь-яка метафізика, яка абстрагується від фактичного досвіду і прагне піднятися до абсолютної та безумовної сутності, постаючи чистим Я, тотальним світом, або ідеалізованим Богом, може привести лише до уявних понять, уявних суджень та уявних проблем².

Якщо І. Кант мало цікавився онтологією, універсальною метафізикою, а більше уваги приділяв спеціальній метафізиці, таким її напрямом, як спекулятивна психологія, космологія і теологія, то М. Гайдегер підвів метафізику до її найважливішого завдання: до загальної онтології як учення про буття³. Якщо на першому етапі М. Гайдегер дотримувався аристотелівської парадигми і його метафізика була антропоцентричною, то на другому етапі він використав парменідівську парадигму і його метафізика стала онтоцентричною⁴.

Буття – все і з нього неможливо вийти. Але буття М. Гайдегера – це не статичне і нерухоме буття Парменіда, що виявляє себе у природі, а динамічне й мінливе, яке постає в історії⁵. Історія буття, за М. Гайдегером, відбувається як історія метафізики. Історія буття передусім означає, що сама метафізика є лише однією історією буття, що, крім неї, існують інші первні інших історій. Один із таких первнів М. Гайдегер вбачав у передісторії метафізики, представленій Анаксимандром, Гераклітом і Парменідом⁶.

Проблематичною у гайдегерівській парадигмі є історизація онтології і водночас онтологізація історії. Для М. Гайдегера іншої онтології поза історичною епіфанізацією буття не існує, і навпаки, у своїй основі історія – це ніщо інше, як епіфанія буття. Така історизація буття веде до радикальної іманентності та до своєрідного онтологічного пантеїзму⁷.

Отже, метафізика, пройшовши у своєму розвитку такі головні етапи, як метафізика онтології, метафізика гносеології і метафізика онтогносеології, завершила відповідний цикл. Вона розпочала свій розвиток із парменідівської парадигми і закінчила гайдегерівською парадигмою з її зверненням до поняття буття Парменіда. Остання велика парадигма метафізики поєдналася з її першою парадигмою.

References:

1. Azhimov, F. E. (2007). Ontologo-metafizicheskie proekty sovremennoj zapadnoevropejskoj filosofii. [Ontological and Metaphysical projects of Contemporary Western European Philosophy]. *Voprosy filosofii* [Philosophical Questions], 9. [in Russian].
2. Bahtin, M. M. (1979). *Jestetika slovesnogo tvorchestva* [Esthetic of verbal art]. Moscow: Iskusstvo. [in Russian].
3. Calin, S. D. (2006). *Logichnij slovník-dovidnik* [Logical vocabulary handbook]. Kharkiv: Fakt. [in Ukrainian].
4. Tsyap, A. (translator) (2010). *Filosofi. 60 portretiv* [Philosophers. 60 portraits]. Ternopil: Navchalna kniga-Bogdan. [in Ukrainian].
5. Gajer, M. (2007). *Svit Kanta: Biografija* [The world of Kant: Biography]. Kyiv: Junivers. [in Ukrainian].
6. Gegel, G. V. F. (1994). *Lekcii po istorii filosofii* [Lectures on History of Philosophy]. Saint Petersburg: Nauka, 2. [in Russian].
7. Guseva, T. L. (2010). Oчерк istorii metafiziki: ot Platona do «dokriticheskogo» Kanta. [Study on History of metaphysics: from Plato to “precritical” Kant]. *Filosofskie nauki* [Philosophical Sciences], 4. [in Russian].
8. Jaroshovec, V. (2010). Metodologichna refleksija istoriko-filosofskogo procesu [Methodological reflection of historical and philosophical process]. *Psihologija i suspilstvo* [Philosophy and Society], 1. [in Ukrainian].
9. Koret, Je. (1998). *Osnovy metafiziki* [The basics of Metaphysics]. Kyiv: Tandem. [in Russian].
10. Mondin, B. (2010). *Ontologija i metafizika* [Ontology and Metaphysics]. Zhovkva: Misioner. [in Ukrainian].

¹ Там само, 46.

² Гаєр, М. (2007). *Світ Канта: Біографія*. Київ: Юніверс, 156-157.

³ Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 51.

⁴ Там само, 52.

⁵ Там само, 52-53.

⁶ Цяп, А. (перекл.) (2010). *Філософи. 60 портретів*. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 85.

⁷ Мондін, Б. (2010). *Онтологія і метафізика*. Жовква: Місіонер, 53.

11. Rod, V. (2009). *Shljah filosofii: z XVII-XIX stolittja* [The way of Philosophy: from XVII to XIX centuries]. Kyiv: Duh i Litera. [in Ukrainian].
12. Shuman, A. N. (2001). *Filosofskaja logika: Istoki i jevoljucija* [Philosophical logic: Origins and Evolution]. Minsk: Jekonompress. [in Russian].
13. Sokolov, V. V. (2009). *Evropejskaja filosofija XV-XVII vekov* [European philosophy XV-XVII cent]. Moscow: Akademicheskij Proekt. [in Russian].
14. Svetlov, V. A. (2011). *Logika* [Logic]. Saint Petersburg: Piter. [in Russian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.22

Viktoriia BabiukORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9415-2264>*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

THE TRANSFORMATION OF THE RELEVANCE CRITERION: FROM THE BEGINNING TO NOWADAYS

In the paper, I consider the argument evaluation issue within informal logic. I focus on the relevance criterion, which belongs to the RAS-criteria model of argument evaluation. The purpose of the article is to find out the transformation of the relevance criteria understanding from the time of the RAS-criteria model emergence to nowadays. To achieve this goal, I, firstly, analyzed the specifics of an argument as the evaluation subject. Secondly, I reviewed the key notions of evaluation, such as goodness and soundness. Thirdly, I provide a comparative analysis of the relevance notion understanding in the 1970s and in the 2000s. The results of this research let us conclude, that relevance became the deliberate feature of an argument in general, but not just the criterion of a good argument. The critics, such as relevance criterion vagueness, unanalyzed and dependency of sufficiency criterion, were replied. Thus, the present understanding of relevance is broader, than it was at the beginning of informal logic. The role of this criterion became to be more important for argument analysis.

Keywords: argumentation theory, informal logic, argument evaluation, RAS-criteria, relevance.

Introduction. Argumentation theory is a normative discipline, which gives clear and universal rules for making an argument. Argument evaluation is one of the most discussed issues in the recent informal logic researches. This attention is caused by theoretical and practical value of such investigations.

Firstly, the establishing of universal criteria for such a procedure may help to rise argument's researching to fundamentally higher level. It lets unify approaches' diversity in terms of the evaluation criteria understanding.

Secondly, the practical competence to evaluate arguments professionally lets, on the one hand, avoid misunderstanding and deception. On the other hand, it takes communication to the higher level of reasonableness. The conversation's compliance to normative requirements prevents unprofessional and ineffective resolving conflict of views.

It is necessary to admit, that my research stands on informal logic methodology. The topicality of argument evaluation relates with the simultaneous presence of different approaches to understanding the evaluation criteria.

There is no unified understanding of relevance, sufficiency and acceptability today in spite of more than 30-year history of criteria-based argument evaluation. Furthermore, uncertainty of the RAS-criteria model today seems to have become larger than it looked like in the 1980's. The understanding of criteria's essence seems not so clear today, as at the time of the RAS-criteria model rising. This is due to the fact that it was enough time to rethink all peculiarities of criteria-based model. The questions about criteria's belonging to logics and about the possibility of its practical usage arise today.

There are many informal logicians, such as A. Blair, P. Bondy, T. Govier, R. Johnson, D. Hitchcock, C. Tindale, D. Walton etc., who researches argument evaluation nowadays. This issue is considered also by Ukrainian logicians, such as I. Khomenko.

The subject of this research is argument evaluation criteria and, in particular, the relevance criterion.

In this article I set several tasks. Firstly, I analyze the essence of argument evaluation criteria. Secondly, I reveal the peculiarities of the good/sound argument and argument/argumentation notions. Thirdly, I clarify contemporary interpretations of the relevance criterion.

1. The essence of evaluation criteria. The RAS-criteria model of argument evaluation has become commonly used within informal logic. It was formulated by R. Johnson and A. Blair in their fundamental work "Logical Self-Defense". It includes three criteria for argument evaluation, such as relevance, acceptability and sufficiency.

To start with, let us consider what the subject of argument evaluation is. For this purpose, let us notice a clear distinction between argument and argumentation within informal logic. For example, Goldman shows such a distinction in the next way:

“The term "argument" ... the product, or perhaps content, of argumentation, usually, for a set of sentences, or a set of propositions that might be expressed by means of such sentences(...) "Argumentation", by contrast, will refer to the process or activity of producing or deploying such a complex object”¹.

Blair’s position is similar:

“... a unit of argument, is a compound proposition consisting of a proposition together with a consideration that supports it, other things being equal”².

In my opinion, such approaches complement each other. Both of them show the distinction between argumentation and an argument as between the process of activity and its content. In the other words, argumentation is the part of conversation, on which an argument takes place. I agree, that an argument is that, which fills argumentation with substance.

Evaluation focuses on an argument as a specific type of reasoning, in which the premises give support to the conclusion. Particularly, the RAS-criteria model is intended to evaluate precisely argument’s goodness. In the other words, it cannot be a “good argumentation”, but only a “good argument”. Despite the fact, that argument evaluation aims to evaluate arguments logically, relevance, acceptability and sufficiency are rather epistemological than logical concepts. However, to my mind, it is possible to allow such a situation taking into account pragmatic focus of the evaluation’s subject. It is impossible to make such evaluation within classic logical methods, and argumentation theory is interdisciplinary researching field.

So, informal logic evaluates arguments. However, nobody can recognize and analyze an argument without the context of its usage, and without the communicative situation, on which it is involved³.

In my opinion, it is necessary to clarify the question, what the notions of soundness and goodness mean in the argument evaluation. For this, it is needed to analyze their distinctions.

So, let us analyze the notion of soundness. It includes a necessarily satisfaction of two conditions: the true premises and the valid inference⁴. In the other words, an argument can be evaluated as sound if and only if it is valid and all its premises are true. The distinction between soundness and validity is, firstly, that soundness includes not just inference process, but also a truth/false characteristic; secondly, soundness is a feature of argument, validity is the feature of inference process.

An argument is considered to be good within classic logic if it is formally valid and has true premises. However, validity is a logical criterion per se about the fact that logical methods don’t deal with premises and conclusion truth value⁵.

Thus, the notion of validity applies to the reasonings with inferential premises-conclusion relation. As Johnson notes, “An argument is valid just when it is impossible for the premises to be true and the conclusion false”⁶.

So, an argument’s validity is the feature of deductive inference. To say more, an argument’s strength is the characteristics of the inductive argument in contrast to validity as the feature of the deductive one. Therefore, in valid argument the conclusion follows deductively from the premises. However, the conclusion can be false in the case of the premises’ falsity.

The classic interpretation of validity deals with the kind of argument, which seems artificial and looks like “If P, then Q”. Therefore, it is unsuitable for a real argument analysis. The validity notion does not involve a pragmatic aspect of an argument. Furthermore, a valid inference does not mean a good argument. The inductively strong support often is enough for argument’s goodness. In addition, there are situations in real communication, in which the true premises with valid inference can’t provide the truth of the conclusion⁷.

Nevertheless, validity notion is widely used within informal logic. The emphasis of this concept’s understanding has moved. A real argument is not so simple, as merely deductive “If P, then Q” form.

¹ Goldman, A. (2003). An Epistemological Approach to Argumentation. *Informal Logic*, 23, 1, 51-63.

² Blair, J. A. (2004). Argument and Its Uses. *Informal Logic*, 24, 2, 137-151.

³ Ibid.

⁴ Bondy, P. (2010). Truth and Argument Evaluation. *Informal Logic*, 30, 2, 142-158.

⁵ Khomenko, I. (2013). Informal Logic: Between Logic and Epistemology. *Philosophy Study*, 3, 11, 1051-1060.

⁶ Johnson, R. H. (2017). Wohlrapp on the Criterial Side of Validity: Some Comments. *Informal Logic*, 37, 3, 223-229.

⁷ Hamblin, Ch. L. (1970). *Fallacies*. London: Methuen young books, 326.

In the real communication people often make arguments, which involve some assumptions or estimates. Such kind of an argument cannot be evaluated as deductive, because it is impossible to attribute the truth or false value to the premises¹. Concerning the question of validity in the case of argument evaluation, I should note, that there is counterpart of classic validity concept within informal logic. It can be called “informal” validity, which is involved to the RAS-criteria model. It’s significantly, that acceptability replaces truth, good argument replaces sound one within informal logic.

That is why I would like to analyze the notion of goodness. Good/bad are the most used characteristics for argument analysis within informal logic. Good argument is that, which is capable to produce justified belief in the conclusion via justified belief in its premises².

To my mind, it means that the relation between the premises and the conclusion has to provide the transmission of justification from one argument’s part to another. Such a connection makes an argument itself, and it can be deductive or inductive, and, furthermore, conductive or abductive type. In the other words, a good argument is that, which meets the RAS-criteria: its premises have to be acceptable for participants of the conversation, relevant to the conclusion, and they all together must be sufficient for supporting the conclusion.

To say more, many theorists suggest, that an argument can be evaluated as good, if it reaches its purpose. Therefore, an argument can be evaluated as good, if its purpose is agreement, even if premises are not true or don’t entail the conclusion. However, the question about truth doesn’t leave the argument evaluation. Some theorists tend to understand persuasion of the truth as the argument purpose³. In this issue I follow Blair’s approach, in which he distinguishes the variety of argument’s usage, and archiving the truth is only one of them⁴.

As it is known, informal logic aims to evaluate and analyze a real argument. That is why it has to give its own specific type of premise-conclusion relation. Such a relation must be reasonable, but it is not necessary for it to be namely valid. Premise-conclusion supporting is such a relation within informal logic. An argument is good, if such a support provides a reasonable passage from the premises to the conclusion. Let’s remind that the argument’s premises have to be relevant, sufficient and acceptable to achieve this goal. However, such criteria are rather epistemological, than logical⁵, while informal logic tends to be “logic of argument”. So, logical discipline uses epistemological criteria in its key goal, such as argument evaluation.

On my view, it would be the end of the argumentation theory, if it would be just a part of logic. I believe, the theory of argument has to be an interdisciplinary research study. I suppose, it is not possible to analyze a real argument by only logical methods because of the subject peculiarities. Argument evaluation becomes too complicated, when we put real persons as the participants of conversation, on which an argument takes place. That’s why appraisal involves also epistemological methods to analyze an argument. I would like to notice, that epistemology is understood in the broadest sense, as the theory of belief’s and other normative propositions justification⁶.

I must admit, that RAS-criteria can provide different levels of supporting. Consequently, an argument can be strong, in the case of strong supporting; weak if it has some support, but not enough to make an argument effective. An argument without some supporting is not considered to be an argument at all⁷.

Let us consider, what does mean effectiveness within argument evaluation. I suppose, it is an argument possibility to achieve the speaker’s goal. I must admit, that such a goal can varies in different speech acts. As Blair notes, argument’s aim is not just persuasion⁸.

What’s about support and entail distinction?

In this issue I agree with A. Blair, who suggest, that entailment can link two propositions, which are not relevant to each other. In addition, non-deductive argument can have relevant premises, which support the conclusion.

---

¹ Hitchcock, D. (2000). The Significance of Informal Logic for Philosophy. *Informal Logic*, 20, 2, 129-138.

² Goldman, A. (2003). An Epistemological Approach to Argumentation. *Informal Logic*, 23, 1, 51-63.

³ Ibid, 53.

⁴ Blair, J. A. (2004). Argument and Its Uses. *Informal Logic*, 24, 2, 137-151.

⁵ Govier, T. (1979). More on Deductive and Inductive Arguments. *Informal Logic*, 2, 3, 7-9; Woods, J. (2000). How philosophical is informal logic? *Informal Logic*, 20, 2, 139-167.

⁶ Blair, J. A. (2004). Argument and Its Uses. *Informal Logic*, 24, 2, 137-151.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

As I have spoken above, the premise-conclusion relation must not be necessarily deductive in the real argument. It means that inference is not an inherent condition of a good argument. The conclusion supporting by premises is enough to make a good argument.

Relevance is that, what provides the presence of such a link.

2. The recent interpretation of the relevance criterion. The notion of relevance seems to be clear for an ordinary person. To be relevant to some kind of situation is really important in everyday communication.

What does this notion mean within informal logic?

As Hitchcock notes, if the premises are to persuade rationally to accept the conclusion, they have to be related with the conclusion's acceptability, or, in the other words, they must be relevant¹.

Relevance within pragmatic approach of informal logic is understood as function, which keeps the conversation within productive boundaries².

If some part of discussion, proposed by the arguer, was evaluated as irrelevant, it just is excluded from the argumentation at all. Walton describes such a function as gatekeeping, because relevance helps to allow nothing, which doesn't relate to the dialogue purpose³.

The similar is present Blair's approach⁴. Primarily, I would like to describe shortly the understanding of relevance in "Logical Self-Defense". It's necessary for analyzing the distinctions between the early and contemporary approach to the relevance concept.

Let's remind, Blair and Johnson understood relevance in 1970s as one of three criteria for argument evaluation. The authors distinguish three basic fallacies in argumentation. The main criteria of argument evaluation compare with fallacies. There is irrelevant reason, hasty conclusion, problematic premise among them⁵.

The first one is particularly interesting to this research. Irrelevant reason occurs in the next case. The proponent puts forward a premise as a reason for the conclusion. This premise, which has to provide support for the conclusion with the other premises, doesn't satisfy the requirement of relevance. It is necessary to admit, the relevance criterion concerns a link between one premise and the conclusion. However, the evaluator must take into account all parts of an argument to have a complete understanding of argument's goodness⁶.

I must admit, there are many types of relevance in different approaches within informal logic. Blair and Johnson distinguish local and global relevance. The first plays the role of evaluation criterion, while the last one is broader notion and deals with the premise relation to the conclusion topic. In the other words, the premise can be globally relevant, but locally irrelevant. In such a case the argument is considered to be failure⁷. I would like to notice, that local relevance is the same, that Blair's premissary and Walton's probative relevance is⁸. So, what does mean for the premise to be relevant to the conclusion?

Blair defines it as "A proposition p1 is a relevant premise in a well-ordered argument by P to O for another proposition, q, if and only if: (a) p1 belongs to a constellation of propositions asserted by P (p1, p2, ..., pn), which P accepts and believes support q, and which P believes O will accept and will believe support q (q being a proposition P believes O does not accept), and P does this as an attempt to convince O of the acceptability of q; and (b) p1 lends support to the acceptability of q"⁹.

So, Blair and Johnson understood relevance as one of the three basic criteria for argument evaluation. However, in the 2000s Blair notes, that all three criteria require adjustment. Particularly, relevance has to play

¹ Hitchcock, D. (2000). The Significance of Informal Logic for Philosophy. *Informal Logic*, 20, 2, 129-138.

² Walton, D. (2004). *Relevance in Argumentation*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. Publishers, 311.

³ Ibid.

⁴ Blair, J. A. (2004). Argument and Its Uses. *Informal Logic*, 24, 2, 137-151.

⁵ Johnson, R. H., Blair, J. A. (1994). *Logical Self-Defense*. New York: McGraw-Hill, Inc., 312.

⁶ Ibid, 67.

⁷ Ibid, 69, 70.

⁸ Blair, J. A. (2012). *Groundwork in the Theory of Argumentation*. Berlin: Springer Science+Business Media B.V., 355; Walton, D. (2004). *Relevance in Argumentation*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. Publishers, 311.

⁹ Blair, J. A. (2012). *Groundwork in the Theory of Argumentation*. Berlin: Springer Science+Business Media B.V., 355.

the role of an argument, not just a good argument, criterion. Such an understanding of relevance means, that irrelevant premises cannot be in an argument at all¹.

In fact, an argument is impossible without the relevant link between the premises and the conclusion. Because, as Blair marks:

“...the judgement about whether grounds are relevant is one the arguer ... makes in deciding what belongs in the argument, one the interpreter makes in deciding what to attribute to the argument, and one the assessor makes in deciding whether they are both right”².

Blair claims about criticism of the relevance criterion within informal logic for the last 30 years. Firstly, logicians note about the relevance dependence on the sufficiency criterion. In the other words, sufficiency presupposes relevance. Secondly, it’s argued about the relevance ambiguity, or about the kind of relevance, which has to be the criterion. Thirdly, logicians point out the impossibility to analyze the relevance concept.

Blair responds to all three part of criticism. The first, he asks, what happens when one of the premises of an argument is irrelevant, and the hearer is invited to accept its conclusion on the basis of its premises”³.

To my mind, such a view can be understood in the next way. The premises together can have enough probative force to support the conclusion. However, such an argument is still irrelevant in the case, if at least one premise is irrelevant. In fact, we can just exclude this premise from the argument. Nevertheless, the original argument, which the arguer has made, contains the fallacy. To say more, the question about the arguer’s intention arises from such an assumption.

The second part of Blair’s argumentation deals with the irrelevance notion. Although sufficiency entails relevance, however, insufficiency doesn’t entail irrelevance. In the other words, all premises of an argument can be relevant to the conclusion, but all they together can be insufficient to give support to the conclusion⁴.

The second, Blair agrees with some ambiguity of the relevance type’s distinction. However, he claims, such vagueness does not prevent evaluating argument relevance. Local (or probative) relevance deals with argument goodness evaluation. While global (or, for example, dialogical or audience-relevance) is not a criterion of a good argument. So, only probative relevant propositions have to be counted as reasons for the conclusion. The third, the impossibility to make a philosophical analysis for the concept of relevance doesn’t imply the impossibility to use this concept for argument evaluation⁵.

That was about Blair’s rethinking of the relevance criterion. I must admit, many recent logicians tend to understand relevance as rather pragmatic, than semantic concept. They continue to consider the relevance criterion controversial⁶.

In particular, Hitchcock supposes doubtful of the requirement to each premise to be relevant to the conclusion as a necessary condition of argument goodness. He notes that adding the irrelevant premise to an argument will not make it bad. In the other words, an argument, which fulfills its function, is good in spite of some irrelevant reasons in it⁷.

In my opinion, an argument with irrelevant premise can be evaluated as good only in the case, when it is enough the other premises to support the conclusion, and such the added premise doesn’t mislead the hearer.

Conclusions. In summary, the concept of relevance is hardly reinterpreted in recent researches. I would like to say, that three main criticism reviewed above were replied. Relevance continues to be a normative requirement to an argument; furthermore, it becomes to be inseparable feature of an argument as a whole.

Today relevance is understood as related not just to premise-conclusion link, but to the dialogue and, furthermore, the audience. It is not possible to separate relevance from practice of its usage. This criterion cannot be analyzed on strictly theoretical ground. On my opinion, relevance tends to be a notion of applied epistemology. Its analysis goes beyond merely logics, involving epistemological notions. As the relevance

---

¹ Blair, J. A. (2004). Argument and Its Uses. *Informal Logic*, 24, 2, 137-151.

² Ibid, 146.

³ Ibid, 61.

⁴ Ibid, 137-151.

⁵ Ibid, 137-151.

⁶ Hitchcock, D. (2000). The Significance of Informal Logic for Philosophy. *Informal Logic*, 20, 2: 129-138; Walton, D. (2004). *Relevance in Argumentation*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 311; Woods, J. (2000). How philosophical is informal logic? *Informal Logic*, 20, 2, 139-167.

⁷ Hitchcock, D. (2000). The Significance of Informal Logic for Philosophy. *Informal Logic*, 20, 2, 129-138.

criterion deals with epistemological issues. However, its applied to an argument evaluation, which is logical procedure. To my mind, the recent understanding of argument's goodness lets to compare logical and epistemological parts to argument analysis within informal logic.

References:

1. Blair, J. A. (2004). Argument and Its Uses. *Informal Logic*, 24, 2, 137-151. [in English].
2. Blair, J. A. (2012). *Groundwork in the Theory of Argumentation*. Berlin: Springer Science+Business Media B.V. [in English].
3. Blair, J. A., Johnson, R. H. (1994). *Logical Self-Defense*. New York: McGraw-Hill, Inc. [in English].
4. Bondy, P. (2010). *Truth and Argument Evaluation*. *Informal Logic*, 30, 2, 142-158. [in English].
5. Goldman, A. (2003). An Epistemological Approach to Argumentation. *Informal Logic*, 23, 1, 51-63. [in English].
6. Govier, T. (1979). More on Deductive and Inductive Arguments. *Informal Logic*, 2, 3, 7-9. [in English].
7. Hamblin, Ch. L. (1970). *Fallacies*. London: Methuen young books. [in English].
8. Hitchcock, D. (2000). The Significance of Informal Logic for Philosophy. *Informal Logic*, 20, 2, 129-138. [in English].
9. Johnson, R. H. (2017). Wohlrapp on the Criterial Side of Validity: Some Comments. *Informal Logic*, 37, 3, 223-229. [in English].
10. Khomenko, I. (2013) Informal Logic: Between Logic and Epistemology. *Philosophy Study*, 3, 11, 1051-1060. [in English].
11. Walton, D. (2004). *Relevance in Argumentation*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. Publishers. [in English].
12. Woods, J. (2000). How philosophical is informal logic? *Informal Logic*, 20, 2, 139-167. [in English].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.23

Віталій Бринов

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
Україна*

ДІТИ СВІТЛА І ДІТИ ТЕМРЯВИ: ЕТИЧНА ПЛОЩИНА ХРИСТІЯНСЬКОГО РЕАЛІЗМУ

Vitalii Brynov

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3714-6524>

National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

THE CHILDREN OF LIGHT AND THE CHILDREN OF DARKNESS: ETHICAL DIMENSIONS OF CHRISTIAN REALISM

The article shows the concept of “Children of Light” and “Children of Darkness”, which is an ethical dimension of Christian realism. It is noted that Reinhold Niebuhr and the ideas of Christian realism had an influence on the social and political thought of the mid-twentieth century. The historical progress of society in search of individual freedoms is analyzed from the period of feudalism to the period of democratic capitalism. According to Niebuhr, it is found that “children of light” subordinate their desires to the common good and the general laws, and “children of darkness” are guided by selfish desires and they are the greatest threat to human society. It was found that the greatest problem of “children of light” is idealism and naivety, and the greatest danger of “children of darkness” is moral cynicism and the desire for power. Thereby Christians, as leaders of the positive society transformation process, need realism as their own ideological position.

Keywords: “children of light”, “children of darkness”, Christian realism, idealism, Christian ethics, Reinhold Niebuhr, neo-orthodoxy.

Ступінь наукової розробленості. Християнський реалізм Нібура є богослов'ям кризи, яке намагається переосмислити проблеми, які повстають перед церквою та суспільством, і знайти рішення у парадигмі неортодоксії як переосмислення християнського модернізму.

Невирішені раніше проблеми. Відсутній комплексний аналіз християнського реалізму як феномену протестантської публічної теології та християнської етики. Не проводилось цілісних досліджень з впливу християнського реалізму на суспільну мораль з середини ХХ ст. до теперішнього часу.

Метою статті є визначення, аналіз і характеристика “Дітей світла” і “Дітей темряви” як двох етичних моделей людської поведінки у демократичному суспільстві, за концепцією християнського реалізму Рейнхольда Нібура.

Основний матеріал. Християнство в усі часи мало формуючий та трансформуючий вплив на суспільство через проголошення моральних орієнтирів та втілення життєвих моральних принципів у суспільстві. Найголовнішою рисою християнського соціального вчення є здатність знаходити практичні відповіді на складні питання, які виникають через розвиток технологій та суспільні кризи.

Саме тому Рейнхольд Нібура був популярним християнським філософом у часи суспільних криз в Америці. Його ідеї набули найбільшого поширення під час Другої Світової війни та на початку Холодної війни між США та СРСР. Християнський реалізм Нібура слугував моральним фундаментом для розвитку політичного реалізму, особливо у сфері міжнародних відносин.

Серед співавторів класичного реалізму були, зокрема, Джордж Кеннан, який був архітектором та ідеологом холодної війни як політики стримування СРСР, та Ганс Моргентау, який класифікував шість принципів класичного політичного реалізму. Джордж Кеннан також відомий своєю телеграмою довжиною більш ніж 5000 слів, яку він надіслав 22 лютого 1946 року з посольства США у Москві

на запит міністерства фінансів США. Ця телеграма містила роз'яснення зовнішньої політики Радянського Союзу, і стала ідеологічною основою політики стримування СРСР.

Політичний реалізм опонував оптимістичному сприйняттю міжнародних відносин, так само і християнський реалізм опонує оптимістичним поглядам на суспільні відносини та на роль християнських ідей у суспільстві та політиці.

За думкою Нібура, для оптимізму щодо суспільного прогресу і розвитку цивілізації немає підстав. Через гріх, який панує у людях, великі людські спільноти швидше здатні на погані вчинки, аніж на добрі. Тому, незважаючи на те, що кожна людина окремо може бути доброю, чесною, справедливою та такою, що прагне добра, у спільноті вона стає більш вразливою до маніпуляцій та закликів, які апелюють до егоїстичної природи.

Демократичні цінності, зародилися із боротьби буржуазного класу проти аристократії і церковних правителів. Саме через такий підхід можна вважати демократію такою, що надає рівні можливості для усіх членів суспільства: “В ідеалі демократія – це постійно діюча форма суспільно-політичної організації, яка віддає належне двом вимірам людського існування: духовному зростанню людини та її соціальному характеру; унікальності та різноманітності життя, у той же мірі, що і загальним потребам усіх людей”¹. Але демократія – це не лише свобода. Вона лише реалізується як свобода у рамках дозволеного порядком. Таким чином, разом із суспільними відносинами з'являються обмеження для особистості. І, незважаючи на те, що людина потребує свободи для саморозвитку і демонстрації своїх здібностей, тим не менш вона потребує суспільства, як суспільна істота. Самореалізація людини відбувається через відповідальні та взаємні відносини з іншими.

Демократичне суспільство також містить у собі стримувачі та запобіжники, які з одного боку сповільнюють розвиток та прогрес, а з іншого – роблять суспільну систему більш стійкою до узурпації окремою людиною або суспільною групою, збільшують запас міцності системи. Таким чином, суспільний порядок є благом і для окремого індивіда, і для суспільства, тому що людина в повній мірі розкривається як особистість лише у суспільстві.

Свого часу демократія виникла як протест проти надмірної влади існуючих еліт, і таким чином розширила індивідуальні свободи та можливості для окремої людини у суспільстві. Середньовічні католицькі філософи вважали розвиток буржуазного суспільного ладу повстанням проти універсального (загального) закону та війною проти існуючих інституцій, які розвивалися протягом значних проміжків часу і мали на меті досягнення та збереження суспільної та міждержавної гармонії. Але новий, більш секулярний, буржуазний суспільний лад не був суто раціоналізацією егоїстичних інтересів особистостей або суспільства, і тому не є нищівним за своєю природою, хоча буржуазний індивідуалізм, у своїх надмірних проявах, може завдати шкоди суспільству та суспільному ладу.

Ідеї відносин, побудованих на егоїстичних інтересах замість моральних принципів, були висловлені ще Нікколо Мак'явеллі у праці “Державець”². Нібур зазначає: “Аморальний “Державець” Мак'явеллі, який не знає жодного закону крім своїх бажань та сили, взяв на себе весь тягар католицької критики проти модерного світу. Він започаткував цілу низку моральних циніків у міжнародних відносинах”³. Незважаючи на появу циніків у суспільно-філософській думці ще за часів Ренесансу та Реформації, Нібур не погоджується з католицькою думкою щодо передумов розвитку нацизму ще з часів Реформації, але погоджується з тим, що прагнення до свободи з часів Реформації перетворилось на інституційну боротьбу проти церкви, і разом з тим поширило у людях зневіру у релігії, чим дало привід для появи цинічних ідеологій.

Ідеалісти, які шукали свобод для людей, вважали що різні інтереси переважаючого середнього класу всередині країни будуть виступати запобіжниками один для одного. Але вони також помилково вважали, що повна і нерегульована свобода у відносинах між країнами буде сприяти розвитку і встановленню гармонії між країнами. Приклад нацистської Німеччини доводить, що вони помилялись, і Друга Світова війна демонструє нікчемність угод, які не підкріплені силою. Зокрема, після Першої Світової війни Німеччині було заборонено мати армію, але нарощення Гітлером військового потенціалу не призвело до жодних санкцій, крім глибокої стурбованості. Така ж сама реакція США була відповіддю на захоплення Польщі.

¹ Niebuhr, R. (2011). *The children of light and the children of darkness: A vindication of democracy and a critique of its traditional defense*. Chicago: The University of Chicago Press, 3.

² Мак'явеллі, Н. (2007). *Державець*. Харків: Фоліо.

³ Niebuhr, R. (2011). *The children of light and the children of darkness: A vindication of democracy and a critique of its traditional defense*. Chicago: The University of Chicago Press, 8.

Цей приклад наочно демонструє, по-перше, нікчемність ідей ідеалістів проти справжнього зла і справжніх проблем, и по-друге, світоглядну розбіжність між ідеалістами та циніками.

Нібур пропонує використовувати поняття “дітей світла” та “дітей темряви”, для позначення осіб різної світоглядної спрямованості.

Висвітлюючи цю важливу відмінність більш повно, ми цілком можемо позначити моральних циніків, які не знають закону, окрім їхньої волі та інтересів, за допомогою біблійного позначення «діти цього світу» або «діти темряви». Тих, хто вважає, що особистий інтерес повинен підкорятися вищому закону, можна було б назвати «дітьми світла». Цей розподіл скоріше довільний, ніж чіткий; тоді як зло – це завжди відстоювання деякого особистого інтересу, який не зважає на загал, будь то безпосередня спільнота, або загальнолюдська спільнота, чи загальний світовий порядок. З іншого боку, добро – це завжди гармонія цілого, на різних рівнях¹.

Звісно, відданість спільноті на більш локальному рівні може бути злом для спільноти більш глобального рівня. Мафіозні клани чи терористичні угруповання віддані своїм локальним спільнотам. Тому дітьми світла краще вважати тих, хто підпорядковує егоїстичні інтереси особистості універсальним законам людства, та шукає гармонії з більш загальним добром. Біблія говорить, що “...сини цього світу в своїм поколінні мудріші, аніж сини світла” (Луки 16:8). Нібур вбачає нерозумність дітей світла не стільки у тому, що вони недооцінюють силу та підступність дітей темряви, скільки у тому, що вони недооцінюють силу самовпевненості, яка підштовхує суспільство до анархії. І навпаки, діти темряви прекрасно усвідомлюють егоїстичні поклики всередині кожної людини, кожного суспільства на всіх рівнях, та активно користуються цим для дестабілізації відносин між людьми.

Людська цивілізація розвинулась та досягла сучасної величі саме тому, що люди домовлялись між собою, знаходили компроміси і поступались своїми інтересами заради загального блага. У середні віки, домінуюче положення у суспільстві займала аристократія та церковні лідери, які насаджували глибоко релігійну модель суспільства. У епоху Відродження, під час буржуазної революції, значно поширились ідеї секуляризму. І незважаючи на релігійну компоненту конфлікту між старим та новим світовим порядком, не можна вважати це повстанням дітей темряви проти дітей світла.

Старі еліти, аристократи та церковні лідери, вбачали у християнстві ідеї загального добра та закони, завдяки яким можна буде досягти гармонії і балансу суспільства. Але нові буржуазні еліти, що вийшли з середнього класу, боролись саме проти зловживань з боку верхівки влади і мали підтримку вірян², і тому їх метою теж було загальне благо і покращення життя у суспільстві. “Конфлікт між аристократами і середнім класом, між вченими і священством... був конфліктом між праведними та менш праведними дітьми світла, у якому обидві сторони не усвідомлювали згубність особистої зацікавленості в усіх ідеальних досягненнях і намаганнях людської культури”³.

Підсумовуючи вищесказане, діти світла не обов’язково мають сповідувати якусь релігію або мати духовний сан. Вони можуть надихатись своїми внутрішніми моральними переконаннями або світськими ідеями, які, тим не менш, слугують загальнолюдському благу і не мають егоїстичних мотивів.

Інше питання полягає у тому, що саме є коренем проблеми цинізму та егоїстичних інтересів дітей темряви. Деякі секулярні ідеалісти вважають, що від зіпсованості людей повинні утримувати політичні інституції. Інші вважають, що люди будуть добрими, якщо буде знищено зло, яке коріниться у несправедливій економіці і розподілі благ. Є і такі як сцієнтисти, що вважають зло проявом необізнаності і шукають ідеальної системи освіти, яка б могла продукувати освічених та добрих громадян.

Нібур вважав, що тим згубним чинником, який призводить до морального цинізму та егоїзму, є первородний гріх людства. Християнське вчення про первородний гріх є одним з головних постулатів християнського реалізму. Саме через зіпсованість людства немає підстав бути оптимістами щодо майбутнього цивілізації. Саме зіпсованість людства перешкоджає втіленню в життя ідеалістичних проєктів та “повітряних замків” ідеалістів. Тому, хоч як ідеалісти не бажали

¹ Там само, 9.

² Лютер М. (2020). К християнському дворянству немецкой нации. Библиотека Гумер. <https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/lyuter/15.php>. (2020, березень, 20).

³ Niebuhr, R. (2011). *The children of light and the children of darkness: A vindication of democracy and a critique of its traditional defense*. Chicago: The University of Chicago Press, 15.

б доброго, їх плани приречені на фіаско, якщо не враховувати схильність до зла у кожній людині через первородний гріх.

Опонуючи філософським школам оптимістів, які не визнають гріховності природи людини і вважають людину в цілому доброю істотою, Нібур пише: “Ніяка школа не може пояснити, як виходить, що добра у своєму естві людина може побудувати тиранічні політичні організації, або навіщо вона будує компанії, що зловживають недоліками економіки, або як такі люди засновують фанатичні та забобонні релігійні організації”¹.

Розмірковуючи над природою людини, Нібур зазначає двовимірну спрямованість людської волі. У першому вимірі воля людини спрямована на виживання та безпеку, як у будь-якої тварини. Але другий вимір людської волі спрямований на самореалізацію, і для людини “воля-до-життя трансформується у волю-до-самореалізації, яка включає у себе самовідданість у взаємовідносинах з іншими людьми”². Ця теза підтверджується і словами Ісуса Христа: “Хто душу свою зберегає, той погубить її, хто ж за Мене погубить душу свою, той знайде її” (Матвія 10:39). Але з іншого боку, воля-до-життя може також трансформуватись у волю-до-влади, або іншими словами, “бажання отримати владу і славу”³. Тому, у зростаючих соціальних групах, конфлікти заради виживання та безпеки поступово перетворюються у конфлікти заради захисту своєї влади та престижу.

Разом із схильністю людини гуртуватись за якимось спільними ознаками, такі конфлікти перетворюються у конфлікти між ідентичностями, класові конфлікти, расові конфлікти тощо. І незважаючи на усвідомлення небезпеки, що йде для всього суспільства від таких сутичок, жодна сторона не погоджується припинити ворожнечу через якісь філософські або світоглядні аргументи, бо коріння конфліктів знаходиться у самій природі людини.

Нібур бачить у волі-до-справжнього-життя та волі-до-влади трансформацію волі до виживання і згідно доктрини первородного гріха, кожна людина має у собі розбіжність між цими двома волями. Оцінка та розуміння різниці між ними ускладнюється тим, що воля-до-влади “неминуче самовиправдовує себе у будь-якій моральній системі як найбільш сприйнятлива для поведінки окремої людини”⁴. Тому людині набагато простіше спотворювати загальнолюдські ідеали, ніж дотримуватись їх.

Ця здатність егоїстичних схильностей людини мімікрувати та проявляти себе у будь-якій соціальній системі призводить до того, що діти темряви можуть користуватись будь-якими інструментами, які початково були застосовані дітьми світла для загального блага. Наприклад, ідеї вільного ринку та економічних свобод, які проголошував Адам Сміт, у своїй основі мали ідеї пріоритету загального блага:

*Доброчесна людина у будь-який час готова пожертвувати своїм особистим інтересом задля інтересів спільноти, до якої вона належить. Вона так само бажає, щоб інтереси спільноти або суспільства поступались більш широким інтересам держави, до складу якої спільнота входить. Тому вона повинна бажати, щоб інтереси держави приносились у жертву ще більш широким інтересам усього світу, інтересам величезного суспільства чуттєвих та розумних істот, які мають безпосереднього управителя та суддю – Бога*⁵.

Таким чином, за Нібуrom, капіталісти та прибічники ринкової економіки є дітьми світла. Але універсалізм, економічні свободи та рух капіталу також надають потужний інструмент у руки дітей темряви, які радо ним користуються, щоб задовольнити свої, егоїстичні потреби. Нібур це пояснює таким чином: “Вчення, яке мало б гарантувати економічні свободи для особистості, перетворилося на ідеологію величезних корпоративних структур пізнього капіталізму, які застосовували та продовжують застосовувати його щоб уникнути належного політичного контролю над їхнім економічним впливом”⁶. Далі він доводить, що там де Сміт вбачав появу міжнародної гармонії, наразі панує міжнародний корпоративний капіталізм, який задля розширення влади нехтує як моральними настановами, так і політичними запобіжниками.

¹ Niebuhr, R. (2011). *The children of light and the children of darkness: A vindication of democracy and a critique of its traditional defense*. Chicago: The University of Chicago Press, 17.

² Там само, 19.

³ Там само, 20.

⁴ Там само, 21.

⁵ Сміт, А. (1997). *Теория нравственных чувств*. Москва: Республика, 231.

⁶ Niebuhr, R. (2011). *The children of light and the children of darkness: A vindication of democracy and a critique of its traditional defense*. Chicago: The University of Chicago Press, 26.

Політичний лібералізм вбачає модель гармонійного суспільства таким чином: баланс між особистими та загальними інтересами досягається через раціоналізацію егоїстичних бажань особистості та їх використання їх за принципом “добре мені – добре всім”. Якщо ж таке використання неможливе, уряд повинен запобігти конфлікту особистих бажань у суспільстві. Щодо успіху цієї моделі, скептицизм Нібура обумовлений одновимірним сприйняттям людської природи, яке не враховує волю-до-влади і бачить тільки волю до виживання.

Отже, з точки зору класової боротьби, повнота влади спочатку належала аристократичним елітам. Після Ренесансу і поширення ліберальних ідей в економіці та політиці більша частина влади перейшла до буржуазного середнього класу. Середній клас був зацікавлений у розширенні економічних та політичних свобод для особистості. Але суспільні зміни, які принесла з собою ліберальна демократія, не вирішували проблем і не позбавляли страждань робітничого класу.

Тому Нібур згадує марксизм як ідеологію захисту бідних. Їх кінцева ціль дуже подібна до цілі ліберальних демократів, але вони вибирають революційний і руйнівний метод встановлення загального анархічного порядку: “Марксизм також був впевнений, що після перемоги нижчих прошарків суспільства, виникне нове суспільство, у якому пануватиме саме така гармонія між суспільними силами, про яку згадував Адам Сміт у контексті будь-якого суспільства”¹.

Саме через непримиримість і заклики до тотальної боротьби з старою системою ідеї марксизму нищівно критикувалися Католицькою Церквою. Навіть можна вважати, що соціальна доктрина Католицької Церкви була артикульована як альтернатива позиція щодо захисту прав бідних та соціального захисту взагалі. У енцикліці “*Rerum Novarum*” Папи Лева XIII, йдеться про неприродність соціальних ідей марксизму та потребу соціального захисту бідних².

Таким чином, Нібур послідовно демонструє, що суспільство розвивалося шляхом еволюційного або революційного оновлення суспільного договору із поступовим збільшенням впливу окремої особистості на суспільні процеси. Чим більш широке залучення людей до суспільно-політичних процесів, тим більш гармонійним і збалансованим стає суспільство.

Але діти темряви, успішно маніпулюючи недоліками суспільно-політичного устрою або егоїстичними бажаннями окремих людей, можуть захопити владу і після встановлення режиму знищити всі особисті свободи громадян, як це зробили нацисти.

Аналізуючи ідеї і прагнення людей та спільнот, Нібур пише, що дітям світла потрібно озброїтись мудрістю дітей темряви, але уникати їхньої злості та мерзенності. Це означає розуміти потенціал егоїзму у людському суспільстві і не шукати виправдань його використанню, але знати, що хто-небудь неодмінно буде застосовувати цей потенціал. “Діти світла повинні мати мудрість, щоб відволікати, відхиляти, стримувати або використовувати егоїстичні інтереси окремих особистостей або спільнот, заради загального блага суспільства”³.

Висновки та перспективи дослідження. Виявлено, що “Діти світла” – це прибічники загального блага, що згодні підпорядковувати свої егоїстичні інтереси потребам суспільства для загального блага. “Діти темряви” – це егоїсти і циніки, які керуються тільки своїми бажаннями, зловживають відносинами у суспільстві та прагнуть тільки вигоди, сили і могутності для себе.

Найголовнішою проблемою “дітей світла” є ідеалізм та наївність, через що вони легко стають інструментами в руках дітей темряви через відстороненість від суспільних процесів або вразливість до маніпуляцій. “Діти світла” повинні бути прагматичними, співпрацювати між собою та розуміти тактику і методи “дітей темряви”, щоб ефективно їм протистояти.

Подальші перспективи дослідження полягають у виявленні спільних цілей громадських або політичних спільнот, задля того щоб сучасні “діти світла” успішно протистояли “дітям темряви”. Окремо можна проаналізувати популізм з точки зору християнського реалізму, та визначити перспективи цього соціального явища.

¹ Niebuhr, R. (2011). *The children of light and the children of darkness: A vindication of democracy and a critique of its traditional defense*. Chicago: The University of Chicago Press, 31.

² Vatican (2020). *Leo XIII. Rerum Novarum. Encyclical of Pope Leo XIII on capital and labor*. <http://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html> (2020, березень, 20).

³ Niebuhr, R. (2011). *The children of light and the children of darkness: A vindication of democracy and a critique of its traditional defense*. Chicago: The University of Chicago Press, 41.

References:

1. Niebuhr, R. (2011). *The children of light and the children of darkness: A vindication of democracy and a critique of its traditional defense*. Chicago: The University of Chicago Press. [in English].
2. Vatican (2020). *Leo XIII. Rerum Novarum. Encyclical of Pope Leo XIII on capital and labor*. <http://www.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html> (2020, March, 20). [in English].
3. Luther, M. (2020). K khristianskomu dvoryanstvu nemetskoy natsii [To the Christian Nobility of the German Nation]. *Biblioteka Gumer* [Gumer Library]. <http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/lyuter/15.php> (2020, March, 20). [in Russian].
4. Machiavelli, N. (2007). *Derzhavets* [The Prince]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
5. Smith, A. (1997). *Teoriya нравstvennykh chuvstv* [Theory of moral sentiments]. Moscow: Respublika. [in Russian].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.24

Марьяна Тимонина

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна

Карина Кулик

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна

КІНЕМАТОГРАФІЧНА ЕСТЕТИЗАЦІЯ НАСИЛЬСТВА У КОНЦЕПЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ПОДІЇ

Mariana Timonina

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1719-0213>

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Karyna Kulik

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6875-7446>

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

CINEMATIC AESTHETICIZATION OF VIOLENCE BY THE PHILOSOPHY OF EVENTS

The article deals with the issues of the cinematic aestheticization of violence in the concept of event philosophy. The process of aestheticizing violence began in ancient times, but only in the mid-twentieth century, it becomes the largest. Over time, violence from an ugly and violent instrument has transformed into something beautiful, aesthetically appealing. In this context, the philosophical concept of Alain Badiou needs special attention. Speaking of violence in a broad sense, it should be noted that it is the suppression of the will of one living being by another. For the first time, violence has emerged in ancient culture. Bloody sights were widespread in Ancient Greece, Egypt, and Rome. These ancient cultures were almost based on the principle of violence as imprisonment, torture leading to death. The Middle Ages offer their vision of violence in the carnival culture. Although the Renaissance era offered a new attitude to man as a creature of value, almost equal to God, violence was not expunged, but only gained a new lease in the Inquisition Institute. The sophisticated methods of torture for the sake of information have brought violence to the level of law. The New Time was to stop the process of becoming violent by supporting the idea of human rights. But it is etched in human nature and has not even become less significant.

Keywords: freedom, eventivity, violence, Alain Badiou, cinema, art, aestatization.

Актуальність: процес естетизації насильства розпочався ще у стародавні часі, але лише у середині ХХ сторіччя набув найбільшого масштабу. Візуальні види мистецтва, аудіовізуальні та статичні приймали насильство за новий інструмент впливу на реципієнта, щоб підвищити видовищність своїх продуктів. Як слідство, насильство з потворного та жорстокого інструменту трансформувалось у дещо прекрасне, естетично привабливе. Ця трансформація відбулась завдяки певній «події» у соціокультурному житті.

Особлива увага у статті приділятиметься мистецтву кіно, адже воно найбільш яскраво демонструє подієві трансформації процесу естетизації насильства у ХХ-ХХІ століттях. Починаючи з моменту народження кіно як відокремленого виду мистецтва, насильство як елемент суспільства починає входити у кіномову. Цей вхід мав статися, тому що розвиток рухаючого мистецтва проходив за власним особливим планом, що передбачав появу, розквіт, зміну форм та методів згідно з потребами оточуючої культури з її розумінням мистецтва.

Мета: виявити та розкрити сутність події, що призвела до початку процесу естетизації насильства у кінематографі.

Виклад основного матеріалу: тему події можна виявити у Ж. Бодрійяра, Ж.-Л. Нансі, Ж. Рансьєр, К. Лефора і ін., але головним чином вона асоціюється з філософією А. Бадью.

Подієвість є значущим виміром життя будь-якого індивіда як екзистенціального і соціального практика. Кожна людина володіє відповідним досвідом і виносить судження про подію. При вдумливому ставленні до фактів повсякденності, ми завжди в змозі дати собі звіт, чи дійсно з нами щось відбувається, або мають місце лише варіації вже сформованих життєвих обставин. Причому подієвість або її відсутність не визначається кількістю, інтенсивністю подій: індивідуальне життя може бути перевантажене «подіями», і при цьому у ньому зовсім нічого не відбуватиметься. Аналогічним чином, може здаватись, що соціальне життя доволі активне, мас-медіа можуть щогодини виявляти, продукувати новини, але надмірність інформації парадоксальним чином викликає відчуття, що соціальне життя циркулює по давно встановлених нормах, і в цілому не змінюється нічого.

Аналізуючи поняття події, особливої уваги потребує філософська концепція А. Бадью, яка розглядає подію як ключовий термін, дозволяє зв'язати воедино, зберегти і при цьому істотно модифікувати традиційні філософські категорії буття, істини і суб'єкта, які філософ розглядає у розрізі науки, політики, мистецтва та кохання.

Мистецтво дає початок особливому естетичному ставленню до усієї соціокультурної ситуації у світі. Також це ставлення народжується завдяки сприйняттю людиною оточуючого середовища за допомогою вродженої чуттєвості. Індивіду властиве зосередження власних інтересів у самому собі, аби використати їх задля проявів тілесного або чуттєвого порядку. Ці механізми потрібні тільки для того, щоб особистість мала змогу перебудувати себе згідно з власними бажаннями та очікуваннями оточуючого її соціуму. А культура екранна у цьому випадку буде джерелом різних форм особистості, своєрідною підказкою. З часом образи, що подаються візуальними видами мистецтва, набувають інтенсивності, адже мистецтво починає використовувати нові методи посилювання впливу на реципієнта (особистість). Одним з ключових методів стає насильство.

Говорячи про насильство у широкому сенсі, слід зазначити, що це є придушення волі однією живою істотою іншої. У вузькому розумінні насильство являє собою не тільки змушенням одної особистості іншою, позбавлення свободи дії особистості у рамках її мислення, а й нанесення фізичного і морального болю, каліцтв.

Вперше насильство з'являється в античній культурі. Криваві видовища були надзвичайно розповсюджені у Стародавній Греції, Єгипті та Римі. Ці давні культури майже будувалися на принципі насильства як позбавлення волі, катування, що вели до смерті. Середні Віки пропонують власне бачення насильства у культурі карнавалу. І хоча епоха Ренесансу запропонувала нове ставлення до людини як істоти цінної, майже рівної Богу, насильство не було викреслене, а тільки набуло нового виходу у інквізиційному інституті. Витончені способи катування задля отримання інформації винесли насильство на рівень законодавства¹.

Новий Час мав зупинити процес становлення насильства за допомогою підтримки ідеї прав людини. Але воно закарбувалося у людській природі і навіть не стало менш значущим.

Залишаючись важливим елементом буття, насильство виходить вперед у XIX-XX століттях як новий спосіб демонстрації та збудження свідомості глядачів мистецтва, при цьому його кількість у реальному житті починає знижуватись. Такі зміни обумовлені зменшенням кількості жорстокості і придушення волі у реальності. Але сутність особистості є у потребі спостерігати певну кількість насильства якщо не в житті, то хоча б навкруги. Так єдиним способом якісного показу насильства для задоволення потреб стає мистецтво.

Щодо способів осмислення насильства та його репрезентації, то вони змінюються з ходом розвитку культури². У другій половині XX століття цей процес дійшов до піку. Причиною цього науковці називають певну культурну, соціальну ситуацію, але слід відмітити, що радикальна зміна осмислення насильства виникла як відповідь на запит: сукупність особистостей більше не могла розуміти насильство минулим чином. Поштовхом для початку цих змін має стати подія.

Визначаючи термін «події» у роботі А. Бадью та Ф. Тарбі «Філософія і подія. Бесіди з коротким введенням в філософію Алена Бадью» філософ зазначає: «подія – це те, що змушує проявитися можливості, яка була невидимою або навіть немислимою. Сама по собі подія не є створенням тієї чи іншої реальності; вона – лише створення можливості, вона відкриває можливість. Вона вказує нам, що існує можливість, яка була не відома. У певному сенсі, подія – це тільки пропозиція. Вона

¹ Тропинина, И. Г. (2012). Эканное насилие и способы его эстетизации в современной культуре: автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата философских наук. Волгоград: Волгоградский государственный социально-педагогический университет.

² Там само.

пропонує нам щось. Все буде залежати від того, як буде підхоплена ця можливість, запропонована подією, як вона буде опрацьована, вбудована в світ, розгорнута в ньому. Це я називаю «процедурою істини». Подія створює можливість, але потім потрібна робота – колективна в разі політики, індивідуальна в разі художньої творчості, – щоб ця можливість стала реальною, тобто вписалася крок за кроком в світ. Мова тут про наслідки в реальному світі, викликані тим розривом, яким є подія. Я говорю про істину, оскільки створюється щось, яке висловлює не просто закон світу, але його істину»¹. Автор акцентує увагу, що подія є створенням в світі можливості процедури істини, але вона не створює цю саму процедуру істини.

А. Бадью визначає мистецтво одним з чотирьох умов істини, аргументуючи це тим, що воно ставить філософії наступні питання на трьох рівнях:

1. Множинність. Мистецтво – досить сильний приклад присутності множинності в істинах, що, в свою чергу, ставить питання про наявність спільного принципу для музики, живопису, скульптури; питання про наявність мистецтва, яке втілює у собі всі інші види, якогось вищого мистецтва.

2. Відношення між буттям та явищем: мистецтво – це форма істини, яка у найбільшій мірі залучена у чуттєве. Художній ефект – повністю у чуттєвому: це те, що ми бачимо або чуємо, тобто ми знаходимося у порядку явища, у тому що являється. Але, все ж таки, ми відчуваємо, що тут присутнє щось істотне.

3. Питання про відношення між універсальністю та відносністю. Мистецтво, із всіх процедур, у найбільшій мірі залучене у різноманіття культур, мов, історичних трансформацій, воно змішане з релігією, культурними утвореннями; воно ставить питання про існування первинних мистецтв; наявності однієї історії мистецтва чи декількох².

Конкретизуючи поняття художніх подій А. Бадью пише: «художні події – це крупні зміни, які майже завжди зачіпають питання про те, що має цінність форми, а що не має»³. Історія мистецтв демонструє, що поступово у область форми включались речі, які до цього вважались безформними. Прикладом може бути рух до абстракції у живопису, чи до модифікації тональності у музиці. Художня подія – це завжди прихід до форми або розвиток в якості форми галузі, яка раніше вважалась галуззю, що ухиляється від мистецтва, тобто відбувається винахід галузі форми, яка раніше не сприймалася або заперечувалась; знаменує прихід нової форми.

Приймаючи до уваги кіно як вид мистецтва, можна сказати, що кінематографічні засоби і методи теж зазнали змін завдяки художній подієвості. Насильство як елемент кіномови виходить вперед і стає одним із новаторських засобів репрезентації. Раніше безформне, а тепер безпосереднє, воно допомагає режисерам відобразити те, що раніше було прихованим та недоступним до показу. Стаючи одним із об'єктів кіноіндустрії, яка розвивається, насильство допомагає зробити демонстровані образи більш яскравими. Наприклад, сер Альфред Хічкок у своїх кінострічках почав використовувати сцени відвертого аглітизованого насильства для посилення ефекту саспенсу, у якому створював свої шедеври. У цьому випадку британський режисер стає художнім суб'єктом у класичному розумінні – творцем естетичного, носієм естетичної активності, а його витвори – художніми об'єктами.

На відміну від класичного погляду, що художнім суб'єктом є художник-новатор, А. Бадью пропонує принципово нову позицію та, підтримуючи Ж. Делеза, висловлює думку, що художній суб'єкт, який задається художньою подією, – це система витворів. Суб'єкт, у цьому випадку, знеособлений, його не потрібно асоціювати з певним автором. А. Бадью пропонує термін «конфігурація» для визначення того, що система витворів, а не один витвір, конфігурує нову суб'єктивність⁴. Відштовхуючись від поняття що суб'єктивність означає можливість нової Ідеї, автор вважає, що художнє включення завжди виникає за рахунок особистого прийняття цієї Ідеї, включення до неї. Включення визначає те, що людина може через зв'язок з цією Ідеєю чути те, що не чула, бачити те, що не бачила. Суб'єкт виступає реальністю Ідеї, тим, що робить її можливою. Реальність Ідеї – суб'єкт певного періоду, те, що орієнтує його, що змушує існувати і що робить його реальним⁵.

Істиною ж у цій ситуації, за думкою А. Бадью, стає родова множинність подієвих наслідків змін мистецтва. Цікавим є те, що у мистецтві, більше ніж в інших умовах, можливо побачити, що подієві зміни виявляють істину попереднього періоду. Прикладом можуть бути несподівані музичні елементи

¹ Дюркгейм, Э. (1991). *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва : Наука, 17.

² Там само, 85-87.

³ Там само, 88.

⁴ Там само, 89.

⁵ Дюркгейм, Э. (1991). *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва: Наука, 94-95.

у стрічках Альфрена Хічкока, що лякають глядача, а також модернізація цього прийому у ХХІ сторіччі на відміну від режисерів 40-х-50-х років, таких як Віктор Флемінг, Френк Каппа.

Висловлюючи думку щодо сучасного мистецтва А. Бадью зазначає, що ми знаходимося у тому проміжку часу, коли нова Ідея ще не прийшла. Також пропонує відмовитись від терміну «популярне мистецтво» та замінити його на «розважальне», аргументуючи це тим, що ні в якому сучасному мистецтві не має нового винаходу, воно базується на академічних ідеях, а, отже термін «популярне мистецтво» позбавлений змісту. Приводячи приклад групи Beatles, філософ стверджує, що вона мала успіх тільки тому, що включила до своєї творчості багато з академічного репертуару. Автор акцентує увагу, що у кожній сучасній музиці є академічна основа, як і у будь-якому іншому мистцеві і її слід оцінювати на базі спроможності працювати з формальними винаходами¹.

Розглядаючи приклади кіно, слід виділити сучасного режисера Ларса фон Трієра, який отримав класичну кіноосвіту, але мав власні здогади щодо стрічок. Покладені на класичні Ідеї новаторські методи зйомок зробили його унікальним впізнаваним творцем.

Відсутність нової Ідеї продовжується у період постмодерну (друга половина ХХ сторіччя) і призводить до виникнення нового процесу: насильство як елемент кіномови з жахливого перетворюється на прекрасне. Це обумовлено зменшенням кількості насильства у реальному житті, а також пошуком митців нових засобів висловлювання своїх думок. Процес естетизації супроводжувався критикою існуючих до цього класичних Ідей (Любов, Добро перемагає Зло) та у пошуках нових течій призвів до вкорінення естетично привабливого насильства у мистецтві.

У період постмодерну панувала концепція критики, особливо критики мистецтва, саме це, за позицією А. Бадью, призвело до періоду вичерпання у мистецтві. Виходом з цього етапу автор бачить повернення до критики критики мистецтва, коли мистецтво зможе знайти ствердну позицію², а для цього треба суттєво змінити погляди соціуму на змісти мистецтва та засоби його репрезентації. Викорінення жорстоких, аморальних та відвертих сцен зображення подій у кіно та живописі, використання Ідей минулого, зменшення уваги до насильства, оголеного тіла, збочень та вбивств може призвести до виходу мистецтва на новий рівень та появи нової Ідеї у майбутньому.

Отже головною подією, після якої кіноіндустрія набула тих якостей, що ми бачимо зараз, стає поява Альфреда Хічкока з його власними поглядами і набутками, яка задає якісно новий спосіб показу оточуючого світу і використання насильства у стрічках. Його традиції були підхоплені та трансформовані у кіно сьогодення, яке вже потребує змін.

References:

1. Bazen A. Chto takoe kino / Andre Bazen; per. s fr. V. Bozhovich, I. Jepshtejn ; avt. vstup. st. I. V. Vajsfel'd.
2. Bazen, A. (1983). *Chto takoye kino* [What is a movie]. Moscow: Art. [in Russian].
3. Borev, Y. V. (2002). *Estetika* [Aesthetics]. Moscow: High School. [in Russian].
4. Durkheim, E. (1991). *O razdelenii obshchestvennogo truda. Metod sotsiologii* [On the division of social labor. The method of sociology]. Moscow: Science. [in Russian].
5. Magun, A. (2008). *Otritsatel'naya revolyutsiya: k dekonstruktsii politicheskogo sub'yekta* [Negative revolution: towards the deconstruction of a political subject]. St. Petersburg: Publishing House of the European University in St. Petersburg. [in Russian].
6. Tarbi, F., Badju, A. (2013). *Filosofiya i sobytiye. Besedy s kratkim vvedeniyem v filosofiyu Alena Badju* [Philosophy and event. Conversations with a brief introduction to Alena Badju philosophy]. Moscow: Institute for Humanitarian Research. [in Russian].
7. Tropinina, I. G. (2010). Fenomen estetizatsii nasiliya v sovremennoy audiovizualnoy kulture [The phenomenon of aesthetization of violence in modern audiovisual culture]. *V mire nauchnykh otkryti* [In the world of scientific discovery], 4 (10), 107-109. [in Russian].
8. Tropinina, I. G. (2012). Ekannoye nasiliye i sposoby yego estetizatsii v sovremennoy kulture: *avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni kandidata filosofskikh nauk* [Ekano violence and methods of its aesthetization in modern culture: abstract of the dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences]. Volgograd: Volgograd State Social and Pedagogical University. [in Russian].
9. Heidegger, M. (1993). *Vremya i bytiye: Stati i vystupleniya* [Time and Being: Articles and speeches]. Moscow: Republic. [in Russian].

¹ Там само, 101-105.

² Там само, 99.

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.25

Федір Стрижачук, канд. наук із богослов'я*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
Україна***ПОЛЕМІЧНІ АСПЕКТИ ТРИНІТАРНОГО
БОГОСЛОВ'Я К. БАРТА: КОНЦЕПЦІЯ
«ОБРАЗІВ БУТТЯ» І «FILIOQUE»****Fedir Stryzhachuk, PhD in Theology**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3644-938213>*National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine***CONTROVERSIAL ASPECTS OF THE TRINITARIAN
THEOLOGY OF K. BARTH: "MODES OF BEING"
AND "FILIOQUE"**

Karl Barth is an outstanding Christian theologian of the 20th century. His contribution to the revival and development of the doctrine of the Trinity is extremely important. However, his Trinitarian theology contains concepts and interpretations of the Christian theological tradition that are controversial. Barth criticizes the traditional Trinitarian term "person" for its individualistic connotations in modern times. Instead, Barth suggests a neologism "mode of being," which contains non-personal connotations and tends to have a modalist interpretation of the Trinity. Barth also sided with the Western church on the question of the ascension of the Holy Spirit and adopted the concept of "filioque". The concepts of "modes of being", "filioque" and uni-personalism in the doctrine of the Trinity have caused mixed reactions and criticism in the theological environment. Theological dialogue partners consider Barth's theology insufficiently trinitarian, modalistic, and non-personalistic.

Keywords: doctrine of the Trinity, Karl Barth, person, mode of being, Jürgen Moltmann, filioque.

Вступ. Швейцарський богослов Карл Барт справедливо вважається ведучим християнським мислителем 20-го століття. Даніель Харді слушно заявляє «Карл Барт безсумнівно був найвидатнішою фігурою в пост-реформаційному протестантському богослов'ї, можливо навіть більш впливовою ніж Фрідріх Шлаєрмахер в попередньому столітті, і його вплив поширюється далеко за межі цієї традиції»¹. На протязі всього 20-го століття його популярність та вплив у богословському середовищі були поза конкуренцією. Німецький богослов Юрген Мольтман говорить: «довгий час у мене було враження, що як неможлива інша філософія після Гегеля, так неможливе інше богослов'я після Барта»². Гарі Дорін відмічає, що «Як видатний богослов століття, Карл Барт був єдиною фігурою, з якою всі інші богослови 20-го століття повинні були мати справу»³. Деякі дослідники називали його «отцем сучасної церкви» і ставили його в ряд самих видатних мислителів християнства⁴. По закінченні 20-го століття на початку 21-го популярність богослов'я Барта не згасає, а продовжує стимулювати нові дослідження його богословської спадщини та переклади на інші мови, в тому числі на російську⁵.

¹ Hardy, D. W. (2005). *Karl Barth. The Modern Theologians : An Introduction to Christian Theology since 1918*. Oxford: Blackwell Publishing, 21.

² Moltmann, J. (1992). *History and the Triune God: Contributions to Trinitarian Theology*. New York: Crossroad, 126.

³ Dorrien, G. J. (2000). *The Barthian Revolt in Modern Theology: Theology without Weapons*. Louisville, Ky: Westminster John Knox Press, 131.

⁴ Mueller, D. L., Patterson, B. E. (2016). *Karl Barth*. Hendrickson Pub, 13.

⁵ Свідченням незгасаючої популярності богослов'я Карла Барта може служити переклад і публікація чотирьох томів Церковної Догматики російською мовою видавництвом ББИ в 2007-2015.

Заслуги Карла Барта серед християнських богословів полягають не лише в його загальному впливові і популярності, але в його вирішальному внеску в відродження тринітарного богослов'я. Після Шлаєрмахера та Гегеля у першій половині 20-го століття по обидві сторони Атлантики з'явилися богословські дослідження доктрини про Трійцю. Проте, жодний внесок в відродження доктрини про Трійцю не був таким вагомим. Роберт Дженсон наступним чином оцінює роль Барта у відродженні тринітарного богослов'я: «Буде справедливо сказати, що головним здобутком сучасного богослов'я на екуменічному рівні є відродження і розвиток доктрини про Трійцю. Також буде справедливим заявити, що Барт був ініціатором цього досягнення»¹. Проте, тринітарне богослов'я Карла Барта містить концепції, які оцінюються дослідниками як проблемні. Саме на такі проблемні концепції тринітарного богослов'я є метою дослідження в даній статті.

Виклад основного матеріалу.

1. Критика К. Бартом терміну «особа» в традиційній доктрині про Трійцю

Алан Торренс відмічає, що основною турботою Барта в тринітарному богослов'ї було уникнути тритеїзму². Він побоювався, що використання терміну «особа», враховуючи його сучасне значення і конотації може підштовхнути до концептуалізації християнського Бога у термінах тритеїзму. Барт з підозрою ставиться до всієї традиції формування значення терміну «особа». Коли грецьке слово *hypostasis* було перекладене на латинь словом *substantia*, його також вважали синонімом слів *natura* і *essentia*. Розуміння Трійці в цих термінах з такими конотаціями, за думкою Барта, веде до щонайменше прихованого тритеїзму. Він говорить: «Означення трьох божественних осіб означає щось дуже відмінне від трьох людських осіб, тому що порівняння людських осіб вказують на відокремленість їх буття, що зовсім виключається в розумінні Бога»³. Далі Барт розглядає семантику терміну «особа» від Августина до німецького ідеалізму і сучасної філософської антропології. Він стурбований тим, що визначення терміну «особа» запропоноване Боецієм (480-524) як «індивідуально субстанції раціональної природи», яке також було засвоєне Томою Аквінським витлумачує ідею «особи» з індивідуалістичними конотаціями. Барт звертає увагу на те, що Тома намагається перетлумачити Особи Трійці як субсистенції в божественній природі, які прирівнюються до *відносин* всередині божественної природи. Розповсюдження у дев'ятнадцятому столітті концепції «особи» як «особистості» з такими властивостями як самосвідомість і самоусвідомлення ще більше ускладнили застосування терміну «особа» до членів Трійці. Барт не може погодитися з концепцією «особи», за якою вона є «Я-центром» з окремою самосвідомістю⁴. При такому розумінні «особи» три абсолютних особистості поставленні поруч стають дуже подібні до «трьох манекенів», які ще Кальвін впевнено відкинув. Під час розгляду цієї теми Барт постійно повертається до думки, чи не варто було б дати нове визначення традиційному терміну «особа» та йти далі. Проте, не лише термін «особа» викликає у нього підозру, богословське і церковне використання тринітарних термінів «Отець» і «Син» також викликають занепокоєння Барта⁵. Він вважає, що слова «Отець» і «Син» часто використовуються так, що підкреслюють індивідуальність, самосвідомість, окрему волю та окремий інтелект.

Таким чином, стає зрозуміло, що Барт не збирається захищати чи формулювати по-новому термін «особа». Він говорить: «З точки зору історії терміну особа в доктрині про Трійцю слід запитати, чи буде мудро продовжувати використовувати цей термін. Він належить до іншого локусу, до доктрини про Бога (*doctrine of God proper*), хоча походить з доктрини про Трійцю»⁶. Отже, на основі попереднього розгляду слід зробити висновок, що Барт схиляється до інтерпретації, що Бог є сингулярне «Я». Це «Я» зустрічає нас три рази. Термін «особа» не належить до доктрини про Трійцю. З наведеного тексту зрозуміло, що Барт проводить розмежування між «доктриною про Трійцю» і «доктриною про Бога». І хоча він визнає, що термін «особа» походить з доктрини про Трійцю, він схиляється до думки, що термін «особа» належить до доктрини про Бога як єдиного Суб'єкта

¹ Jenson, R. W. (1989). Karl Barth. Ford, D. F. (ed.). *The Modern Theologians: An Introduction To Christian Theology In The Twentieth Century*. New York: Blackwell, 1, 47.

² Torrance, A. J. (1996). *Persons in Communion: An Essay on Trinitarian Description and Human Participation with Special Reference to Volume One of Karl Barth's Church Dogmatics*. Edinburgh: Clark, 236.

³ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics I.1*. Edinburgh: T. & T. Clark, 355.

⁴ Там само, 377.

⁵ Torrance, A. J. (1996). *Persons in Communion: An Essay on Trinitarian Description and Human Participation with Special Reference to Volume One of Karl Barth's Church Dogmatics*. Edinburgh: Clark, 235.

⁶ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics I.1*. Edinburgh: T. & T. Clark, 358.

одкровення і відповідно не повинен використовуватися для означення Отця, Сина і Святого Духа у Трійці. Хоча Барт заявляє, що він не намагається взагалі вилучити термін «особа» з доктрини про Трійцю, він також визнає, що термін все ще використовується тому що відсутній термін, який міг би його замінити¹. Незважаючи на свої застереження, він продовжує дистанціюватися від терміну «особа» у доктрині про Трійцю. Він говорить: «Ми використовуємо його (термін «особа») лише в значенні практичної аббревіації і як нагадування про історичну тяглість проблеми»².

2. «Образи буття» в доктрині про Трійцю К. Барта та реакція діалогових партнерів Барта на його тринітарне богослов'я

Розглянувши аргументи, які ослаблюють «легітимність» використання терміну «особа» в доктрині про Трійцю, Барт приводить позитивне обґрунтування використання терміну «образ буття» (Seinsweise) замість терміну «особа». Він твердить, що аргументом на користь засвоєння терміну «образ буття» є аналіз біблійної концепції одкровення. З проведеного аналізу на думку Барта випливає, що «один Бог, цебто один Господь, один особистісний Бог є Тим, Хто є не лише одним образом буття, але ... образом буття Отця, образом буття Сина і образом буття Святого Духу»³. Барт робить наголос на потрійності образів буття, проте не ставить під загрозу абсолютну єдність божественної сутності. Термін «образ буття» говорить про три способи буття або три способи субсистенції, тобто три способи володіння однією сутністю.

Карл Барт вважає, що термін «образ буття» є більш нейтральним і більш безпечним ніж термін «особа». Термін «образ буття» не навантажений багажем небажаних інтерпретацій. Проте, впровадження цього терміну поряд з введенням поняття єдиної божественної Особи або єдиного Суб'єкта не було сприйняте як щось нейтральне критиками Барта.

Тринітарна формула Барта «Бог відкриває Себе як Господь», яку він називає коренем доктрини про Трійцю викликала підозру у дослідників, тому що з формули можна зробити висновок, що верховенство Бога передре Його одкровенню. Більше цього, верховенство Бога в певному сенсі передре Трійці⁴. Суверенітет Бога є першим за все. Коли виникає питання про суб'єкт у Трійці, Барт робить наголос на єдність Бога. Бог відкриває Себе. Він є Богом у троекратному повторенні. Така концепція Трійці є західною концепцією, коріння якої сягає тринітарного богослов'я Августина.

Серед дослідників Барта немає абсолютного консенсусу відносно того, що слід вважати божественним Суб'єктом. Алар Лаатс вважає, що божественним Суб'єктом в доктрині про Трійцю Барта є Бог Отець⁵. Лаатс припускає, що Особа Отця визначається у Барта переважно не в сучасних термінах самосвідомості і волі, хоча ці характеристики також мають місце, а його соціальною локацією в Трійці, Його відношенням до інших Осіб Трійці. Традиційний західний наголос на єдності та пріоритет Особи Отця введе тринітаризм Барта до свого роду «уніперсоналізму». Якщо врахувати те, що Барт твердить, що Трійця є Богом у потрійному самоповторенні і те, що він надає перевагу застосуванню терміну «образ буття» (Seinsweise) замість терміну «особа», то характеристика тринітарного богослов'я Барта як уніперсоналізм не виглядає не обґрунтованою⁶. Коли Барт характеризує божественну сутність двома основними атрибутами: свобода/верховенство і любов, то незважаючи на включення любові у божественну сутність, концепція Бога виглядає уніперсональною. Отець є тим, хто любить, Син є тим, хто приймає любов, а Дух Святий є зв'язком або відношенням любові між Отцем і Сином. Лаатс вважає, що у Барта Отець є суб'єктом або особистістю par excellence, а Син є суб'єктом лише тому що Він є повторенням першого суб'єкту. Дух є третім повторенням⁷. Таким чином, Трійця є потрійним іманентним божественній сутності повторенням Бога Отця, який є справжньою особистістю.

¹ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics I.1*. Edinburgh: T. & T. Clark, 359.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Letham, R. (2004). *The Holy Trinity: In Scripture, History, Theology, and Worship*. Phillipsburg, NJ: P & R Pub, 274.

⁵ Laats, A. (1999). *Doctrines of the Trinity in Eastern and Western Theologies: A Study with Special Reference to K. Barth and V. Lossky. Studies in the Intercultural History of Christianity ; Studien Zur Interkulturellen Geschichte Des Christentums*. Frankfurt am Main ; New York: P. Lang, 114, 37.

⁶ Habets, M., Tolliday, Ph. (eds.) (2011). *Trinitarian Theology after Barth*. Princeton Theological Monograph Series 148. Eugene, Or: Pickwick Publications, 173.

⁷ Laats, A. (1999). *Doctrines of the Trinity in Eastern and Western Theologies: A Study with Special Reference to K. Barth and V. Lossky. Studies in the Intercultural History of Christianity ; Studien Zur Interkulturellen Geschichte Des Christentums*. Frankfurt am Main ; New York: P. Lang, 114, 54.

Юрген Мольтман притримується іншої точки зору. Він переконаний, що у тринітарному богослов'ї Барта єдиним Суб'єктом виступає єдина божественна сутність. Мольтман переконаний, що Барт знаходиться під впливом філософії німецького ідеалізму і тлумачить єдину божественну сутність як абсолютний, ідентичний Суб'єкт. Бог є Суб'єктом свого буття і одкровення. Традиційна тринітарна формула *una substantia – tres personae* замінюється у Барта на формулу: один божественний суб'єкт в трьох відмінних образах буття¹. Божа сутність є Його верховенство. Верховенство Бога у Барта передує трьом образами буття. Барт вже не може говорити про три божественні Особи, залишається лише можливість для концепції трьох образів буття. Мольтман переконаний, що редукція трьох божественних Осіб до трьох образів буття є нічим іншим як «пізнім тріумфом савеліанського модалізму»². Мольтман також критично оцінює тринітарну концепцію Барта про Трійцю як вічне потрійне повторення єдиної сутності Бога. Він вважає, що така священна тавтологія не є справжнім тринітарним мисленням³. Трійця не може бути вічним повторенням того самого.

Дослідники богослов'я Барта відзначають, що після публікації першого тому Церковної догматики у його богослов'ї відбулися значні зміни⁴. Барт тепер поєднує верховенство Бога з любов'ю. Бог є тим, хто любить у любові. Здавалося б, це відкриває нові можливості для концептуалізації важливості божественних Осіб в Трійці. Проте, Барт продовжує говорити про одну божественну Особистість. Він говорить, що поняття «особи» як знаючого, бажуючого і діючого «Я» може бути застосоване лише до Бога в цілому⁵. Посилаючись на свої попередню критику терміну «особа» по відношенню до членів Трійці, Барт заявляє, що церква ніколи не вчила, що у Трійці є три «особи» в значенні три суб'єкти. Таке розуміння було б тритеїзмом. Поняття «особистість» може бути віднесено лише до всієї Трійці.

Таким чином, особливий наголос Барта на єдності божественного Суб'єкта через ідентифікацію Його з Богом Отцем, або з триєдиним Богом в цілому викликав у одних критиків прямі звинувачення тринітарного богослов'я Барта в модалізмі, а інші побачили лише тенденції до модалізму або «форму» модалізму. Барт знав про цю критику і при кожній нагоді робив спроби дистанціюватися від модалізму. Барт не вважав себе модалістом. Він наполягав на відмінностях між Отцем, Сином і Святим Духом. Він також говорив про концепції близькості та віддаленості між образами буття Трійці, які також підкреслювали відмінності в Трійці. Доктрина про перихоресу божественних образів буття також вказує на Трійцю Отця, Сина і Святого Духу. Проте, в тринітарному богослов'ї Барта залишається певна двозначність, яка звичайно не дозволяє називати його модалістом, проте, уніперсоналізм його тринітарного богослов'я не відає належного відмінностям та суб'єктності Осіб Трійці і змушує критиків говорити, що його богослов'я не є в достатній мірі тринітарним.

3. Дух Святий та *filioque*

Карл Барт формулює тринітарне вчення про Святого Духа слідуючи західній богословській традиції, що бере початок від Августина. Він розглядає Духа Святого як зв'язок любові між Отцем і Сином. Проте, Дух Святий поєднує не лише Осіб Трійці.

В богослов'ї Барта Дух Святий функціонує як з'єднуючий фактор для різних категорій реальності. Дух поєднує Христа з Його церквою. Барт говорить: «Діло Святого Духа полягає у тому щоб поєднувати і тримати разом те, що є різним... Ісуса Христа з Його спільнотою, тобто Боже діло, буття і дію з одного боку і людське з другого боку. У вечері Господній Дух Святий створює єдність церкви з її небесним Господом в прийнятті Його тіла і крові»⁶. Дух Святий також поєднує людську та божественну природи Христа у втіленні. Він також здійснює єднання Христа у Його втіленні з Отцем. Дух є посередником у спільноті Христа з людьми. Він спричиняє також єднання церкви. Дух Святий єднає тіло і душу людини, а також чоловіка і жінку у шлюбі⁷. Таким чином, Дух Святий поєднує різні реальності як створенні так і не створенні, тобто божественні.

¹ Moltmann, J. (1993). *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. 1st Fortress Press ed. Minneapolis, MN: Fortress Press, 138.

² Там само, 139.

³ Там само, 141.

⁴ McCormack, B. L. (1997). *Karl Barth's Critically Realistic Dialectical Theology: Its Genesis and Development, 1909-1936*. Oxford: Oxford Univ. Press, 462.

⁵ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 2.1*. Edinburgh: T & T Clark, 284-285.

⁶ Barth, K. (1977). *Church Dogmatics 4.3*. Edinburgh: T & T Clark, 761.

⁷ Barth, K. (1977). *Church Dogmatics, 4.2*. Edinburgh: T & T Clark, 746-747.

Проте, всі ці об'єднуючі функції є похідними від основного предвічного факту – ісходження Святого Духу від Отця і Сина і конституювання спільноти між Отцем і Сином. Барт пише: Дух є «спільним елементом, або краще, спільністю, актом спілкування між Отцем і Сином»¹. Дух є дією, в якій Отець і Син взаємно перебувають у спільноті любові один до одного. Ця спільність є невимовною, неподільною єдністю, їх непорушний мир². Дух Святий є любов'ю, в якій Бог перебуває у Собі вічно.

Вічне єднання, яке здійснює Дух у Трійці має подвійну природу: агентну (agential) і неагентну (non-agential)³. Коли Барт говорить про посередницьку функцію Духа у спілкуванні між Отцем і Сином, то Дух може виступати як активний «Посередник». У цьому випадку Його функція вважається агентною. А коли мова йде про саме «посередництво» Духа або саме «спілкування», то функція описується як неагентна. Отже, Дух Святий є *κοινωνία* між Отцем і Сином, Він одночасно є Посередником, а також самим посередництвом. Дух має конкретну форму та іпостась в сутності Бога від вічності.

Спасіння людини також має тринітарне вимірювання в якому визначна роль належить Духові Святому. Спілкування з Христом у Святому Духові включає участь у спілкуванні Святої Трійці. Віруючі, об'єднані у Христі вірою поділяють через Духа це тринітарне одвічне спілкування любові між Отцем і Сином. Дух Святий створює це спілкування, яке є цінним саме по собі, проте, мета цього спілкування в Трійці – це залучення у нього творіння. Барт говорить: «Він приймає нас через Сина у Своє спілкування з Собою»⁴. Створюючи тринітарне спілкування, Бог бажає щоб люди були Його партнерами, а Він стає партнером для людей. Через таку участь у спілкуванні діяльність людей стає відображенням вічної любові Бога.

Участь людей у любові Трійці обґрунтована виключно у свободі або верховенстві Бога. Бог має свободу стати поруч з творінням, незважаючи на онтологічне розмежування. Він спроможний встановити спілкування між Собою і людиною. За переконанням Барта, цей тринітарний союз Бога і людини перевищує у своїй взаємності, спілкуванні будь який інший союз створених істот⁵. Джордж Хансінгер вважає, що у богослов'ї Барта свобода Бога для спілкування є другим ім'ям для Святого Духу, який єднає нас з Христом, а через Нього з вічною Трійцю в неперевершеному спілкуванні⁶.

Барт також наголошує, що участь у вічній любові Трійці відбувається не без участі в Божому самопізнанні⁷. Знання і любов Бога є нерозривними. Пізнання Бога є по суті формою спілкування. Ключовими словами тут виступають «участь», «причастя», «причетність». Людське пізнання Бога через Євангелію є істинним, тому що воно причетне до істини Божого самопізнання. Барт говорить: «Бог знає Себе: Отець знає Сина і Син знає Отця в єднанні Святого Духу. Ця подія в Самому Богові є сутністю і силою нашого пізнання Бога»⁸. Через Боже одкровення люди стають причетними до цієї події пізнання Бога, беручи участь у вічному самопізнанні Бога. Барт переконаний, що людська участь і Божому самопізнанні є істиною і реальною, проте, вона є завжди опосередкованою. Вона опосередкована через справжню людськість Христа, яка поєднує людей з Божим тринітарним самопізнанням. Христос є першим і справжнім людським суб'єктом пізнання Бога. Через союз людини з Христом, який здійснюється Духом, Бог дарує людям причетність до істини Його пізнання, і через це пізнання до самопізнання Бога.

У питанні походження Святого Духа Карл Барт розвиває і захищає західну богословську традицію, яка має своє коріння у тринітарному богослов'ї Августина. Він повністю погоджується з західною традицією відносно *filioque*. Барт розвиває вчення про Духа Святого як Вічного Духа у тлумаченні на Нікейсько-Константинопольський символ віри, в якому стверджується, що Дух є Господь і Дарувальник життя. Він вважає, що є абсолютно логічним щоб *filioque* було включене

¹ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 1.1*. Edinburgh: T & T Clark, 370.

² Hunsinger, G. (2000). *The mediator of communion: Karl Barth's doctrine of the Holy Spirit*. Cambridge: Cambridge University Press, 180.

³ Там само, 181.

⁴ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 2.1*. Edinburgh: T & T Clark, 275.

⁵ Там само, 313.

⁶ Hunsinger, G. (2000). *The mediator of communion: Karl Barth's doctrine of the Holy Spirit*. Cambridge: Cambridge University Press, 189.

⁷ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 2.1*. Edinburgh: T & T Clark, 182.

⁸ Там само, 49.

в текст символу віри. Він говорить, що ця остання частина символу вказує на те, що Дух Святий не є створінням. Слово «ісходить» вказує на відмінність від творіння та еманатії. Барт говорить: «Те, що ісходить від Бога може бути лише Богом ще раз»¹. Дух Святий є *божественним образом буття*. Слово «ісходить» вказує на відмінність Духа від Сина. Тут Барт намагається захистити унікальність одкровення Бога у Христі. Не існує іншого особливого одкровення Духа і не існує двох Синів або двох Слів Бога.

Подібно до інших богословів, Барт не впевнений як показати різницю між народженням Сина та *ісходженням (spiratio)* Духа. Він визнає, що цю різницю неможливо ясно пояснити і мову артикулу вважає метафоричною². Проте, він вважає, що хоча неможливо точно визначити відмінності між *модусами буття*, на ці відмінності можна вказати і побачити їх у одкровенні і у Самій Трійці. Слово «ісходить» лише вказує на цю відмінність. Коротко розглянувши історію полеміки про *filioque*, Барт не робить висновку, що питання є «антикварним» і неважливим для сьогодення. Він обґрунтовує своє схвалення *filioque* на основі принципу про відповідність іманентної та ікономічної Трійці. За цим принципом Дух Святий є Духом Отця та Сина у одкровенні і тому Дух має мати ті самі відносини у вічності. Барт нарікає, що східні богослови роблять надто великий наголос на тексті Івана 15:26, який говорить про ісходження Духа від Отця і вказує на інші тексти, які говорять про те, що Дух Святий є Духом Сина. Барт приходять до висновку, що з перспективи всього біблійного вчення *filioque* є обґрунтованим³.

Барт також говорить, що *filioque* обґрунтовує відносини між Богом та людством. *Filioque* виражає ідею спільноти між Отцем і Сином, а це за думкою Барта веде до визнання і ствердження спільноти між Богом і людиною⁴. І якщо визнається *filioque* у іманентній Трійці, то відношення між Богом та людством має вічне обґрунтування. Барт також відмовляється визнати фразу «через Сина» замість *filioque* тому що вважає що це веде до субордиціоналізму. *Filioque* захищає божественність Святого Духа і Його відношення до Отця і Сина. Він навіть вбачає в відмові Східної церкви від *filioque* певну схильність до тритеїзму⁵.

Коли Барт говорить про відповідність між іманентною та ікономічною Трійцею, то розглядає можливу імплікацію – Син походить від Отця і Духа. Проте, Барт далі показує, що концепція перихореси тлумачить взаємне відношення *образів буття* Отця, Сина і Святого Духу⁶. Завершує Барт розгляд питання *filioque*, стверджуючи, що *filioque* не означає, що Дух Святий має два джерела походження. Джерело походження Духа одне – взаємні відносини Отця і Сина.

Захист концепції *filioque* у Барта викликав критику з різних сторін. Серед інших, Джордж Хендрі критикує августіанське розуміння Барта про те, що Дух Святий є любов'ю, яка поєднує Отця і Сина⁷. Він вважає, що якщо Дух є лише зв'язок між Отцем і Сином, то Він не є окремою іпостассю. Такий типовий августіанський підхід, вважає Роберт Летам, веде до розуміння Духа як атрибута або якості, а не особистості⁸. Цей підхід може вказувати на певну дуальність у Богові, а не на тринітаризм. У критиці Барта за апологію *filioque* виділяється німецький богослов Юрген Мольтман. Він вважає, що засвоєння Бартом августіанського розуміння Духа як зв'язку любові між Отцем і Сином робить існування Духу взагалі не необхідним. Дух вже сприймається як енергія, а не особа і Трійця стає дуальністю⁹. Мольтман тут виявляє повну солідарність зі Східною церквою у тому, що *filioque* має бути вилучено з символу віри, проте, він розуміє, що для цього потрібно провести серйозні екуменічні дискусії на по цій темі.

Висновки. Безсумнівно, що Карл Барт зробив великий внесок в християнське богослов'я 20-го століття в цілому і в тринітарне богослов'я зокрема. Проте, він також поставив питання і

¹ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 2.1*. Edinburgh: T & T Clark, 473.

² Там само, 475.

³ McWilliams, W. (1995). Why All the Fuss About Filioque? Karl Barth and Jürgen Moltmann on the Procession of the Spirit. *Perspectives in Religious Studies*, 22, 171.

⁴ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 1.1*. Edinburgh: T & T Clark, 480.

⁵ McWilliams, W. (1995). Why All the Fuss About Filioque? Karl Barth and Jürgen Moltmann on the Procession of the Spirit. *Perspectives in Religious Studies*, 22, 171.

⁶ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 1.1*. Edinburgh: T & T Clark, 485.

⁷ Hendry, G. S. (1965). *The Holy Spirit in Christian Theology*. Philadelphia: Westminster, 45.

⁸ Letham, R. (2004). *The Holy Trinity: In Scripture, History, Theology, and Worship*. Phillipsburg, NJ: P & R Pub, 287.

⁹ Moltmann, J. (1993). *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. 1st Fortress Press ed. Minneapolis, MN: Fortress Press, 141.

сформулював концепції, які стали «каменем спотикання» для розвитку тринітарного богослов'я. Барт з застереженням підійшов до традиційного для доктрини про Трійцю терміну «особа», вбачаючи в ньому індивідуалістичний мотив модернізму і тенденцію до тритеїзму. Замість терміну «особа» він запропонував термін «образ буття», чим викликав критику з боку богословів, які розвивали тринітарне богослов'я. Лаатс вважає, що доктрина про Трійцю Барта є уніперсоналізмом, в якій суб'єктивністю володіє лише «Особа Отця», а Мольтман переконаний, що суб'єктом божественної Трійці Барта є єдина божественна сутність. Висновок критики з обох сторін єдиний – богослов'я Барта не є в повній мірі тринітарним. Воно має помітну тенденцію до модалізму.

У вченні про Святого Духа Барт виділяє функцію «об'єднання», яка здійснюється Духом на усіх рівнях від внутрішньо тринітарного до еклезіологічного та антропологічного. Він палко відстоює концепцію *filioque* і вважає її обґрунтованою. Проте, критики Барта вважають, що концепція *filioque* в тринітарному богослов'ї Барта деперсоналізує Особу Духа та редукує Трійцю до божественної дуальності.

References:

1. Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 1.1*. Edinburgh: T & T Clark. [in English].
2. Barth, K. (1975). *Church Dogmatics 2.1*. Edinburgh: T & T Clark. [in English].
3. Barth, K. (1977). *Church Dogmatics 4.3*. Edinburgh: T & T Clark. [in English].
4. Barth, K. (1977). *Church Dogmatics 4.2*. Edinburgh: T & T Clark. [in English].
5. Dorrien, G. J. (2000). *The Barthian Revolt in Modern Theology: Theology without Weapons*. 1st ed. Louisville, Ky: Westminster John Knox Press. [in English].
6. Habets, M., Tolliday, Ph. (eds.) (2011). *Trinitarian Theology after Barth. Princeton Theological Monograph Series 148*. Eugene, Or: Pickwick Publications. [in English].
7. Hardy, D. W. (2005). *Karl Barth. The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology since 1918. The Great Theologians*. Oxford: Blackwell Publishing. [in English].
8. Hendry, G. S. (1965). *The Holy Spirit in Christian Theology*. Philadelphia: Westminster. [in English].
9. Hunsinger, G. (2000). *The mediator of communion: Karl Barth's doctrine of the Holy Spirit*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
10. Jenson, R. W. (1989). *The Modern Theologians: An Introduction To Christian Theology In The Twentieth Century*. New York: Blackwell, 1. [in English].
11. Laats, A. (1999). *Doctrines of the Trinity in Eastern and Western Theologies: A Study with Special Reference to K. Barth and V. Lossky. Studies in the Intercultural History of Christianity; Studien Zur Interkulturellen Geschichte Des Christentums*. Frankfurt am Main ; New York: P. Lang, 114. [in English].
12. Letham, R. (2004). *The Holy Trinity: In Scripture, History, Theology, and Worship*. Phillipsburg, NJ: P & R Pub. [in English].
13. McCormack, B. L. (1997). *Karl Barth's Critically Realistic Dialectical Theology: Its Genesis and Development, 1909-1936*. Oxford: Oxford. Univ. Press. [in English].
14. McWilliams, W. (1995). Why All the Fuss About Filioque? Karl Barth and Jürgen Moltmann on the Procession of the Spirit. *Perspectives in Religious Studies*, 22, 171. [in English].
15. Moltmann, J. (1992). *History and the Triune God: Contributions to Trinitarian Theology*. New York: Crossroad. [in English].
16. Moltmann, J. (1993). *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. 1st Fortress Press ed. Minneapolis, MN: Fortress Press. [in English].
17. Mueller, D. L., Patterson, B. E. (2016). *Karl Barth*. Hendrickson Pub. [in English].
18. Torrance, A. J. (1996). *Persons in Communion: An Essay on Trinitarian Description and Human Participation with Special Reference to Volume One of Karl Barth's Church Dogmatics*. Edinburgh: Clark. [in English].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.26

Андрій Шиманович*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
Україна***РАДИКАЛЬНИЙ ХРИСТОЦЕНТРИЗМ
БОГОСЛОВСЬКОЇ ЕКЗЕГЕЗИ КАРЛА БАРТА****Andrii Shymanovych**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3046-4645>*National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine***KARL BARTH'S RADICALLY CHRISTOCENTRIC
THEOLOGICAL EXEGESIS**

The article is devoted to the study of Karl Barth's Christocentric theological exegesis. The research was undertaken on the basis of comparative analysis of such branches of his theological system as cosmology, anthropology, amartology, ecclesiology and Mariology. The article shows that basic and the only ground for any Barth's theological research was the person of Jesus Christ, who among other issues also has a crucial epistemological meaning. At the same time all theological themes viewed by Barth in his "Church Dogmatics" were based on his thorough exegesis of biblical texts while all the methods, approaches and conclusions of 19th century protestant liberal theology Barth totally and resolutely left behind. A key factor of such an approach was Barth's firm conviction that the main object of any theological work is not the academy or university but the Christian Church and the people of God.

Keywords: Karl Barth, Church, Protestantism, Dogmatics, neo-orthodoxy, Christocentric theology, theological exegesis.

Однією з найбільш відомих характерних та визначальних особливостей герменевтичних підходів та екзегези Карла Барта є її радикальна христоцентричність, яка була нерозривно пов'язана із його загальним відношенням до Слова Божого, адже «Барт бачив у Святому Письмі унікальне Боже одкровення, авторитет якого базувався на його істинному центрі та змісті, Ісусі Христі»¹. Як пише автор класичного посібника з історії протестантської герменевтики, професор Бейлорського університету Бернард Ремм, «вчення Барта про одкровення – христологічне, його вчення про гріх – христологічне, його вчення про людину – христологічне. Це означає, що ключ до цих доктрин так чи інакше знаходиться у Христі. Відповідно, Барт був названий христомоністом»².

На глибоке переконання Барта, яке він проніс через всі роки і етапи своєї наукової роботи, в центрі уваги будь-якого богословського дослідження повинен знаходитись Той, на Кого пророко вказує палець св. Іоанна Хрестителя на «Розп'ятті» М. Грюневальда³, що висіло в кабінеті Барта під час його багаторічної роботи над «Церковною догматикою»⁴ ⁵. Сам Барт без будь-яких обмовок зазначає, що «окрім Ісуса Христа, без Нього, ми взагалі нічого не могли б сказати про Бога, про людину та про їхні взаємовідносини»⁶.

Не буде перебільшенням сказати, що заостреність та сфокусованість уваги Барта на унікальній, безпрецедентній та неповторній історичній події – явленні Бога в Ісусі Христі – є лейтмотивом, який червоною ниткою проходить через усю його богословську спадщину,

¹ Hillerbrand, H. J. (2004). *The Encyclopedia of Protestantism*. Routledge, 334.

² Ramm, B. (1970). *Protestant Biblical Interpretation*. Grand Rapids, Michigan, 110.

³ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God. Volume I, 1*. Edinburgh: T & T Clark, 112.

⁴ Busch, E. (1976). *Karl Barth: His Life from Letters and Autobiographical Texts*. London: SCM, 116.

⁵ Reventlow, H. G. (ed.). (2010). *History of Biblical Interpretation. Vol. 4. From the Enlightenment to the Twentieth Century*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 388.

⁶ Барт, К. (2011). *Церковная догматика*. Москва: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, II, 363.

як екзегетичну, так і догматичну. «Церковна догматика, – пише Барт у першому томі російськомовного видання свого *magnum opus*, – повинна в цілому й в усіх своїх частинах визначатися христологією, оскільки її єдиним критерієм є засвідчене Святим Письмом і проголошене Церквою слово Боже, слово одкровення, і оскільки це слово одкровення тотожне саме Ісусу Христу. Якщо ж догматика не усвідомлює себе принципово як христологію і не може показати цього, то вона обов'язково знаходиться під якоюсь чужою владою і вже втрачає свій характер церковної догматики»¹. Саме тому христоцентризм Барта притаманний усім без виключення працям, написаними у різні періоди його життя, і цей христоцентризм є невіддільним від триадологічних інтуїцій, які пронизують всю логіку та всю внутрішню структуру Бартового богослов'я. Стрижневою ідеєю усієї «Церковної догматики» є рішуче наголошене твердження про те, що в особистості Ісуса Христа ми зустрічаємо і пізнаємо Отця, Котрий перебуває із Сином у єдності Святого Духу.

Перш за все, для Барта особистість Ісуса Христа має неабияке епістемологічне значення. Одне з перших і найважливіших питань, які постали перед Бартом, була дилема щодо самої принципової можливості пізнання Бога, яке було поставлене під сумнів Кантом із його твердженням про нездоланну віддаленість Бога від людини, про категоричну неможливість будь-якого співвідношення між цими двома реальностями. Приймаючи це твердження Канта у якості стартової платформи і первинної передумови, Барт робить особливий наголос на, по суті, апофатичному твердженні про те, що Бог дійсно є безкінечно якісно відмінним від усього сотвореного (зокрема, у «Посланні до Римлян»). Але при цьому він пропонує не зупинятись на цьому постулаті, на цій апофатичній тезі, а просуватись далі й зосередитись також і на катафатичній антитезі про те, що «Бог як Христос прийшов до людей і відкрився їм. У Христі Бог став досяжним, пізнаним»² (див. Ін. 10:30, Ін. 14:9). Логіка Барта є цілком зрозумілою: якщо Христос – це Боже одкровення, а теологія повинна базуватись виключно на одкровенні, а не на суто людському інтелектуальному інструментарії та раціональних конструкціях, то й всі наші богословські пошуки повинні мати у своєму засновку Ісуса Христа. Саме тому все богослов'я у всіх його підрозділах і підвидах повинно ґрунтуватись і ґуртуватись навколо єдиного стрижня, єдиної непохитної та незамінної основи – особистості Ісуса Христа, як Слова Божого, яке звернулось до людини і здолало згори ту прірву, яку людство ніколи б не здолало самотужки знизу у своєму прагненні збудувати інтелектуальну Вавилонську вежу і пізнати Творця.

За Бартом, постать Христа – джерело справжніх знань про Бога, неспотворених вільними людськими проєкціями, в той час як будь-які інші початкові передумови, що ставляться в основу процесу богопізнання, призводять лише до невиправданих антропоморфізмів та до проектування на Творця наших власних уявлень про Нього. Барт з цього приводу зазначає: «Бог саме тоді витісняється іпостазованим відображенням людини, коли богослов'я під якимось приводом дозволяє відволікти себе від цього імені, коли воно бажає починати не з Нього, а з начебто кращих або просто більш близьких та зрозумілих загальних передумов (як начебто Він був лише продовженням, як начебто Він не був коренем і джерелом будь-якого пізнання, будь-якого слова про Бога, як начебто Він сам не був Словом Божим!)»³.

Варто зазначити, що подібний підхід був не в меншій мірі властивий і багатьом раннім отцям Церкви. Так, досить показовим та хрестоматійним є підхід до Слова Божого Іринія Ліонського, котрий, маючи на увазі Старий Завіт, пише про те, що «якщо хто стане уважно читати Писання, то знайде в них мову про Христа і зображене наперед нове покликання. Адже (Писання) є скарбом, прихованим на полі, тобто в світі, – адже поле є світ, – а скарб, прихований в Писаннях, є Христос, Котрий зображується за допомогою образів і притч, оскільки те, що відноситься до Його людськості, неможливо було зрозуміти раніше сповнення пророцтв, тобто пришествия Христа»⁴.

Цікавим є також і те, що прийти до подібного христологічного прочитання Старого Завіту давнім отцям Церкви допомогло не щось інше, аніж боротьба із ерессю Маркіона, котрий відкидав старозавітні тексти як такі, що начебто не мають нічого спільного з Істинним Богом Ісуса Христа⁵. Таким чином, знаходить підтвердження та точка зору, згідно якої кристалізація християнського

¹ Барт, К. (2007). *Церковная догматика*. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, I, 66.

² Бинцаровский, Д. (2016). *История современного богословия*. Минск: Полиграфкомбинат им. Я. Коласа, 97.

³ Барт, К. (2007). *Церковная догматика*. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, I, 308.

⁴ Лионский, И. (2010). *Против ересей. Доказательство апостольской проповеди*. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 393.

⁵ Данн, Дж. Д., Ивлиев, И., Каравидопулос, И. та інші (2011). *Библия в Церкви. Толкование Нового Завета на Востоке и Западе*. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 28.

догматичного вчення здійснювалась не без прямого впливу ересей та лжевчень, які з'являлись в той час і самим фактом своєї появи спонукали Церкву до інтенсифікації свого інтелектуально-богословського пошуку і до виявлення більшої старанності в процесі осягнення всієї сукупності Божого одкровення. Сам Барт дотримувався саме таких поглядів, адже в §59 оригінального німецького видання «Церковної догматики», що носить назву «Покірність Сина Божого», Барт пише про те, що «в історії богослов'я і догматів було ...чимало таких тупиків, у які один раз варто було зайти щоб потім зробити необхідним пошук справжнього шляху. Такою є відносна необхідність, яку отці церкви неодноразово визнавали за ересями. Фактично без христологічних неясностей другого та третього століть були б неможливими Афанасій і Нікейський собор»¹.

Ту ж думку, але висловлену в набагато більш сміливій формі, можна знайти і в фундаментальному еклезіологічному дослідженні Ганса Кюнга під назвою «Церква», де автор пише про те, що саме «ересі охороняють церкву від заскнілості у вченні та житті, від недбалого пересичення і марнославної самодостатності. Ересі підтримують церкву у духовно рухливому стані, спонукаючи її йти вперед, закликаючи її до більшої вірності Євангелію»².

Христоцентризм прослідковується в усіх без виключення темах, на дослідження яких було спрямовано богословську увагу Барта. Тим не менш, як писав колишній редактор «Christianity Today», професор Біблійного та Систематичного богослов'я Кеннет Канцер (1917-2002), для Барта христоцентричність зовсім не означає, що вся проблематика його екзегетично-богословських досліджень зведена лише до вивчення особистості та діянь Ісуса Христа, але, скоріше, це означає те, що «богослов'я знаходить свій осередок у Христі і що будь-яке знання про Бога може бути отримане виключно через Христа»³. Для Барта у богослов'ї не повинно і не може бути жодних тем, які були б самодостатніми та мали б суцільну самостійність по відношенню до христології.

Розмірковуючи на сторінках своєї «Церковної догматики» про досить характерне для реформатської ортодоксії питання про благодатне обрання Боже до спасіння, зіставляючи різні підходи і досліджуючи при цьому як реформатське, лютеранське і армініанське вчення з цього питання, так і класичні біблійні тексти, що стосуються цієї теми (2 Пет. 3:9, Рим. 8:29-30, Рим. 11:32, Еф. 1:4, 1 Тим. 2:4 та ін.), Барт приходять до, напевне, найбільш христоцентричного висновку з усіх, які можна було б гіпотетично сформулювати: «Вчення про обрання не може починатись ані з абстрактного поняття про Бога, Котрий обирає, ані з абстрактного поняття обраної людини, але воно повинно починатись із конкретного пізнання Ісуса Христа як Бога, Який обирає, і людини, яку обирають»⁴.

У другому томі (частина 2) «Церковної догматики» Барт, по-перше, показав, що відоме вчення про подвійне напередвизначення, яке традиційно асоціюється з іменем Жана Кальвіна, не є суто кальвіністською концепцією⁵, а, по-друге, він так переробив вчення про обрання, що зробив Христа вузловим і ключовим центром цього вчення, у котрому Христос постає Богом, Який обирає, і Людиною, Яку обирають (але також Людиною, Яку відкидають)⁶, у повній відповідності до властивої Барту христоцентричності і в догматиці, і в герменевтиці.

Розглядаючи питання щодо створення світу та вибудовуючи власне бачення концепції творіння у 3-му томі оригінального видання «Церковної догматики», Барт робить ці кроки із максимальним супротивом по відношенню до тих метаморфоз та спотворень цієї доктрини, які протягом попередніх століть поступово перетворили це багатовікове богословське вчення на просте свідчення про походження матеріального світу, з якого було вийнято християнське осердя. Передісторія цих поступових відхилень є досить тривалою. Як пише Дж. Вебстер, причина цього феномена полягає не стільки у сучасних «надмірно стривожених теологах, які поступаються своїми територіями на користь природознавців»⁷. Проблема у тому, що ще на початку епохи модерну було винайдено концептуальний мовний апарат для зображення взаємин між Творцем і Його творінням без жодної згадки про християнську доктрину щодо Отця, Сина і Святого Духа. Цей новітній модерний підхід та винайдений під його впливом мовний інструментарій описував походження світу виключно у позитивістських категоріях, залучаючи до цього опису суто логічні конструкції

¹ Барт, К. (2011). *Церковная догматика*. Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, II, 474.

² Кюнг, Г. (2012). *Церковь*. Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 349.

³ Kantzer, K. (1958). The Christology of Karl Barth. *Bulletin of the Evangelical Theological Society*, 1.2, 25.

⁴ Барт, К. (2007). *Церковная догматика*. Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, I, 427.

⁵ Barth, K. (1967). *Church Dogmatics. The Doctrine of God*. Edinburgh: T & T Clark, II, 2, 17.

⁶ Jones, G. (ed.). (2004). *The Blackwell Companion to the Modern Theology*. Blackwell Publishing, 336.

⁷ Webster, J. (2000). *Karl Barth*. London and New York: Continuum, 95.

та ідеї казуальності, які на той час почали застосовуватися в усіх сферах людського знання. Результатом цих модернізацій стала редукція та поступова маргіналізація того, що Барт вважав осердям та первинним засадничим чинником в усіх дослідженнях, присвячених біблійним свідченням як щодо космогонії, так і щодо інших богословських підтем, – вчення про триєдиного Бога-Творця, яке єдине може вважатись стартовою позицією для подальшого просування у богословських дослідженнях стосовно Божого творіння.

Аналізуючи біблійні свідчення про творіння, Барт наполягає на христоцентричності цієї, здавалося б, далекої від Втілення події, говорячи, що «погляд Бога, обернений на Його Сина, Сина Людського, втілене Слово, є істинна реальна причина творіння»¹, оскільки «задум, а значить і сенс творіння, згідно цього свідчення, полягає у тому, щоб зробити можливою історію союзу, завіту Бога з людиною, що має свій початок, свій центр і своє завершення в Ісусі Христі: історія цього завіту є в тій самій мірі мета творіння, у якій саме творіння є початком цієї історії»².

Згідно Барта, навіть саме Боже творіння – не самоціль, а лише необхідна основа та передумова, що створює умови для набагато більш важливої події – потенційного завіту між Богом та людиною, адже «християнське поняття творіння всіх речей має на увазі конкретну людину і весь її світ в якості простору для історії благодатного завіту, має на увазі з'єднану у Христі (Еф. 1:10) загальність небесного і земного»³.

Також зауважимо, що віра в Ісуса Христа як у Сина Божого і Господа має потужне епістемологічне значення для подальших богословських висновків у сферах космології та антропології. Без пізнання та віри в Ісуса Христа як першооснови будь-якого іншого знання, ми б ніколи не змогли усвідомити ані Бога як Творця, ані людину як творіння: «Я вірю в Ісуса Христа, Божого Сина і Господа, для того що сприйняти і зрозуміти, що всемогутній Бог, Отець, є Творцем неба і землі. Якби я не вірив у перше, я б не сприйняв і не зрозумів останнього»⁴.

Таким чином, ми можемо підсумувати Бартову доктрину творіння як тріадологічно- і христологічно-зумовлену, як таку, що є невіддільною, але органічно інтегрованою у інші фундаментальні доктринальні положення християнства та у всю історію спасіння: «Сотворений порядок може бути зрозумілий виключно у світлі Божих цілей для творіння, введених у дію в Ісусі Христі і зроблених реальними в силі Святого Духу»⁵. Отже, за Бартом, доктрина творіння не може бути відділена від подальшого цілісного глобального Божого задуму щодо цього творіння, який мав своєю ключовою і остаточною метою спасіння через Втілення Сина Божого і освячення через посилення Святого Духу. І, безумовно, особлива заслуга Барта у цій сфері теології полягає, з одного боку, у його рішучому супротиві процесам дехристиянізації доктрини про творіння та її анексії з боку природничих наук, та, з іншого боку, у здійсненій ним спробі максимізувати тісні зв'язки між вченням про творіння та іншими засадничими богословськими доктринами тріадології та христології, адже «творіння – це перше з цілої низки діянь триєдиного Бога»⁶.

Те ж саме можна із впевненістю сказати і про богословську антропологію Барта⁷, яка була ним у значній мірі реструктурована (порівняно із богословськими підходами попередніх двох століть), і яка є одним із найбільш наочних і красномовних свідчень його радикальної христологічної зосередженості⁸: «Богословська антропологія розкриває знання про людину, яке робиться можливим і потрібним через той факт, що людина стоїть у світлі Слова Божого. Таким чином, Слово Боже є її основою»⁹. Замість того, щоб сприймати антропологію у якості з'єднувальної ланки або мосту між теологією та людським самоусвідомленням та саморозумінням, Барт ставить до неї виключно як до вторинної та допоміжної доктрини, яка без міцного христологічного засновку втрачає будь-яку цінність і не може дійти до адекватних висновків.

¹ Барт, К. (2007). *Церковная догматика*. Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, I, 468.

² Там само, 454.

³ Там само, 457.

⁴ Barth, K. (1970). *Church Dogmatics. The Doctrine of Creation*. Edinburgh: T&T Clark, III, 1, 29.

⁵ Webster, J. (2000). *Karl Barth*. London and New York: Continuum, 97-98.

⁶ Barth, K. (1970). *Church Dogmatics. The Doctrine of Creation*. Edinburgh: T&T Clark, III, 1, 42.

⁷ Hart, T. A. (ed.). (2000). *The Dictionary of Historical Theology*. Paternoster Press, William B. Eerdmans Publishing Company, 53.

⁸ Бинцаровский, Д. (2016). *История современного богословия*. Минск: Полиграфкомбинат им. Я. Коласа, 106.

⁹ Barth, K. (1968). *Church Dogmatics. The Doctrine of Creation*. Edinburgh: T&T Clark, III, 2, 20.

І тут ми знову змушені згадати ліберальне протестантське богослов'я XIX ст., із яким сутичка Барта у царині антропології є не менш помітною, аніж це стосувалося герменевтики, екзегетики та догматики (при цьому Барт називав ліберальну антропологію «дуже стійким суперником»¹). На людину Барт дивиться виключно через призму властивого йому христоцентризму, і саме тому один із дослідників його теологічної системи підкреслює: «Справа полягає не в тому, що ми спочатку дізнаємось про людину, а потім вже осягаємо Ісуса в світлі цього загального знання про людину. Навпаки, ми перш за все дізнаємось про Людину Ісуса, а потім осягаємо всіх людей через наше знання про Нього. Це істотний момент в богословській антропології Барта: тільки якщо ми починаємо наше богословське запитування разом із Людиною Ісусом, ми приходимо до пізнання істинної людини»². Тобто доктрина Барта про людину має потужну епістемологічну складову (як і його концепція Божого творіння). Хоча, з іншого боку, варто зауважити, що, на думку Дж. Хансінгера, христоцентричність Барта в сфері антропології зовсім «не зводить нанівець інші форми саморозуміння людини»³.

І основна сутнісна відмінність між антропологічними підходами Барта та антропологією епохи Просвітництва тут полягає у тому, що христоцентризм Барта був несумісним із думкою про те, що людина як самосвідомий та саморефлексуєчий суб'єкт може бути первинною передумовою та вихідною точкою для подальших богословських досліджень та висновків. Для Барта це було немислимим. Такий його підхід в жодному разі не нівелював традиційний статус людини як верхньої ланки в ієрархії всього творіння, але це було «реінтеграцією антропології у богословське положення про Бога і Божі творіння, у якому бути людиною означає діяти із відчуття вдячності за Божу благодать»⁴.

Заради справедливості варто зазначити і наступне: незважаючи на те, що за визнанням самого Барта, вірним шляхом в даній сфері може бути виключно христологічне обґрунтування антропології⁵, все ж таки, із властивим йому талантом дивувати свого читача, у одному цікавому фрагменті з його «Церковної догматики», а саме, у своїй екзегезі Лк. 16:8 Барт наводить майже парадоксальну для його богослов'я думку про те, що істинна людськість може бути явленою навіть там, де взагалі не стоїть питання про одкровення та пізнання особистості Ісуса Христа, і, відповідно, в результаті «реальність людської природи і її пізнання не обмежується християнською громадою, «синами світла». Навпаки, текст Лк. 16:8 показує, що в цьому відношенні «сини світу цього» є розумнішими, аніж діти світла; вони людяніші і володіють більшими знаннями про людину, аніж християни, часом нелюдяні або ж просто нерозумні»⁶.

Представники протестантської неоортодоксії в цілому, і Карл Барт зокрема, чудово усвідомлювали, що еклезіологія – це та сфера протестантського богослов'я, яка була найменш розробленою і дослідженою отцями-реформаторами. Пауль Тілліх з цього приводу писав: «Проблема Церкви була найбільш нерозв'язаною проблемою, яку Реформація залишила для майбутніх поколінь»⁷. Саме тому представники протестантської неоортодоксії у своїх екзегетично-богословських дослідженнях приділили чимало уваги активному інтелектуальному пошуку в сфері еклезіології та переосмисленню онтологічної сутності та ролі Церкви Божої. На думку архімандрита Кирила (Говоруна), неоортодоксальна герменевтика Барта мала серйозні еклезіологічні наслідки, оскільки неоортодоксія Барта підкреслила теологічний аспект Церкви, знову зробила Церкву виключно богословською категорією, а також «повернула Христа в центр теології»⁸. Таким чином, простежується тісний зв'язок між, з одного боку, герменевтичними передумовами Барта і його відношенням до Біблії як до Слова Божого, і, з іншого боку, Церквою як спільнотою, чия «найбільш важлива місія полягає у проголошенні Слова Божого, що робить еклезіологію Барта глибоко керигматичною»⁹.

З іншого боку, Евері Даллес (1918-2008), професор Фордхемського університету, в одній зі своїх робіт звертає увагу на прагнення Барта розтотожити Біблію і Церкву, тим самим

¹ Там само, 21.

² Барт, К. (2011). *Церковная догматика* Москва: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, II, XV.

³ Barth, K. (2003). *God Here and Now*. Routledge, IX-X.

⁴ Webster, J. (2000). *Karl Barth*. London and New York: Continuum, 95.

⁵ Барт, К. (2011). *Церковная догматика*. Москва: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, II, 8.

⁶ Там само, 104.

⁷ Tillich, P. (1968). *A History of Christian Thought*. New York: Harper & Row, 252.

⁸ Hovorun, C. (2015). *Meta-Ecclesiology. Chronicles on Church Awareness*. Palgrave Macmillan, 106.

⁹ Там само.

підкресливши нездолану якісну відмінність між Словом Божим, покликаним бути суддею в тому числі й Церкви, і самим народом Божим. На його думку, Барт «попереджає Церкву проти такого приручення Біблії, яке зробило б неможливим для Церкви керуватись Біблією. Відносна дистанція між Біблією та Церквою, вважає він, робить можливим свідчення Біблії проти Церкви. Оскільки для того, щоб Церква була місцем, де воістину чується Слово Боже, необхідно щоб Слово ніколи не поневолювалось або не бралось у лапки Церквою»¹.

Сам же Барт писав: «Якщо розіп'ятий Ісус Христос живий і якщо Його церква є зібранням тих, хто бачить в Ньому аксіому всіх аксіом, тоді вона безперечно повинна враховувати тільки Його слово. Церква проповідує цього єдиного Ісуса Христа, як єдине, перше і останнє Слово істинного Бога. Вона чує в Ньому тоді слово всієї розради, всієї заповіді і всієї сили Божої. Вона тоді повністю пов'язана з Ним і повністю в Ньому вільна. Церква інтерпретує творіння і рух світу, природу людини у її величі і мізерності, виходячи з Нього, в Його світлі. Вона не має потреби в жодному іншому авторитетному голосі, адже важливість всіх інших голосів залежить від того, в якій мірі вони являють собою відлуння Його голосу. Але церква завжди буде повертатись до того, щоб в першу чергу і перш за все бажати чути Його власний, споконвічний голос і служити йому. І саме тому, що Він живий, церква може й далі чути Його і, служачи йому, приносити все нові плоди. В цьому сенсі ми скажемо разом із Цвінглі (і проти будь-якого начебто «природного» богослов'я): «Свята християнська церква, єдиним Головою якої є Ісус Христос, народилась зі слова Божого; в Ньому вона перебуває і не слухає сторонніх голосів»².

Розмірковуючи над тайною гріха і нікчемного (що в його термінології означає «щось, що протирічить та протидіє Божій владі над світом»³), Барт приходить до наступного висновку: «Там, де не стоїть на початку весь Спаситель, повністю весь Утішитель як джерело пізнання, і в кінці не може бути досягнуте розуміння всього лиха творіння, розуміння повністю всього негативного»⁴.

Зокрема, детально розглядаючи і даючи свою власну оцінку думкам Фрідріха Шлейєрмахера щодо розвитку в людини усвідомлення гріха та Божої благодаті, Барт, погоджуючись у деяких пунктах зі Шлейєрмахером, тим не менш, висловлює здивування, що тому «не спало на думку засновувати свою ідею на христології»⁵. Саме це в результаті дозволило Барту прийти до висновку про те, що «ми при всій заслуженій повазі до погляду Шлейєрмахера на нікчемне повинні рішуче повернутись до цього погляду спиною»⁶. В той самий час сам Барт зазначає, що «християнське уявлення про гріх неможливо сформувавши у пустому просторі, *remoto Christi*, але лише з Євангелії»⁷, адже «гріх в усіх своїх формах – це спотворене людське поведіння з явленими в Ісусі Христі суворю доброту і праведним милосердям Божим»⁸.

Христоцентризм Барта у царині амартології простежується також у його розлогіх роздумах про природу Сина Божого. На думку Барта, Спаситель прийняв на себе природу людини у її гріховному стані, але сам Він не вчинив жодного гріха (що цілком відповідає традиційному святоотцівському вченню про Втілення): «Ісус Христос – не напівбог. Він – не ангел. Так само Він – не ідеальна людина. Він – така ж людина, як і ми, рівний нам як творіння, як людський індивід, але також рівний нам у тому стані та тих умовах, до яких призвів нас наш непослух»⁹. Кеннет Канцер у цьому контексті особливо відмічає наступний важливий нюанс, властивий Бартовій христології, який стосується подолання Христом схильностей, що були властиві прийнятій Ним гріховній людській природі: «Його безгрішність як Боголюдини, у будь-якому випадку, складалась із подолання Ним гріховної плотської природи, яку Він прийняв. Незважаючи на реальність Його спокус, Він відмовився грішити і Своєю смертю на хресті, в слухняності до волі Отця, Він переміг гріх»¹⁰.

¹ Dulles, A. (1991). *Models of the Church*. New York: Doubleday, 82.

² Барт, К. (2011). *Церковная догматика. Том II*. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 670-671.

³ Там само, 181.

⁴ Там само, 218.

⁵ Там само, 244.

⁶ Там само, 249.

⁷ Барт, К. (2014). *Церковная догматика. Том III*. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 201.

⁸ Там само.

⁹ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God. Volume I, 2*. Edinburgh: T & T Clark, 151.

¹⁰ Kantzer, K. (1958). The Christology of Karl Barth. *Bulletin of the Evangelical Theological Society*, 1.2, 26.

Розуміння Бартом концепції непорочного зачаття Ісуса Христа є цілком зрозумілим та недвозначним, і має у його теології чітко виражений христологічний та сотеріологічний сенс. Барт вважає це доктринальне положення ні стільки способом вказати на безгрішність Спасителя, і на навіть не стільки засобом підкреслення Його Божественного достоїнства, скільки знаком (Барт наполегливо і неодноразово використовує саме цей термін), який вказує і акцентує увагу на людськості Христа. Конкретна сила вчення про непорочне зачаття полягає у його вказуванні на те, що людина як така не бере участі та навіть не може здійснювати жодної співпраці із Богом у Його суверенній справі викуплення людства, здійсненого Другою Іпостассю Трійці¹. У Бартовому екзегетичному прочитанні події Різдва у 2-й частині 1-го тому «Церковної догматики» автор не залишає сумнівів щодо того, що усунення чоловіка у процесі здійснення Богом благодатної справи спасіння є вказівкою на кришталеву чистоту та незаплямованість цієї справи будь-якими зусиллями людини: «Знак таїни Різдва, знак відсутності плотського батька для Ісуса, стає зрозумілим саме як знак. Творчий і суверенний чоловік, котрий бажає і отримує, як такий не може вважатись учасником Божої справи»². Говорячи про втілення Сина Божого, Барт вкладає своє розуміння цієї події у наступну лаконічну формулу: «Він, Котрий тут був народжений у часі, є Тим самим, Котрий у вічності народжується від Отця»³. Виходячи із цих положень Бартової доктрини, ми можемо коротко описати ту дзеркальну відмінність, яку можна простежити між народженням Христа у вічності від Отця та у часі від Діви Марії, наступною тезою: як людина Ісус не має земного батька так само, як предвічний Син Божий, Котрий народжується від Отця небесного, не має матері.

Незважаючи на те, що Барт називає цей теологічний напрямок «так звану мариологією римо-католицької церкви»⁴, він, менше з тим, вважає абсолютно прийнятним і навіть необхідним називати Марію Матір'ю Божою та Богородицею: «Як християни і теологи ми не відкидаємо зображення Марії як «Матері Божої». ...Ми підтверджуємо і схвалюємо це як законний вираз христологічної істини»⁵. Для підтвердження своєї правоти Барт посилається на думки отців-реформаторів XVI ст., зокрема, Лютера і Цвінглі: 1) «Народила (Марія) не особливу людину, як начебто в неї був окремо свій син, а у Бога – окремо свій. Але Того ж самого, Кого одвіку народив Бог, вона народила у часі»⁶ (Лютер); 2) «Називати (Діву), яка народила Бога, Богородицею, ми вважаємо правильним і схвалюємо»⁷ (Цвінглі).

Але при всій своїй повазі до древньої церковної традиції сприйняття Марії як Матері Божої та Богородиці, Барт вважає за необхідне підкреслити лише другорядний, допоміжний і опосередкований характер цього титулу Марії: «Найменування Марії «Матір'ю Божою» було і лишається осмисленим, дозволеним і необхідним як допоміжний христологічний вислів»⁸.

Крім того, Барт різко критикував мариологічні положення та практику вшанування Богородиці у римо-католицькій церкві. Таку розгорнуту, піднесену та пишномовну мариологічну традицію, яку він вбачав о богослужбово-літургічній практиці католицизму, Барт вважав ледь не основною ерессю католицизму, жодного компромісу із якою бути не може: «Мариологія є певний наростень, тобто хворобливе утворення на богословському мисленні. Наростні треба видаляти»⁹. Барт був далеким від думки про те, що таке вшанування Марії начебто є давнім запозиченням з язичницьких культів богині матері часів Римської імперії, адже «у догматиці ти можеш встановити все і нічого за допомогою паралелей з історії релігій»¹⁰. Але при цьому він пише про те, що «у доктрині та вшануванні Марії розкривається одна ересь римо-католицької церкви, яка пояснює всі інші»¹¹. Звісно, для протестантського теолога така герметична непроникність для будь-яких форм молитовного вшанування Марії є скоріше нормативною, аніж дивною. Але особливо цікаво те, як Барт бере собі у союзники не тільки своїх співбратів по вірі, але й давніх отців Церкви, у котрих ми теж можемо

¹ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God*. Edinburgh: T & T Clark, I, 2, 193.

² Там само, 194.

³ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God*. Edinburgh: T & T Clark, I, 2, 138.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Барт, К. (2007). *Церковная догматика*. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, I, 93.

⁷ Там само.

⁸ Барт, К. (2007). *Церковная догматика*. Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, I, 91.

⁹ Там само, 94.

¹⁰ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God* Edinburgh: T & T Clark, I, 2, 143.

¹¹ Там само.

зустріти рішучі заклики, спрямовані на те, щоб запобігти надмірному вшануванню Діви Марії, на фоні котрої фігура самого Сина Божого із плином часу поступово почала відходити у тінь. Так, Барт наводить короткий, але влучний уривок із твору «Про Святого Духа» свт. Амвросія Медиоланського: «Марія була храмом Божим, а не Богом храму. І, відповідно, лише Тому єдиному належить вклонитися, Хто діяв у храмі»¹.

Ключовою тезою Бартового бачення особистості Марії є те, що її сприйняття та вшанування в Церкві повинно завжди здійснюватися у христологічному контексті, у постійній асоціативній прив'язці до особистості Ісуса Христа: «Новий Завіт – так само як і Ефеський, і Халкідонський собори – має в особистості Марії христологічну, і виключно христологічну зацікавленість. Це стосується, у першу чергу, як раз різдвяної історії та її передісторії. Слова А. Шлаттера (Schlatter) про те, що в них Марія виступає у ролі «додаткової службової фігури», з екзегетичної точки зору є неспростовними»².

Будь-які натяки на самостійну роль Марії, на самодостатність її постаті, на її активну та дієву участь у справі викуплення людства, Барт розглядав як небезпечну загрозу і зухвале зазіхання на вчення про благодатну справу суверенного Бога (приблизно так само, як і згадану вище гіпотетичну участь земного батька у народженні Ісуса): «Фігура Марії являє собою обов'язковий предмет біблійного проголошення саме у своїй непідкресленості, у своєму – настільки безкінечно значущому – відступі на задній план, саме в тому, що вона набуває важливості лише як та, яка сприймає, та, яка обдарована благодаттю. Але кожне слово, що робить предметом особливої уваги її особистість, кожне слово, що приписує їй хоча б лише відносно самостійну роль в історії спасіння, є атака на чудо одкровення»³. Чималу увагу Барт приділяє також надзвичайно красномовним поетичним текстам та риторичним конструкціям з богослужбового життя католицької церкви, але жодного виправдання такої практики він навіть не намагається знайти. Відповідно, й висновок Бартових роздумів, незважаючи на прийняття ним звичних маріологічних титулів, є достатньо різким та безкомпромісним: «Там, де «вшановується» Марія, там, де є у наявності все це вчення й відповідне поклоніння, там немає церкви Христової»⁴.

З огляду на вищенаведені свідчення, ми можемо із впевненістю висувати те положення, згідно якого принципова і ключова установка Барта, яка в повній мірі ніколи не змінювалась протягом всього його життя, полягала в його абсолютному, безумовному, неподільному та всеохоплюючому христосентризмі, який дозволяв йому без будь-яких застережень стверджувати, що Біблія в усій її канонічній повноті – це є не щось інше, аніж «книга Христа»⁵. Саме тому і в догматичних, і в екзегетичних дослідженнях Барта саме «Христос був в рівній мірі і змістом, і способом богослов'я»⁶, що в повній мірі співвідноситься із біблійним свідченням на дану тему, яке ми знаходимо в Першому Посланні апостола Павла до Коринфян, де сказано: «Ніхто не може покласти іншого фундаменту, окрім покладеного, котрим є Ісус Христос» (1 Кор. 3:11).

References:

1. Bart, K. (2007). *Cerkovnaja dogmatika [Church Dogmatics]*. Moscow: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, I. [in Russian].
2. Bart, K. (2011). *Cerkovnaja dogmatika [Church Dogmatics]*. Moscow: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, II. [in Russian].
3. Bart, K. (2014). *Cerkovnaja dogmatika [Church Dogmatics]*. Moscow: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, III. [in Russian].
4. Barth, K. (1975). *Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God*. Edinburgh: T & T Clark, I, 1. [in English].
5. Barth, K. (1975). *Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God*. Edinburgh: T & T Clark, I, 2. [in English].
6. Barth, K. (1970). *Church Dogmatics. The Doctrine of Creation*. Edinburgh: T&T Clark, III, 1. [in English].
7. Barth, K. (1968). *Church Dogmatics. The Doctrine of Creation*. Edinburgh: T&T Clark, III, 2. [in English].
8. Barth, K. (2003). *God Here and Now*. Routledge. [in English].
9. Bincarovskij, D. (2016). *Istorija sovremennogo bogoslovija [The History of Modern Theology]*. Minsk: Poligrafkombinat im. Ja. Kolasa. [in Russian].

¹ Барт, К. (2007). *Церковная догматика*. Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, I, 95.

² Там само, 94.

³ Там само, 95.

⁴ Там само, 100.

⁵ Barth, K. (1975). *Church Dogmatics. The Doctrine of the Word of God*. Edinburgh: T & T Clark, I, 1, 109.

⁶ Hillerbrand, H. J. (2004). *The Encyclopedia of Protestantism*. Routledge, 331.

10. Busch, E. (1976). *Karl Barth: His Life from Letters and Autobiographical Texts*. London: SCM. [in English].
11. Dann, D. D. Ivliev, I. Karavidopoulos, I. and others (2011). *Biblija v Cerkvi. Tolkovanie Novogo Zaveta na Vostoke i Zapade* [The Bible in the Church. The Interpretation of the New Testament in East and West]. Moscow: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja. [in Russian].
12. Hart, T. A. (ed.). (2000). *The Dictionary of Historical Theology*. Paternoster Press, William B. Eerdmans Publishing Company. [in English].
13. Hillerbrand, H. J. (2004). *The Encyclopedia of Protestantism*. Routledge. [in English].
14. Hovorun, C. (2015). *Meta-Ecclesiology. Chronicles on Church Awareness*. Palgrave Macmillan. [in English].
15. Irinej Lionskij, sshmch. (2010). Protiv eresej. *Dokazatelstvo apostolskoj propovedi* [Against Heresies. Proof of the Apostolic Preaching]. Saint-Petersburg: Izdatelstvo Olega Abyshko. [in Russian].
16. Jones, G. (ed.). (2004). *The Blackwell Companion to the Modern Theology*. Blackwell Publishing. [in English].
17. Kantzer, K. (1958). *The Christology of Karl Barth. Bulletin of the Evangelical Theological Society, 1.2, 25-28.* [in English].
18. Kjung, G. (2012). *Cerkov* [The Church]. Moscow: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja. [in Russian].
19. Ramm, B. (1970). *Protestant Biblical Interpretation*. Grand Rapids, Michigan. [in English].
20. Reventlow, H. G. (ed.) (2010). History of Biblical Interpretation. From the Enlightenment to the Twentieth Century. *Atlanta: Society of Biblical Literature, 4.* [in English].
21. Tillich, P. (1968). *A History of Christian Thought*. New York: Harper & Row. [in English].
22. Webster, J. (2000). *Karl Barth*. London and New York: Continuum. [in English].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.27

Анатолій Димчук*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна***ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ
МАСОНСТВА (ВІД Й. Г. ФІХТЕ ДО СУЧАСНОСТІ)****Anatolii Dymchuk**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3313-5759>*Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine***FREEMASONRY SOCIAL DOCTRINE PHILOSOPHICAL
FOUNDATIONS (FROM J. G. FICHTE TO THE PRESENT)**

The article analyzes J. G. Fichte's social and philosophical views formed in the course of his Masonic activity, considering his remarkable «Philosophy of Freemasonry. Letters to Constant». In that work the German philosopher outlined his views on the Masonic movement's reform and future, analyzed the Freemasonry social tasks. The «Philosophy of Freemasonry» went far beyond masonic order internal issues and included J. G. Fichte's reflections on human society, morality, education, culture imperfection, social ideals and the foundations of progress conceptions. This work was a milestone in the European socio-ethical thought development and historically determined degrees of knowledge idea formation.

Keywords: philosophical system, social paradigm, J. G. Fichte, Freemasonry, Reformation, religion, education, freedom, meaning of life.

Сьогодні суспільство намагається знайти філософське обґрунтування нової планетарної реальності та по-новому розглядає великий спадок класичної філософії. Погляди Й. Г. Фіхте на суспільство викладені ним у низці робіт: «Головні риси сучасної епохи», «Факти свідомості», «Закрита торгова держава», «Промови до німецької нації», «Філософія масонства» користуються постійною увагою міжнародної філософської спільноти, що знайшло своє відображення у діяльності Міжнародного товариства Й. Г. Фіхте. Сучасне масонство стикається з тими ж проблемами, про які писав Й. Г. Фіхте. Проблема мети світового масонства сьогодні не менш актуальна ніж 220 років тому, коли перед масонством вперше постали подібні виклики.

Твір Й. Г. Фіхте «Філософія масонства» опинився поза увагою філософів та істориків через його назву та значну «масонську складову». Тому, актуальним науковим завданням є експлікація філософських засад соціальної доктрини масонства через переосмислення масонських ідей Й. Г. Фіхте в контексті ідейних пошуків масонства.

Головним джерелом статті виступає твір Й. Г. Фіхте «Філософія масонства. Листи до Константа»¹. Даний твір Й. Г. Фіхте практично не розглядався філософами, тільки історики науки аналізували причини його виникнення та наслідки певної ідеологічної конкуренції в масонському середовищі на межі XVIII-XIX століть². В той же час варто зазначити, що саме в українському філософсько-гуманітарному контексті був зроблений переклад «Філософії масонства» Й. Г. Фіхте, в Незалежному культурологічному часописі «І» 54 номер якого (2009 р.), під особливою назвою «Вільні муляри, масони» був цілком присвячений масонству в його історичних та соціально-філософських вимірах.

В цілому філософська спадщина Й. Г. Фіхте розглядалась у роботах А. Гулиги та А. Лук'янова, в яких переважна увага зосереджена на сприйнятті дійсності та специфіці предмета. Згідно А. Гулиги, предметом його є духовний світ людини³, а на думку А. Лук'янова – історія розвитку людського

¹ Фіхте, Й. Г. (2009). Філософія масонства. Листи до Константа. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 54, 48-84.

² Горбачев, Д. В. (2012). Фихте и Фесслер. *Новая и новейшая история*, 3, 217-224.

³ Гулыга, А. В. (2001). *Немецкая классическая философия*. Москва: Рольф, 332.

духу¹. До цієї лінії тлумачення близькі Г. Леоничев² та М. Громико³, які акцентують потенціал Й. Г. Фіхте як теоретичної основи цілеспрямованого виховання особистості, «культуризації» індивіда, оптимізації засвоєння ним культурної спадщини⁴. Як невдалу спробу поєднати абсолютне з кінцевим розглядає філософію Й. Г. Фіхте П. Гайденко. Згідно П. Гайденко, базове поняття Я містить риси Бога, людського роду та розуму, що веде до змішання їх у Й. Г. Фіхте⁵.

Найбільшу увагу дослідників радянського періоду притягнув внесок Й. Г. Фіхте в розробку діалектики. В роботах К. Бакрадзе⁶, Г. Каландарішвілі⁷, І. Нарського⁸, В. Асмуса⁹ та В. Кузнецова¹⁰ цей момент виділяється як центральний в його теоретичній спадщині. Означені дослідники підкреслюють значущість кроку, здійсненого Й. Г. Фіхте у даному напрямку: якщо його попередники розглядали наявність протиріччя в якості недоліку мислення, то автором діалектика позиціонується як необхідний метод розвитку змісту. Так, згідно з Г. Каландарішвілі діалектичні процеси трактуються Й. Г. Фіхте як універсальна властивість дійсності¹¹, а за К. Бакрадзе Й. Г. Фіхте взагалі намагався до обґрунтування діалектики¹².

В українському дослідницькому контексті тема «Фіхте та масонство» не розглядалася, поза увагою дослідників залишилися рецепції Й. Г. Фіхте соціальної доктрини масонства. Вплив соціальної доктрини Й. Г. Фіхте на духовні пошуки початку XIX ст. розглядав у своїх статтях¹³ сучасний український філософ В. Абашник¹⁴. Огляд наукової літератури свідчить, що філософська спадщина Й. Г. Фіхте досліджено доволі однобічно й саме усуненню цього недоліку повинна допомогти запропонована розвідка.

До середини 1790-х рр. в масонських ложах Німеччини відчувалася певна ідейна та організаційна криза, що потребувала нового філософського аналізу та реформування застарілих структур. Нова суспільно-політична ситуація в Європі була пов'язана зі змінами, які принесла Велика Французька революція, що проголосила ідеали «свободи, рівності, братерства». Ідея «братерства», що була близька масонському середовищу, базувалася на «громадянському почутті» солідарності, соціальної активності та взаємної поваги. «Братерство» в той час розглядалося як синонім національного громадянського суспільства, союзу вільних та активних громадян, що формують з народу націю. На початку XIX ст. масони Англії, Франції, Німеччини доєдналися до процесів націотворення та шукали шляхи «оновлення світу».

¹ Лукьянов, А. В. (1997). *Философия Иоганна Готлиба Фихте*. Оренбург: Издательский центр ОГАУ, 236.

² Леоничев, Г. М. (1970). Предпосылки и некоторые принципы теории познания И. Г. Фихте. *Вестник Московского университета, 7: Философия*, 5, 62-71.

³ Громько, Н. В. (1988). Иоганн Готлиб Фихте и Жан-Поль Рихтер. *Историко-философский ежегодник '88. Москва: Наука*, 117-134.

⁴ Громько, Н. В. (1993). *Мюнхенская школа трансцендентальной философии: историко-философские исследования*. Научно-аналитический обзор. Москва, 85.

⁵ Гайденко, П. П. (1990). *Парадоксы свободы в учении Фихте*. Москва: Наука, 127.

⁶ Бакрадзе, К. С. (1981). *Проблема диалектики в немецком идеализме*. Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 376.

⁷ Каландарішвілі, Г. М. (1963). *Диалектика в «Основах общего наукоучения» И. Г. Фихте*. Тбилиси: Изд-во Ак. Наук ГССР, 69.

⁸ Нарский, И. С. (1976). *Западноевропейская философия XIX в.* Москва: Высшая школа, 584.

⁹ Асмус, В. Ф. (1965). *Проблема интуиции в философии и математике (Очерк истории: XVI начало XX века)*. Москва: Мысль, 312.

¹⁰ Кузнецов, В. Н. (1989). *Немецкая классическая философия второй половины 18 начала 19 вв.* Москва: Высшая школа, 478.

¹¹ Каландарішвілі, Г. М. (1963). *Диалектика в «Основах общего наукоучения» И. Г. Фихте*. Тбилиси: Изд-во Ак. Наук ГССР, 69.

¹² Бакрадзе, К. С. (1981). *Проблема диалектики в немецком идеализме*. Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 376.

¹³ Абашник, В. А. (2006). Разум и вера во время «спора об атеизме»: Й. Г. Фіхте и Й. Б. Шад. *Материалы международной научной конференции «Проблема веры и знания в немецкой классической философии»*. (г. Санкт-Петербург, 08-09 июня 2006 г.), 5-10.

¹⁴ Абашник, В. О. (2017). Й. Г. Фіхте та Харківський університет. *XIII Харківські студентські філософські читання: до 255-річчя Йоганна Готліба Фіхте. Матеріали всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів*. (м. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2017 р.), 8-12.

Частина масонських ідеологів була незадоволена профанацією та застоєм в масонстві, коли форма підміняла зміст, а мода випереджала сенс. У Західній Європі робилися спроби реформування масонства «в дусі суспільної користі», багатьма масонство уявлялося універсальним інструментом соціальних змін, таким собі «філософським каменем», від застосування якого можна було чекати чудесного затвердження у світі «морального закону та гармонічного порядку».

Філософ, громадський діяч та лідер німецьких масонів того часу Ігнац Аврелій Фесслер заявляв, що масонство має доповнювати публічні інститути, беручи на себе завдання моральної та релігійної освіти, прогресу. Історія світового масонства доводить, що ідеї І. А. Фесслера¹ почали реалізовуватися масонськими структурами у XIX ст.²

І. А. Фесслер у 1792-1795 рр. був членом «Союзу Евергетів» – таємного товариства, що ставило за мету корінні політичні перетворення, демократизацію суспільства. Наприкінці XVIII ст. І. А. Фесслер розробив нові ритуали масонства вищих ступенів IV-VIII. Він вважав масонський рух силою, здатною за допомогою емоційного впливу виховати внутрішні переконання «морально достойних громадян», «святості розумного порядку». Він мріяв шляхом «філософських театралізованих ритуальних містерій» затвердити ідеальні норми моралі для нового суспільства. Й. Г. Фіхте став масоном у 1793 р., швидко піднявшись по сходинкам масонської кар'єри він став «гросмейстером». У 1799 р. Й. Г. Фіхте почав співпрацювати з І. А. Фесслером у справі підготовки «масонської реформи». Як стверджує Д. Горбачов «за підсумками дискусії з Фесслером з'явився на світ головний масонський твір Й. Г. Фіхте «Філософія масонства». Це були перероблені філософом лекції, прочитані в масонській ложі «Роял Йорк» – «Про справжню мету масонства та масонські ієрогліфи»³.

Масонські лекції Й. Г. Фіхте торкнулися багатьох проблем соціальної філософії. Дослідник Д. Горбачов вважав, що опонуючи І. А. Фесслеру Й. Г. Фіхте розглядав масонство суспільно-корисним інститутом, був переконаний в тому, що масонський Орден може брати на себе лише ті функції, що не виконують держава, церква, або «будь-яке інше людське установа»⁴.

І. А. Фесслер виводив витoki масонства з секти есеїв та «еретичних» християнських сект середньовіччя. Й. Г. Фіхте більш оригінально розглядав походження масонства та вважав, що масонство повинно мати більш давню історію, що «таємна культура» зародилася ще в стародавні часи, коли людство тільки вийшло з «природного стану» та почало будувати цивілізацію. Будь-яка цивілізація породжує суперечності та неоднорідність, для «зняття» яких й було потрібно масонство. Воно відійшло від суто християнського забарвлення, зближуючи різні культури, релігії, соціальні верства.

На думку Й. Г. Фіхте такий родовід («так точно було, тому що мало би бути») не потребував документальних доказів, бо «таємні знання» мали усну традицію. Він стверджував, що про масонство: «...ніхто не може сказати, відкіля воно з'явилося, що воно таке і чого воно хоче... члени цього товариства врешті серйозно запитують себе: так відкіля ж ми прийшли? що ми і чого ми хочемо?». Це були головні філософські питання, що стосувалися не тільки масонського братерства. Намагаючись надати відповіді на поставлені питання Й. Г. Фіхте вказує: «Найбільша таємниця масонів у тому, що в них немає жодної таємниці... таємниця масонів у тому, що вони є...»⁵.

Водночас філософ каже про масонство як про соціальний феномен, бо воно: «поширилося з незбагненою швидкістю... над яким не владні жодні переслідування і глузування, невігластво і зрадництво». Філософ, який сам перебував у масонстві, шукає виправдання, запевнюючи читачів: «цей орден – не гра», «мудрі і добродішні чоловіки займаються орденом... в ордені наймудріших, найчесніших, знаннями, обдаруваннями і характером найбільш гідних людей», він має мету, що об'єднала людей «різного способу мислення, способу життя і виховання, і що, незважаючи на тисячі перепон, тримає їх разом»⁶.

¹ Киясов, С. Е. (2019). Власть и масонство в эпоху нового времени: противостояние или союз? *Известия Саратовского ун-та. Нов. сер. Сер. История. Международные отношения. Саратов, Т. 19, Вып. 1, 43-51.*

² Савченко, В. А. (2009). *Україна масонська*. Київ: Нора-друк, 360.

³ Горбачев, Д. В. (2012). Фихте и Фесслер. *Новая и новейшая история, 3, 217-220.*

⁴ Там само, 219.

⁵ Фіхте, Й. Г. (2009). Філософія масонства. Листи до Констанана. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 54, 48-49.

⁶ Фіхте, Й. Г. (2009). Філософія масонства. Листи до Констанана. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 54, 51-52.

Аналізуючи трьохсотрічний досвід діяльності масонів у світі історик С. Кіясов твердить, що: «проголошені ними месіанські ідеї ніколи не розходилися з прагматичними оцінками навколишнього світу, включаючи політику»¹.

Пошук мети масонства Й. Г. Фіхте починає з дослідження мотивації людей «мудрих і добрих» долучатися до цього Ордену: «те, чого хоче мудра і добродісна людина, що є її метою, є також і кінцевою метою людства. Єдина мета існування людини на землі – це не рай і не пекло, але лише людство, яке ми маємо тут, і найширша можлива освіта його... Що не співпадає з метою найширшої освіти, що ніяк не стосується її чи не є для неї частиною або засобом, те не може бути метою жодної людини... що стоїть вище чи нижче людства, те є поза колами його мислення, устремління і дії...»².

Розглядаючи мету масонського товариства філософ намагається дати характеристику процесів його оточуючих, мету модернізації суспільства. Фактично метою масонства Й. Г. Фіхте вважав емансипацію, подолання однобічності традиційного способу мислення, яка є наслідком поділу суспільства на різні соціальні, релігійні, культурні та професійні групи. Але, вважає Й. Г. Фіхте: «...орден Вільних Мулярів не може бути установою, що має за мету вправління окремих душевних сил людини... Про те достатньо потурбувалися у школах, університетах, у публічних творах і громадських закладах... Він не збирається поширювати просвітництво. Масонський орден не може бути школою рідкісних мистецтв і таємних наук...»³.

Й. Г. Фіхте попереджав прихильників Г. А. Фесслера, що вплив на братів-масонів «за допомогою фантазії та зворушливих і приголомшуючих душу вражень», не є продуктивним, тому що враження швидко минають, що головним для масонського зростання є навчання, виховання та наслідування прикладів⁴.

Філософ вважав, що масонство не повинно брати на себе функції, які неможливо реалізувати або функції, які реалізуються за допомогою інших інститутів: «...усяка мета, прийнята як своя будь-яким прошарком суспільства, була б цілковито і безумовно виключена для масонства ...мета може бути лише такою, для якої людське суспільство не має жодної особливої установи, – метою, для якої воно за її (мети) і за своєю (суспільства) природою цілковито не може мати жодної спеціальної установи»⁵.

Виходячи з такої постановки питання масонський Орден не дублює діяльність станів, інститутів, бо структура яка б існувала поза масонством робила би зусилля масонів зайвими. В той же час масони повинні «поєднати однобічну освіту для особливого прошарку у загальнолюдську освіченість». Вступаючи до Ордену масони відокремлюються від конкретного прошарку та культурного середовища з метою «підняти нашу освіченість до чисто людської», що б діяти як людина, яка разом із братами створює нову усебічну спільність – масонство, тобто мета масонства – «воно саме»⁶.

В масонстві, стверджує філософ: «...кожен отримує тою ж мірою, якою дає; завдяки тому, що він дає, дається і йому – дається саме уміння давати». На думку філософа саме товариство є школою соціальних відносин та соціального вдосконалення. Завдяки цьому масон стає більш соціальним та досконалим, «більш зрілим», ніж профані⁷.

Розглядаючи цілі та завдання масонського Ордену Й. Г. Фіхте переходить до роздумів про «кінцеву мету людського існування». Він відштовхується від того, що існування людини – підготовка до наступного переродження або «вищого існування». Почати реалізовувати ці завдання цього «існування» вже в цьому житті «є єдино збагненою метою»⁸.

¹ Кіясов, С. Е. (2019). Власть и масонство в эпоху нового времени: противостояние или союз? *Известия Саратовского ун-та. История. Международные отношения*, 19, 1, 44.

² Фіхте, Й. Г. (2009). Філософія масонства. Листи до Констанана. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 54, 57.

³ Там само, 53.

⁴ Там само, 71.

⁵ Там само, 59.

⁶ Фіхте, Й. Г. (2009). Філософія масонства. Листи до Констанана. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 54, 54, 58, 60, 62-63.

⁷ Там само, 64-65.

⁸ Фіхте, Й. Г. (2009). Філософія масонства. Листи до Констанана. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 54, 54, 58, 60, 68-69.

Соціальний прогрес Й. Г. Фіхте бачить у безупинному русі «очищення та удосконалення», у діяльності масонів по утвердженню просвітництва, моральності, багатобічності, свідомості громадянина світу, почуття обов'язку. Масон повинен будувати суспільство на основі правових законів розуму, правового громадянського устрою, еволюцію держави він бачить у відмиранні старих інститутів та переходу до самоорганізованого суспільства, коли «...усе людство повинне складати одну-єдину, моральну і віруючу громаду ... природа повинна підкоритися розумній волі»¹.

Для Й. Г. Фіхте право – категорія апіорна. Воно виводилося з «чистих» форм розуму. Необхідність у праві диктує самосвідомість, бо тільки наявність права створює умови для виявлення найголовнішої субстанції особи.

У праці «Замкнена торгова держава», що була написана в той же час, що и «Філософія масонства» Й. Г. Фіхте змалював картину ідеальної держави, в основі якої лежать розум і справжня свобода. Й. Г. Фіхте вважав державу тимчасовим інститутом, вона є зло, доки люди морально не розв'яжуться настільки, що зможуть обійтися без держави. Після зникнення держави встановиться природний стан людини, який відповідатиме її справжній природі та призначенню².

Автор попереджає, що у масонського Ордену існує негативна конотація як: «ворога престолів і підбурювача революційної смути»³, але сама політика не є предметом діяльності Ордену, бо масони відкидають зарозуміле «бажання пришвидшити щось у розвитку людства... великі перетворення завжди були викликані лише великими і загальними причинами», більш того, масони підтримують державні інститути у прагненні до досконалості та захисту прав громадян, встановлюють взаємодію між структурами суспільства та зближуючи соціальні верстви⁴.

Й. Г. Фіхте вказує, що масонство не є «таємною церковною чи містичною сектою», він виявляє особливий масонський погляд з церковного питання, запевнюючи, що з «церковною релігією», що інколи видається «просто смішною», у масонів «немає нічого спільного». Критикуючи клерикалізм він твердив, що: «...релігія не може бути використана ані для збереження громадянського порядку, ані для заспокоєння і розради», бо вона «...хоче існувати відокремлено» від суспільства. Він впевнений, що: «релігійні погляди народів пристосувалися до їх рис і звичаїв, прагнуть нав'язати йому свою власну як єдину істинну», що церковні відмінності базуються на зовнішніх ознаках та випадковостях: «що умовами часу і місця привнесено у релігійні погляди суспільства»⁵.

Розглядаючи недосконалість церковної освіти та релігійного знання Й. Г. Фіхте бачить в ньому «багато випадкового й однобічного» та пропонує усунути наслідки цього способу просвітництва «масонським шляхом». Для емансипації суспільства, на думку Й. Г. Фіхте потрібно, щоб релігійна людина стала «просто людиною, що має релігію», відкинувши все зовнішнє, однобічне, «ізольоване і самобутнє», що нав'язує кожна конфесія. В той же час, на думку філософа, справжній масон «...прагне лише до поставленої йому земної мети, будучи твердо переконаним, що за нею криється мета небесна... Його думка – завжди у вічності, його зусилля – завжди з вами... Релігія масона є чимось зовсім іншим, ніж релігія будь-якої існуючої церкви». Релігія розглядається, як «особлива мета всієї нашої діяльності, або як засіб для якоїсь чуттєвої мети», справжній масон: «...не релігійний, однак мислить і діє релігійно; релігія для нього – не предмет, а лише той етер, у якому з'являються йому усі предмети»⁶.

С. Кіясов вважає, що масонство: «...виступало, перш за все, в якості поборювача традиційного, усталеного концепту християнської віри...», що для нього пріоритетним було самостійне пізнання світу та «світське по суті, моральне просвітництво людини»⁷.

У «Філософії масонства» Й. Г. Фіхте торкнувся поняття «таємна культура», вказуючи, що витоки масонства у таємній культурі «тих східних народів, з публічної культури яких виникло християнство». В той же час він вважав, що «таємна культура» може поширюватися тільки серед тих, хто здатен її сприйняти, вона може існувати тільки спираючись на офіційну, публічну культуру

¹ Там само, 78, 80.

² Фіхте, Й. Г. (2019). *Замкнутое торговое государство*. Москва: Юрайт, 133.

³ Фіхте, Й. Г. (2009). Філософія масонства. Листи до Константа. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 54, 50.

⁴ Там само, 67-68, 80.

⁵ Там само, 53, 74, 76.

⁶ Там само, 54, 73-74.

⁷ Кіясов С. Е. (2019). Власть и масонство в эпоху нового времени: противостояние или союз? *Известия Саратовского ун-та. Международные отношения*, 19, 1, 45.

«слідуючи за нею». В той же час «таємна культура» відкриває людям очі на приховані або незрозумілі закони: «публічну історію можна було б пояснити з точки зору історії таємної»¹.

Висвітлюючи свої погляди на масонський Орден під кутом завершення еволюції людського суспільства, відношення до церкви, права та держави, Й. Г. Фіхте торкнувся питання глобальних завдань людства: «...сформувати одну-єдину моральну церкву, одну правову державу ... усунути шкідливі наслідки однобічності... щоб нерозумна природа корилася розумній волі»². Ця однобічність, на думку автора, виявляється у становій освіті, у ворожих конфесіях та конкуруючих станах.

Таємна організація, може мати виправдання для свого існування у випадку виконання особливої, недосяжної для інших об'єднань мети. Такою метою на думку філософа є формування «цілісної» людини – громадянина нового суспільства, заснованого на ідеалах всебічного розвитку³. Й. Г. Фіхте пропонував виховання масонів за допомогою раціонального навчання та особистого прикладу, навчання яке можливе саме у масонських ложах – структурах «малого суспільства»⁴, які стають певним «учбовим полігоном» для учнів-масонів⁵. У «Промовах до німецької нації» Й. Г. Фіхте повертається до цієї проблематики, пропонуючи шлях до її вирішення за допомогою національного виховання та освіти народу, на засадах запропонованого ним наукового вчення⁶.

Праці Й. Г. Фіхте 1799-1802 рр. відзначалися духом лібералізму, реформізму та космополітизму, впливом природно-правової доктрини. Він був переконаний, що кожна особа виконує призначення, втілене в неї вищою волею. Проте, це призначення кожна людина може усвідомлювати по-різному. Залежно від того, відбулося з нею релігійно-моральне перевтілення чи ні. Якщо ні, то чуттєві насолоди, суспільний статус та визнання, моральна пиша, слава та величання з боку сучасників та нащадків будуть головною метою її вчинків. У тому ж випадку, коли перевтілення розуму і волі відбулось, власне призначення сприймається людиною як особиста частка у творенні світу відповідно до закону абсолютної волі. І лише так стає можливим виправлення зла у світі, моральна гідність, дійсна свобода моральної мотивації, братерська любов. Й. Г. Фіхте побачив певну прірву між культурною, професійною людиною та людиною, що не має культурного спадку, він шукав рішення, яке дозволило б масонству задовольнити потреби людства у культурній єдності, у розвитку особистості.

На початку XIX ст. існувала потреба в організації, що поставить за мету всебічний розвиток людини як людини, а не тільки як фахівця, громадянина держави або прихильника певної церковної структури. Ця організація повинна була будуватися на засадах внутрішньої свободи, виховання моральності та почуття обов'язку. Справу Й. Г. Фіхте по реформуванню світового масонства продовжив масонський філософ другої половини XIX ст. Альберт Пайк, що ще більш детально актуалізував соціальну складову масонської парадигми. Він вважав, що: «...людина несе зобов'язання перед самим собою бути вільним. Вона несе зобов'язання перед своєю країною шукати їй свободи... Тому одвічними ворогами людства стали Тиранія та Узурпація»⁷. За А. Пайком масонство покликано виборювати свободу шляхом підвищення морального та культурного рівня суспільства, інтелектуального впливу на народи, введення в обіг нових ідей: «Дати народу у володіння скарби Розуму – ось єдиний спосіб утримати і зберегти свободу»⁸, «Проповідуючи Свободу, Рівність і Братерство, масонство вчить тому, що людина знайде їх, лише довівши, що гідне їх, а доведе воно це, лише знайшовши моральну силу, розум і просвіту... необхідно готувати народи до набуття самоврядування»⁹.

¹ Фіхте, Й. Г. (2009). Філософія масонства. Листи до Константа. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 54, 79.

² Там само, 69.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Савченко, В. А. (2009). *Україна масонська*. Київ: Нора-друк, 70.

⁶ Фіхте, Й. Г. (2009). *Речі к німецькій нації*. СПб: Наука, 350.

⁷ Пайк, А. (2007-2008). *Мораль и Догма Древнего и Принятого Шотландского Устава Вольного Каменничества*, Москва: Ганга, I, 28.

⁸ Пайк, А. (2007-2008). *Мораль и Догма Древнего и Принятого Шотландского Устава Вольного Каменничества*. Москва: Ганга, I, 37.

⁹ Пайк, А. (2007-2008). *Мораль и Догма Древнего и Принятого Шотландского Устава Вольного Каменничества*. Москва: Ганга, II, 30-31.

С. Киясов розглядає масонство як певний наднаціональний «експериментальний» соціальний інститут мобілізації «національного інтелектуального потенціалу», що був використаний для модернізації суспільства, формуванню нового світогляду та сприяв: «...поширенню передових морально-етичних цінностей, що становлять основу ментальності сучасного демократичного суспільства»¹. Цей погляд базується, як на розгляді послідовних кроків масонства в історичному контексті, так і на спадкоємності ідей сучасного масонського Ордена настановам Й. Г. Фіхте та А. Пайка. Близьким до думок Й. Г. Фіхте та А. Пайка є сучасний масонський «Катехізис», де є такі слова: «Вільним є той, хто помер для обивательських забобонів... Повага до людини не може вимірюватися нічим іншим, крім як постійністю та силою, з якими він слугує утвердженню добра»². «Протягом 300 років чоловіки різного походження, віросповідань, епох і рас зустрічалися як рівні, щоб зробити себе кращими людьми. Такі настрої ніколи не були більш актуальними або потрібнішими, ніж сьогодні» – виголосив найвпливовіший сучасний масонський лідер Великий Майстер Об'єднаної Великої Ложі Англії принц Едвард Кентський³.

Масонство сприймалося Й. Г. Фіхте як філософія майбутнього, що готує свідомість і волю індивіда до перевтілення, а людство – до прогресу. Ідея перевтілення людини (можливий вплив буддизму, в цей час перші буддистські тексти перекладалися німецькою), відмови індивіда від власного Я, для служіння Богу, втілення у цьому світі Його волі, ніким окрім нього самого здійснені бути не можуть. Тому що це – діяння справжньої моральної свободи. В цю перспективу майбутнього царства абсолютного Розуму й спрямована його доктрина.

На переконання Й. Г. Фіхте масонський орден повинен опікуватися лише тими проблемами, які неможливо реалізувати за допомогою публічних інститутів громадянського суспільства. Метою масонства є подолання однобічності, обмеженості в освіті, у способі життя та мислення, яка є наслідком поділу суспільства на окремі стани, класи, будь-які інші соціальні групи. Масонський орден першочергово потрібен людям щоб підготувати їх до сприйняття істини дійсної релігійності та універсальної загальнолюдської освіти, наслідком якої має стати безперервний прогрес суспільства. Рушійною силою його стануть вільні від станової обмеженості найбільш придатні члени широкого суспільства, виховані орденом методами раціональної освіти та особистого прикладу.

Філософію Й. Г. Фіхте можна назвати своєрідною школою гуманізму, оскільки вона має потужний евристичний потенціал для висвітлення перспектив розвитку людства, колізії між спекулятивним та виключно емпіричним методам вивчення суспільного розвитку. Вважаючи притаманне масонам сприйняття сакральної суті віри єдиною для усіх людей та народів. Й. Г. Фіхте вдалося оформити концепцію історії та призначення спільноти вільних каменярів. «Філософія масонства» вийшла далеко за межі внутрішніх орденських питань та включало уявлення Й. Г. Фіхте про устрій та причини недосконалості людського суспільства, моралі, виховання, культури, громадські ідеали і основи прогресу. Ця робота стала віхою в розвитку європейської соціально-філософської думки, у формування ідеї прогресивного розвитку суспільства та історично-визначених ступенів пізнання.

References:

1. Abashnik, V. A. (2006). Razum i vera vo vremja «spora ob ateizme»: J. G. Fichte i J. B. Shad. [Reason and Faith the "Debate on Atheism": J. G. Fichte and J. B. Schad]. *Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Problema very i znanija v nemeckoj klassicheskoj filosofii»*. (g. Sankt-Peterburg, 08-09 ijunja 2006 g.) [Materials of the International Scientific Conference "The Problem of Faith and Knowledge in Classic German Philosophy" (St. Petersburg, June 08-09, 2006)]. [in Russian].
2. Abashnik, V. O. (2017). Y. N. Fichte ta Kharkivskiy universytet. [Johann Gottlieb Fichte and Kharkiv University]. *XIII Kharkivski studentski filosofski chytannia: do 255-richchia Yohanna Hotliba Fikhte. Materialy vseukrainskoi naukovoї konferentsii studentiv ta aspirantiv*. (m. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2017). [13th Kharkiv Student Philosophic Readings: to 225th Anniversary of Johann Gottlieb Fichte. Materials of All-Ukrainian Scientific Conference of Students and Aspirants. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv national University]. [in Ukrainian].

¹ Киясов, С. Е. (2019). Власть и масонство в эпоху нового времени: противостояние или союз? *Известия Саратовского ун-та. История. Международные отношения*, 19, 1, 46, 49-50.

² *Катехизис ученика вольного каменщика* (2011). Москва: Генезис, 185.

³ Freemasonrytoday (2020). *Grand Master HRH The Duke of Kent on maintaining the momentum created by the Tercentenary* <<https://www.freemasonrytoday.com/ugle-sgc/ugle/grand-master-hrh-the-duke-of-kent-on-maintaining-the-momentum-created-by-the-tercentenary>> (2020, March, 18).

3. Asmus, V. F. (1965). *Problema intuicii v filosofii i matematike (Ocherk istorii: XVI nachalo XX veka)* [The Problem of Intuition in Philosophy and Mathematics (Essay on the History: 16th the Beginning of the 20th Century)]. Moscow: Mysl. [in Russian].
4. Bakradze, K. S. (1981). *Problema dialektiki v nemeckom idealizme* [The Problem of Dialectic in German Idealism]. Tbilisi: Izd-vo Tbilisskogo universiteta. [in Russian].
5. Gajdenko, P. P. (1990). *Paradoksy svobody v uchenii Fihte* [The paradoxes of freedom in Fichte's Teaching]. Moscow: Nauka. [in Russian].
6. Gorbachev, D. V. (2012). Fihte i Fessler [Fichte and Fessler]. *Novaja i novejšhaja istorija*, 3, 217-224. [in Russian].
7. Gromyko, N. V. (1988). Iogann Gotlib Fihte i Zhan-Pol Rihter [Johann Gottlieb Fichte and Jean Paul Richter]. *Istoriko-filosofskij ezhegodnik '88* [History of Philosophy Yearbook '88]. Moscow: Nauka, 117-134. [in Russian].
8. Gromyko, N. V. (1993). Mjunhenskaja shkola transcendental'noj filosofii: istoriko-filosofskie issledovanija [The Transcendental Philosophy of the Munich School: Historic-Philosophical Researches]. *Nauchno-analiticheskij obzor* [Scientific-Analytical Review]. Moscow. [in Russian].
9. Gulyga, A. V. (2001). *Nemeckaja klassicheskaja filosofija* [Classical German Philosophy]. Moscow: Rolf. [in Russian].
10. Kalandarishvili, G. M. (1963). *Dialektika v «Osnovah obshhego naukouchenija» I. G. Fihte* [Dialectic in J. G. Fichte's "Foundations of the Entire Science of Knowledge"]. Tbilisi: Izd-vo Ak. Nauk GSSR. [in Russian].
11. *Katehizis uchenika volnogo kamenshhika* (2011). [Entered Apprentice Mason's Catechism]. Moscow: Genezis. [in Russian].
12. Kijasov, S. E. (2019). Vlast i masonstvo v jepohu novogo vremeni: protivostojanie ili sojuz? [The Authority and Masonry in the Modern History: Confrontation or Union?] *Izvestija Saratovskogo un-ta. Istorija. Mezhdunarodnye otnoshenija* [Proceedings of Saratov University. History. International relationships], 19, 1, 43-51. [in Russian].
13. Kuznecov, V. N. (1989). *Nemeckaja klassicheskaja filosofija vtoroj poloviny 18 nachala 19 vv* [Classical German Philosophy of the Second Half of the 18th and Beginning of the 19th Centuries]. Moscow: Vysshaja shkola. [in Russian].
14. Leonychev, G. M. (1970). Predposylki i nekotorye principy teorii poznaniya I. G. Fihte [Presupposition and Some Principles of J. G. Fichte's Theory of Knowledge]. *Vestnik Moskovskogo universiteta, 7: Filosofija* [Moscow University Bulletin. Series 7. Philosophy], 5, 62-71. [in Russian].
15. Lukjanov A. V. (1997). *Filosofija Ioganna Gotliba Fihte* [Johann Gottlieb Fichte's Philosophy]. Orenburg: Izdatelskij centr OGAU. [in Russian].
16. Narskij, I. S. (1976). *Zapadnoevropejskaja filosofija XIX v.* [Western European Philosophy of the 19th century]. Moscow: Vysshaja shkola. [in Russian].
17. Pajk, A. (2007-2008). *Moral i Dogma Drevnego i Prinjatogo Shotlandskogo Ustava Volnogo Kamenshhichestva.* [Morals and Dogma of the Ancient and Accepted Scottish Rite of Freemasonry]. Moscow: Ganga, I-III. [in Russian].
18. Savchenko, V. A. (2009). *Ukraina masonska* [Masonic Ukraine]. Kyiv: Nora-druk. [in Ukrainian].
19. Fikhte, Y. H. (2009). *Filosofija masonstva. Lysty do Konstana.* [Philosophy of Masonry: Letters to Constant]. *Nezalezhnyi kulturolohichni chasopys «I»* [Independent Cultural Magazine "I"], 54, 48-84. [in Ukrainian].
20. Fihte, I. G. (2019). *Zamknutoe torgovoe gosudarstvo* [The Closed Commercial State]. Moscow: Jurajt. [in Russian].
21. Fihte, I. G. (2009). *Rechi k nemeckoj nacii* [Addresses to the German Nation]. St. Petersburg: Nauka. [in Russian].
22. Freemasonrytoday (2020). *Grand Master HRH The Duke of Kent on maintaining the momentum created by the Tercentenary* <<https://www.freemasonrytoday.com/ugle-sgc/ugle/grand-master-hrh-the-duke-of-kent-on-maintaining-the-momentum-created-by-the-tercentenary>> (2020, March, 18). [in English].

DOI: 10.46340/ephd.2020.6.1.28

Андрій Павлюченко*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Україна***ФІЛОСОФІЯ МАКСА ШТІРНЕРА
І СУЧАСНИЙ АНАРХІЗМ****Andrii Pavliuchenko**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7832-7298>*Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine***MAX STIRNER'S PHILOSOPHY
AND MODERN ANARCHISM**

This article is about the ideological sources of anarchism that began with Max Stirner's work «The One and His Property». Anarchism, according to its contemporary theorists, has become the "heart" of the revolutionary ideology of modernity, a source of ideas and inspiration. Modern philosophy is actively seeking new approaches to understanding "anarchy" as the subject of philosophical reflection. The article deals with the relevance of M. Stirner's ideas in these conditions. With a lack of academic interest in his heritage, there is a growing interest in his philosophy. A meaningful cultural context of the late 20 – early 21 centuries is favorable for unlocking the creative potential of the ideological heritage of the forerunner of European anarchism, in whose work anarchism found a form of a complete theory.

Keywords: anarchism, Max Stirner, individuality, postanarchism, individualism, critical criticism, negative freedom.

Постановка проблеми. Дана стаття присвячена надзвичайно актуальній темі. У зв'язку з активізацією протестних рухів, в тому числі, спрямованих на боротьбу з всевладдям держави, поширенням ідеології антиглобалізму зростає теоретичний інтерес до анархізму. В рамках оголошеного анархістського повороту анархізм в його поновленому вигляді маніфестується як підґрунтя радикальної політики останніх часів. В умовах активізації інтересу до анархістського світогляду¹ закономірно і правомірно звернення до його ідейних витоків.

У тій «величезній історіографії»², яку має анархізм як тип політичної свідомості і велика самостійна соціально-політична течія, відчувається брак досліджень, присвячених філософії Макса Штірнера – мислителя, якого прийнято вважати основоположником теорії анархізму. При дефіциті академічного інтересу до його спадщини зростає практичний інтерес до його філософії. У статті з'ясовується, як прочитують сучасні автори (інтелектуали, філософи, політики, активісти) його ідеї. Змістовний культурний контекст кінця ХХ-початку ХХІ ст. є сприятливим для ренесансу анархістської ідеології Штірнера. Однак, щоб зрозуміти реальну суть цієї філософської і соціально-політичної позиції, необхідно об'єктивно та неупереджено дослідити, оцінити ідеї теоретика анархізму в їх справжньому, неспотвореному вигляді, налагодити діалог з філософською традицією середини ХІХ ст.

Аналіз досліджень та публікацій. Анархізм завжди привертав дослідницький інтерес, що втілюлося в знанні соціальної бази анархістських ідей, їх світоглядних передумов, основних етапів розвитку³. Разом з тим етатизм – антипод і вічний супутник (двійник) анархізму – надав набагато більший вплив на пізнання суспільством світу політики, його вплив в історії політичної думки

¹ Blumenfeld, J., Bottici, C., Critchley, S. (eds.) (2013). *The Anarchist Turn*. London: Pluto Press; Bray, M. (2013). *Translating Anarchy: The Anarchism of Occupy Wall Street*. Winchester, UK: Zero Books.

² Мамут, Л. С. (1989). *Этатизм и анархизм как типы политического сознания (домарксистский период)*. Москва: Наука, 8.

³ Simmons, A. J. (1996). *Philosophical Anarchism*. Lanham, Maryland; Kinna, R. (ed.) (2014). *The Bloomsbury Companion to Anarchism*. New York: Bloomsbury Academic.

набагато перевершує анархістський тип свідомості. У вітчизняній літературі радянського періоду в аналізі філософії анархізму дослідники спиралися на марксистсько-ленінську критику анархізму. «Традиційно з анархістським типом політичної свідомості асоціювалося перекручене відображення політичної дійсності, щось деструктивне, що заважає досягнення істин світу політики»¹. У «Німецькій ідеології» в розділі «Святий Макс» К. Маркс дав критику штірнеровських конструкцій (антропологічних та історичних) і дорікав Штірнера в абстрактному мисленні і умертвінні філософії². Маркс доводив, що Штірнер був радикальним ідеологом буржуазного суспільства як суспільства «роз'єднаних одиниць». У марксистській літературі фігурував образ Штірнера як дрібнобуржуазного обивателя, якого капіталістичні порядки вибивають зі звичної колії і протиставляють решті світу. У пострадянській період автори прагнуть до об'єктивності, до виявлення внутрішньої логіки анархістського вчення³.

Аналіз літератури за темою статті⁴ показав необхідність і справжню актуальність серйозного вивчення теорії анархізму, її витоків і її впливу на сучасний анархізм.

Мета статті полягає в обґрунтуванні тези про зростання інтересу до ідей Штірнера протягом ХХ століття і новий виток інтересу до його спадщини в постанархізму ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Неокантіанець В. Віндельбанд в своїх лекціях 1908 року про роль філософії в німецькому духовному житті ХІХ ст., які були прочитані в Вільному німецькому інституті у Франкфурті-на-Майні, дав досить загальну характеристику різноманітності релігійних, політичних і соціальних рухів, які розвивали у своїй теорії окремі моменти гегельянства. Він назвав книгу Штірнера «Єдиний ...» «дивною книгою, щодо якої толком не знали і не знають, чи лежала в цій останній парадоксальності серйозна думка, чи вона повинна була тільки служити пародією на критику ... критики будь-якої критики»⁵. Розпався «діалектичний зв'язок всіх життєвих сфер, якому навчала система Гегеля»⁶.

Розгляд ідей Штірнера в контексті младогегельянства – досить стійка дослідницька стратегія⁷. Так, К. Лёвіт в своїй монографії про розвиток німецької філософії після Гегеля оцінює книгу Штірнера не як «анархічний продукт дивного оригіналу», а як «крайній наслідок з всесвітньо-історичної конструкції Гегеля, яку вона – алегорично спотворюючи – точно повторює»⁸. Він цілком виконав заповіт Гегеля, «щоб кожен на своєму місці прагнув зрозуміти дух часу і зробити його явним»⁹. Ф. Коплстон в своїй історико-філософській роботі «Від Фіхте до Ніцше» приділяє увагу штірнеровській філософії Я. Младогегельянці у нього – радикальні представники лівого крила, яких цікавила не стільки інтерпретація Гегеля, скільки використання деяких з його ідей для перетворення метафізичного ідеалізму в щось зовсім інше¹⁰. Штірнера він називає «дуже ексцентричний філософ»¹¹. Філософія Штірнера є стадією революційного руху проти метафізичного ідеалізму. Надмірна увага до універсального в німецькому ідеалізмі призвела до такої своєрідної номіналістичної реакції. «Здорове акцентування унікальності індивідуального Я поєднується

¹ Мамут, Л. С. (1989). *Этатизм и анархизм как типы политического сознания (домарксистский период)*. Москва: Наука, 101.

² Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология*. Москва: Политиздат, 3, 103-452.

³ Рахманинова, М. Д. (2013). Кропоткин и Штирнер: современность как точка встречи полюсов анархизма // *Вопросы философии*, 4, 99-112.

⁴ Carroll, J. (1974). *Break-Out from the Crystal Palace – The Anarcho-Psychological Critique: Stirner, Nietzsche, Dostoevsky*. London: Routledge & Kegan Paul; Ritter, A. (1980). *Anarchism: A Theoretical Analysis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press; Cohn, J. (2015). *Underground Passages: Anarchist Resistance Culture, 1848-2011*. Oakland, CA: AK Press; McLaughlin, P. (2016). *Anarchism and Authority: A Philosophical Introduction to Classical Anarchism*. New York: Routledge; Jun, N. (ed.) (2017). *Brill's Companion to Anarchism and Philosophy*. Leiden: Brill Academic; McLaughlin, P. (2016). *Anarchism and Authority: A Philosophical Introduction to Classical Anarchism*. New York: Routledge.

⁵ Віндельбанд, В. (1993). *Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия*. Москва: Наука, 44.

⁶ Там само.

⁷ Лёвит, К. (2002). *От Гегеля к Ницше. Революционный перелом в мышлении XIX века*. СПб.: Владимир Даль; Малинин, В. А., Шинкарук, В. И. (1983). *Левое гегельянство: Критический анализ*. Киев.

⁸ Лёвит, К. (2002). *От Гегеля к Ницше. Революционный перелом в мышлении XIX века*. СПб.: Владимир Даль, 223.

⁹ Там само.

¹⁰ Коплстон, Ф. (2004). *От Фихте до Ницше*. Москва: Республика, 333.

¹¹ Там само, 343.

з фантастичною філософією егоїзму»¹. Протест проти перебільшення прийняв форму перебільшення в протилежному напрямку.

Його ідеї не гармоніювали з *Zeitgeist* – така в цілому академічна оцінка, винесена в першій половині ХХ століття з приводу філософії Штірнера. Швидше за все, йому не могли пробачити заперечення будь-якого авторитету (на цій підставі Дональд Макінтош відокремлює Штірнера від анархізму і називає нігілістом²). Анархізм ворожий будь-якої державної влади, і тому піддається осміянню з її боку. Повне неприйняття не тільки політичної влади (управління людей людьми), але будь-якого авторитету і навіть моральності робило Штірнера маргіналом. Його згадують тільки як ексцентричного мислителя, не заглиблюючись в деталі його філософії, яка, мовляв, не має великого значення. Однак «протест вільного індивіда проти всепожираючого загального»³, що лежить в її основі, поступово завойовує повагу.

Простежимо, як змінювалося ставлення до філософії Штірнера і формувався стійкий інтерес до неї. Ми часто чули раніше, що Штірнеру не вдалося піднятися над своїм часом, він залишився в полоні приватного егоїзму буржуазного суспільства. «Тому він абсолютизує приватну людину і приватну власність до «категорії» єдиного і власності»⁴. Насправді Штірнер передбачив ніцшеанську критику німецького духу і принципів німецької освіти: система загальної освіти перетворює високоосвічених людей в односторонньо освічених, а з реалістично освічених вийшли безідейні практики. Сутність освіти повинна померти, щоб воскреснути в якості «волі». Знання знову має стати «простим і безпосереднім», породжувати себе в кожній дії в якості пориву і волі. «Тоді воно вже не є якимось зовнішнім знанням-володінням, а стає особистим знанням, яке збігається з самим собою»⁵. Знання збирається в невидимій точці Я, щоб вирватися з неї в якості волі. Таке перетворення знання можливо тільки якщо воно не прикріплюється до об'єктів, а стає знанням про самого себе або самосвідомістю духу. Тоді воно перетворюється в порив, в інстинкт духу, в несвідоме знання, в миттєве знання, здатне миттєво визначати дії людини. Подібне миттєве і живе знання тепер називають «екзистенційним», оскільки в ньому знімається вся відчужена освіта, а світ концентрується в тому чи іншому Я⁶.

Сперечаючись з діалектикою Гегеля, Штірнер доводить, що відчуження продуктів людського духу (і їх перетворення в абстракції, поняття, примари) відбувається в силу людської слабкості – слабовілля, конформізму, відсутності розуму. «Антропологічний поворот» у філософії, пов'язаний з Л. Фейєрбахом, так зване відкриття людини після «смерті Бога», він відкидає, оскільки бачить в ньому лише зведення людини до «вищої суті», приписування йому «вищої мети», «сутності», «сенсу»⁷. Все це лише відчуження. Штірнер виразно промовив, що сучасне людство втратило свою людяність (мова йде про європейський контекст), покладаючи вину за це на християнський гуманізм. Філософ хотів розірвати порочне коло, в якому Бог посилав до людини, а людина – до Бога. Антихристиянські погляди Штірнера вплинули на Ніцше, в цілому младогегельянська проблема «сутності людини» еволюціонувала в ніцшеанські уявлення про «надлюдину». Істотний вплив філософія анархізму на Заході в ХХ столітті зробила на такі філософські та художні течії, як екзистенціалізм, Франкфуртська школа, постструктуралізм, синергетика, сюрреалізм, ситуаціонізм і ін.

Лідерство етатистської свідомості сьогодні сильно оскаржується в силу змінених світоглядних і методологічних чинників. Послідовний інтерес анархізму до ряду важливих тем, витіснених етатизмом на периферію, викликає все більшу повагу. Йдеться про політичне відчуження, антигуманну сутність держави, складні стосунки природи і суспільства, людську волю.

Доцільно ставити питання про гносеологічну роль заперечення, яке визначає специфіку анархізму як особливого ціннісно-смыслового нормативу політичного мислення. Заперечення означає в пізнанні не менш, ніж твердження. І людському розуму пристало однаково ставитися як до позитивних, так і до негативних доводів (Ф. Бекон). Останнім часом намічається тенденція розуміння анархізму як теорії свободи, як філософії загальнолюдського прагнення до свободи.

¹ Коплстон, Ф. (2004). *От Фихте до Ницше*. Москва: Республика, 345.

² McIntoch, D. Pennock, J. R., Chapman, J. W. (ed.) (1978). *The dimensions of anarchism. Anarchism*. N. Y., 259.

³ Коплстон, Ф. (2004). *От Фихте до Ницше*. Москва: Республика, 345.

⁴ Лёвиг, К. (2002). *От Гегеля к Ницше. Революционный перелом в мышлении XIX века*. СПб.: Владимир Даль, 226.

⁵ Там само, 480.

⁶ Там само.

⁷ Штирнер, М. (2018). *Единственный и его собственность*. Москва: РИПОЛ классик, 87.

Державі-експлуататору протиставляється режим свободи, коли управління перестає бути діяльністю зовнішніх людині і чужих їй сил, стає справою кожного. Розуміння анархії як самоврядування – це те, що робить анархізм близьким сучасності.

В публіцистичній і науковій літературі спостерігається звільнення від надмірної ідеологізації поняття «анархізм», завдяки якій усе з ним пов'язане вживається як синонім «хаосу». Спотворення смислового значення терміна «анархізм» і придбання їм негативного навантаження в останні два десятиліття осмислено і усвідомлено, що анархія – необхідний елемент функціонування суспільного організму. Анархія – противага, яка не дозволить державній машині задавити свободу. Сьогодні на анархізм Штірнера дивляться як на продуктивну переоцінку цінностей, в ході якої замість старих цінностей пропонувалися цінності не менш важливі: вони припускали глобалізацію моральних установок, відхід від вузьконаціональних або релігійних моральних норм. Проблема визначення філософського анархізму поставлена в роботах О.А. Єжової, яка не задоволена існуючими в енциклопедичних словниках визначеннями анархізму, які зводять його до ідеології або суспільно-політичній практиці. У своєму авторському визначенні Єжова компенсує відсутність в них філософської основи анархізму: філософський анархізм – це «система ідей про абсолютно вільну особистість, її місце і роль в суспільстві без влади»¹. Дане визначення підкреслює саме філософський аспект анархізму як складного напрямку громадської думки, його сутнісні ідеї і базові цінності. На відміну від лібералізму, який також ставить питання особистості, суспільства, влади, філософський анархізм розуміє свободу як абсолютну, а устрій суспільства як безвладний. Ж. Препозье вважає анархізм особливим способом буття в світі і прагне встановити, який тип особистості привертає до сприйняття ідей анархізму². На його думку, анархістом може стати людина, яка глибоко відчуває несправедливість і вірить в право кожного індивіда на боротьбу за свободу. Якщо Гегель визначав істину як конкретну загальність, то для анархіста істина – це прояв індивідуальності. Індивід, на переконання Штірнера, повинен шукати не соціальну, а свою власну свободу, оскільки за кожним соціальним феноменом ховаються егоїстичні інтереси окремих осіб.

У Штірнера вельми складне уявлення про свободу. З одного боку, він стверджує, що необмежена свобода – недосяжний ідеал, тому що ми наділені необхідними потребами та живемо в державі і суспільстві, а «прагнення до свободи як до чогось абсолютного, за що варто заплатити будь-яку ціну, позбавило нас нашої своєрідності; воно створило самозречення, самозаперечення»³. Але з іншого боку, він пише: «Звільнися, наскільки можеш»⁴. Ця мета досягається за опорою на досконалий ідеал себе: «я єсь Я, а не тільки людина»⁵. У відповідь пролунала відома марксистська теза з «Німецькій ідеології»: завоювання людськи свободи завжди диктується не ідеалом людини, а існуючими продуктивними силами⁶. Філософія Я Штірнера хоча і ігнорує економічний матеріалізм, але мислить з Марксом схожим чином. Можна погодитися з К. Льовітом, що побудови Маркса, Штірнера і К'еркегора – це закономірний результат розвитку інтенцій німецької класичної філософії, яку правильніше було б назвати німецька критична філософія. Вдалим самовизначенням цих інтенцій є вираз «критична критика» – подвоєна, радикальна критика всіх забобонів заради справедливості і людської гідності. Філософія Штірнера демонструє явне зміщення інтересу від епістемологічної проблематики до антропології. Він скасовує «критичне» протиставлення між емпіричним і універсальним (трансцендентальним) суб'єктом, між емпіричною сприйнятливістю і трансцендентальним законом, що є обов'язковою основою будь-якої посткантіанської (сучасної) думки. Незважаючи на незгоду з младогегельянцями за багатьма пунктами («розташовуючи мізерними коштами, вони висувають непомірні домагання і принижують понятійну діалектику Гегеля до рівня риторичного стилістичного прийому»⁷), Льовіт все ж визнає, що «в той же час вони були відчайдушно чесними людьми, пожертвували своїм фактичним існуванням заради того, що вони

¹ Єжова, Е. А. (2004). Духовные истоки философского анархизма, этапы его развития и проблема определения. *Вестник МГТУ*, 7, 2, 223.

² Preposiet, J. (2002). *Histoire de l'anarchisme*. Paris: Editions Tallandier.

³ Штірнер, М. (2018). *Единственный и его собственность*. Москва: РИПОЛ классик, 198, 380-381.

⁴ Там само, 183.

⁵ Там само.

⁶ Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология. Собрание сочинений*. Москва: Политиздат, 3, 433.

⁷ Льовіт, К. (2002). *От Гегеля к Ницше. Революционный перелом в мышлении XIX века*. СПб.: Владимир Даль, 172.

хотіли здійснити»¹. Ми можемо також додати, що думка Штірнера не розриває з німецької критичної філософією, яка ставить мислення в залежність від суб'єкта, що конститує.

Він тільки відкидає думку Гегеля, який зрівнює в «Основні лінії філософії права» («Grundlinien der Philosophie des Rechts» (1821) розумність («Vernunft») і державність: «Гегель проникливіше, ніж інші філософи до нього, усвідомив, що поза і крім державного устрою суспільства раціональність як можливість, відкрита всякому я-суб'єкту, не може бути легітимізована². Штірнер виступив проти одержавлення морального життя, дисциплінування розуму і критики «негативної свободи», яка нібито автономізує суб'єкта і небезпечна для суспільного блага.

Помилки всієї попередньої філософії кореняться, за Штірнером, в використанні нею абстрактної концепції людини, за допомогою якої встановлюється одноманітність серед людей. Якщо перевести основну думку Штірнера на сучасну мову, виявиться, що він захищає «негативну свободу» або суб'єктність людини, її суть, а саме: здатність кожного індивіда домагатися своїх раціональних устремлень без зовнішніх перешкод. Штірнер виступав за визнання і зміцнення цього індивідуального початку, спираючись на який люди зможуть захистити себе від несправедливості, визначитися з цілями і змістом життя. Сьогодні індивідуальність і відмінність стають визнаними буттєвими характеристиками людського існування. Індивідуальність як унікальність, неповторність, відмінність, сингулярність стає для філософії найважливішою характеристикою буття взагалі³.

Для цілісного розуміння анархічної свідомості, його філософії і еволюції слід визнати важливим вираз «класичний анархізм», що використовується в літературі стосовно до навчань теоретиків анархізму ХІХ – початку ХХ ст. За допомогою цього поняття хочуть підкреслити певну внутрішню єдність комплексу ідей і вчень епохи утвердження і розвитку індустріального суспільства (до тоталітаризму, світових війн і соціалістичних держав ХХ ст.). Період з початку ХХ ст. до наших днів – час формування посткласичного анархізму. Російський дослідник П.В. Рябов зазначає, що посткласичний (тобто «пост-Кропоткинський» в його розумінні) анархізм в Росії спирається в тому числі на ідеї Штірнера⁴. На рубежі ХХ – ХХІ ст. активно формується постанархізм, який не представляє собою єдиного напрямку і навіть відкидає ідею себе як послідовного набору доктрин і вірувань. Крім того, на думку його прихильників, він кардинально відрізняється від «класики». Наведемо приклади рецепції ідей Штірнера в ході формування постанархізма.

Анархізм сьогодні не являє собою єдиної політичної доктрини. Це велика сім'я однодумців, яких об'єднує ворожість по відношенню до непідконтрольної владі, недовіра до ієрархії і оптимістична віра в здатність простих людей контролювати своє життя і організовувати соціальні відносини на основі свободи, рівності і солідарності⁵. На даний момент філософське дослідження анархізму в основному проводиться на Заході такими філософами як Саймон Крічлі, Тодд Меєм, Боб Блек, Сол Ньюмен, Джейсон Адамс, Хакім Бей, Мішель Онфре і Девід Гребер. Для них характерно постійне звернення до робіт класиків анархізму і полеміка з ними. Для аналізу анархізму сучасні дослідники користуються інструментарієм філософії Мішеля Фуко, Жака Дерріда, Жюльєн Дельоза і Фелікса Гваттарі, Жака Лакана, Джудіт Батлер і Жана-Франсуа Ліотара. Роботи радикальної постструктуралістської думки вважаються важливими для актуалізації анархістської теорії в ХХІ столітті і в них знаходять «анархістські елементи». Зауважимо, що намітився перехід від однобокого інтересу до історії анархізму або біографій його засновників до еволюції «анархістської філософії».

Пильний інтерес викликає книга Штірнера «Єдиний і його власність», яка вважається кодексом індивідуалістичного анархізму. Її згадав в одній зі своїх лекцій по «герменевтиці суб'єкта» (1982) Мішель Фуко, помітивши, що Штірнер, як і він сам, займався «естетикою існування», яку треба розглядати в зв'язку з практиками свободи. Фуко солідарний з Штірнером в тому, що «Я» важливіше за свободу. Себе Фуко називав «лівим анархістом», про нього писали, що він «гносеологічний анархіст»⁶.

¹ Там само, 173.

² Смирнов, И. П. (1999). *Человек человеку – философ*. Санкт-Петербург: Алетейя, 316.

³ Конев, В. А. (2009). *Философия XX века: утверждение неклассических идей*. СПб: Мирь, 41.

⁴ Рябов, П. В. (2009). *Философия постклассического российского анархизма – Terra incognita для историко-философских исследований (к постановке проблемы)*. *Преподаватель XXI век*, 3, 289-297.

⁵ Malleson, T. (2014). *After Occupy: Economic Democracy for the 21st Century*. New York: Oxford University Press, 19-20.

⁶ Дьяков, А. В. (2010). *Мишель Фуко и его время*. СПб.: Алетейя, 136, 176.

Представники постанархізму змінили акцент в бік саме індивіда і малих, мобільних, самоорганізованих, не ієрархічних груп. Наша епоха стає епохою деконструкції, розмивання структур і руйнування ієрархій. Саме зараз, у XXI столітті ідеї «Єдиного» знайшли своє місце і розуміння. Сол Ньюмен, британський теоретик з політичних питань та центральний мислитель постанархізму, розглядає Штірнера як ключову фігуру в розробці нової радикальної критики західного суспільства. Він називає Штірнера прото-постструктуралістом, який, з одного боку, в основному передбачав сучасних постструктуралістів, таких як Фуко, Лакан, Дельоз та Дерріда, але, з іншого боку, вже їх переступив, забезпечуючи тим самим, що вони не змогли: проклавши землю для "неесенціалістичної" критики сучасного ліберального капіталістичного суспільства¹.

Інтерпретація Ньюмена привернула певну увагу і схвалення Ернесто Лаклау, аргентинського філософа та політичного теоретика, праці якого заклали підґрунтя постмарксистського дискурс-аналізу Есекської школи. Ендрю Кох теж пов'язував Штірнера з постструктуралізмом². Окрім них, з філософією Штірнера працювало багато вчених, філософів та активістів, наприклад Массімо Пассамані, Джейсон Макквін, Джейме Херод, Джеймс Дж. Хункер, Кейджи Нішитані, Джеймс Ірод, Каліб Сміт, Матті Томас, Мішель Онфре та інші.

Затребуваність штірнеровської радикальної критики політичних інститутів, особливо лібералізму (політичного) з його апологією держави, пов'язана з тим, що постанархізм прагне зробити філософію практичною³. Однак, з питання про те, наскільки філософія Штірнера може бути реалізована, думки розходяться. Дослідник німецького анархізму XIX в. В. Саводник на самому початку XX століття зазначав, що книга Штірнера є продуктом суто абстрактної роботи розуму⁴. Штірнер поставав в його дослідженні як теоретик, кабінетний мислитель. Створюючи свою систему, він не намагався уявити собі ясно, який вид приймуть його теорії на практиці. Анархістська доктрина Штірнера відрізняється умовністю, схематичність, а, значить, необов'язковістю свого втілення. Такої ж думки дотримується і сучасний дослідник І.П. Смирнов: «З тієї причини, що анархіст як особистість спускається на перші шаблі псіхізма, його революційність – найрадикальніша з усіх. Вона антропологічна. Вона вимагає я-об'єктної перебудови всього соціокультурного життя людини. В силу цього анархістську революційність у великому масштабі не можна втілити в соціальній історії»⁵.

У постанархізмі відсутня віра в революцію, яка раз і назавжди вирішить всі проблеми і буде гарантом знищення зла в усіх його формах. Його прихильники проповідують відмову від будь-яких догм, навіть анархічних, в ім'я свободи мислення без ідеологічних перешкод.

У постанархізмі затверджується позитивна анархія. Це означає, що анархісти більше не обмежені критикою, ненавистю до чого-небудь, рессентиментом⁶, а прагнуть до того, що відкриває нові перспективи, створює щось нове, показує шлях до виходу з криз (психологічних і економічних), робить спроби пошуку нових можливостей і способів існування.

Таким чином, сьогодні перспективи анархізму виглядають більш оптимістично. Слід враховувати, що зараз відбувається зміна типу соціальної організації в зв'язку з впровадженням інформаційної техніки. «Індивідуалізм визвольного руху XIX – XX століть входить в резонанс з атомізованим індивідом сучасного суспільства». Соціальна база постанархізму це різні рухи, що самоорганізуються, студентство, профспілки, мережеві структури, субкультурні об'єднання і екологічний рух («розкладання суспільства є спілкування, союз або асоціація»).

Виходячи з вищевикладеного можна зробити **висновок**, що в європейській філософії, яка активно формує нові практики філософування, що орієнтовані на емансипацію, зберігається запит на філософію Макса Штірнера. Розуміння його думки особливо важливо для вітчизняного інтелектуала, який вчиться розрізняти між анархією, прагненням до руйнування, що несе з собою хаос, і анархізмом як ідеалом вільної гармонії і ладу. Це дуже істотне розрізнення, сформульоване ще М. Бердяєвим, допомагає освоїти концепції класичного анархізму. В такому випадку анархізм

¹ Newman, S. (2005). *Power and Politics in Poststructuralist Thought: New Theories of the Political*. London: Routledge, 107.

² Koch, A.M. (2007). *Poststructuralism and the politics of method*. New York: Lexington Books.

³ Крічлі, С. (2008). *Вступ до континентальної філософії* / Пер. з англ. Вадима Менжуліна. Київ: Стило.

⁴ Саводник, В. (1902). *Ницшеанец 40-х годов: М. Штирнер и его философия эгоизма*. М.: Кушнеров и К^о, 88.

⁵ Смирнов, И. П. (1999). *Человек человеку – философ*. Санкт-Петербург: Алетейя, 311, 315.

⁶ Ньюман, С. (2000). Анархизм и политика рессентимента. *Теория и события*, 4, 3. <<http://www.chaoss.info/хаос/anarchonietzsche.html>> (2019, грудень, 10).

тракується як нагадування про ті принципи, які можуть гарантувати гармонію людської істоти і творчий розвиток його індивідуальності.

Популярність ідей Штірнера в сучасному культурному просторі пов'язана з розпадом державних чеснот в громадянському суспільстві; кризою ідеології національної держави в зв'язку з її ослабленням в глобалізованому світі, реактуалізацією ідеологій становлення і руху, формуванням сучасної форми «розумного егоїзму» як індивідуального способу протистояти кризам різного роду. Затребуваність анархізму також багато в чому пов'язана з соціально-психологічною кризою, що знайшла вираз в ціннісній дезорієнтації, почуттях безсилля і відчуження. Відчужену соціальність доводиться відновлювати практично з нуля, з невеликих груп друзів («афініні-груп») і з субкультур, які і стають соціальною базою анархізму.

References:

- Vindelband, V. (1993). *Filosofija v nemeckoj duhovnoj zhizni XIX stoletija* [Philosophy in the German Spiritual Life of the 19th Century]. Moscow: Nauka. [in Russian].
- Djakov, A. V. (2010). *Mishel Fuko i ego vremena* [Michel Foucault and his time]. St. Petersburg: Aletejja. [in Russian].
- Ezhova, E. A. (2004). Duhovnye istoki filosofskogo anarhizma, jetapy ego razvitiya i problema opredeleniya [The spiritual origins of philosophical anarchism, the stages of its development and the problem of definition]. *Vestnik MGTU*, 7, 2, 217-225. [in Russian].
- Konev, V. A. (2009). Filosofija XX veka: utverzhdenie neklassicheskikh idej [The philosophy of the twentieth century: the statement of non-classical ideas]. *Postneklassika: filosofija, nauka, kultura* [Post-non-classical: philosophy, science, culture]. St. Petersburg: Mir, 38-56. [in Russian].
- Koplston, F. (2004). *Ot Fihte do Nicshe* [From Fichte to Nietzsche]. Moscow: Respublika. [in Russian].
- Krichli, S. (2008). *Vstup do kontynentalnoyi filosofiji* [Introduction to Continental Philosophy] Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
- Ljovit, K. (2002). *Ot Gegelja k Nicshe. Revoljucionnyj perelom v myshlenii XIX veka* [From Hegel to Nietzsche. A revolutionary turning point in the thinking of the nineteenth century]. St. Petersburg: Vladimir Dal. [in Russian].
- Malinin, V. A., Shinkaruk, V. I. (1983). *Levoe gegeljanstvo: Kriticheskij analiz* [Left Hegelianism: A Critical Analysis]. Kyiv. [in Russian].
- Mamut, L. S. (1989). *Jetatizm i anarhizm kak tipy politicheskogo soznaniya (domarksistskij period)* [Statism and anarchism as types of political consciousness (pre-Marxist period)]. Moscow: Nauka. [in Russian].
- Marks, K., Jengels, F. (1955). *Nemeckaja ideologija* [German ideology]. Moscow: Politizdat, 3, 103-452. [in Russian].
- Njuman, S. (2000). Anarhizm i politika ressentimenta [Anarchism and the policy of Resentment]. *Teorija i sobytija* [Theory and events], 4, 3. <<http://www.chaosss.info/xaoc/anarchonietzsche.html>> (2019, Decemder, 10). [in Russian].
- Rahmaninova, M. D. (2013). Kropotkin i Shtirner: sovremennost' kak tochka vstrechi poljusov anarhizma [Kropotkin and Stirner: modernity as a meeting point for the poles of anarchism]. *Voprosy filosofii* [Questions of philosophy], 4, 99-112. [in Russian].
- Rjabov, P. V. (2009). Filosofija postklassicheskogo rossijskogo anarhizma – Terra incognita dlja istoriko-filosofskih issledovanij (k postanovke problemy) [The philosophy of post-classical Russian anarchism – Terra incognita for historical and philosophical research (to the statement of the problem)]. *Prepodavatel XXI vek* [Teacher of the 21st century], 3, 289-297. [in Russian].
- Savodnik, V. (1902). *Nicsheanec 40-h godov: M. Shtirner i ego filosofija jegoizma* [Nietzschean of the 40s: M. Stirner and his philosophy of egoism]. Moscow: Kushnerov i K. [in Russian].
- Smirnov, I. P. (1999). *Chelovek cheloveku – filosof* [Man to man is a philosopher]. St. Petersburg: Aletejja. [in Russian].
- Frumkin, K. G. (2014). Aktualnost anarhizma [The relevance of anarchism]. *Novyj mir* [The New World], 5. <<http://lektsii.net/2-46251.html>> (2019, Decemder, 20). [in Russian].
- Shtirner, M. (2018). *Edinstvennyj i ego sobstvennost* [Unique and its property]. Moscow: RIPOL klassik. [in Russian].
- Blumenfeld, J., Bottici, C., Critchley, S. (eds.) (2013). *The Anarchist Turn*. London: Pluto Press. [in English].
- Bray, M. (2013). *Translating Anarchy: The Anarchism of Occupy Wall Street*. Winchester, UK: Zero Books. [in English].
- Carroll, J. (1974). *Break-Out from the Crystal Palace – The Anarcho-Psychological Critique: Stirner, Nietzsche, Dostoevsky*. London: Routledge & Kegan Paul. [in English].
- Cohn, J. (2015). *Underground Passages: Anarchist Resistance Culture* Oakland, CA: AK Press, 1848-2011. [in English].
- Jun, N. (ed.) (2017). *Brill's Companion to Anarchism and Philosophy*. Leiden: Brill Academic. [in English].
- Kinna, R. (ed.) (2014). *The Bloomsbury Companion to Anarchism*. New York: Bloomsbury Academic. [in English].

24. Koch, A. M. (2007). *Poststructuralism and the politics of method*. New York: Lexington Books. [in English].
25. Malleson, T. (2014). *After Occupy: Economic Democracy for the 21st Century*. New York: Oxford University Press, 19-20. [in English].
26. Mcintosh, D., Pennock, J. R., Chapman, J. W. (ed.) (1978). *The dimensions of anarchism. Anarchism*. N. Y. [in English].
27. McLaughlin, P. (2016). *Anarchism and Authority: A Philosophical Introduction to Classical Anarchism*. New York: Routledge. [in English].
28. Newman, S. (2005). *Power and Politics in Poststructuralist Thought: New Theories of the Political*. London: Routledge. [in English].
29. Preposiet, J. (2002). *Histoire de l'anarchisme* [History of anarchism]. Paris: Editions Tallandier. [in French].
30. Ritter, A. (1980). *Anarchism: A Theoretical Analysis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. [in English].
31. Simmons, A. J. (1996). *Philosophical Anarchism*. — In: *For and against the State*. Lanham, Maryland. [in English].

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Časopis vychází čtyřkrát ročně.

Články pro zveřejnění v prvním dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. dubna a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v druhém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. června a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění v třetím dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. října a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění ve čtvrtém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. prosince a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Doba konečného přinesení článků pro každé číslo časopisu je přibližná. Vzhledem k tomu že je až moc velký počet položek v portfoliu redakce, redakční rada může libovolně změnit tuto dobu.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10–30 stranek. Jazyk článků – česky, ukrajinsky, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku – volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovnkyk.ua/services/translit.php> .

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter, 575.

Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter. [in English].

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678.

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporozkoho* [History of the New Host or the last government Zaporizhia]. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian]

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 5.

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

Мазуренко, В. Ішук, О. (2008). *Василь Кук Головний командир УПА*. Рівне: Видавець Олег Зень, 14-21.

Mazurenko, V. Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk Holovnyi komandyr UPA*. [Vasyl Kuk is the Chief commander of the UPA]. Rivne: Vydavets Oleh Zen. [in Ukrainian].

Článek v časopise:

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 46, 106-114.

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, no. 46, 106-114. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního štěpení na substatních úrovních. [The Possibilities and Limits of Applying the Concept of Postmaterial Cleavage on Sub-State Levels]. *Central European Political Studies Review*, no. 19(1), 55-75. doi: http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*, 18(2-3), 122-140. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Stredoevropske politické studie*. [The Middle East European Political Studies], no. 18(2-3), 122-140. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122 [in English].

Teze a myšlenky konference:

Башлик, Д.О. (2015). Історичні передумови для сучасного економічного суперництва Японії та Китаю. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 жовтня 2015 р.)*, 89-91.

Bashlik, D.O. (2015). Istorichni peredumovi dlya suchasnoho ekonomichnogo supernictva Yaponiy ta Kitayu. [Historical prerequisites for the current economic rivalry of Japan and China]. *Politologiya, filosofiya, sociologiya: konturi mizhdisciplinarnogo peretinu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Odesa, 15-16 zhovtnya 2015 r.)*. [Political science, philosophy, sociology: contours of the interdisciplinary section: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Odesa, October 15-16, 2015)], 89-91. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminalnogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovo konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> (2016, August, 20).

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> [in English]. (2016, August, 20).

Тихонов, А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в. *disserCat - электронная библиотека диссертаций*.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, февраль, 01).

Tihonov, A.K. (2008). Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v. [Politics of the Russian Empire in relationships for Catholics, Muslims, yudeyam in posledney fourth XVIII - early twentieth century]. *dissercat - ehlektronnaya biblioteka dissertacij*. [dissercat - electronic library of dissertations]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, September, 18).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> (2016, December, 10).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> [in English]. (2016, December, 10).

Archivní zdroje a rukopisy:

Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1, спр.91, 25 арк.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskyi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 120, op. 1, spr. 91. [in Ukrainian].

Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ф. 9, Оп. 1, Спр. 1527–1578, арк. 14.

Institut rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript V.I. Vernadsky Central Scientific Library], F. 9, Op. 1, Spr. 1527–1578. [In Church Slavonic]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 445, спр.15, арк. 46.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 533, op. 1-a, spr. 15 [in Ukrainian].

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL DISCOURSE

The Journal is issued 4 times per year.

Articles for publication in the first issue of the Journal are accepted until April, 1 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the second issue of the Journal are accepted until June, 1 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the third issue of the Journal are accepted until October, 1 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the fourth issue of the Journal are accepted until December, 1 and will be published until December, 31.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages (TNR, 14, interval – 1,5)

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, which is submitted to the Journal the following is required:

- full first, middle and last name of an author, a title of an article, an abstract (700-900 characters) and keywords in English and in a language of an article;
- complete information about an author; academic title, academic degree, position, and place of employment in English and in a language of an article;
- footnotes are allowed, no endnotes. Footnotes should be given page by page in original language, that is not to be translated or transliterated;
- usual list of bibliography is not required in the end of an article;
- however, the list of cited and used in an article literature is additionally required in the end and should be given in Latinised form. All Cyrillic letters should be transliterated to Latin script.

Page by page footnotes (with numeration on every page) should be performed by means of so called “automatic references” in MS WORD.

Bibliography description of literature should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). The examples are given below.

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life. The role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press, 74.

Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life. The role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press. [in English]

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678.

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporozkoho* [History of the New Host or the last government Zaporizhia]. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian]

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 5.

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

Мазуренко, В. Іщук, О. (2008). *Василь Кук Головний командир УПА*. Рівне: Видавець Олег Зень, 14-21.

Mazurenko, V. Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk Holovnyi komandyr UPA*. [Vasyl Kuk is the Chief commander of the UPA]. Rivne: Vydavets Oleh Zen. [in Ukrainian].

Journal article:

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 46, 106-114.

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, no. 46, 106-114. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substatních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního shtepeni na substatnih urovnih. [The Possibilities and Limits of Applying the Concept of Postmaterial Cleavage on Sub-State Levels]. *Central European Political Studies Review*, no. 19(1), 55-75. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*, 18(2-3), 122-140. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122>

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Stredoevropske politichke studie*. [The Middle East European Political Studies], no. 18(2-3), 122-140. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122> [in English].

Conference paper:

Башлик, Д.О. (2015). Історичні передумови для сучасного економічного суперництва Японії та Китаю. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 жовтня 2015 р.)*, 89-91.

Bashlik, D.O. (2015). Istorichni peredumovi dlya suchasnoho ekonomichnogo supernictva Yaponiy ta Kitayu. [Historical prerequisites for the current economic rivalry of Japan and China]. *Politologiya, filosofiya, sociologiya: konturi mizhdisciplinarnogo peretinu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Odesa, 15-16 zhovtnya 2015 r.)*. [Political science, philosophy, sociology: contours of the interdisciplinary section: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Odesa, October 15-16, 2015)], 89-91. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminalnogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> (2016, August, 20).

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> [in English]. (2016, August, 20).

Тихонов, А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в. *disserCat - электронная библиотека диссертаций*.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, февраль, 01).

Tihonov, A.K. (2008). Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v. [Politics of the Russian Empire in relationships for Catholics, Muslims, yudeyam in posledney fourth XVIII - early twentieth century]. *dissercat - ehlektronnaya biblioteka dissertacij*. [dissercat - electronic library of dissertations]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, September, 18).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> (2016, December, 10).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> [in English]. (2016, December, 10).

Archival sources and manuscripts

Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1, спр.91, 25 арк.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], f. 120, op. 1, spr. 91. [in Ukrainian].

Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ф. 9, Оп. 1, Спр. 1527–1578, арк. 14.

Institut rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript V.I. Vernadsky Central Scientific Library], F. 9, Op. 1, Spr. 1527–1578. [In Church Slavonic]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 445, спр.15, арк. 46.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], f. 533, op. 1-a, spr. 15 [in Ukrainian].